SSN 0131 2

ВІТЧИЗНА

3

'90

Проза Поезія Критика Публіцистика Мистецтво Гумор

Царські врата із зображенням чотирьох євангелістів.

До публікації НОВОГО ЗАПОВІТУ
(див. стор. 167)

ВІТЧИЗНА 3

березень 1990

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
КИЇВ ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

Мистецтво

ВАСИЛЬ СТУС
1938—1985

Кремінь крику

ПАЛІМПСЕСТИ

1.

Гойдається вечорв зламана віть,
як костур сліпого, що тичеться в простір
осінньої невіді. Жалощів брості
коцюрбляться а снінні — а дереао спнть.
Гойдається вечора зламана віть,
туга, наче слнва, рудою налита.
О тн, асепрощальна, о несамовнта,
осмутамн амита твоя ненаснть,
Гойдається вечора зламана аіть
і синню тяжкою а осінній пожежі
мій дух басаманнть. Кінчилися стежі.
Нам саіт не належить — боваaном стоіть.
Шалена аогнения дорога кипить.
Взялась кушпелою — обаітрені кронн
асю душу обрушать у довгі полони,
і згадкою — вечора зламана аіть.
І сонце — твое, простопадне — кипить.
Тугий небокрай, погорбатілий з люті
гірких дорікань. О, піддайся покуті
свмотності! (Господн, дай мені жнть!)
Удай, що обтято дорогу. Що спить
душа, розколошкана в смертнім оркані
високих наближень. На серця екрані
гойдається аечора зламана аіть.
Гойдається аечора зламана аіть,
неначе розбратаний сам із собою.

Вірші подаються за рукописною збіркою «Палімпсести». (1972—1979). Збережено авторську нумерацію. Підготував Дмитро Стус.

P. S. Тут і далі розробка теми «По той бік гратів».

Тепер, недоріко, подайсь за водою
(а ниииком послухай: чи всесвіт —
не спить?).
Усесвіт — не спить. Він ворушиться, вовтузиться, тузаний хвацько під боки
мороками спогадів. Лунаться кроки,
це, Господи, сяєво. Це — торжество:
надій, промииань, і наближень, і навертань у своє, у забуте й дочасне.
Гойдається павіть, а сонце — не гасне,
і грає в пожожах мосяжна сосна.
Це довге кружляння — над світом і під
кошлатими хмарами, під багряними
торосами замірів. Господи, з ними
нехай поріднитьоя навернений рід,
отой, що принишк попід товщею неб —
залізних, із пластику, шкла і бетону.
Надибую пісню, ловлю її до тону
шовкового голосу (зацний погреб).
Поорана чорна дорога кипить,
нема ні знаку — од прадавнього шляху
Сподоб мене, Боже, високого краху!
Вільготно гойдається зламана віть.

2.

Я так і не збагнув
і досі ще не знаю,
чи світ мене минає,
чи я його минув.
Днедавнє завзялось
у снінні чарувати.
Та й знакомиті дати
мені проставив хтось!
Світ повен сподівань,
мов став, що ні хлюпнеться.
І царство це — минеться
без клятв і без карань.

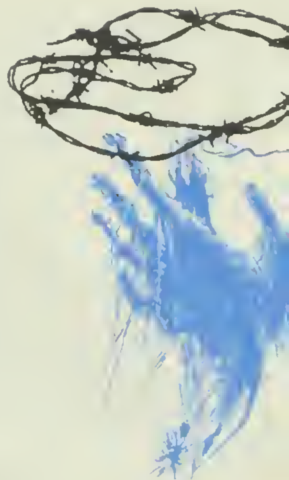
3.

Сто дзеркал спрямовано на мене,
в самоту мою і німоту.
Справді — тут? Ти — справді тут?
Напевне,
ти таки не тут. Таки — не тут?
Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти?
Досі зросту свого не досяг?
Ось він, довгожданий дощ (як з решета!),
заливає душу, всю в сльозах.
Сто твоїх конань... Твоїх народжень...
Страх як тяжко висохлим очам!
Хто єси? Живий чи мрець? Чи, може,
і живий, і мрець і — сам на сам?

4.

Цей став повісплений, осінній, чорний став,
як антрацит видінь і кремінь крику,
вилискує Люцифера очима.

П'янке бездоння лащиться до ніг.
Криааао рветься з нього аороння
майбутнього. Летить крилатолезо
понад проааллям яру, рине апрост
на аутлу синь, аисокогорлі сосни
і на пропащу голоау мою.
Отерплі очі збіглися аодно —
поаторення оцього чорностаау,
насилу абгане а череп.
Неприхищений,
а чуєш, чуєш протяг у душі?

5.

Здається, чую: лопають каштани,
жоато-зелену аикидають брость,
і зоасім поруч — киіаське аесняне
пахуче небо гуком палнлось.
Здається, бачу: рауться буйні траан,
де аже аідгоаорили асі струмки,
а Украіна, Лебединя, Слааа
за сином назирає з-під руки.
Неаже то — каітень, і шпачиний клекіт,
а чи немудрі кинии, чи чужі
обіраані рулади? Чий же шепіт
ураaась на вороноаанім иожі?

6.
Пливуть аидіння, пагорбами криті,
а за горою — паділ і байрак.
Цаітуть аолошки а золотому житі,
а над смарагдом луки сяє мак.
І таємнича маака білорука
ступає — ніби аічністю плнае.
Кружляє мак. А над смарагдом луки
уже нависло небо гробове.

16.
У німій, ніби смерть, порожиечі свічад
пересохла імла шебершить, моа пісок,
і аисокий, як зойк, тонкогорлий спіаак
стаа ширяти над тілом саоїм.
Дух підноситься д'горі. У зашморзі бід
аж зайшоася криаий од аолання борлак,
аж ограиням дзеркал заросилася кроа!
Ніч зсідається, наче кришталь.
Начуаайсь, нааіжена, скажена душе!
Бо адивляння, аслухання — зненацька уб'ють!
і заерескнула нераіа утята струна,
І заерескнув пугкий напівсон кришталю,
і заерескнула пустка саічад.

17.

Зажурених двоє аіч,
крнаі терези рамен,
гербарій дзаиких долонь —
з ночі.
А де та горить зоря.

котру назирає син?
Об схід той, моа об багнет,—
жвльcя.
Якісь переплески, блиск
переймвми досвітку.
І аже поплиала-плиала
вічиість.
Бо серце оговтати,
добігти до пвм'яти,
немоа нв побачення,—
годі.

20.

Саітвння — мов яйця пташині,
каолі, сирокволв сині,
що випали з гнізд, і щебечуть,
і крильцями тріпотять.
Оце голубе молодило —
пливе і пливе — не до крвю
і не до кінця — щоб ивгвльно
душу втопити сліпу.
А присмерк крутоберегий
роздався — вби а улоговину
сяєво сяєва сяйва
ааігнвлось, мов пружна стріла.

21.

У порожній кімнвті,
біла, нібн стінв,
притомиашись чекати,
спить свмотня жоив.
Геть зробилась недужа:
котру ніч, котрий день —
ані чутки про мужа,
ані-анітелень.
Лячні довжаться тіні,
дзвонять німби ікон,
і росте голосіння
з-за соснових ослон.
Мій соколе обтятий,
в ту гостину, де ти,
ні пройти, ні спитвти,
ні дороги знайти.
Зв тобою, коханий,
очі видивила,
нібн кінь нв вркані,
саіт стає дубала.

43.

ЗА ЛІТОПИСОМ САМОВИДЦЯ

Украдене сонце знзить схарвпудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем ножа,
за хмврвми хмари, за димом пожарищ — високо
зоріє на пустку дввно збвйдужіле божа.
Стинаються в герці скв жені сини України,
той з ордвми бродить, в той накликає Москву,
заллялися кров'ю асі очі пророчі. З руїни

З Є. Сверстюком. 1966 р.

підводиться мати — а годину свою грозову:
— Найшли, налетіли, зом'яли, спалили, побрали
з собою а чужину весь тонкоголосий ясир,
бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали,
бо так не карав нас і лях, бусурмен, бузувір!
І Тясьмину тісно од трупу козацького й крові,
і Буг почорнілий звгачено трупом людським.
Бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові
у пеклі запеклім, у райському раї страшнім.
Поли з вас навріжуть, натешуть на гузня вам палі
і крові наточать — упийтесь пекельним вином.
А де Україна? Все далі, все далі, все далі
шляхи поростають дрімучим терпким полином.
Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем метал.
Куріє руїна. Кривавим стікає потоком
і сонце татарське — стожальне — разить наповал.

52.
Ще й до жнив не дожив, зелен-жита не жав,
вні не долюбив. І не жив. І не жаль.

54.

Алея — довга і порожня,
старвино вгорнута у ніч.
Каштани. Сотні білих свіч,
а просвітитися — не можна.
І притінь, примерк торжества,
і досить руку простягнути,
щоб за край світу засягнути,
за гостру кригу розставань.
Кохана — ніби кущ бузку,
обтяжений з задуми й тиші,
і на розстанні — ще миліша
за ту, що стрілась на віку.
Мовчить. Ображена. Застра-
шена. Зноварожденна.
О, тричі будь благословенна
лишатися. Мені ж — пора.
Куди? — здригнувся димний кущ.
Куди? — суремила алея.
О, краще з круч, аніж тебе я
згублю. З дніпровних краще круч.
Дорога довга і порожня,
дві чорні колії а огні
плафонів. І на серці кожна —
як басамани вогняні.
Куди? О, краще не питай.
Світ за очі. На всі чотири
шалені вітри. Далі вірн,
що стрінемося. Прощавай.
І там, де вимерлі провулки
погробли свідками німими,
ти, ніби випорснула з муки,
розсипалася вся лунким
підборами. Бігом, бігом —
з усіх пожеж — без озирання —
прожогом! Пасмуги світання
кололи небо колуном.

З батьками

58.

О, скільки сліа, иеначе поторочі!
І асі поаз мене, ніби кулі, б'ють,
і асі жнау мою минають суть,
а тільки строчать.
І я бреду крізь ці слоаа облудні,
бо йде тут бій, бо тут — передова,
де асі таої бійці — самі слоаа.
Та сіють зраду спогади марудні...
Не ошукайся ж, аірячи добру,
і не згубись у мук саоїх огромі.
Спогадуючи, піддаєшся атомі,
хоч тільки-но стомлюся — і помру,
і а помережані схоааюсь ночі,
де ні жалю, ні радощіа не ймуть,
де ие жиауть, а смерть саою жують.
О, скількн слів, неначе поторочі!

61.

Доакруг — обрізано жалі,
обтято голосіння.
Десь при аечірньому столі —
батькіа моїх тужіння
згорьоааие. О цій порі,
аж чорні од розпукн,
голосять наші матері,
заламуючи руки.
Ще наші біди замалі!
Ще набернсь терпіння.
Доакруг — обрізано жалі,
обтято голосіння.

65.

І аіщнй голос подали аітрн,
ласкаві ластіаки зашелестіли,
моа лнстя лип. І крикн замиготілн
мені на лицях. Годі, очі атри,
моя зажуро. Поночіє саіт,
гойднуася обрій — радості й докуки.
Сідають ластіаки — мені на руки.
А серце пориаається а зеніт.

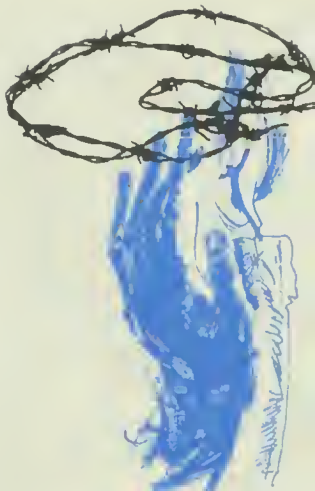
75.

ТРЕНИ М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКОГО

I

Народе мій, коли тобі проститься
крик передсмертний і тяжка сльоза
розстріляних, замучених, забитих
по солоаках, сибірах, магаданах?
Держаао напіасонця-иапіатьми,
тн крутишся у гадину, аідколи
тобою неспокутиий трусить гріх
і докори сумління дух потаорять.
Казнся над проааллям, балаисуй,
усі стежки до себе захаращуй,
а добре знаєш — грішник усесаітній

світ за очі од себе не втече.
Це божевілля пориву, ця рвань
всеперелетів — з пекла і до раю,
це надвисання в смерть, оця жвга
розтлінного весь білий світ розтлити
і все товкти, товкти зболілу жертву,
щоб вирвати прощення за свої
жахливі окрутенстве,— то занвдто
познвчене по душах і хребтах.
Тота сльоза тебе іспопелить,
і лютий зойк заврунитьcя стожвло
лвпами й луками. І ти збагнеш
обиввісділу всеннщівність роду.
Володарю своєї смерті, доля —
всепам'ятна, всечулв, всевидюща —
нічого не забуде, не простить.

II

Виснажуються надра: по світвх,
по диких нетрях, криївкax і кублвх
розсовано твій рідний суходіл.
Німі, нерозпізнвиші вже уста,
серця студені, тьмою взяті очі
і шкарубкі долоні, де вже доль
не розпізнаєш лінії.
То рештки
душі твоєї, що нвпівжива.
О болю, болю, болю, болю мій!
Куди мені податися, щоб тільки
не трудити роз'ятреної рани,
не дерти серця криком иавісним?
Стою, мов щовб, на вічній мерзлоті,
де в сотню мишачих слідів угнались
розпадки тьмаві — і скупу сльозу,
що нв морозі мерзне, ледь твмую:
це ж ти, мій краю, в цятквх крові — ти!
Звиманщино пекельна! Де не скинь
страпатим оком — то охлялі нвдра,
то рідний край питрує звідусюди:
«Це ж я (на голос Йорикв), це ж я».

III

Чотири вітри — полощуть душу.
У синій ввзі — стеблина ярa.
У вирві шалу світ — завірюсі.
Чорніє безум хитай-води.
Біля колчана — хвостаті мітли.
Під борлвками — як запах безу,
убрввся обрій вороноконий
у смерк, у репет, у крик, у кров.
Новогородці, новогородці!
Загородила пуга дорогу.
У синій вазі — стеблина ярa.
Як білий бісер — холодний піт.
О білий світе сторчоголовий,
опріч опричнин — куди подітись?
Кошлатий обрій воронокониий
йде берегвми ридвй-ріки.

IV

Боже, не літості — лютості,
Боже, не ласки, в мсти,
дай розірвати нвм путв ці,
ретязі ці рознести.
Двй нам серця неприкаяні,
дай стрепіхатий стогнів,
душ смолоскипи розмаяні
між чужинецьких вогнів.
Порнве, порнве, порнве,
разом пірвемося в лет.
Бач — розсвітається зорнво.
Хай і нв смерть, а — вперед.
Благословенна хвй буде та
куля туга, що разить
плоть, щоб її не марудити
а перечеканні століть.
Боже, розплвти швленої,
Боже, швленої мсти,
лютості всепвучсної
нам на всечас відпусти.

V

Зрадливв, зваджена, Вітчизна в серці дзвонить
і твм росте, нам пригнітивши дух.
Ви, нсю мврячи, зазнайте скрух і скрух,
і най ввс Бог, і най ввс Бог боронить.
Розкошлані нв всіх вітрах вагань,
як смолоскипи молодого болю,
в неволі здобули для себе волю,
ногою заступнаши смертну грань.
Щедрує вам безсмертя щедрий аечір
а новій Вітчизні — по громадді спроб.
Отож не ремствуйте, що вам на лоб
поклвв Господь сaій саітлий перст

нищіанни.

87.

Послухай аересня — і він повість
у миготливо-золотій здумі:
те, що в веснянім виснилося шумі,
іще й подосі жде на Благовість.
Спадає листя — і твоє ждання,
мов перелітний птах, пірветься а вирій.
З усіх коханок дайсь єдиній — вірі,
що зраджує і любить нввмання.
Бо вже верхів'я молодих трепет
нвпризволяще наслухає гуки
німих висот. Тополя ламле руки —
їй сил нема — пірввти тіло в лет.

90.

Як хочеться — амерти!
Аби не мовчати,
ні криком кричвти,
оствнню зірницю,
обвітрену врано,
останнє спинання

У хаті батьків. Зліва направо: В. Захарченко, В. Сту[с], А. Лазоренко, О. Орач, В. Голобородько, В. Міщенко. Донецьк. 1966 р.

осклілої днини —
діждати — і вмерти!
І вже не вертати:
у спокій глибокий,
де тиша колише,
де пісня затисне
обкладене серце —
вві продихнути —
як хочеться вмерти!
Відмрілися мрії,
віддумались думи,
всі радощі — вщухли,
всі барви — погасли.
Голодна, як поруб,
тропа вертикальна,
не видертись нею
ні кроком ні оком
ні рухом ні духом
ні тілом зболілим
ні горлом скривілим
од крику — владико,
піднось мене вгору,
бо хочу — померти!
Та й як перебути —
ці гони чекання
пониззя безодні
цей понад терпіння
цю муку прелюту
дай, Господи,— вмерти!
Пропасти, звбутись,
зійти себе в зойках,
на друзки розпасти,
розвіятись в вітрі,
згубитися в часі
і, вирвавши душу,
піти — в безіменне!
За пагорбом долі —
снігів сніговиця
завія дороги,
кушпелиця валу
а матірні руки —
осклілим світанням —
піднеслі над світом
шукають навпомацки
синівське прикладдя
родимку при оці
зажурені згорблені
схилені плечі.
Як хочеться — вмерти!
Зійти непомітно
за грань сподівання
за обрій нестерпу
за мури покори
за грати шаленства
за лють огорожі
за лози волвиць
шпичаки ввввижентва
аби розпластатись
в снігах безшелесних
десь між кучугурами

Члени літстудії при газеті «Комсомолец Донбасса» М. Колісник, В. Стус, П. Бондарчук, А. Клочча, В. Міщенко, О. Орач. Донецьк. 1969 р.

доль запропалих —
як хочеться смерти!

97.

Ще вруняться горді славутові кручі,
ще сниіє річки замріяна гладь,
та вже проминув тебе птахом летючим
тайі час, тайі останній. Попереду — падь.
Ще сонце високе, ще небо глибоке,
та серце замало грудей не шірає.
Урвались, подались прекрасиі мороки,
і щось тебе кличе, і щось тебе зве.
Розкрилені вись твої пронеслися,
попереду прірва. І ока не мруж.
Ти бачиш розхрестя дороги? Молися,
бо ще ти не воїн і ще ти не муж.
Ревуть пароплави, гудуть паровози,
і аероплани прокреслюють слід.
Чіпляйся за кручу, як терен колючий,
чіпляйся за небо, як яблуні цвіт.
Бо вже ослонився безокрай чужинний,
бо вже чужинецький ощирився край.
Прощай, Україно, моя Україно,
чужа Україно, навіки прощай.

98.

Калюжа, мов розчавлений павук,
сліпила шлях і заступала кроки,
чіпляючись до ходи людської
і присмеркових зойків. Крізь імлу
надобрію здіймався ярий місяць,
скрадаючись повз анголілі крони
осіннім вітром вкдутих дерев.
Асфальтом біг старий кудлатий пес,
сахаючися гамору людського,
сирен автомобільних і бездонної,
мов поніч, яро-чорної води,
котра солопила на огорожу
розбійницького злого язика.

100.

Пам'яті А. Г.

Заходить чорне сонце дня,
і трудно серце колобродить.
При узголів'ї привид бродить.
Це сон, ява чи маячня?
Це ти. Це ти. Це справді ти —
пройшла вельможною ходою
і гнівно блиснула бровою.
Не вистояли ми. Прости.
Прости. Не вистояли ми,
малі для власного розп'яття,
Але не посилай прокляття,
хто за державними дверми —
свари. Але не посилай
на нас клятьби, що знов Голгота
осквернена. Але і потай
по нас, по грішних, не ридай.

114.
Самого спогаду на дні, як зірка у криниці.
Вона з'являється мені — і світить, і святиться.
Із темряви, з безодні літ, із забуття і тині
воно зродилася на світ, неначе доля віща,
і все ячала, все росла, болила і боліла,
допоки в тебе увійшла, вж дух пірвався з тілв.
І звйпялась мені зоря, і обняла півнеба
громовим гуком Кобзвря і сурмами погреба.

130.

Зворохобилися айстри
присиніим сонцелетом,
проминальною порою,
падолистом деручким.
Бозна-звідки ждати ранку.
Може, зазимок раптовий,
може, дощ, а може, вітер,
стій — немов не чолопку.
Кружеляє понад ними
вечір, крилв розкриливши,
впвв на горлицю із неба
стонасторчений коршак.
Скоро ходором заходить
щирим злотом кута брамв
лісу, залісу, узлісся
і розтане Блвговість.
Але квітам досить миті,
досить долі, досить часу,
досить їм життя і смерті —
всього Бог їм дав сповна.
Тож під листя кругонвдом
а урочистості вечірній
мріють сині-сині айстри
без радіння і журби.

133.

СПОГАД

Вечір. Падає нвпруго
сонце. Обрій ошкірений
наколовся ив шпичаки
двльніх сосон.
Спокій. Понвд узгір'ям гроз
легіт — щойно зведе крильми
і застигне. Пвм'яттю вражений,
пригадаю:
Темінь. Вишні під місяцем
дрібно тремтять. Свічка розкошлана,
а троянди пуклі серця
б'ють на сполох.
Ось ви, полиски щасть моїх!
Ось ти, щемив поро прозрінь!
Будь же, мите, на віддалі
і не ближся!

144.
І що кигиче в мертвій цій пустелі?
Кики-киги — мов чайка з-нвд Дніпра.

О семигори горя, цанитар аелій,
і я тут згину, як прийде пора?
Киги-киги — за ким ти тужиш, пташко?
Киги-киги — й тобі саоя біда?
Потерпимо іще — бодай і тяжко,
тут наша кроа — солоиа і руда.
Сюди ми йшли — займанщину обсісти,
козацькими кістками обляггти.
Живцем, як кажуть, а землю ж не залізти —
Сибіру, Магадану чи Ухти.
Кигикнуло — і далі полетіло.
А може, асе причулося мені.
І вже болить душа, на дуб здубіла,
а цій чужаниці, чужбі, чужині!

1972—1979

ВІД РЕДАКЦІЇ. Вірші Васипа Стуса вже готувались до друну, нопи надійшла сумна звістна про раптову смерть народного депутата СРСР Андрія Дмитровича Сахарова. Тож долучаємо до цієї публінації лист, в якому засланий у Горьний всесвітньовідомий академік у самий розпал застійних брежнєвських часів мужньо підняв свій голос на захист українського поета. Нехай ця публінація стане і вшануванням пам'яті великого Вченого і Громадянина.

Учасникам Мадрідської наради для перевірки Хельсінкських угод, головам держав — учасників Хельсінкського Акту

1980 рік позначився в нашій нраїні багатьма несправедливими виронами і переслідуваннями правозахисників. Але навіть на цьому трагічному фоні вирок українському поетові В. Стусові вирізняється своєю нелюдяністю. Стус засуджений на 10 ронів табору особливого режиму і 5 ронів заслання нібито за антирадянську агітацію і пропаганду з метою підриву і послаблення радянського суспільного і державного ладу. Він засуджений на максимум, передбачений другою частиною відповідної статті, з огляду на те, що був уже раніше засуджений за тим самим обвинуваченням (перша чистина застосовується при першій судимості — термін «усього» до семи ронів). Юридична машина запрацювала згідно із своїми нелюдяними законами і прирекла людину ще на 15 ронів страждань. Я вже не раз писав про неправомірність і жорстокість повторних вироків інакодумцям — Тихому, Петнусові, Гаяуснасові, Лук'яненкові й іншим. Доля Стуса — в тій же категорії. Вперше Стус був орештований в пам'ятний на Україні 1972 рік, і фактично головною його провиною була тоді відмова свідчити проти іншого, хто згодом відмовився від своєї позиції і вийшов на волю, а Стус одержав повною мірою — мордовські і пермські табори, карцери, тяжке заслання в Магаданській області. Вийшовши на волю в кінці 1979 року, Стус незабаром знову був арештований, а тепер засуджений за згоду вступити в Хельсінкську групу.

Так життя людини ламається до краю, як відплата за елементарну порядність і ненонформізм, за вірність своїм перенонанням, своєму «я». Вирок Стусові — сором радянській репресивній системі. Стус — поет. Невже країна, в якій уже загинули або зазнали репресій і переслідувань численні її поети, потребує нової жертви, нового сорому?

Я закликаю колег Василя Стуса — поетів і письменників у всьому світі, моїх колег-вчених, Міжнародну Амністію, всіх, кому дорога людська гідність і справедливість, виступити на захист Стуса. Окремо я звертаюсь до учасників Мадрідської наради для перевірки Хельсінкських угод, до голів держав — учасників Хельсінкського Акту. Вирок Стусові повинен бути скасований, як і вирок усім учасникам ненасильницького правозахисного руху.

12 жовтня 1980 року
Горький

Андрій САХАРОВ

ПАЛІМПСЕСТИ ВАСИЛЯ СТУСА

Мені треба було побороти відчуття, що про Василя Стуса повинен писати той, хто знав його особисто і може вичитати у віршах ті внутрішні душевні імпульси, які ці вірші породили. Спогади, спостереження таких людей, написано, допоможуть ближче побачити особу поета і глибше зрозуміти його твори. Адже немало людей знало Василя як аспіранта Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР, інші ділили його трагічну долю в'язня і засланця в Мордовії та на Колимі.

Але, вчитуючись у вірші Стуса, я дедалі більше проймався переконанням, що в процесі творення він був наодинці з собою, і цей стан «звільненості» від обставин, оточення, цей стан самоти є шляхом найбільшої відкритості усьому світові і серцям людей, що сприйматимуть цю поезію у стані такої ж духовної очищеності.

Отак би й я: розклав багаття десь,
щоб ні дружини, ні сестра, ні друга —
ані душі довкола. Пітьма — й та
докучила б, напевне.
Нехай горить вогонь. Нехай горить.
Хай пощезає час, аби в безчассі
я вдруге міг постати, коли всі
воління вщухли.
Я б при вогні посидів би отак,
віч-на-віч розмовляючи з собою.
Хай лишиться лиш те, що не мігрує,
що клякнувши стоїть, немов бовван.

(«Отак би й я...»)

У Василя Стуса, чиї листи до друзів та й багато віршів сповнені такої потреби й радості спілкування, стан внутрішньої самозосередженості був розкішшю вимушеною, рідкісною. Бо переважна більшість його творів була написана на етапах та в таборах, на які припадає дванадцять років його сорокасемирічного (шевченківського) віку (1938—1985), що й обірвався не на волі, хоч уже в час нових надій... Віч-на-віч з собою перетворюється уже сьогодні у розмову віч-на-віч з читачами, з усе більшим і більшим їх числом, з усім світом, хоч справді широке знайомство з поезією Василя Стуса ще попереду.

Я запримітив: ліричний герой поета перебуває переважно у двох станах, двох часових вимірах: спогаду й чекання, минулому й майбутньому. Це відчуття, засвідчене у вірші «Замерехтіло межи двох світів...», було вже фіксацією того, що зреалізувалося, і відбиває одну з важливих рис його таланту, рис, властивих, зрештою, справжній поезії взагалі. Це свобода духу, який вивільняється з рамок фізичного існування людини, з оболонки тіла, і прямує у безконечність («І вірш твій вирветься без титли, І дух твій вирветься з тенет...»).

Тут можна було б робити зіставлення з молодим Тичиною чи, скажімо, з Богданом Ігорем Антоничем, знайти навіть образні опори для таких зіставлень. Приміром, Стусове:

Світ наді мною й підо мною,
А я під світом і над ним, —

викликає в уяві тичининське:

Над мною, підо мною
Горять світи, біжать світи
Музичною рікою.

Одначе в кожного з цих поетів ті світи біжать по своїх орбітах. Якщо Тичина в безмежних світах шукав соціальної гармонії, Антонич схоплював духом і спресовував Землю від її первісного хаосу до «сурм останнього дня», то Стус відривався уявою від поділеного на квадрати світу і поринав у космос, який окреслюється поняттям «Україна». Це космос його душі, альфа й омега його почувань, його «дорога долі, дорога болю». Україна виступає в його віршах не як географічне поняття чи взагалі зовнішній об'єкт, вона існує в ньому самому як психологічна даність, щоразу об'являючись у душі чи то нетягом червоної калини, чи апокрифічним пером літописця Нестора, чи космічною музикою струмка...

Ці конкретні реалії, ці топонімічні назви, ці пейзажні ескізи не є вказівками на певні історичні події чи рідні місця, ні, всі вони створюють образ України, цілісний і нероздільний, в якому і її історія, і її простори, і її доля. Цей збірний образ, наскрізний у поезії Стуса, посилюється тим, що постає він найчастіше не від безпосереднього спостереження, виступає не як тема, а як спогад, як видіння, як сповідь на тлі іншої реальності, окресленої з нещадною точністю і скупістю («Зима. Паркан. І чорний дріт»), і від того посилиться, заясніє, як сяяння сили під променем сонця. Картини рідного краю виникають переважно в такий спосіб як реальність, відновлена силою уяви й драматизована:

Наснилося, з розпуки наверзлося,
з морозу склякло, з туги — аж лящить.
Над Прип'яттю світання зайнялося —
і син біжить, як горлом кров біжить.

(«Наснилося, з розпуки наверзлося...»)

Читаючи вірші Стуса про «гойдання лип... золотокаре» та «присмеркові розсипи суниць», думаєш, що Шевченко, мабуть, не міг би написати «Садок вишневий коло хати...» на Україні, подібні твори родяться з туги. Щоправда, В. Стус ніде не творить умиротвореної картини, він обов'язково обірве пронизливе почуття захоплення і краси різким дисонансом, контрастуючою нотою. І не тому, що в нього бракне сліз, а щоб не доводити себе до стану розпачу. Часом пробиваються у нього інтонації, сповнені глибокого зворушення, ніжності, коли «душа ласкава, наче озеро». Та навіть жіноча туга, плачу новітньої Ярославни, закінчується акордом, мовби раптово обірвалася струна:

Мій соколе обтятий,
а ту гостину, де ти,
ні прийти, ні спитати,
ні дороги знайти.
За тобою, коханий,
очі видивила.
Ніби кінь на аркані,
світ стає дубала.
(«У порожній кімнаті...»)

Василь Стус чутливий і до суворої краси північного краю, уміє зігріти цю мерзлоту теплим поглядом і словом. Його пейзаж переважно психологізований, тут «синіє сніг по краю серця», а «зашпори серця» можна зігріти лише в «кубельці спогаду». Як бачимо, знову враження, знову деталь, за якими відкривається смисловий простір: за палахтінням сосни («горить сосна — від низу догори») оживає образ народної пісні про чорнобриву Галю, яку прив'язали зрадливі хлопці «до сосни плечима, догори очима» її косами, а сосну підпалили...

Фольклорний образ здобуває риси трагічної реальності, набуває нового символічного значення, виникаючи в уяві тисячі Галь, чиє життя згоріло разом з соснами в далеких від рідної землі холодних краях. Пісенна асоціація розсуває картину, робить її епічною, переплітаючи деталі умовні й реальні, символіку з суворою дійсністю:

Спішать додому козаки,
до України в гості,
праворуч вижовклі кістки,
ліворуч — білі кості.
(«Спішать додому козаки»)

Здатність надати фольклорному образу такого узагальнюючого звучання, піднести конкретне спостереження до рівня глобальної метафори-символу — характерна риса поетики Василя Стуса, яка намітилася уже в ранній період його творчості — в 60-ті роки («Сказився світ — неосвячено-вбогий. На гая віжа надітий за ребро») — і розвинулася пізніше.

В чому полягає своєрідність таланту Василя Стуса як поета? Коли думаєш про обставини й умови, в яких йому доводилося творити, то таке питання ставити наче й неетично. Не наважуєшся розділити на складники його творчу манеру. Тут видається доцільнішим інший принцип. Не творчості як незглибимості ремесла, де немає меж досконалості, і відчуття, що «оця строфа, нарешті, досконала», як висловилася Ліна Костенко, означає творчу смерть. Навіть не усвідомлення місії поета як обраної долі. Тут призначення самою долею. її вибір, присуд, а вже звідси цілковите прийняття цього присуду, призначення, місії. Мотив поезії, поета наскрізний у творчості Василя Стуса, і всі відгалуження цього мотиву можна було б, очевидно, звести до одного: поезія — «страсна моя путь», поезія — «Богом послана Голгота», вогонь самоспалення і самоочищення. Тому вона одночасно і «біда чорна», і «золота жар-птиця». Ця полярність знаходить свою конкретизацію в образній мові, де протилежності поставлені поряд як рівноправні і нероздільні:

Це туга. Так. Моя далека туга —
відбігла, ніби сука, стрімголов
од попелища серця. Вже здалека,
щоб я себе на відстані почув.
Соборе сорому, ганьби моєї вежо,
моїх глухих, як твань, передчуттів.
(«Це туга...»)

У віршах Стуса не знайдеш: приймати чи не приймати цієї дороги, цього хреста, коли вибір долі упав саме на тебе, тільки іноді докір, що люди «малі для власного розп'яття».

Стусова поезія дихає шевченківською традицією — часом бачимо майже пряме опертя на образи «Кобзаря», які стали вже невід'ємною частиною психології українця, іноді ці перегуки мають концептуальний характер. Проблема ця колись стане, очевидно, предметом спеціального дослідження. Я ж торкнуся лише мотиву поета, про який іде мова, і наведу — повністю — вірш Стуса:

Весь райок сонце світить справа.
На північ ідемо глуху.
Яка тяжка ти, чорна славо,
що перестрілась на шляху.
Взяла за руку, осоружна,
і в бездоріжжя повела.
Дорога в вічність — тільки кружна,
по той бік і добра, і зла —
веде крізь нетрі та крізь хащі
і хрестиком гаптує ніч.
До болю рідні й запропащі
тополі тужать зовсібіч.
(«Весь райок сонце світить справа...»)

Твір цей кожною клітиною виростає з традицій української поезії. Та опріч деталей, які лежать на поверхні (гаптована хрестиком ніч і традиційні тополі), передусім спадає на думку Шевченкова «Доля», від якої відштовхується автор (згадаймо Шевченкові слова: «Ти взяла Мене, маленького, за руку і в школу хлопця одвела...»). Шевченко, пишучи «Долю», повертався на волю, Стус, пишучи свій вірш, прощався з нею. Але дорога обох була зв'язана з думками про вічність, про добро і зло, про славу, бо ж без них не існує ні поезії, ні поета, хіба що в Стуса ці поняття зняті зовсім з високого п'єдесталу урочистості.

Ми сьогодні є свідками великого інтересу до поезії Василя Стуса і до його особи. Тому дуже важливо побачити його місце в літературному процесі і в історії нашої літератури.

Василь Стус як поет невіддільний від свого покоління — покоління Василя Симоненка, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Ігоря Калинця... Те ж гостре відчуття людського болю і кривд народу, та ж потреба правди й справедливості, те ж поривання у космос із земними тривогами, і — та ж жадібна сприйнятливість нових художніх форм, нової оркестровки слова, прилучення до від-

криттів і досягнень світової поезії, відчуття настійної потреби зробити кращі її здобутки надбанням української літератури. Василь Стус — митець високої культури слова. Без його творчості українська поезія минулих кількох десятиліть була б позбавлена цілих тематичних пластів, що характеризують обличчя епохи застою, яка своєю закостенілою рукою душила кожну свіжу думку і тих, хто наважився її відкрито висловлювати.

Так, Василь Стус належить до поетів свого покоління, до кращих з нього. Можна було б навести чимало прикладів дотичності й перегуку його слова зі словом його ровесників. Погляньмо, зокрема, як пронизливо, боляче, як особистісно озвався у нього мотив «безневинної провини», такий характерний для всього покоління поетів-шістдесятників:

Дивлюсь на тебе — і не пізнаю:
це ти, скажи, це ти, мій любий сину?
Ти, перед ким я чую безпровинну
свою провину — ту, котру таю
і від самого себе?

(«Дивлюсь на тебе...»)

Та особистий біль («жінку лишив на наругу, маму лишив на біду») не може відвернути від «страсної дороги», бо поет мусить спокутувати «безпровинну свою провину» за весь народ, за всю епоху.

Василь Стус — представник покоління шістдесятників і своєю поетичною образністю, насиченою ускладненою метафорикою, де зорові та слухові асоціації, кольори і звуки переплітаються, апелюючи одночасно до всіх відчуттів людини:

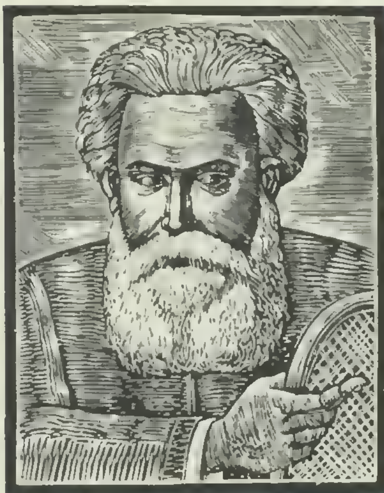
Тонкі, високі, сині голоси
дивочними подобами світають.

Тут мимоволі згадується драчівське: «А скрипка п'є гарячий грім екстазу, Грозу екстазу, білу, аж гірку», — хоч функція образів дуже різна в обох поетів. А читаючи Стусові вірші про цвинтар, де в день страшного суду «покинуть яму з мертвих встали, А ці ще спатимуть — і далі», мимоволі повертаєшся думкою до «Мандрівки по цвинтарю» Василя Симоненка, до його епітафій, сповнених дошкульного сарказму, за яким ховався невимовний біль.

Мені здається, що Василь Стус з часом усе більше тяжів до іронії та гротеску. І хоч важко говорити про еволюцію поета, не знаючи точно часу написання творів, усе ж, видається, гротескне начало об'єднує низку його пізніх віршів. Звертання до шекспірівського Йорика поступово переходить у театральні візії, у розгортання вертепних алегорій з елементами абсурду, де сцена, театральне дійство і реальність наче змагаються між собою...

Василь Стус назвав свою рукописну збірку поезій «Палімпсести» — словом, що означає напис на рукописі (пергаменті), з якого стерто попередній текст. В українській поезії цей термін у значенні поетичного образу знаходимо в поета Петра Карманського, представника літературної групи «Молода муза». Прощаючись з романтизмом, поет хотів написати на старому пергаменті нову повість про лицарів. Василь Стус прагне очистити історію, поезію, власну душу від нашарувань неправди, фальшу, нещирості і відновити текст первісний — істину. Він здійснював цю роботу тоді, коли на той фальшивий образ було накладено надто багато фарби. Поет заплатив за цю роботу життям, але час показав, вона була не марною...

Львів **МИКОЛА ІЛЬНИЦЬКИЙ**

І. Падалка Портрет В. Короленка

ГРИГОРІЙ ЛАТНИК

Рубаї

•

Які сміливі почались розмови —
то впали духу нашого окови!
Та стрівсь мені знайомий сірий шпак...
Тепер він соловей перебудови!

•

Хоч правду й можна говорити нині,
цупкенький страх сидить у міщанині:
«А раптом перекаже хтось комусь?!»
Ну що ж, боїшся — скній у баговинні!

•

Два мудреці уздріли: серед поля
зросла висока і міцна тополя.
Один сказав: «Свобода й самота»,
а другий мовив: «Не свобода — воля!»

•

Холодний місяць зиркнув у вікно...
Це сонце ночі, та сумне воно:
стебла не зродить, квітом не принадить,
неначе вбите стронцієм зерно.

•

Є місткн між добром і прикметами зла:
чорний день — то не день, біла ніч — не імла;
вигоряє любов — закипає ненависть;
є холодний вогонь, є й гаряча зола.

•

Поет списався — всохла буйна віть,
але йому це страшно зрозуміть;
все, що він пише, з чемності друкують...
Йому приємно, читачам — болить!

•

Граніт — і той не обмине біда —
його зруйнують вітер і вода;
дівоча врода квітне, та зів'яне...
Не жаль каміння, а краси шкода.

•

Мерці не прийдуть з чорної імли —
не запалити згаслої золи...
Чого мені спокійно не живеться?
Чом прагну знати, як вони жили?

•

Не втішує мене колиска днів —
мій дух пекельним став, осатанів:
нікчемний раб перед холопом гнеться,
причім обидва удають панів.

•

Ні, він зірок із неба не хапав —
брав зі шкатулки, сам собі чіпляв,
пихою надимаючись, мов пава...
Хтось має сумнів у геройстві пав?

•

Ти прослизнеш крізь стінку —
вже не кажу про двері,
бо присягнув довіку масній своїй кар'єрі;
хтось рвався — зупинили, хтось біг, та серце впало,
а ти повзеш безшумно — блощичка по шпалері.

•

Ти вийшов — тебе важка чекає путь:
там заздрісність нездар, ділянцтва каламуть...
Можливо, пощастить: уникнеш ти інфаркту,
пройдисвіти тебе співавтором візьмуть.

•

Позад нас — мілина, річковий перекат,
а попереду — вельми крутий водоспад;
отже, маємо вибір: плисти, хоч і з риском,
чи скінчити свій рух, повернувшись назад.

•

Мої роки помчали, ніби коні,—
застоялися, видно, на припоні...
Талан мій у листках календаря
сховався, наче в лініях долоні.

•

Повагу викликає сивина,
коли чесноти прикраша вона;
на голові ж у ницої людини —
мов піна: хоч і світла, та брудна.

•

Гукнув поет мастнтий, побачивши ліси:
«Уклінно припадаю до вашої краси!»
Йому прошелестіли стривожені дерева:
«Пером нас оспіваєш, а тиражем з'їси...»

•

Прийшов поет — могутній, мов Атлант,
але, уздрівши слави аксельбант,
заметушився, став її холопом
і власноручно знищив свій талант.

•

Хто вирішив: «Народне — то моє»,—
суду за злочин відповідь дає;
але якщо він уникає суду,
мораль суспільна рушиться, гине...

•

Нема в чинуші серця, ні власного лиця;
він матір ображає, ненавидить отця...
Одна є річ на світі, яку він палко любить,—
свого начальства підпис на клапті папірця!

•

Чим рубаї привабили мене —
чи формою, що зайве відітне,
чи паморочливою глибиною,
де завмирає слово огняне?

•

Чим більше книжок, тим пишніш еполети...
Як сталось? Чому? Де горіння, де злети?
На щастя, колись і Шевченко, й Рембо
уникли тавра «перша книжка поета»...

•

О ні, нам не шкода далеких юних днів,—
шкода, що десь пропав гарячий наш порив,
що на шляхах крутих губили ми бездумно
найбільш коштовний скарб —
тепло людських чуттів..

•

Есесівські недобитки, що нині
в заморській поховалися місцині!
Не чує небо ваших молитов —
їх глушить крик убитих на Вкраїні!

•

Закон відплати діє не від бога —
його життя дотримується строго:
без нього кривда вилізла б наверх
і правди обірвалася б дорога.

•

Не розрізняю заздрість чорну, білу:
це монумент, під ним надій могила;
є радість за можливості людські,
є підлість, що струїла власні сили.

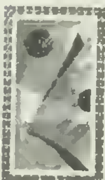

•

Жалю не маю до старого ката:
посивів, а душа така ж триклята...
Як він лжесвідчив на страшних судах,
спливала кров'ю істина розп'ята!

•

І хліб, і все до хліба в нього є,
та мало — він завжди щось дістає:
але йому ніколи не здобути
те, що згубив,— покликання своє.

НАТАН ЗАБАРА

НА ПЕРЕХРЕСТІ ШЛЯХІВ

ОПОВІДАННЯ

Настав березень, перший місяць весни, а надворі ще зима. Голі дерева в льодових сорочках радісно блищать на сонці. Ще день, ще тиждень, і весна прийде, прийде як неминуча перемога сонця й тепла.

Скоро й нове сторіччя. Ще рік і ще рік — і воно настане. А що воно принесе? А чи двадцяте століття буде краще від теперішнього?

У вікні вагона стояла дівчина і схвильовано дивилась, як назустріч поїзду несуться поля й ліси рідної Волині. Ось уже близько місто її дитинства, де чекають приїзду Лариси тато й мама, рідні й друзі.

А за вагоном вітер жене блискучий сніг на телеграфні стовпи, на дерева, на білі хатки, криті соломою, неначе чудернацькими шапками, натягнутими на голови до самих плеч.

На серці у Лариси стає тепліше, а тіло відчуває радість і хочеться сміятися й співати. Але, на жаль, не можна, вона не сама. За столиком сидить молодий чоловік, сусід по купе. Схилившись над книжкою, і він щось читає. А може, молиться. На неї він не звертає ніякої уваги. І вона мовчить. Так всю дорогу.

Коли вчора ввечері у Варшаві вони сіли в поїзд, вона в майже темному вагоні, де миготіла стеаринова свічка в запорошеному ліхтарі, тільки й побачила, що в її сусіда тонкі вуса і худий ніс. А яка у нього мова — вона не почула, бо він зразу забрався на горішню полицю і повернувся до неї спиною.

Зранку, коли вона прокинулась, він уже сидів над книжкою. Він читав і розкачувався, як це роблять евреї під час моління. Вона непомітно усміхнулась і сказала: «Доброго ранку!» Він підвів голову, якось дивно подивився, ніби хто вперше почув подібні слова, щось буркнув у відповідь і знову опустив очі в книжку.

Та Лариса встигла розгледіти його великі ясні очі, високий лоб, полум'яні щоки на худому обличчі, ледь помітну борідку і вперте підборіддя. А з-під смушкової шапки спускалися до самих вух чорні завитки — пейси.

Тепер вона вже бачить бідняцький, провінціальний вигляд незнайомця: старомодне, поганеньке пальто, вицвілий шарф, намотаний на шию, а на ногах порвані, викривлені черевики. І в такому вбранні з Варшави?

А він, підперши голову руками, продовжує бурмотіти сторінку за сторінкою, і з того, як він жадібно гортає аркуші, відчувається його захопленість читанням. Ні, вона помиляється, гадаючи, що він корпить над молитовником. Щоденні алілуї небові не викликають такого інтересу до читання.

Тепер Лариса намагається вловити хоч слово, хоча б звук, з чого уявила б собі, який-бо твір так зачарував хлопця. І раптом... Що це? Рими, вірші. В ту ж мить вона почула цілий вірш, який він, сам того не помітивши, прочитав уголос. Так це ж Генріх Гейне, та ще й німецькою мовою, і не що інше, «Атта Тролль»! Так, вона! І Лариса уголос, напам'ять підхопила вірші знаменитої поеми.

Він підвів голову і здивовано подивився на дівчину, яка все ще стояла біля вікна і рядок за рядком, без помилок і без затримок, читала чудову поезію великого поета. «Так може читати тільки дівчина-німкеня»,— подумав він. Але що це, вона звернулася до нього українською мовою, мовою, яку він добре знав з дитинства. Очі в нього блищали синім вогнем і

уств насилу відповідали на її запитання. Тепер вона вже знала, що вони земляки з міста Новоград-Волинського, яке по-старому ще називають Звягель, що його ім'я Мордахай і їздив він до Варшави лікуватися. Приглядаючись до нього, вона здогадалась, що він слабує на ту ж підступну хворобу, що й вона,— сухоти. Так, у нього надзвичайно небезпечні сухоти горла. Але чим він займається, що робить? Вона хоче знати. Він син різника. Його батька Шимона знає все місто. Може, і він ріже курей? Ні, він не здатний до такої кривавої професії. А може, він рабин? Також ні. Хіба можна рабину читати не духовні книги, та ще такі, як-от цього безбожника Гейне?

Він, Мордахай, сам, без будь-чиєї допомоги вивчив німецьку мову. Він також вільно володіє мовою українців. Дивно, що містечковий єврей так добре розмовляє на нерідній мові. Вона повинна його похвалити. Нічого дивного — виховання дитячих років. Вони тоді жили в селі Гульську, і селянські діти були його товаришами.

«Хто ж він такий? — думає Лариса. — Для купця занадто бідно одягнутий. На робочу людину теж не схожий». Вона подивилася на його ніжні руки, хворе обличчя... Ні, вона обов'язково повинна дізнатися, чим він займається. Вона знов запитує, ще раз питає. А він червоніє, опустивши очі долу, намагається викрутитися, вагається з відповіддю, нарешті не витримав і сказав: він як отой Генріх Гейне,— показав на збірник віршів, що весь час тримав у руках,— він письменник. Правда, він пише оповідання, а вірші тільки читає для свого задоволення. Він любить їхні рими, звуки, їхні чудові слова, нібито вони з ангельської мови.

Лариса розсміялася. Він не може не знати про незакінчене оповідання «Рабай із Бахраха». Вона вже хотіла розповісти і про себе, але нетактовно буде його перебивати. А він з захопленням розповідав про Варшаву, про свою зустріч з великим єврейським письменником Перецом і редактором Наумом Соколовим, про те, що вони поцінували його літературний хист і обіцяли надрукувати його оповідання. Він би залишився у Варшаві, але лікарі попередили, щоб він лікувався, а то... Йому потрібне чисте повітря соснового бору. Найкращим є Славутський ліс, і особливо зараз, коли надходить весна. Він замовк. Йому не можна довго розмовляти. Тоді Лариса відкрила валізку, дістала свій перший надрукований збірник віршів і подала йому. Взявши книжку, він по складах уголос прочитав: «На крилах пісень», а зверху ім'я автора: Леся Українка. Лариса не сказала, що вона і є автором, бо хотіла почути, яке буде враження цієї молодої людини від її віршів. І їй здалось, що він до них ставиться байдуже, читає з холодком. Не встиг закінчити один вірш, як взявся за другий. Ось він зупинився на невеличкому віршику, його губи ледве шепочуть, і враження таке, що читає він без всякого бажання, без відчуття поезії. Вона пропонує, хай він останні рядки прочитає уголос, хай почує риму. Кров шугонула йому в обличчя, і він почервонів до самих вух. Він простягнув їй відкриту книжку, але тут же схопився: він просить вибачення, тільки-но два місяці, як навчився читати по-українському. Його товариш, Гарнипольський, показав, як треба читати, і дав «Енеїду» Котляревського. Поки він ще читає, як учень першого класу, по складах. І щоб вона переконалась у цьому, він прочитав декілька рядків. Читав і мучився.

Зате Ларисі відлягло від серця. Вона взяла у нього свою книжку й хотіла прочитати ті вірші, які вважала найкращими. Але поки вирішувала, з якого почати, раптово стала декламувати не свої пісні, а вірші свого улюбленого поета — Тараса Шевченка. Вона побачила, як він витріщив очі і, зачарований, ловить звуки цієї мелодії. Видно, що до нього доходять її найтонші нюанси. І хоч він сидить задуманий, вона добре бачить, як з кожним яскравим виразом, азартом стала читати вірш за віршем, не піднімаючи голови від свого збірника, ніби з його сторінок до неї ідуть ці сердечні і співучі рядки.

Незабаром вона стомилася. Сильно забилось серце, у скронях збільшився тиск. Від болю вона закрила очі. А він сидів ні живий ні

мертвий, сидів зачарооаний, і здавалось, що він продовжує слухати музику прочитаних віршів. І раптом у нього вихопилось:

— Ні, це не пісні! Це більш, як пісні! Це сама душа... Це живе серце народу, в якому і горе, і радість...

Вже у себе вдома, в селі Колодяжному, перед батьками і гостями, Лариса призналась, що тоді, у вагоні, вона готова була обійняти свого земляка і розцілувати. Але цей Мордахай такий сором'язливий, такий несміливий... Зараз починає червоніти до самих вух і не знає, що сказати.

— Така багата наша Волинь талантами, і скільки їх пропадає,— зітхнувши, сказав Петро Антонович, батько Лариси. — Не знаю, як він пише і чи письменник він взагалі, але щоб простий та бідний містечковий хлопець з першого разу так глибоко прийняв до серця нашого великого поета...

– Ні, друзі, відносно його несміливості я була неправа,— мовила Лариса, і її вуста посміхнулися, від чого в карих очах ще веселіше заблищав вогник. — Коли була потреба, він показав і рішучість, і впертість. І вона почала розповідь про те, як її знайомий став женихом.

Його батьки, коли побачили, що їхній син збився з праведного шляху і став на шлях вільнодумства, перестав молитися, вивчати талмудистські фоліанти, вирішили його одружити. Можливо, після шлюбу він стане порядною людиною. Дружина, сім'я примусять його взятися за розум. Тоді знайшли йому наречену з такого ж стану, як він, дочку різника з Коростишева.

У нього, звичайно, не спитали і без його бажання поїхали його сватати. Він розумів, що після шлюбного контракту буде кінець його волі. Назавжди прив'яжуть до жінки, яку навіть в очі не бачив. І він вирішив наздогнати своїх батьків. Від Новограда-Волинського до Коростишева неблизько. Але друзі порадили:

— Старі поїхали фурманом, а ти давай поїздом до самого Житомира, а там вже можна й пішки.

Він був впевнений, що все пропало. Вже зовсім було стемніло, коли добрався до заїжджого двору, де зупинились його батьки. Там він вирішив знайти будинок своєї нареченої. Зараз вона повинна бути сама. Якщо потрібно буде, він її покличе і проведе розмову віч-на-віч. Так і вийшло. Вона з'явилась перед ним, вся закутана у велику шаль, яку тримала обома руками, і з якої ледь-ледь виглядало її обличчя.

І він відразу ж напав:

— Я Мордахай, син різника із Звягели. Нас хочуть обкрутити. А я не бажаю. Ти мені не потрібна. Мені не потрібен цей шлюб. І тобі він не потрібен. Будь впертою і не дай себе засватати. Не зробиш так, то матимеш у мене гірке і коротке життя. Знай, дурна! Я паскудник, я негідник, навіть безбожник. Їм свиняче сало. Ти будеш у мене бита до смерті. Чуєш? В перший же тиждень я тебе покину. Будеш на все життя нещаслива...

Тут почувся гучний дівочий сміх, шаль розкрилася і Мордахай побачив обличчя своєї судженої. Він остовпів, втратив мову. Такої красуні він ще в житті не бачив.

— Я його вже зрозумію,— розсміялася Лариса, продовжуючи свою розповідь,— уявляю собі, який у нього був вигляд, що робилося з ним, коли похопився, почав вибачатись, умовляти її, щоб помиритися. Тим часом вдома похопилися: з ким вона там так довго стоїть? Але вона не сказала, що це був її наречений. Тоді б її батьки зразу припинили розмову про сватання. Віддавати свою доньку за такого? І його батьки не повинні були знати, що їхній син тут, що він гнався, як божевільний, за ними, щоб ще до сватання побачити свою наречену. Треба було цілу ніч ховатися, щоб у містечку його ніхто не впізнав.

Осіння ніч була темна, і холод пробирав до кісток, а він змушений був блукати по чужому місту. Він не мав права шукати притулку в якомусь-небудь домі, чи зігрітися в молільні, щоб не здогадались, хто він такий і новину не рознесли по всьому Коростишеві. Багато годин він простував по

незнайомих вуличках, з нетерпінням чекаючи ранку, коли можна буде повертатись до Житомира... Хоч після безсонної ночі був стомлений і замерз, він попрямував широким шляхом під холодним дощем, ще й затягнув веселу пісню. Що там вітер і дощ! Він ніби їх не відчував. Назустріч йому йшли і їхали люди, обганяли верхом і на возах, а він все співав, не звертаючи ні на кого уваги. Ось тут, серед полів і лісів, далеко від своїх земляків, які б дивились на нього, як на божевільного, він хотів співати про радість і щастя, про свою юність, про те, як він любить цей світ, природу, небо, хай навіть таке, як зараз: темне, затягнуте хмарами; як він любить життя, де є кохання, де є така дівчина, що сьогодні стала його нареченою... Він бадьоро йшов і всю дорогу співав, а повернувся додому захриплий і в гарячці.

— Так це ж Файсрберг! Хто у нас у Звягелі його не знає? — схопився як від скуу шляхтич Свіціцький. — Він же богохульник, безвірник! Йому ще й п'ятнадцяти років не було, коли він на все місто прославився. Один на цілу ніч пішов на єврейське кладовище тільки для того, щоб довести, що не боїться мертвих, не вірить, щоб вони по ночах вставали з могил і ходили молитися до Холодної синагоги. З того часу, кажуть євреї, він почав хворіти. Це йому кара від їхнього бога за безбожжя.

Через деякий час після повернення Ларисн з Варшави, в звичайний будній день місяця березня в домі Косачів шуміло, як перед святом. Ларисина мати з наймичкою поралася на кухні, прибирала кімнати. А батько, Петро Антонович Косач, розпоряджався надворі. Запрягали бричку і за кимсь посилали, попередив кучера, щоб він не гаявся, бо ще прийдеться кудись їхати. І Лариса сьогодні встала раніше, і вийшла надвір, заглянула на конюшню, де в стійлі стояв її улюблений булаиий. Вона стала шукати молодого конюха Прокопа, але той порався в домі — переставляв великий стіл з їдальні до залу. Вона збирається послати його в Рогачів за доктором Торговцем. Почувши слово «доктор», мати злякалась.

— Що з тобою, Ларисо? Ти нездорова?

— Та ні, не турбуйтеся, мамо. Але мені потрібно, щоб доктор Торговець обов'язково сьогодні був у нас.

Ларисина мама, письменниця Олена Пчілка, тільки те й зрозуміла, що у дочки щось на умі. Але вдаватися в подробиці у неї не було часу. Нелегка справа лежала на її плечах. І хоч тут з'їжджаються лише близькі, довірені друзі з навколишніх сіл і містечок, все ж таки треба бути дуже обережним. Це вже традиція у Косачів — щороку в день народження і за день до смерті Тараса Шевченка збирати друзів, яким дорога рідна мова і вірші улюбленого поета, сісти навколо накритого столу і читати його «Кобзар», і співати його пісні. У минулому році, коли Лариса перебувала в Києві, вони тут, в Колодяжному, засиділися до самого світанку. І сьогодні народу буде чимало.

— Ти знаєш, Ларисо, ярунський батюшка знав його особисто. Тільки чи буде він сьогодні? Вже такий старий. А минулого разу він багато чого розповідав, і таке цікаве...

Ларисі про це відомо, вона читала татусеві записки. В них слово в слово записано все, що батюшка розказав своєю поліською мовою, церковно-слейною, яка зовсім чужа народній мові великого поета.

Від Тараса Шевченка її думи перескочили до Семена Дікштейна, польського соціаліста, марксистську брошуру якого «Хто з чого живе?» вона переклала українською мовою. Зараз її турбує, чи переклад достатньо доступний для простих людей, для яких вона і зробила це. Ось для чого треба зустрітися сьогодні з доктором.

Сам доктор був радий цій брошурі, яку вона таємно привезла з Варшави. Але брошура була написана польською мовою, а його молодий вихованець Новоміський, пропагандист робітничого гуртка на рогачівській паперні, зовсім не розуміє по-польськи. А в другому гуртку, на баранівському порцеляновому заводі, хоч і є робітники-поляки, але вони зовсім неписьменні. Ларисі стало ніяково. Треба було привезти брошуру

єврейською мовою, сказали їй, адже на навколишніх заводах і фабриках багато робітників-євреїв.

— Це було б непогано,— сказав доктор,— я не відхиляю твоєї думки, але більшість робітників у нас на Волині українці.

Тоді було вирішено, що за декілька днів Лариса зробить переклад брошури українською мовою. Вчора пізно ввечері вона роботу закінчила і тепер з нетерпінням чекала, що скаже доктор, яке враження справить брошура на робітників і чи зрозуміють вони її соціальну суть...

Коли так, то вона її надрукує, як тільки приїде до Києва, і, можливо, доведеться за свої кошти, бо навряд чи вдасться привезти з собою молодого агітатора Новомісього. Вона хоче з ним познайомитись, побувати на сходці робітничого гуртка. Не важливо де, чи це в Рогачеві, Кам'яному Броді або в Барвінівці на заводі Грипера.

Через декілька годин приїхали гості з Рогачева. Але це був не доктор Торговець, а його сестра Ольга, і з нею Новомісьний. З Ольгою Лариса давня знайома, а хлопця бачить уперше і тому не знає, чи він захоче вести з нею розмову на таку делікатну тему.

Лариса прийняла їх дуже привітно. Познайомила з гостями. Але в шумі і метушні за столом мало хто звертав увагу на молоду пару, яку тут бачать уперше. Правда, декому з присутніх досить було того, що ця, в осяйному золоті дівчина рідна сестра доктора Торговця. Доктор був відомий на всю округу як порядна і шановна людина, яка близька з простим народом і чесно виконує лікарську присягу. Для нього однаково, чи є у пацієнта чим платити, чи платою буде лише щира подяка. Було приємно дізнатися від красуні блондинки, що її брат тільки запізнюється, але обов'язково приїде. Він по дорозі завернув в Смолдеріа до людини з тяжкою хворобою, звідти ще заїде в Кикову, а потім уже сюди.

І він приїхав. Надворі впали сутінки, коли доктор ступив у сіни. Він був весь мокрий. З брезентової бурки капала вода і важко падала на натерту підлогу. Його зустріла Лариса, тримаючи свічку над головою. Вона швидко поставила свічник і стала допомагати йому роздягтися. Коли доктор умився, вона привела його до своєї кімнати і подала гарячого чаю. А тим часом у залі вже було прибрано з столів і присутні розсілись тісним гуртком навколо лампи-«блискавки», яка висіла на стіні. За круглим столиком сидів сам хазяїн дому Петро Антонович Косач, на носі окуляри, а в руках чигиринський «Кобзар» 1844 року видання, оправлений у палітурку з червоного оксамиту.

Ольга з нетерпінням чекала, коли вже почнеться читання. Вона сама любить декламувати. Багато з цих віршів вона знає напам'ять. Але тут присутні люди, котрі не тільки вміють читати чужі вірші, деякі з них складають власні. Все, що написала господиня цього дому, Олена Пчілка, Ольга читала. А Лариса... Її популярні пісні... Як тільки виходять з друку нові вірші Лесі Українки, Ольга тут же їх читає. Але чого це так довго не виходить Лариса? І брат з нею. І Новомісьний, мабуть, там. Він тихо, непомітно залишив її саму, навіть не попросив пробачення.

В тиші напівтемного просторого залу звучали, як пісня, вірші з поеми «Сон». Ользі здавалось, що навіть лампа окутана металевим звуком кожного прочитаного слова. Вона навіть не помітила, коли ввійшли брат, Лариса і Новомісьний. Тільки відчула, як Мойсей ніжно доторкнувся до її потилиці. Вона, не обертаючись, відхилила його руку. А він залишився стояти за її спиною, хоч поруч з Ларисою на нього чекав вільний стілець. В залі були ще вільні місця. Деякі гості стояли. Створювалось враження, що вони з великою охотою бажають поступитися місцем іншому. Кожному з них було зручніше в такий урочистий момент стояти, нахиливши голову, як під час моління в церкві.

Дощ на вулиці перейшов у зливу. Його удари по зачинених віконницях було добре чути, особливо в перервах між читанням віршів. Помінялися читці. Середнього віку жінка, далека родичка господині дому, грудним голосом почала читати «Катерину». Дивилась у книгу, але всі відчували, що слова йдуть не із сторінок, а з глибини жіночої душі. Вона

часто піднімає голову і з закритими очима кінчає кожний вірш мотивом сліпого лірника. Раптом вона замовкла. Стукають. І глухий голос соцького:

— Відчиняйте! Якісь хлопці допитуються до вас.

Лариса з батьком кинулися до вхідних дверей. Хтось кричав їм услід:

— Не пускайте цього п'яницю. Він тільки й знає пити, жерти і на людей доносити.

— Я вас запевняю, що він стояв під вікном,— сказав інший. Гості захвилювалися. Почали підніматися зі своїх місць. Новоміський і доктор переглянулись і вийшли з залу. Скоро і господиня кудись зникла. А за нею і дехто з гостей. А страх був даремний. Там, у сінях, стояли прибулі хлопці, мокрі з голови до ніг, а Лариса порвлась доакола них. Ні, вона не може зрозуміти, як це в таку негоду можна було пускатися в таку далеку путь?

Даруйте, тут їхньої вини немає. Коли вони вийшли з дому, було чисте небо, ні хмаринки. Тільки дув легкий вітерець. І взагалі, від села Цимівки не так вже й далеко.

— І всю дорогу ви йшли пішки? — спитав Петро Антонович. — Ви ж, Мордахай, людина хвора, вам треба стежити за собою.

— Тому я й переїхав до Цимівки, до мого друга Гарніпольського,— показав Мордахай на свого товариша.

— Я у нього на повному пансіоні. Купаюсь, як сир у маслі. Але духовне життя... — хлопець сором'язливо усміхнувся,— тут не так, як хотілося, дуже обмежене. І я згадав... ви мені обіцяли... подарувати «Кобзаря»... Я вже тепер читаю краще,— говорив він і, як сором'язливий хлопчисько, вибачався перед Ларисою,— я вже майже десяток українських і російських книг прочитав.

Тим часом хтось повідомив гостей у залі, що один із молодих людей хворий і пройшов у таку негоду п'ятнадцять верст тільки для того, щоб одержати «Кобзаря». Всі кинулися подивитися на хлопця. Та коли доктор Торговець побачив Мордахвя, то, похитавши головою, сказав:

— Ех, браток, браток! Горпш вогнем... У мене такі пацієнти не ходять, а лежать в ліжку. А ти... Я ж тебе попереджав...

Він відвів Ларису вбік:

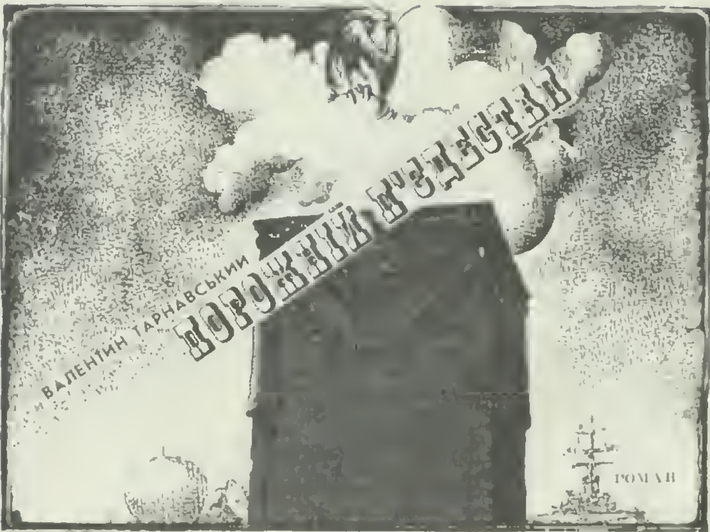
— Негайно його в постіль. Він у гарячці. Через деякий час Лариса і доктор заспокоїлись. Хворого поклали в ліжко в окремій кімнаті, з льодовим компресом на голові. Гарніпольський весь час не відходив від свого друга. І лише коли той став засинати, Гарніпольський прикрутив гніт у лампі, так, щоб вогонь ледве горів, і тихо вибрався до зали. А там ще продовжували читати. Тепер читала Лариса. Від її слабкого, але звучного голосу, виразного сердечного читання ставало тепло на душі, збуджувалися почуття у людей, і вони сиділи й слухали, як зачаровані. Ніхто не помітив, як у дверях став хворий в ще вологому одязі, в хатніх черевиках на босу ногу і як заворожений ловив кожне слово чудової поезії.

Мордахай Файерберг прожив ще два роки, так і не зустрівши двадцятого століття. Ці останні роки життя були найщасливішими в його творчості. Невеликий збірник оповідань, який залишився після нього, зайняв почесне місце в літературі Росії на староєврейській мові.

Мойсей Новоміський, який в той час керував робітничими гуртками на фабриках навколо Новограда-Волинського, в сорокових роках нашого століття приїхав до Москви зі Сполучених Штатів. Він уже був відомий літератор під іменем Ольгін, на знак пошани до сестри доктора Торговця, пам'яті свого невдалого кохання. Він прибув як визначний діяч американської комуністичної партії, як перший редактор прогресивної єврейської газети «Морген-фрайгайт».

Ось тоді моя мати, яка замолоду зустрічалася з цими людьми, розказувала мені про епізоди, пов'язані з іменами Лесі Українки, Мордахвя Файєрберга і Мойсея Ольгіна.

З єврейської.
Переклав ЯКІВ ШЕЙНФЕЛЬД

6.

У примарному жовтому світлі він непевно простягнув горбунові, що ласо облизувався, свій безпальний п'ястук, сам ще не тямлячи навіщо, але подавав, гіпнотично знекровлений.

Темінь була довкола, горбун підстрибував од нетерплячки, деручись на глевкі стіни, й лиш тоді він звернув увагу на купу обгризених кісток у кутку, волосся, яке горбун сплюовував зі слинявих губ, хапаючи його чорною, мов у мумії, рукою, тягнув до себе в яму, повискував од радості, вищиряючи хижі ікла:

— А ось і закусочка, голодний я, а ти теплий, живий, ха-ха.

Трупоїд – осягнув він, вже падаючи в яму, відчуваючи лев'ячий м'ясний запах з чорного рота.

Та вирнула з пітьми мати, вчепилася йому за сорочку, тримала на краю могили, куди він добровільно ступав, хрестила ту нечисть однією рукою і кричала, широко розкривши від жаху очі:

— Кешо, що з тобою?

Він застогнав і прокинувся.

Був сонячний літній ранок. Зовсім близько цвірінчали на кленовому гіллі горобці. Мати стояла біля ліжка і трясла його за плече:

— Кешо, що з тобою? Ти так стогнав, що я аж злякалася. Тобі зле? Може, я тебе святою водичкою побризкаю?

З огидою, здригаючись, липкий від поту, він викутався із ковдри, бо й досі не позбувся дитячої звички спати, вкрившись із головою, ховався в цей сувій од усього на світі, зглитнув кислу слину і хрипко мовив:

— Після ваших кладовищ хіба така чортівня насниться.

Учора він мало не заблукав на тому кладовищі, натрапив на гробаря, який взявся торгуватися з ним за місце, ідіотський випадок, містика.

— Сніданок готовий? Чи накажеш святим духом жити?

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 2.

Мати покірно позадкувала на кухню.

Інокентій Вольфович спустив волохаті ноги з ліжка, підступив до дзеркала, де побачив свого двійника, народженого зі страху та порожнечі, рудого, в ластовинні, з рудою шерстю на грудях, звичайнісінького сина людського, з яким він не хотів мати нічого спільного.

Його душа вже вимагала іншого тіла — бронзового, атлетичного, божественного.

Він взяв еспандер і рушив на балкон.

Вночі, видно, пройшов дощ. Різко пахло зеленню. Уже вище поруччя звівся старий клен, даючи подвір'ю жовто-зелену тінь. Але не було тієї гілки, на яку стрибнув тоді Розум,— сніг зламав.

Дивно, бурі витримувала, а сніг цієї зими зламав. Багато налипло.

Далеко внизу, на даху колишнього його флігелька, туркотіли голуби, чистячи пір'я. У ринвах рудими гніздами громадилося кленове сім'я. Флігель ніхто не ремонтував, фарба на даху полущилася, і там блідою тінню проступав хлоп'ячий напис метровими літерами:

«Я люблю тебе».

Вицвіле свідчення його давнього, змитого дощами, вкритого снігами й кригою, безглуздого високого кохання, коли він такої-от ранішньої пори вибрався в кедах на дах, зовсім збожеволів, переживши безсонної ночі своє фіаско з Олею, брати її треба було, раз би оселився в жінці, то вже сама чекала б, а він соплі розвіз! — так він тоді волав до неба і чинив цю дурницю, над якою потім сміявся увесь двір, бо відтоді потаємне стало усім ясне.

— В академіки мітиш? — хитро підморгували йому на ті вікна колишні татусеві дружки, мовляв, знаємо, який найкоротший шлях вгору.

Тепер у тому флігелі жив його шофер.

Інокентій зробив кілька різких рухів, будячи застояну кров, свіже повітря наповнило груди, з височини академічного будинку було видно все чудове місто на горбах, яке він таки поклав до ніг. Він сплюнув униз, на себе, жалюгідного, з височини соціальної піраміди, на яку видобувся сам. Безгрішні були в раю, а він тут, на землі. Інокентій спинився і закричав до них, у небо:

— То й що ви довели? Ви мертві, а я живий. Жи-вий!

Певно, лиш він один пам'ятав у дворі про Олю.

Він напрочуд ясно бачив сльотливий осінній день, коли дощем збивало з клена останнє листя, а мати, повернувшись із хлібного, розповідала йому, що зустріла на вулиці Олю. Мати зітхнула:

— Гарна дівчина, але нещасна. Така молода, а вже вдова. Про тебе питала.

Кеша, що саме тер кальцинованою содою пожовклий унітаз, випростався і спустив воду. Пташка небесна. Пурхає по світові. На зло Розумові, який тоді працював санітаром і мав єдину втіху, сидячи на вістрі голки, вона вискочила заміж за бородатого італійця, схожого на Христа, поїхала до Рима, надсилала однокурсницям кодаківські знімки — вілла у винограді, басейн, коктейлі в руках щасливого подружжя, вітрина життя, але, видно, й у далекій Італії щастя собі не знайшла.

Наступного дня вона зайшла до нього сама.

Стояла в передпокої, де вже висіли ікони, мов заморська екзотична лялька. У прозорому плащику, засмагла, очі підмальовано синім, нещасні, як у побитого собаки. Обличчя оточував страдницький німб, мов у святої.

Кеша саме пов'язував краватку, збирався до Москви — затверджуватися на посаду директора інституту, бо йшов знизу вгору разом з народом — його кращий син, переймав естафету поколінь від дідів, що керували наукою, твердо знаючи, що чума — це бактерія ідеологічно ворожа, фашистська, а кисломолочна працює на Радянську владу.

— Скільки літ, скільки зим,— кволо всміхнулась вона, з надією зазираючи йому в очі — ще любить чи вже ні? — Зайшла от на вогник.

Не на вогник вона звійшла, а на попіл. Він виявився, як вона скоромовкою пояснила, єдиною знайомою їй живою душею в місті. Батьки знову жили за кордоном, в Женеві, а вона не знала, куди подітися у велетенській порожній квартирі. Чоловік її загинув, був терористом, у «червоних бригадах», певно, читав у газетах про таке. А вона повернулася додому.

Ясно, подумав він, сподівається ощасливити, гадає, що вірний пес чекає й досі.

— Розума бачила?

— Бачила,— вона змучено всміхнулась. — Але він мене не бачив. Я, власне, до тебе...

Ясно, подумав він, аже й третій сорт зійде за перший, холодно в квартирі, треба, щоб хтось своєю вірною любов'ю одігрів, самотності боїться.

— Цікаво було б погомоніти, але я на літак поспішаю. Таксі замовив.

Вона зів'яла в своєму плащику, дістала із сумочки якийсь копійчаний сувенір, сама розуміючи зайвість цього, а він насмішкувато, з кам'яним серцем стежив за її жалюгідними спробами. Колишня красуня пробує елегантно підняти кусень хліба, яким колись так гордовито злегковажила.

— Ти вибач мені за те,— попросила вона, прикусивши губу.

Але він прісно звів очі горі, копіював матір, і смиренно, з нелюдською насолодою, плекаючи свою образу, зневажене самолюбство, мовив виношені в сатанинській гордині слова:

— Бог пробачить...

Не схотів він по-людському зняти на землі з неї той гріх, а змусив звернутися до бога, у вищу інстанцію. І вона здригнулася, відчувши крижану шибу, що стала між них, між його світом і її світом, а затим повернулася і пішла геть з флігелька, де Кеша доживав останні дні.

А коли повернувся з Москви на коні, кадром нової формації, мати здушено сказала, що Олю вже поховали... Прийняла три упаковки імпортного снодійного. Батьки її були вбиті горем, осоружної квартири негайно спекалися, а коли ці апартаменти запропонували новоспеченому директорові інституту, він не відмовився, бо жив без забобонів.

Лиш осінніми ночами горищем хтось тихо ходив.

Блаженні, що ви кому довели? Життя завжди бере своє. Він таки вибрався нагору. І далеко внизу був той флігельок, наче дивився на нього з-під хмар.

Ні, нікуди не годилося його лисувате дрібне тіло, вкрите ластовинням, для його духу, величезної сили волі, яка організовувала багатьох.

Лишивши снідамок на столі, мати мишею позадкувала в свою келію, кімнату колишньої хатньої робітниці, вперто не бажаючи більшої.

— Мені стане.

Інокентій Вольфович витяг із холодильника колбу, залиту парафіном, де бовталася синява рідина, і замислився.

А що, як і собі спробувати?

Думка була незвична, страшнувата. В глибині душі він почувався пращуром, який хоче скуштувати заборонений плід — смертельний чи поживний? А, зрештою, чого боятися — он як рослинність од неї буяє. А раптом і він переродиться, стане античним ідеалом? І це буде потім розцінено як науковий подвиг: забутий у нинішній науці благородний експеримент на собі в той час, коли наука ставить досліди на чому завгодно, крім авторів.

Щось там Розум натякав про генетичне вдосконалення, навіть безсмертя.

Він налив склянку води, капнув туди піпеткою краплю, од чого відбулася реакція з виділенням тепла, затис ніс і вилив у себе те пійло.

Хух. Ростиме, як з води.

На смак бридка, ніби мідну ручку смоктав. Із чого вони її робили? Про цю «живу воду» Розум йому всі вуха протуркотів. Опромінювали її

ізотопами, ганяли між анодом і катодом, посилали експедиції в гори — на межу розтавання льодовиків, досліджували етнографічні матеріали, казки, де порубані герої зросталися й оживали після водяних купелей. Містика.

Але вода була. Овочі росли.

Таке відкриття назрівало. Підключили б до справи його — увесь світ би ахнув. Та кинувся Розум. Не довіряв своєму ангелові-хранителю. Казав — ще рано...

Невдячний. В науці так не буває. Рано чи пізно це все одно хтось відкриє. Закрити нічого неможливо. Хтось, але не він.

Бридкий смак Інокентій Вольфович запив кавою.

У інституті йшло своє життя.

На лавиці перед входом, як завше, сиділо троє сивих, у пенсне дідків і вели свій давній диспут:

— А я вам скажу, колего, що не та тепер наука.

— Еге ж. От колись була наука. Працював я у Пастера, то він собі вакцину прищепив. От благородство!

— Хіба ці молоді розуміють, що таке справжній вчений? Сам Ломоносов — то була академія, а тепер скільки академій — і жодного Ломоносова.

Дідки працювали в інституті ще з дореволюційних часів, але виставити їх на пенсію не вдавалося. І взагалі на першому поверсі запах панував музейний, нафталінний. Сновигали якісь бабці із палаючими очима в синіх спущених панчохах, несли перед собою пожовклі книги, звідки випадали засушені квіти. Як директор він одного разу спробував влаштувати урочисті проводи на заслужений відпочинок, але ввечері йому на квартиру подзвонив один із академічних старійшин і вкрадливо запитав:

— Ти що меншеньких зобиджаєш? Краще б відкрили в себе відділення геронтології.

Відтоді царство тіней Інокентій Вольфович вирішив не чіпати, і там наполегливо займалися пошуками еліксиру молодості.

Другий поверх він теж проминув навшпиньках. Коридори були похмурі, никали там бритоголові тіні, підслуховували, що в кого діється в кабінеті, регулярно писали доноси на колег за спізнення, ретельно перевіряли здобуті наукові факти. Одного разу Інокентій Вольфович спробував провести атестацію, щоб дізнатися, чим вони там взагалі займаються, але за сигналами до інституту нагрянуло водночас стільки комісій, що він облишив назріволяще те осине гніздо.

У приймальні на столі сидів Дяченко і диктував комусь по телефону:

— Записуйте. Вийшовши з гущини народу, молодий вчений уособлює в собі досягнення всього нашого суспільства. Син простого робітника, він...

Забачивши шефа, Дяченко зіскочив, схилився в шанобливому поклоні і пояснив, прикриваючи долонею трубку:

— З телебачення. Вами цікавляться. Там у них серіал іде про кращих синів і дочок...

Інокентій Вольфович тільки гмикнув. Пролаза був цей Дяченко. Скільки директорів змінилося, а він сидить. Певно, якийсь секрет має. І видно, що підлабузник, але в даному разі він справді не помиляється.

Скринька стояла на столі. Вже начищена до блиску, сяюча, аж очі різала. Видно, що Дяченко зранку постарався. Кепський настрій враз минув. Все-таки тут він повний владика, у своїй вотчині.

— Директору ура-ура-ура,— бадьоро прокричав веселоокий папуга.

Інокентій Вольфович усміхнувся, знав, що той старий папуга так на хліб заробляє, але однаково було приємно. Він дістав із шафи пакетик сім'я і згодував його птахові. Клітку ж до пори до часу накрив чорною хусткою, бо дурний папуга міг вибовкати все у зовсім небажаний момент.

Сівши у масивне, чорного дерева, наче трон, крісло, яке Дяченко

доп'яв у антикварному, він хвилю думав, з чого розпочати робочий день. Перед ним вже лежала свіжа купа паперів, що безособовими голосами вказували, рекомендували, суворо попереджали.

Тринадцять міністерств, яким підлягав міжгалузевий інститут, в кінці кварталу вимагали негайних звітів — про впровадження нової оргтехніки, списання старої, неухильне зростання рядів винахідників та раціоналізаторів, різке зниження смертності та піднесення народжуваності серед співробітників, стрімке охоплення їх усіма можливими формами та методами, кількість сірооких, чорнооких та жовтооких, які мали родичів за кордоном, зміст запитань, поданих президії зборів, боротьбу за усіляке збільшення нарад, спрямованих на внедрення якості продукції на рівень світових стандартів, взяті зобов'язання до знаменних дат кожного з тринадцяти відомств...

Од усього цього в Інокентія Вольфовича почала виділятися кисла слина, чорна лють залила мозок, очі стали метальними. Час минав, його тут закопують у паперовій могилі, а головного він тим часом так і не досяг — дзвінко сміялася і втікала од нього істина між залізних дерев.

Він рішуче одсунув купу паперів на край, акуратно повісив піджак на спинку стільця, господар він собі чи не господар, може він щось змінити в житті чи ні,— замкнув двері на ключ, по-хлоп'ячому підморгнув відображенню в книжкових стелажах, дістав з кишені портмоне, з портмоне червінець.

Здається, він здогадався, що все на світі одкривається вельми просто. Помахавши під носом у скриньки райдужним папірцем, він вловив, як у старовинному механізмі щось прокинулося, іржаво заринало, потяглося, зітхнуло. Щілина відчинилася і двічі плямкнула. Він обережно стромив туди асигнацію.

У нутрощах закрутилися трибки, зашаруділо, чхнуло, а далі рипливий, ніби в швейцара з перепою, голос догідливо мовив:

— Чого зволите?

Інокентій Вольфович трохи здригнувся — все ж уміли робити речі старі майстри. Такий репертуар! Невже цей виконний апарат справді зможе виконати те, чого він зволить?

Неясний образ майнув перед ним — трибок він у величезній машині, його змушують, і він змушує, і отак без кінця та краю, чорна робота, функція, од якої хотілося вистрибнути в ромашкове поле, почути тишу, спів жайворів і побачити, як функція та прогуркотить, лишивши позад себе важкий масляний дух.

Уперше в житті йому було цікаво робити те, що він робив. Інокентій Вольфович скептично всміхнувся. До чого дожив — директор інституту, а гратися кортить, мов підліткові. Чи свого часу не награвся?

Роззявлена щілина слухняно чекала. Він кинув оком по кабінету, що б він істинно хотів, і тут йому майнула зовсім божевільна думка, в стилі Розума, од якої він потер руки. Бридливо, ніби дохлу жабу, він взяв за кутики кілька торішніх міністерських запитів і пхнув їх у темне нутро.

Скринька з брязкотом зачинилася, закрутилися там трибки, рипнув, зрушуючи з місця, важкий, ніби млинове колесо, маховик, од чого вона дрібно затремтіла. Інокентій Вольфович вже пожалкував про свій необдуманий крок, відступаючи до дверей, але клацнула засклінка, і з темного черева на світ божий почав висовуватися довгий паперовий язик, обтрушуючись від піску, яким посипано було свіже чорнило. Одмотавши того сувою метрів десять, скринька крекнула, прикусила язика і прогугнявила:

— Раболепнейше прошу прийнять сей труд яко воздаяніе за пониманіе сущих потребностей нашого семейного состоянія.

— Спасибі,— наляквно бухнув мідній машинерії Інокентій Вольфович.

— Спасібо не руб, у кишеню не покладьош,— тонко натякнула скринька.

Інокентій Вольфович од нервового збудження стромив їй у зуби ще

один черв'янець. Скринька вдоволено крекнула й принижено воздала данину «за благодіяніє».

Схопивши до рук доважелезний сувій доброго крейдяного паперу з водяними знаками, списаний каліграфічним почерком зі старорежимними ятями та фітами, Інокентій Вольфович ахнув від подиву. Вінчало сей грандіозний документ виведене старослов'янською в'яззю слово:

«У Н І В Е Р С А Л»

Восшествуя к лікованіям по поводу скорага наступленія достославнага ювілею — трьохсотлетія дома Романових, верноподданий народ наш оддайоть усі сили на благо процвітанія та дальнейшего пріуспенія радного государства, неустанно борясь за повишеніє ефективності і качества випускаємая продукції, расширяя всемерную експлуатацію человека человеком, направлєную во благо человека, усердствуя в іскоріненії такіх пороков, как казнокрадство, мздоїмство, кругован порука, нерадівость, пока імєющіх место коє-где на окраїнах імперії, достойно завершая второє тисячелетін від рождества Хрестова по всіх показниках, бія в літаври по поводу необычайнага расцвета наук і культури, кої почілі на вершинє своєго епохального благоденствія под чуткім лічним руководством самодержца...»

Далі йшло в такому ж дусі. Прочитавши з метр преамбули, Інокентій Вольфович відчув, що йому досить. Там було все на всі випадки життя. А головне — хай би ланцюгами приковували до паперу, ніхто б не зміг дочитати його до кінця.

Геніально!

Інокентій Вольфович ніжно-ніжно погладив скриньку. Розумниця ти моя. І як це він сам раніше не здогадався, не вистачило рішучості переступити забобон: треба надсилати саме такі-от доважелезні звіти в усі інстанції, і хотів би він бачити ту людину, яка здужає їх там, не затіпавшись у корчах.

Зате всі будуть задоволені. Інститут пошле цей звіт вгору, інстанції підшиють його у справи. Вони виконають свій обов'язок перед вищими органами, які таки вимагатимуть од них звіту про збирання звітів. Цей універсальний звіт нікому не заважатиме жити.

Щоправда, скринька мала трохи застарілу стилістику. Певний аполітизм на сьогоднішній день, звичайно, різав очі, зате відданість справі, дух палкого схвалення сущого засвідчували повну лояльність до будь-якого ладу. Готовність виконати усяке завдання усякого уряду. Це було нетлінне. Форму завжди можна підправити, важлива суть. Логіка ж у скриньки була абсолютно сучасна. Навіть надсучасна, на рівні відкриття.

Інокентій Вольфович відчув підтримку таємничої всемогутньої сили, яка з мудрою усмішкою лускає найскладніші житейські задачки, скептично перечікує всілякі суспільні катаклізми, твердо знаючи одне — як було, так і буде. Мудрість віків промовляла її вустами. З такою скринькою він би зміг справді перевернути науковий світ.

Яке золото — тут був більший скарб!

Скринька взяла на себе левову пайку його роботи. Інокентій Вольфович гарячково кинувся до стола, знайшов циркуляр, яким інституту пропонувалося до тринадцятого числа провести скорочення штатів на сто чоловік.

Цей папір вже пожовк, печатка збагряніла, бо він уже з півроку регулярно перекладав його згори підспід — справа була неприємна. Перший і другий поверх, які набирав до інституту не він, скоротити могла тільки смерть. На його третьому, надбудованому, він цілився на суціль жіночий відділ ОБС, який очолювала Варвара Круть. Цей відділ займався вивченням та збиранням усяких пліток та чуток серед населення, себто соціологією маніпуляцій масовою свідомістю, і тому тут завжди кипіла жвава робота — гупали двері, бігали з сітками співробітниці, точилися верескливі наукові дебати. Але тільки він брав до рук авторучку, щоб накидати проект наказу, уявлялася страшна картина — наукова маса

наповнювала його кабінет, рвалися блузки на могутніх грудях вчених матрон, яким лишалося до пенсії кілька років, од аргументації пухли вуха, а далі стіл гойдався і починав плавати в жіночих сльозах.

Виходу з цієї безальтернативної ситуації він не знав і тому зі страхом чекав кінця півріччя, коли мав надіслати звіт про вжиті заходи.

Невже його благання потрапили богу у вуха?

Навшпиньках він підійшов до скриньки, улесливо зазирнув у ті місця, де мали бути очі, дістав портмоне, звідти червінця і опустив циркуляр у свою єдину надію.

Червінець скринька злизала, мов корова язиком, а жовто-синій, вицвілий папір довго, з натугою втягувала, так, видно, він їй не смакував. У нутрощах люто заскреготіло, заплямкало, щілина вишкірилася і, ледь Інокентій Вольфович встиг пригнутися, виплюнула жовтаву розкислу масу на стіну, куди вона прилипла з гидким чмоканням.

— Єресь!

Інокентій Вольфович зблід — з'їла службовий документ? Але за мить скринька закректала і зронила на стіл паперовий аркуш. Тремтячими руками він підхопив його і жадібно прикипів до тексту:

«НАКАЗ № 1

Сім наказом оддєл (ОБС) подведомственного мнє учреждєнія как совершенно нікчемнєйший і непотрібніший, о чьом вам справедліво указано свыше, ліквідірується раз і навсегда, отнынє веков і прісно. Амінь».

Інокентій Вольфович розчаровано глянув на скриньку — таких наказів з іще аргументованішими формулюваннями він і сам міг придумати тисячу.

Але це був не вихід. Він кинув аркуш на стіл і тут на звороті угледів інший текст:

«НАКАЗ № 2

Сім наказом учреждається оддєл (СОБ) як вкрай необходімєйший для фундаментальних робіт в ділі збора свєдєній чрєзвичайно важних для укрєплєнія обороноспособності государства. Оддєл учредіть как секретнійший, його созданіє нігдє не розглашать і проводіть по сметє расходов на сокращєніє штатов (колічество — 100 чел.)».

Маки розквітли на щоках у Інокентія Вольфовича. Це було також на грані фантастики. Енергія не зникає, вона лиш переходить з однієї форми в іншу. А яка елегантність! Такий логічний апарат міг скласти честь будь-якому європейському університетові.

Всі будуть задоволені.

Цікаво, на що вона іще здатна?

Він поліз до сейфа, видобув і здмухнув порохняву з давно забракованого кожним міністерством зокрема і всіма разом проекту групи молодих учених, в якому пропонували біологічний завод з революційною технологією. Не те що корми, навіть залізо тут добували бактерії. Все в нім було нічогеньке, але економіка, м'яко кажучи, надто економна. Несерйозний проект: земляні ями, сировина, бактерії — і все. Копійчаний проект.

Не було в ньому масштабності, гідної революційної епохи. Усім було погано. Міністерства не могли розгорнути будівництва, щоб зайняти потужні механізми та людські маси, інститут нічого не мав від проекту, бо з ним могла впоратися учениця восьмого класу, а що найобурливіше — держава не мала заводу, не мала кормів та заліза.

Інокентій Вольфович стромив між аркушів червінця і вже певніше подав його на розгляд скриньки.

У нутрощах розгорнулася титанічна діяльність. З годину там прокручувалися трибки, шкряботіли пера, гули трансмісії. Інокентій Вольфович терпляче ходив з кутка в куток. Нарешті з отвору з'явився ватман, лягаючи на стіл цілим стосом.

Таких чудових креслень, виконаних справжньою китайською тушшю, Інокентій Вольфович давно не бачив.

Замість ям, накритої поліетиленом, посеред поля красувалися цехи заводу-велета. З метровими цегляними стінами, чавунними казанами,

вугільними топками, трубою до самих хмар. Грандіозний був проект.

Інокентій Вольфович відчув солідного партнера. Одразу видно державний підхід. Не те що молоді патлаті надряпали — на всьому заекономили. Не завод, а повітряний замок.

Звичайно, проект треба було трішки підкоригувати. Стіни звести не з цегли, а з бетону. Казани робити титановими. Топити їх ядерним паливом. Інший вік.

Але це були деталі. Зате в принципі геніально. З нічого скринька могла зробити все. Закладай мрію — і вона реалізується на папері.

Хіба не про такий інститут мріяли всі міністерства! Скринька втілила ідеал — поєднала непоєднуване. Тепер лишилося цей генератор ідей тільки модернізувати, пристосувати до практичних потреб сьогоднішнього дня.

Інокентій Вольфович натис кнопку селекторного зв'язку і наказав Дяченку:

— Петюнька та Дворковича до мене!

— Хух, спека! — у двері протисся спітнілий черевастий Петюнько, тягнучи поперед себе запліснявілого портфеля часів підкорення столиці, з яким їздив на всі конференції та симпозіуми. Певно, квашеного кавуна прихопив. — А мені ряба свиня снилася. Передчував, що до начальства викличуть. Знову на заготовки наукових культур?

Хоч Петюнько й намагався в усьому догодити своєму директорові, але той відчував, як його інстинктивно ненавидять всі оті землячки, які цілі мікрорайони перетворюють по неділях на свої села. Він заважав братам Петюнькам остаточно перейменувати столицю на свою Петюньківку.

— Ось, кавунця скуштуйте,— роздер рота до вух професор Петюнько, витягаючи з бездонного портфеля биняк з квашеним делікатесом.

— Спасибі,— холодно кивнув Інокентій Вольфович, який нікому не дозволяв бути з собою запанібрата.

— Пардон, чого зволили? — з тамбура випірнув у лискучому, заштопаному, схожому на ресторацiйний фраці Дворкович, поправляючи краватку-метелик на синій курячій шиї. Під пахвою він тримав золочену теку, подібну на меню. — Інтуїція мені шепнула, щоб я прихопив теоретичні розробки лабораторії. Коли десь щось не виходить, то треба посилювати політичну роботу. Одного разу я так нещадно затаврував на полі опортуністичні бур'яни, що не треба було й гербіцидів,— Дворкович самовдоволено облизнувся.

Інокентій Вольфович, відчуваючи всю історичну вагу моменту, примкнув двері на ключ, здмухнув порошинку із мідної скриньки і урочисто прокашлявся:

— Товариші, я не любитель... любитель навряд. Але сьогодні в нас надзвичайна нагода. Людство ще не знало... знало подібного. Як виявилося, наша скринька — справжній скарб. Але не матеріальний... матеріальний, а духовний. Її вустами промовля організаційний геній. Сьогодні вона ще раз підтвердила, що нове в науці — то давно забуте старе. Ви в цьому переконаєтесь, якщо іще не переконались... переконались. — Нещодавно його душила божевільний антвхідник, і слова інколи заїдало.

Петюнько й Дворкович догідливо кивнули.

— Віднині скринька стане головним об'єктом наукових досліджень нашого інституту. Ми будемо йти магістральним курсом, накресленим партією,— концентрація і спеціалізація. — Інокентій Вольфович розпашівся, мов червоні знамена, наче знову повернувся в буремну молодість. — Вперед, товариші, до нових величних звершень! Сподіваюся, ви нічим таким нині не зайняті... зайняті?

— Як?! — пенсне обурено випало з очей Дворковича. — Наша лабораторія завжди була на передньому краї ідеологічного наступу в науці. Нашим незаперечним історичним досягненням є відома теорія, що в міру розвитку науково-технічної революції опір напівпровідників зростатиме. Партія нас вчить, що гази при нагріванні розширяються. Нині

ми доводимо, що електроніка повинна бути електронною! Наші класові вороги тільки й чекають, щоб ми послабили політичну пильність. Всім відомо, що наші соціалістичні мікроби значно більші колективісти, аніж буржуазні. Ті наскрізь індивідуалістичні, загниваючі. Ми не можемо дозволити адептам імперіалізму лити воду з пустого в порожнє. Наше суспільство — це суспільство соціального оптимізму. Для блага радянської людини ми створюємо дедалі новіші і дедалі грандіозніші плани, кличемо її до нових звершень. Тут дехто каже, що головне в нас виробництво. Ні, головне — планування.

— А конкретніше можете? — спинив натхненного Дворковича товариш Уксов.

— Vulgus vult decipi, ergo dicipiatur,— тонко всміхнувся Дворкович. — Натовп хоче бути обманутий, то хай же обманюється. Ми давно вже створили ріг достатку, певно, бачили перед лабораторією.

— Так він же не діє,— підкинув гедзя Петюнько.

— Він діє лише тоді, коли дме новий свіжий вітер. Геніальні винаходи не можна експлуатувати щодня. Це не ковбасний цех.

Петюнько ображено засопів і гупнув кулаком по столу:

— Попрошу без виражецій. Я вам скажу по-пролетарськи — до лампочки нам усі ці інтелігентські матерії. Нам ситину на труси не вистачає!

— А що у вас? — поцікавився Інокентій Вольфович.

— У нас усьо конкретно. Візьмеш в руки — маєш вещ. — Петюнько переможно видобув з портфеля гранітну каменюку, од якої тхнуло льохом, плісенявою, розсолом.

— Що це? — здивовано звів брови Інокентій Вольфович, який терпів Петюнька в інституті лише тому, що той мав братів у вищестоящій академічній установі і від них залежало, як постачатимуть інститут реактивами та обладнанням.

— Філософський камінь! — напиндився Петюнько.

Інокентій Вольфович ввічливо показав зуби:

— І який же в нього принцип дії?

— Конкретно — лежить і давить. Фактично — ніщо перетворює на золото. Приклад — восени купуєш у магазині державну капусту по вісім копійок за кіло, встановлюєш над нею цей камінь у діжці, витримуєш температурний режим у камері і під різдво виносиш на базар по руб п'ятдесят за кіло. Двадцятикратний прибуток. Золотий камінь. Копійчані матеріали перетворює на червінці. І думать нічого не треба. Оце і є конкретна поміч науки галузевій практиці. За поли рвуть. Нові рецепти вимагають — із кмином, ізюмом, часником. Та наша лабораторія, як правду сказать, увесь ваш інститут годує. Не те що ця чиста наука,— він бридливо зиркнув на Дворковича,— яка тільки їсти просить, а користі од неї як кіт наплакав.

— Бачте,— верескнув Дворкович,— він з усього соки чавить. Оце додумався нові видання під прес класти, книжковий сік чавить, каже, дуже помага од безсоння. Та ці прагматики від науки скоро в синхрофазотроні свиноферму розведуть. Йому волю дай, то він, пардон, екскременти на золото візьметься перетворювати!

— А ви ж що пропонуєте? — . ічливо спитав Інокентій Вольфович.

— Головне — правильна теорія. В ідеалі ми пропонуємо золото перетворити на ніщо. Нам взагалі нічого матеріального не треба — ні будинків, ні їжі, ні стадіонів. Ми виховаємо покоління ідеалістів у матеріальному. Якщо теорія каже, що усе є,— він пильно глянув на Петюнька,— то хоч його немає, воно таки є. І хай спробує хто сказати, що його нема. От ви, товаришу Петюнько, спробуйте, якщо ви такі хоробрі, сказати, що у нас чогось не вистачає.

— У нас все є! — завчено потвердив Петюнько.

— Sic, так! Саме теорія, а не практика дасть нам усе.

— Еге ж, дасть. Як жаба цицьки. Пообіцяли вже молочні ріки та кисільні береги. Нинішнє покоління, мовляв, житиме в раю. А фактичес-

ки? Знаєм вашу політику. Народу все у світлому майбутньому обіцяєте щоб собі сьогодні добрий шмат мати. Аби не ми, практики, чи вистачило б у вас хаосфору на ваші теорії? Нам сьогодні дай, а завтра хоч вовк траву їж.

— Щоб ви знали, то він гору вирубав, коли свій сценарій будував,— пронизнів Дворкович. — Ці практики все сьогодні на сьогодні роблять, а завтра хоч потоп.

— Аристократи від науки! Пожаліли ми вас тоді! Специ проклятущі! Інтелектуали яйцеголові!

— Natura non facit saltus. Природа не робить стрибків. У великій науці нічого шукати з вилами. Поналазили скрізь, золота на дружин понавчіпляли. У лабораторії, пардон, часником тхне.

— Мій батько,— налився кров'ю Петюнько,— сільський пролетар, а я пролетар науковий. Мені соромитися нічого, у нас вся наука така. А дехто, пригадую, у важкі часи взагалі од своїх батьків одхрещувався. Били себе в груди — ми від самої мавпи пішли, а тепер родослівні розшукують, в аристократи наукові пнуться.

— Годі! — гримнув нарешті кулаком по столу Інокентій Вольфович, і Петюнько з Дворковичем принишкли, бо ще ніколи не бачили шефа таким.

Задзижчала, закрутилася між шибок переляканa муха, імітуючи активність, намагання прорватися за звичні кордони.

— Не буде... буде перебільшенням сказати,— поволі, дивлячись на бронзову монументальну машину чудес, підійшов до вікна Інокентій Вольфович,— що ми, переживши бронзову та залізну еру, нині на порозі ери паперової. Нема сумніву, що в наступному тисячолітті все вирішувати-муть папери. Так от, перед нами апарат, що з нічого на папері може зробити все. Такого світова наука ще не знала... знала.

Петюнько й Дворкович виразно перезирнулися. Директор видався їм трохи дивним.

Та двері безгучно прочинилися, і до кабінету ступив стривожений Дяченко, несучи у тремтячих руках якогось папірця.

— Перепрошую,ради всього святого, але з бухгалтерії доповіли, що ми зриваємо виконання взятих на себе зобов'язань. Це ж кінець світу. Один бог знає, що робити. Премія к бісу полетить!

Інокентій Вольфович вислухав неприємну звістку з олімпійським спокоєм, недбало взяв папірця до рук, витяг з портмоне червінці і жестом фокусника заправив це у ненажерливу машинерію.

Петюнько й Дворкович тільки кліпнули.

У нутрощах зарипіло, застогнало, переварюючи нове завдання, але за мить виструмився паперовий язик із лаконічною рекомендацією:

«Ідя навстрєчу видвющомуся событію — окончанію полугодія, колектів вверенага мнє учрєждєнія перегляну раніш взятії обсщанія і прийняв новиє повишенниє об'язательства намного перекривающіє раніє взятиє».

Це знову було геніально. Хто спитає про виконання старих зобов'язань, коли взято нові, значно полум'яніші. Було б абсолютно аполітично присікуватися до колективу, що виявляє такий трудовий ентузіазм.

Петюнько й Дворкович виразно перезирнулися. Дяченко низенько вклонився благодійниці і позадкував виконувати цінну вказівку.

Інокентій Вольфович переможно глянув на приголомшених колег. Очі йому горіли, як тоді, коли він доводив товаришам, що машина мислити не може, а кібернетика є лженаука. Виток спіралі з'єднав протилежності.

— Це ще не все. Хочете експеримент?

Дворкович і Петюнько дружно кивнули.

Інокентій Вольфович попорпався серед паперів у сейфі, а затим витяг на світ аркушик, писаний лівою рукою:

— Тут на товариша Петюнька надійшла анонімка. Текст: «Науковий куркуль... Низький культурний рівень не дозволяє... дозволяє йому вийти на світовий рівень. Виносить через прохідну наукову продукцію лабора-

рії... Своїми хамськими манерами дискредитує радянську науку в очах світової громадськості. Sancta simplicitas, свята простота, з якою він заводить астрономію до гастрономії, свідчить про споживацьке ставлення до науки...» Ну, й так далі. Колего Петюнько, прошу виділити червінець, оскільки, як мені вдалося встановити, машина споживає енергію у вигляді грошових знаків. Цікавий принцип, чи не так?

Червоний мов рак Петюнько вирячився на анонімку, яку б із задоволенням без солі з'їв, але руки були короткі, і тому він, важко зітхнувши, випорпав м'ятого червінця.

Щілина клацнула, зашкряботіло, мов би чухали потилицю, і гугнявий голос щось прохрипів:

— Требаждати...

— Мало! — констатував Інокентій Вольфович. — Давайте ще. Калитка мало не репне.

Петюнько випорпав ще одну райдужну, щілина плямкнула, пожувала, і на світ поліз аркушик із золотим позументом:

«Несмотри на подлоє хамскоє происхожденіє, йому присуще желаніє бить інтілігентом у сідьмом коліні. Єстественность його манер вигідно контрастує із снобізмом от науки, уміляєт зарубєжних учьоних. Бере роботу додому, що свідєтельствує про неістрєбімоє желаніє внєдрять науку в бит. В колєктівє сочєтаєт широкий спектр інтєресов — від астрономії до гастрономії...»

Петюнько поцілував папір із налитими сльозьми очима:

— Кожне слово — істинна правда. На таку машину молитися треба. Гідна відповідь наклепникам.

Дворкович байдуже похнюпив велику голову, ніби це до нього ніяк не стосувалося.

— Тут, колего Дворковичу,— взяв другий папірець Інокентій Вольфович.— і на вас є анонімка. Тсс: «Фактичєскі одірвався од народа... Його лабораторія переливає з пустого в порожнє, займається чортзна-чим, тільки не тим, чим слід. Треба пильніше глянути на його біографію, де багато кривавих плям. Агент міжнародного...»

— Як? — мов ужалений знявся Дворкович. — Та хто смів, крім мене?

— У нас демократія,— м'яко сказав Інокентій Вольфович. — Прошу червінець.

Дворкович неохоче сягнув у потайну кишеню, витяг звідти замацаного папірця, бідкаючись на нестатки та повне зубожіння, простяг його шефові. Але одного виявилося мало. Лиш на третьому апарат видав новий бланк. Біло-блакитний, на яких пишуть характеристики-рекомендації для посланців у ЮНЕСКО.

«Воспаренiє над жизнью народа, над єго язвами і тьомними інстинктами позволяєт єму зорко смотрєть за направлєнієм двіженія людських мас, указивать їм всьо нові горизонти, по достіженію коїх, даби ізбєжать разочарованій і броженій, он націлює їх на нові історичні перспективи. Імєя острий політический ум, он улавліваєт народниє чвянія і доносіт о них по научним інстанціям. Його лабораторія із нічего, із пустоти создайот радужную картину народного благосостоянія. Вєрний патріот богом данной власті, он виполняєт всє указанія начальства, своїх ідейних переконань не іміє...»

Дворкович, ніби його золотим дощем обсипали, згідливо кивав на кожен віртуозний пасаж:

— Як глибоко, яка точність! Це унікально!

Інокентій Вольфович сперся рукою на скриньку, відчуваючи, що казенна буденщина інституту набуває казкової інтриги. Архаїчна скринька виявилася на вістрі розвитку всієї сучасної науки — вона брала на себе всю канцелярську роботу, лишаючи людині волю для чистої творчості. Це був науковий апарат третього тисячоліття. Директор прокашлявся:

— Тепер ви переконалися, що вона може все?

Петюнько і Дворкович дружно кивнули.

— Звісно, річ трошки застаріла. Іноді неправильно... правильно розставляє політичні акценти. Але головне те, що вона прагне служити нам. Тому наше завдання — цей апарат модернізувати до рівня сучасних вимог. Як теоретично, так і практично. Спираючись на традиції наших попередників, ми повинні йти далі. Такі традиції не повинні... повинні вмирати. Я певвнений — за цей апарат людство поставить нам пам'ятник!

Сонячний промінь окреслив бронзовий профіль Інокентія Вольфовича.

— Колегу Дворновича я попрошу забезпечити теоретичне оснащення апарата у світлі останніх документів, замінити трохи, кхе-кхе, старорежимний лінгвістичний модуль на сучасний лексичний блок. Гадаю, ви переконалися, що логіка в апарата абсолютно надійна. Не те що в деяких комп'ютерів, які людину вважають лише додатком до себе.

Дворнович кивнув.

— А товаришеві Петюньку ми доручимо доповнити апарат практичним виконавчим механізмом, який би реалізував ці рекомендації в життя.

Лишившись сам на сам із героїнею дня, Інокентій Вольфович вирішив спитати в неї поради, чи не варто йому нарешті пошукати наречену через службу знайомств. Життя іде, та й мати не вічна. Він лапнув у кишені портмоне, але там було порожньо. Аванс машина ковтнула за один день. Апетит у неї був добрячий.

Інокентій Вольфович, якому нетерпелилося продовжити досліди, натиснув на кнопку селектора:

— Товаришу Дяченко, прошу негайно підготувати наказ про матеріальну допомогу оцьому нашому новенькому, як його — Петро Зозуля? Ви з ним мали розмову, то цікаво — чи готовий він до жертв в ім'я науки?

7.

Туман стояв за вікном.

Сірий, ватяний, важкий. Ковтав усі звуки. На підвіконнях падали краплі. Мокра ворона каркнула у вишні і поляпотіла крилами далі. Рипнули двері, і з туману виросла Марія в чорній хустці. Тримала в руках глечик з молоком, а вуста ожинові на білому лиці:

— Біда, Іване. Була оце в баби Палажки, молоко брала, то розказувала, буцім хтось бензоправку обікрав. Храпченко в район за міліцією поїхав.

З недобрим серцем поснідав Іван і подався в кузню.

Чорно-білий був світ.

Все втратило кольори. Тумани блукали між чорних кущів дерези, майже до землі провисли електричні дроти, дерева ронили сонні краплі, але що вище сходив Іван на пагорб, то ясніше ставало.

Низьке малинове сонце випливало з молочного моря, та кузня на белебні стирчала над цією повінню.

Двері бовталися на одній петлі. Деталі, які він вчора поклав увечері, щезли, тільки видно було, що проорав хтось лантухом по майдану глибоку борозну вниз, до Змітани. Всі шафи та полиці нещадно потрощено, а сокира уп'ялася лезом у дубовий сволок попід стелею. Навіть вугілля з горна, котре не згасало тут ще від батька, чужа рука вимела поганою мітлою.

Але чорна хромована скринька стояла на місці, хоч стіл довкола теж був порубаний. Видно, спрацював самозахист.

Два тижні Іван днював і ночував у кузні, мудруючи над керованим апаратом, осердям якого стала залізна «голова». Після виснажливої праці, проб і помилок його універсальний синтезатор думок, обладнаний запобіжником од злого дурня, був готовий. Учора він демонстрував буквально чудеса: виготував сотню дефіцитних запчастин, яких Храпченко не зміг дістати навіть у столиці; оживив і відновив зранене перепеленя, яке втрапило під Кириків комбайн, довівши свою нову якість — відтворювати не тільки мертву матерію, а й живу; два ганебного одкоша

лишкій бабі Ганні, яка задумала виготувати собі нового змійовика для самогонного агрегату... Однак недарма серце муляло: їдучи поночі з роботи, Іван на свою біду заставав на бензоколонці Хрянченка, який виносив пальне для задобрення районного керівництва. Довго той дивився в спину вогняним поглядом, од якого скручувалося листя.

На людську постать, яка остовпіла на порозі, у кутку щось ворухнулося й жалібно вискнуло. Іван ступив туди. На лаві лежало лобате щеня з білою цяточкою. Лапка йому була перерубана і бовталася на одній ниточці. Цуценя глянуло на Івана карими дитинячими очицями, видно, не розуміючи, за що його так. Згори над щеням іржавою сокою до стіни зловмисник прибив записку на клапті обгорткового паперу:

«Іване!

Кидай свої опити, бо погано тобі буде. Не лізь, куди не просять. Горіти тобі в гєєні огненній, бо скринька твоя од сатани.

Амінь».

Літери були писані кров'ю — бурі. Видно, лапку одрубали, щоб вмочати туди пучку. Символіка була прозора.

Розказувала йому мати, що в Залізному лісі, у непрохідному Жаб'ячому болоті глибоко в бучилі живе темна сила. Чаїться вона в мертвій воді, дихає пухирями, а вилазить до людей лише тоді, коли настає лихоліття. Раніше чуму по хатах розносила, де дихне, там люди мруть, зашивають їх у просмолені воловчі шкури, й спалюють її чорні слуги; одразу по війні, коли сніг зійшов на полях, де страшний танковий бій був, вона вночі по танках шастала, трупів собі шукала. Повертала мати зі станції, під вечір діло було, то почула, як зарипів люк на «тигрові», вилізло звідти булькате, зі сталевими руками, в чорній шинелі і облизнулося. Прибігла мати додому, а її ніхто не впізнає — голова навпіл сива.

Чи не ця темна сила тут побувала?

Іван взяв щеня на долоню. Бідне. Від кожного удару сердечка воно болісно здригалося, краплі темної крові падали на долівку. Не жилець було на цьому світі.

Що ж, доведеться самому стати ветеринаром, бо зовсім стече.

Поклав собача на лаву, тричі сплюнув через плече, націлив вічко свого апарата, натис на кнопку — і фіолетовий промінь, в якім кружляли порошинки, осяяв кузню. Стислося собача в клубок, закам'яніло, мов чекало останнього удару, та обережно підніс Іван лазерний скальпель до лапки — вискне воно, запахне смаленою шерстю, і бігатиме селом триногий калічка. Але обхопила собача фіолетова куля, крутнулось там воно, просвітившись наскрізь, заворушилися, як живі, його кісточки, і тут куля щезла, в з лави стрибнуло на всіх чотирьох ошелешене цуценя.

Мотнуло лобатою головою, війнуло хвостиком і дзвінко, радісно дзявкнуло на апарат. Далі, видно, з переляку, пустило між ніг срібну цівку, полегшило душу і кинулося вдячно лизати Іванові чобота.

Іван виніс цуценя за поріг, пригостив грудочкою цукру, і воно клубочком покотило вниз поміж кущі, чіпляючи на себе реп'яхи. Туман вже розсіювався, і село проступало з нього, наче після слабкого проявника на фотопапері. Теплий рудий клубочок виринув на дні долини, подаючи тонюсінький голосок, повертався до господаря чи лиходія, який приніс його сюди на неминучу смерть.

Не повірить Хрянченко в те, що деталі були. Та і як повірити? Скаже, все на зайду хочеш списати?

Стриміла зі сволока сокира, тягся проораний слід до Змінаки, щезла в нетрі темна сила — і треба було починати все заново.

Іван дістав з піджака м'ятий список, потер скроні, готуючись до мозкової атаки,— мусив заново синтезувати усі запчастини.

Він уже створив сьомий дублікат, коли в дверях, ніби тінь, виросла суха жінка з фанатично розширеними смоляними очима. На руках у неї, вчепившись за кофтину, боязко зиркало на білий світ скарлючене, землистого кольору хлопченя. Цуцик з білою латкою терся об хвазяйчині ноги.

— В могилу за тебе ляжу, Іване, тільки порятуй мені сина. Хіба воно винне, що в лиха на весь світ,— бухнулася вона, як стояла, навколішки і поповзла долівкою. Як покропив мене, молодую, отой літак-кукурузник, як народилося воно на шостому місяці — синє все, не розбереш, чи людина, чи риба, то така мене взяла злість на вашу осоружну хімію, що зігнала б в всіх вчених розумак у болото, залила б його гасом, чиркнула сірником і спалила б, як комарів...

Хрестила Івана стеариновою рукою, дивилася, наче на месію, витягувала сухі губи в трубочку, щоб поцілувати руді його чоботи.

То була горопашна Секлета Гарача. Колись передова ланкова, а нині сектантка. Сама визвалася новий гербіцид на своєму полі випробувати, фотографувалася коло кукурудзи у три людських зрости, давала інтерв'ю в газеті, на всіх нарадах виступала за науку... Та як скрутило її просто на активі, як побігла по лікарях, як не помогла нівка наука, як одцурався чоловік, то повернулася в село, записалася в штунди і влаштувала в себе молитовний дім. Проклинали на чолі з бритоголовим пресвітером науку як сатанинську вигадку, віщували по селу про незбарний кінець світу, коли обснує землю залізне павутиння, полетять небом залізні птахи, а землею прогарцюють три залізні вершники...

— Прости мені, Іване,— кланялася Секлета. — Злий язик мене на цей гріх намовив. Сказали, що в тій коробці, яку Іван змайстрував, усі хвороби світу сидять. Нову напасть людям вигадав. Зрозумій, Іване, материнське серце, сатана в мені оселився, коли сокиру до рук взяла... Порятуй мені сина, Іване. Бачу, не на зло ти ту штуку майструєш, а на добро. Один ти мені помогти можеш! Так мені оце голос сказав. Бога прокляну, чорта відкину, в науку твою, Іване, знову увірую, щодня за неї тисячу поклонів битиму.

— Наука не ікона,— строго сказав Іван. — Ви цю звичку киньте, з усього культ робити. Що у вас за народ: звели кланятись, то він голову розіб'є.

— У що хоч, Іване, увірую, тільки зглянься на сина. Десять років йому вже, а бач — все на руках ношу. Воно мучиться, і я біля нього. Істинно скажу тобі: не мертвому найгірше на світі, а каліці. Сам не живе і другим не дає. Змилостився, бо на осінь, лікарі сказали, само помре...

І тут всміхнувся йому малий каліка, та так сумно, всевідчо, зовсім не по-дитячому, ніби сам знав, що віку свого вже дожив, мов святий, збрижив на чолі зморшки — скоростиглий дитячий дідусь. За десять літ усю сотню прожив. Шкрябнув Іван груди, бо рвалося зайти серце:

— Не маю права, Секлето. Це ж експеримент на дитині.

— Спробуй, Іване, бо все одно помре.

Кивнуло воно, показало беззубі ясна, погодилося, що на осінь помре, так, ніби в школу піде.

— Чуда хочу, Іване! Чудо яви! — норовила поцілувати йому чобота Секлета.

Бридливо вивільнився Іван з чіпких рук, насупився, бо розумів, що бере на себе важку відповідальність. Адже коли що трапиться, то ні йому пощади не буде, ні апаратові. Але не міг і не зробити нічого: не витягти потопельника з води — то означає власноруч його втопити.

Мовив глухо:

— Роздягни малого, подержи на лаві. Спробую.

Тричі сплюнув через плече, зажадав, щоб жодної дитячої сльозинки не пролилося на світі, своє здоров'я віддати малому — і спалахнув у погромленій кузні потужний фіолетовий промінь, од якого світло за порогом стало темрявою, обережно підвів його до скарлюченого, наче пташиний кігтик, мізинця, і заворушився той, почав наливатися живим тілом, рожевіти.

Ледь стояло воно під стіною на рахітичних ніжках, не розбереш, чий ембріон — мавпочки, риби, людини. Врешті обхопило його фіолетове сяйво у велетенське яйце, завис хлопчик у повітрі, зовсім прозорий, і почав розгинатися йому горбатий хребет, розсунулися м'яті ребра, гіллям руки-

ноги почали витягатися — вирвалося дитя із злого хімічного кулака на волю і випростувалося, немов деревце.

Згас промінь — і стояв на лаві білявий тоненький хлопчик. Аж світився від худорби, м'язи гороб'ячі, але, видно, зовсім звільнилася спадкова структура генів від спотворень.

Стукнув Іван кулаком об ковадло і аж захлинувся од незнаної всемогутності. Не твар, не твар людина, а таки творець.

— Справне хлопченя маєш, Секлето. Були б кістки, а м'ясо наросте. Як виходиш його, до мене присилай. За молотобійця візьму. Хочеш у помічники до дядька?

Кивнуло хлопченя і так своє тільце поторкало, ніби йому щойно купили новий костюмчик.

Заклекотіла Секлета, шию витягла:

— Вірую, в науку істинно вірую. Очі заплющу і на край світу за тобою піду. Веди нас, сліпих і темних, Іване!

— Ану встань,— схопив її за плечі і поставив на рівні Іван. — Ні в що сліпо вірити не можна.

— Спасителю ти наш, месія довгождавний,— закотила очі під лоба, аже пускаючи кольорову слину, збуджена Секлета. — Істину речеш. Ні а що більше сліпо не вірю. Прозріла нарешті, полуда з очей спала. Тільки тебе в небесах осіннього бачу. Ідеш до нас по хмарі суд праведний вершити. Чисті душі хай возрадуються, а грішні хай трепещуть. Внук ти божий, Іване! Возвіщу про се мирові. Одкровення мені явилося — месія серед нас...

Рвонула Секлета з голови свою вічну чорну хустку, кинула на свіжий вогонь у горно, звйорзала вона на дровах, опиралася вогню, немов темна, сліпа віра, та враз зайнялася веселим полум'ям, запищала в ній синтетика, і фвхнув білий дим у комин.

— Згинь, маро! Однині тільки в науку вірую. Релігія — опіум для народу. Слава кращим представникам радянської науки!

Вискочила за двері, тримаючи сина за руку, і подалася дорогою в село. Іще довго чув Іван її біснуваті вигуки:

— Досягнення науки — у виробництво! Їйвну — наше троєкратноє ура, ура, ура!

Іван тільки сплюнув услід.

Через годину, коли він, вже добряче упрівши, перейшов на сьомий десяток деталей, під дверима дружно шморгнули.

— Здоров був, Іване.

— Як ся маєш, Іваночку?

То прибули, як завжди, на свій вранішній перекур Паримуд з Кирником. Гупнули на лаву, закинули ногу на ногу, перезирнулися, наче вперше бачили:

— Явленіє Христа народу!

— Яке ще? — здивувався Іван.

— Та про тебе оно вже все село гуде. Баби вулиці язиками підмітають. Кажуть, месія нам явився в образі Івана.

— Ми з Паримудом саме оце до баби Панихи забігали, гадали зіллячком поправитися, а тут як прискочить перед страждущий люд на вулиці Секлета...

— Явився — кричить, аж слина з рота бризкає, і на пагорб, де кузня, хреститься. Людоньки, кричить, бачите сіяніє в кузні, то в Івановому образі внук божий зійшов на землю, щоб недужих зціляти, рани гоїти, матерям сльози сушити. Вище, бачте, райдуга благовісна...

— Обернулися люди, чимало їх до баби Панихи наїхало, та всі як один навколішки попадали, бо й справді од кузні твоєї, Іваночку, сіяніє, наче в царських вратах.

— Забачила бабу Паниху в дворі, котра болящих ліками наділяла, вчепилася в неї, почала дерти за коси й проклинати — ти сяка й перетака, відьмо ти улазлива, скіко грошви, гука, до тебе переносила, щоб сина мені

виліковала, душу тобі продала, гріла тебе, сороміткице стара, а ти мене на гріх підбила, хтіла Іванову скрипку понівечити, сокиру до рук вклала. Не чоловіка, гука, треба тобі, а кілка осикового нижче пупа!

— А тоді скинула з малого сорочечку і примусила танцювати навприсядки, дивіться, людоньки, Іван мені сина за один секунд на ноги поставив і копійчини не взяв. Кидайте ви цю стару каргу і йдіть до Івана, ото істинне світило!

— Все, гука, виписуюся із штундів і записуюся в ПТТ. Геть знахарів од науки! Всі як один на прийом до Івана!

— Тут, бачимо, Павлочку, баба од злості вся посиніла, вхопила мітлу й зачала Секлеті нею між очі штрикати, геть, кричить, невдячна. Я тобі такого наворожу, що ти наступного разу їжака народиш!

— Покрутили вони одна одній дулі, показали зади, і Секлета далі селом побігла, мітинг скликати, людям вість розносити.

Як уздрів Іван процесію калік — сунуть до нього на пагорб із милицями, на возиках, машини сигналять, табір влаштовують,— і вже гірко пошкодував, що довірив таємницю язикатій Секлеті.

Дружно задиміли Кирик з Паримудом, почухали потилиці і зітхнули:

— А Храпченко сьогодні зранку, щоб ти бачив, лютий, як вогонь. Як знайду того, скрегоче, хто на соціалістичне майно зазіхнув, то поїде в Сибір сніг прибирати. Потрапили й ми під гарячу руку, то він, падло, заставив цистерку од бензину одмивать. Год лежала, а це зварювать надумався.

Заторохкотіли в долині два мотоцикли, один свій, другий чужий, з тріскотнявою розвернулися й спинилися на майдані, гуркнули двері, аж кузня затряслася, і на порозі став Храпченко в сірому брезентовику, сам залізобетонний. А за ним у тилу міліціонер. Картуз у малиновому канті, дваготелесий, руки по швах.

— Тек-с, Іване, то чим ти тут займаєшся?

Іван кивнув на запчастини, які встиг зробити зранку, гадав, зрадіє завгар, але ні — змахнув рукою на долівку й не подивився в той бік.

— Ти нам очі своїми деталями не забивай, ти голосно скажи, суть — де ти вчора вночі був і що робив? А товариш твою відповідь у протокол запише.

Міліцейський товариш дістав із сумки протокол і заладнався писати, зігнувши одну ногу в коліні, щоб зручніше було.

— Та ви сідайте,— запросив Іван,— в ногах правди нема.

Блимнув зірочками в очах міліціонер, послинив олівець і багатозначно мовив:

— Так і запишем.

Боком-боком посунули з кузні Кирик та Паримуд, але вхопив їх обох однією рукою Храпченко:

— Стоять! Будете за свідків. Я тебе, Іване, зараз на чисту воду виведу! Тут у нас вчора вночі дві каністри з бензином на бензозаправці пропало. То бачили люди, що ти за північ од кузні повертався. Перевіримо, чи, бува, не без гріха.

Нюхнув міліціонер повітря, роззираючись по кутках, а Храпченко впевнено поліз на горище. Гупнув лядою і аж засміявся:

— Так і знав, є, голубоньки. Ану, свідки, приймайте сюди!

Не повірив Іван — бути такого не могло, нащо йому той бензин, черга на машину довша, ніж відстань до місяця. Та вже подавав Храпченко Кирику й Паримуду по каністрі. Важкенні, повнісінькі.

Писав на одній нозі протокол міліціонер, ворушив губами — одна, друга, тьху, збився, де перша, де друга, гірко всміхнувся на те Іван і підсунув йому під ногу ослона, бо вже геть хилився служака на бік, звбувши про перпендикулярність у ревному виконанні обов'язків.

Зліз Храпченко з горища, хазяйновито потер руки, бо все йшло, як задумано, а затим звів угорі пальця:

— Бач, Іване, і ти не святий. Чесність усім проповідуєш, а сам галушки за спину не кинеш. Бачили праведників?

Кирик та Паримуд дружно кивнули.

— Так, ви, дає, несіть речовий доказ у сільраду, а в нас з Іваном зара розговор особий буде.

Перехрестившись, понесли каністри на вулицю Кирик з Паримудом, спробував вийти міліціонер, але кашкет не пускав, доки підказав Іван, зробив милість чоловікові, щоб той зняв його, тоді нарешті вписався в габарити, задирчав мотоцикл, і лишилися вони з Храпченком у кузні сам на сам.

Потягнувся завгар, вночі не виспався, вийняв з нагрудної кишені складений вчетверо папір, авторучку й тицьнув жовтим нігтем:

— А розговор у нас, Іване, буде короткий. Отут підписуй, як не хоч халепи.

Глянув Іван, а то акт про списання двадцяти тони бензину на важкі погодні умови. Лиш за квартал двадцять тони. І всі підписи народних контролерів є, тільки його не вистачає.

— Підписуй, чого дивишся,— поцокав по столу залізним пальцем Храпченко. — Підпишеш, то розійдемося миром, а ні — дамо ділу хід.

Вкручував його залізною рукою в свою механічну систему Храпченко, наче гвинтик. Або разом з нами далі поїдеш, або колесами розтопчем, щоб не заважав. А що, коли згодиться, стане як більшість,— поболить живе тіло в залізному отворі, але змастять його, притреться між сусідніх коліщат, ще й дивно потім буде, що блукало собі зовсім неорганізовано.

Роздумливо взяв Іван той акт, глянув на автоматичні підписи, де лиш за ним була черга, склав його вдвоє, учетверо й подер на клапті. Скрутився маслинкуватий папір на чистому вогні, мов стара свиняча шкіра, зашипів, пішов фіолетовими вогниками і чорним димом шугнув у комин.

— Ах ти ж, щоб твою ядь,— скреготнув Храпченко. — То ти так? Щени! Та я на фронті кров за вас проливав, руку там лишив. Ми ж з батьком твоїм разом в атаку ходили. Як мене не шануєш, то хоч дружбу нашу фронтову пошануй!

Стемнів на лиці Іван, закусив губу:

— Розказував мені батько про вашу дружбу, як помирав. Мене, каже, отой Храпченко, що в загородзагоні був, з кулеметом позад нашого батальйону всю війну просидів, під Котбусом закликав у лісок і наказав руку прострелити. Замотав її в стару шинелю, щоб порохом не покрапило, і на мене автомат наставив — стріляй або я вистрілю. Дурний був, пожалів його, а він мене за це в сорок шостім на лісоповал заслав. Думав, здохну там і таємницю свою в могилу заберу...

Заклацала у Храпченка залізна рука, потяглася до Іванового горла, ледь втримав:

— А свідки, свідки де?

Спохмурнів Іван. Давно вже не було батька. Спочивав по трудах праведних під жерстяною пірамідкою на сільському кладовищі. І одного не міг збагнути його син — через яке таке милосердя зробив він собі на погибель залізну руку.

Скрутив тоді Храпченко дулю і тицьнув Іванові під ніс:

— На осьо. Мертва твоя правда. Зате в мене живі свідки є. Держись тепер! Ану, поїхали до голови.

Чорним видався Іванові після кузні білий світ.

З-за лісу насувала гроза. Колихалося, мов зелена трясовина, луговиння, поплавком ходила забута силосна башта, вигиналася лінія електропередач. Маревне все було, ніби несправжнє.

Стривожено попискувала довкола кузні ластівчина сім'я, носила глину в піддашшя, ліпила міцніше гніздечко. Опустили вуха лопухи біля порога, завмерли дерева, лиш несамовито квітла кропива на звалищі.

Ступав попереду Храпченко — сірий, залізобетонний, не відкидав тіні, лишав на витоптаному майдані вгрузлі сліди, наче важив шістнадцять тони. Зиркнув спідлоба на мотоцикл — затрясся, завівся той з півоберта.

Промчали вони порожньою вулицею і завернули під зелену арку до контори.

Золоті на сонці вічні зобов'язання, безсило звис аплинялий прапор, бубоніа про армію раціоналізаторів та винахіднинів дзвін-репродунтор, клацали рахівииці.

Відконвоював Храпченко Іаана в кабінет.

Там, під велнким портретом у золоченій рамі, гортаючи паперн, сидіа голова. Притулив до ножного вуха по телефонній трубці, шню нагнув і кивав:

— Єсть, завтра о десятій обов'язкоао буду а райкомі і обномі особнсто.

Голова був новий, видно, покн Іван у кузні сидів, призначнли. Молодий, енсргійний, бо правою рукою печатку ставна, а лівою підпнсуаав документ, очі сірі, променнсті, дивляться а перспентнау, ніного не бачать. Нврешті скінчнв він, встав з-за столу і пішов їм пвзустріч:

— Вн до мене, тоаарищі?

Штовхнув Храпченко наперед Іваиь, а сам урочнстим голосом мовив:

— Ось, ізобретатсль наш. Злодієм анявнвся. На зборах мене звинувачуввв, а в самого на горищі дві каністри бензину знайшли.

Занрив голоаа обличчя руками, важно було йому поаіритн, що радянська людииа може розкрадати соціалістичне майно, а тоді уаажио поднвився нв Івана:

— Нсвже вн справді на таке здатні?

— Хо-го, це сємочки. Ви от чуйиість до людей демонструєте, а аони готові колгосп на цуркн рознести.

— Внбачте, а свідки є?

— Аякже,— Храпченко махнув рукою, і в даері протоаиилися Кирин з Парнмудом, тримаючи в руках по каністрі. — Такі саідни, що засвідчать що хоч.

Кирик та Паримуд нианулн, крадьнома підморгуючн Іваноаі, що нс аонн аинні, а обставини, бо хіба хочеш — мусиш.

— Гм, мають ще у нас місце окремі недоліки, прогвлини у вихованні,— запросив сідати усіх голова. — Розкажіть, товаришу, що штовхнуло вас на твкий нрон?

— Та це мені підкинули, мстяться! — звівся Іван. — Тут у нас мафія діє.

— Вибачтс,— сонячно усміхнувся, демонструючи всьому світові соціальнні оптимізм, головв. — У нас такого бути не може. Це тільки у ннх.

— От-от. Це діло політичне. Кожен злодюга норовнть наш гуманний лад спаплюжити.

Бачив Іаап у аікно, як розносять конторсьні по хатах чутку, що злодія впіймали, хитають головами, мовляв, інших обмовляє, а сам під носом бульку має.

А тоді закуріло в кінці вулички, замайоріли циганські спідниці, і до квбінету всночила баба Паниха:

— Він! Людей учить, а сам у смолу аліз. Палко підтримую усякі звинувачеиня. Таним не місце а нашому житті! Хай смерть вирве його з наших рядів!

Вхопила вона зі столу прес-пап'є і замахнулася на Івана. Та ввічливо спиниив її голова:

— На терторії авіреного мені колгоспу самосуд неприпустимий. Що у вас конкретио по цій справі?

— Ян було сназано аище, аін держаану горілчану монополію порушив. Казьонку своїм апаратом жене. Віру в мої народні ліки підриває.

Тут голова вперше спохмурнів і анмогливо, але чуйно подивився на Івана:

— Ви розумієте, товаришу, що це аже держааний злочин. Красти у нас, на жаль, усі нрадуть, алс порушуватн монополію?..

— Тан,— ожив раптом міліціонер, потерши долоні. — Тепер мені все ясио. Каністри — це прикриття. Де апарат? Чому не знаю? Стаалю звдання — знайтн і нонфіснуаать! Вас зрозуміа. Псреходжу на прийом. Кажіть, громадянко бабо, де закопаний?

Пвкихв принусила язика, але міліціонер вже взяв її ка олівець — прізаище, ім'я, по батькові, рік народжекня?

— Одка тищв шістсот трикадцятий, синy.

Міліціонер на мить спикився, суворо попередив:

— За двчу брехливнх поназакь, бабо, будете відповідати перед закоком. Звкадто молодо виглядасте на свій аік.

Бабв зашарілася, опустилв аіки і нолупиула румуккою підлогу.

Події закручувалися у сталеаний штопор. Іввн асміхкувся до нонторських, котрі стовбичили в дверях, мовляв, ан ж розумієте, що такого не може бути. Але ті моачни, з погибельною цікввістю спостерігвли, що ствнеться далі, бо ке по ких прийшли. Вже б і радий буа Іван украсти підкикуті каністри — одбувся б штрафом.

Одкан серед білого дня, ноли радіо бубокіло про неухилький розвиток нвродної творчості, його мислячий апврат перетворювали на звичайний самогоккий. Довго ке розбирвтимуться — одаезуть ка задкій даір райвідділу міліції, никуть до нонфісноввних нонструкцій кародних умільців — і пропвде вік навіки. Хоч лобом об стіку бийся, Іваке, вле кічого ке вдієш, там людської мови не розуміють, тільки інструкції.

Сидів голова під портретом, співчутливо дивився в душу, вле нічим ке міг допомогти. Рвокув Іван сорочну на грудях:

— Товаришу голово, брехня це асе, брудкий нанлеп. Мій впарат призкачений двти людикі асе для поаного щастя.

Медвяно всміхкувся Храпчекко:

— Ви, товаришу голоаа,людина тут поаа, то аін перед вами дурнином прикидвється. У квс для цього ікший впарат є. Ви розумієте, проти ного аін змахується?

Спохмурків голова, затарабанив пвльцями по столу, заів очі горі.

— Мвло того, що він мокопольку жеке, квроd замість держави споює, то він ще й політичку провокацію задумав. Сам-одик намірився наш колективкий розум замікитн. Це виходить, що і ан ян голоаа йому не потрібні, він свою голоау на плечах хоче мать.

Зблід тут ковий голоав, понлва валідол під язин, вкрився від справедливого гніву червокими прапорцями, але мовив цілком офіційно:

— Що ж, товвриші, хай своє слово скаже закок.

Вже зовсім близьно була гроза, сонце геть осатаніло, коли вийшоа Іаан з кокторн.

З годику звповкяв міліціокер друноваками літерами протокол про зловживання, що квбуввв характеру внкриття ідеологічної диверсії. Смвкуючи пікактні подробиці, розповідвла баба Пакиха про те, що здумвв Іван перетворити нузню на шинон, де аідволінати нирод аід нових трудовнх звершень, затумакюаати мізки, займатися політичною проституцією.

Висолопивши язика, занотовував ці важливі деталі міліціонер, розкриааючи злочиникий здум підпількоrо виквхідника — створити шнигунське кубло. Нарешті обписаа аркуш з двох бонів,пошукав третій, а коли не виявив, рішуче скомандував собі:

— Наквзую: приступити до викоквкня опервції. Єсть!

Рушили вони до нузні. Рвонуа на себе двері міліціокер, та вони не піддввалися. Підозріливо кліпнуа, одступив казад, розігкався, виствививши плече, і гурккуа у порожнечу, здійнявшн хмару сажі зі стік. Чорний, з розсіченим чолом, героїчко зціпивши зуби, аін махкув звідтіль руною із звтиснутим пістолетом — за мною. Хрвпчекко тв бвба Пвкиха піркули в приміщення. Коли Іввн зазиркув туди, міліціонер вже нопав яму під стіною, тільки груддя летіло:

— Де схований? З-під землі знайду!

— А пащо його шунвти? — гірно спнтав Іввк. — Ок же аін.

Втер міліціонер руни об штвин і недоаірливо глипкув нв впврвт, що стояв на видному місці а центрі нузні, на ковадлі.

— Досвідчений. Нв аидному місці сховав. Але нас нруг пальця не обведеш. Требв писати протокол. Пишу.

Та жахнуло враз надворі, збагряніла кузня, ніби перед кінцем світу. Сахнулася од дверей баба Паниха, тицяючи вогняним пальцем вниз:

— Земля горить.

Вискочили всі на вулицю. Під свинцевим небом клекотів багряно-чорний смерч, вириваючись з цистерни в кутку заправки. Низько, судним басом гоготіло полум'я. Плутались у колючому дроті дві дрібні постаті, втікаючи геть.

— Ах ти, моб твою ядь,— захоплено дивився туди Храпченко. — Кирик та Паримуд знову. Таки підпалили. Хвна тобі, Іване, вогонь все спише. Раніше б хлопців послав, і не треба було б тебе укоськувать.

Сердиті, невдоволені притарабанилися на бензозаправку Кирик та Паримуд. Тхнуло з чорного люка відворотним нафтовим смородом. Плюнув Паримуд на іржаву цистерну — і зашипіло.

— А хай вона горить, щоб я в неї ліз.

— Обома руками за. Самі, бач, що з людьми виробляють, їм усе можна, а з нас воду варять.

— Як начальство, так і ми.

Висмикнув з вуст прилиплий недокурок Паримуд, стрілив з жовтого нігтя в темні випари, загуло, загоготіло в цистерні, прокинувся, залютував там рудобородий бог вогню, вискочив назовні і заходився вогняним язиком лизати просяклу мазутом землю.

Вже йшла та вогняна лава до повних цистерн, гухнула й полетіла до неба перша бочка, розбризкуючи палаючі клапті, ще метрів з десять — і рване в небо на кілометр бензиновий стовп, ринє страхітливий вал у долину, до дитсадка, де бавляться, мов курчата, на зеленому моріжку діти... І хай вискочить Мрія назустріч тій гєєні вогненній, розкине руки, та нікого захистити не зможе...

Метнувся Іван до кухні, схопив апарат, розштовхнув остовпілу делегацію і кинувся до заправки, перестрибуючи через канави та кущі.

— Тримайте його, тіка! — загорлав Храпченко, смикаючи за рукав міліціонера, але той невдоволено насупився.

— При пожежі дзвонити 01.

Як звпекло аже обличчя, штовхнуло в груди розпечене повітря, спрямував у вогняне ревище хромоване вічко. Одна тепер надія лишилася — на маленький чорний ящик. Стиснув долонями скроні, зовсім божевільно бажаючи, щоб все це раптом згасло,— вихопився з вічка потужний фіолетовий промінь, відсікаючи цистерни од вогню, закрутився навколо порожньої цистерни ошелешений втручанням вогняний смерч, звів угору зміїну, в каптурі голову, засичав чорним жалом, присів, наче перед останнім кидком, згинь, згинь, зввикав його Іван, і скрутився змій, опадаючи, ніби порожній шланг, фахнуло, як розбита лампочка, і на місці пожежі лишилася чорна лисина.

Тихо клацнув, вимикаючись, апарат.

Торохнув над кузнею зовсім не страшний літній грім, пробіг вітер, але замість жданої грози поцяпав на землю сліпий дощик, прибиваючи до землі краплі сажі, що літали над згарищем, немов зграя чорного вороння.

Гризла пожежного багра біля кузні баба Паниха, тільки тирса сипалася — зуби точила. Пускав дим з ніздрів Храпченко, прикурюючи цигарку від цигарки. Здмухнув попіл з кашкета міліціонер і гукнув до Івана:

— Закінчили, громадянине? Ану, збирайтеся.

Стояла з краю в край на небі тріумфальна веселка, пахло ледь зволоженою землею, медвяним запахом кашки, що росла на узбіччях польової дороги, мчав крізь дорідні жнив'яні поля мотоцикл, в'їздив у кропив'яні перелiски, де бродив зелений дух, сонце сідало позаду, над Іванівкою, червоне, на великий вітер, озирався у люльці довкола Іван, чудуючись, яка прекрасна наша вкраїнська земля, прощався з волею, і вже моргала йому перша зірка з фіолетового вечірнього неба.

Та проминув мотоцикл яму на дорозі, заповнену вологою тирсою, бо далі був ящур, що косив гурти худоби по районну, в'їхали вони в містечко з тихими, безлюдними вуличками і спинилися біля ажурного особнячка, обсадженого квітами.

Рипливо одчинилися залізні двері, підштовхнув його міліціонер у спину, іди, іди, завтра начальство розбереться, двічі клацнув ключ, і опинився Іван у тинькованій, з акуратними гратами на віконці келії.

8.

З курсів японської Петро Зозуля повернувся останнім автобусом.

Клацнули двері, випускаючи його під рясну літню зливу, од якої кипіли калюжі, він підкотив штани, прикрив голову «дипломатом», наміряючись перебігти до свого аспірантського гуртожитку в глибині студмістечка на Ломоносова, але цієї миті над головою холодно сяйнула блискавка.

Сяйнула блискавка, вихоплюючи срібні дроти, жерстяні дерева в старому колгоспному садку, на який наступали білі кам'яниці, порожню вулицю з кришталевими низками дощу, знерухомілий автобус, кінцеву зупинку під пластиковим козирком, продовгуватий пакунок на грачастій лаві.

Удвари грім, потрясаючи конлате фіолетове небо над гуртожитками, згасло у вікнах світло, звдзеленчала вітрина в гастрономі на розі.

Удзрив грім, од якого прищулилося все живе, вклякли навіть дощові черв'яки, а коли стало тихо, Петро почув незрозуміле нявчання. Налякане, благальне, безпорадне. Десь заблукало кошеня і кликало на поміч.

Він озирнувся і побачив, що довгастий, схожий на кокон пакунок ворушиться, борсається, здобуваючись на ці звуки, і вже ось-ось має впасти, скотившись до краю. Плач був вимогливий, навіть гнівний.

Дитина?

На автобусній зупинці, серед ночі, сама?

Втерши з брів дощовицю, чалапкаючи по глибокій калюжі, Петро подався до лави. Там-таки справді заходився, навісніє од плачу живий голубець, сповитий у газети, волаючи до неба про свої немовлятські болі та потреби.

Чому в газетах, де ж мати?

Довкола нікого не було. Розвернувся на кільці і вже віддалявся автобус, рушивши в парк. Злива періщила по дахах, буркотіла у ринвах. Неначе вимерло завжди жваве містечко, тільки мокрий собака потрюхикав від однієї помийниці до іншої.

— Люу-у... — звертаючись невідомо до кого, розпачливо гукнув у темний садок Петро, але з горла вирвався тільки хрипкий клекіт. Біда... Яка б мати могла забути чи лишити на мить без догляду своє дитя отак у газетах, на околиці міста?

Вона його покинула???

Незграбно, боячись зашкодити, Петро взяв немовля на руки. Пакунок зашарудів, засмикався, кілька разів тонко чхнув, а далі запищав, виливаючи без слів всю нестерпну кривду, яка коїться на світі. Замість теплого ліжечка, материнського молока, кропової водички лежати під дощем у старих газетах, неначе безвірне насіння. Ні, ні, ні. Немовля сердито насупило брівки і відчайдушно розтягло гумовий ротик. Петро затряс його в руках, замугикав давню заспокійливу мелодію дитбудинківської колискової — «Інтернаціонал». Стояти тут не було сенсу. Петро взяв знахідку, як килимок, на плече, немовля впіймало його за вухо і жадібно звсмоктало.

Голодне?

Розбризкуючи калюжі, зігнувшись, щоб прикрити малого від дощу, Петро рвонув у гуртожиток.

Але двері були замкнені. Він спізнився. Було по дванадцятій. Сувора, з гренадерськими вусами комендантша тітка Клава вже нікого не пускала.

Він вперто загупав носком. До шиби приплюснувся здоровий, мов картоплина, ніс самотньої тітки Клави, яка днювала й ночувала на посту. До вуха вона вже притулила телефонну трубку, твердо демонструючи намір викликати міліцію.

Петро показав їй пакунок.

Тітка Клава прикрила рот рукою, жалібно зморщилася, рішуче висмикнула з ручки швабру і впустила їх у вестибюль. З штанів та черевиків цебеніло на підлогу. Немовля зажмурилося на світло, набрало в груди повітря і засипіло, мов нічний півень.

— Що це, Петре? — по-материнськи притулила долоні до щік тітка Клава.

Він показав — дитина, жива дитина.

— Звідки?

Петро кивнув на небо, потім помахав і тицьнув пальцем на автобусну зупинку, мовляв, там знайшов. За роки навчання тітка Клава навчилася читати по його вустах.

— Горенько ж яке! Підкинула. От же ж стерви пішли! Тварина своє дитя в лісі саме не зоставить, а ці гірше за тварюк. Ич, у газети замотала, щоб по речах ніхто не знайшов, до гуртожитків привезла, бо зна, що тут з голоду не дадуть пропасти. Що робити будем, у міліцію дзвонить?

Петро подивився в ніч, яку шила водяними голками злива, де бігали, шукаючи прихистку, бездомні собаки, сикаючи між сміттєвих баків, і несподівано для себе замотав головою.

— І правильно,— прочитала по його очах тітка Клава. — Міліціонер йому цицi не дасть, а ми голодні, мовні хочемо. Бідв з тими казенними домами, встигне іще...

Бродив синій місяць по палаті, де стояло десять ліжечок, скрутилися в них хлопчики під однаковими ковдрами, казенно пахло свіжовибіленими стінами, тихо плакав Петрик, бо наснилася йому мати — втікала вона од нього Подолом, оберталася в підворіттях, реготала і крутила дулю, мовляв, не наздоженеш. Хижа була і красива, гладенька голівка, різьблений носик, повні червоні вуста, безсоромні груди — нічна птаха. Біг, біг за нею бруківкою малий Петрик, гукав: «Мамо, мамо»,— але втікала вона од нього на гульбище, п'яно сміючись, доки зашпортався він і впав, безсило ловлячи мамку за хвіст...

Присіла на ліжко до нього велика і тепла, наче домна, Степанида Іванівна, директор дитбудинку, де він жив перший день, по-материнськи зітхнула і взялася гладити по голівці. Гладила і говорила незрозумілі заспокійливі слова про райське майбутнє життя, коли скрізь тектимуть молочні ріки в кисільних берегах, коли сімей взагалі не буде, як передбачали класики, а всі діти виховуватимуться державою, настане повна рівність і не існуватиме скривдженого хлопчика або дівчинки. Так, так, погрожувала вона всім невідомим зозулям, якась діти народжуватимуться в пробірці. Спи, хлопчику, спи, у нас тобі буде добре, у нас тут своя велика сім'я... Але так казенно пахло вапном, новими ковдрами, такі однакові були ліжечка, що Петрик на мить розгубився — він це чи хтось інший?

Рішуче вела його тітка Клава у підсобку, приказувала на ходу:

— Куди бідне дитя проти ночі перти? У нас перебуде, мамку ми йому знайдемо, погодує, мамок у нас багато. Встигне ще в той казенний дім. Не тобі одному, Петре, бач, така доля випала. Та як ти його тримаєш, ну давай сюди!

І Петро покірно віддав пакунок цій бурхливій жінці, яка жаліла його, сироту, агощала домашнім харчем, бо жила поруч, в приаеродромному селі Жулянн.

Зашелестіли газети, падаючи на підлогу, тітка пильно оглядала їх, мало не вивертаючи навиворіт:

— Хитра, стерва, не домашні, а з кіоска. А воно вже залюрилося, бідолашне, усю пресу наскрізь прошило.

Врешті спав останній аркуш, і на вахтерській кушетці радісно задриґав ніжками біло-рожевий, з вогкистими рудими кучериками хлопчик, схожий на амурчиків, які визирають з кутків картин, цілячись у дорослих із луків. Звільнившись від газетного брину, одразу ж потяг великого пальця на пухкій ніжці до рота. Тітка Клава взяла його за м'якушик, щоб повернути на живіт, бо муляло йому спинку, а відтак ахнула — у малого за спиною стирчали жовті, кучеряві крильця.

— Бач, Петре, то вона його через цей дефект і покинула.

Петро простяг до крилець руки — достоту курячий пушок. Але крильця були поскубані, зранені, у синцях.

— Лярва,— коротко сказала на те тітка Клава.— Вискубти хотіла, а як не вийшло, то на вулицю викинула.

Дурна жінка — крильця були такі природні, що Петро тільки здивувався, чому в інших дітей їх не буває.

Тітка Клава погладила кучеряву голівку, подмухала на пушок і мовила:

— Янгол, чистий янгол. Але ж і людське дитя.

І воно, ніби зрозумівши, що то про нього говорять, раптом усміхнулося. Повернуло голівку, кліпнуло чистими небесними очицями, розтягло беззубого рота — хотіло їм сподобатись, мовляв, я ж хороше, не викидайте мене...

Петро тільки зубами скреготнув.

— Їй-бо, на тебе схоже,— сплеснула долонями тітка Клава,— і носик, і очі, і родимка хрестиком на шиї, тільки що руде. Признавайся, чи не ти нагуляв? ·

Петро затряс головою, пильніше вдивляючись у мале, й тепер з пронизливим подивом упізнавав себе — принаймні родимка була така сама. Тітка Клава замилувалася на дитя, підняла і міцно цмокнула в рожеві щічки, затим шморгнула носом:

— Люди на вулиці знаходять, а мені бог і такого не дав.

Вони спустилися в душову, тітка капустила повний тазок літепла, доручила Петрові тримати дитя попід голівку, а сама обережно змила дитячим милом, пильнуючи, щоб не потрапило в очі, тільце, витерла простирадлом, далі вони змазали йому синці на крилах зеленкою, по черзі дмухаючи на ранки: воно не плакало, лиш здригалося. А вже опісля запищало, вимагаючи їсти.

Тітка Клава комендантським кроком попрямувала до відомої їй кімнати на поверсі, рішуче постукала, звідки визирнула рум'яна, повнотіла молода мати, вони пошепки перемовилися, молодиця, колихнувши в халаті налитими грудьми, взяла немовля до себе, а через п'ятнадцять хвилин Петро вже тримав на руках ситу, молочну істоту, яка блаженно сопла, пускаючи пухирі.

Тітка Клава замилувано дивилася на дивного хлопчика:

— І де такі беруться? Наче з неба на землю прилетіло. Хай-но у мене поспить, мені все одно сидіти.

Але Петро лиш міцніше притис його до себе, дивлячись на тітку налякано і зчужіло,— нікому він це дитя не віддасть.

— Ну, добре. Хай буде по-твоєму. Хіба ж я не розумію...

Петро поніс свою знахідку до кімнати, вона ворушила кумедним носиком, зручніше вмощуючись на плечі. Тьохкало мале сердечко, і відповідало його велике, аж доки стали битися злагоджено, мов два дзвони. У його холостяцькій кімнаті вони вклали немовля на вільному ліжку, обгородили подушками, а далі тітка Клава пошепки наказала, що він завтра має купити — аптечку матері й дитини, два десятка пелюшок, пластмасову ванночку, прицінитися до коляски, бажано б німецької. Сама ж обіцяла влаштувати немовляті годування за графіком, благо, матерів у гуртожитку вистачало, рік був на дітей урожайний.

— Самі вивиняньчим, нікому не віддамо!

Горіла настільна лампа, вкрита майкою, сидів над книжкою Петро, але не читалося. Думав він про ту невідому жінку, яка кинула свою дитину

при битому шляху. Обірвана, зацькована грішниця, у якої від голоду пропало молоко в синіх груденятах, учениця профтехучилища, яку вигнали із занять, та й додому повертатися вона боїться, бо зустріне батько на порозі — собаче весілля згуляла? Геть з моїх очей! Зовсім збожеволіла від безнадході, кинула дитя на лаві, а сама поїхала труїтися, та передумала на півдорозі, повернулася, кружляє на тому місці, дере нігтями асфальт, проклинає себе, та вже пізно — нікого там нема.

Але видно було з вікна — порожня зупинка. Дощ минув, жовтою кульбабою стояв у туманному повітрі ліхтар, зупинилося таксі, вийшов звідти іноземець, розплатився і, вдоволено насвистуючи, попростував до свого гуртожитку.

А може, він вигадав те дитя?

Хоч до дівчат і підійти боявся, але завжди мріяв про власного сина, якого поведе за руку в перший клас, сумно відпустить, дивлячись на вигорілу маківку, до вчительки, вислуховуватиме її нотації, переживатиме за синові двійки; як одного осіннього вечора він повернеться з роботи, а його вже чекатиме на столі невміло підсмажена яєчня з ковбасою, схожа на сухарі, але він похвалить сина за клопоти, мужньо з'їсть усе, опускаючи голову, щоб не виказати себе.

Настане зима, вони розходитимуться ще затемна, поправляючи один одному шарфи, щоб не застудитися, а якось син повернеться зі школи млявий, нічого не їстиме, чоло пашітиме од температури; викликати лікаря буде ніяк, Петро збиватиме жар домашніми засобами — чаєм з малиною, покладе компрес на горло, усю ніч малий горітиме у вогні, марритиме, кличучи маму, невже він її пам'ятатиме? — але на другий день йому стане легше, зійде потом, який Петро витиратиме серветками, зателефонувавши про наглу синову хворобу до себе на роботу, де всі співчуватимуть йому як батькові-одинаку, а тоді син опритомніє, розплющить очі, впізнаючи того, хто сидів над ним, кволо зведеться в ліжку, обхопить його за шию, притисне до себе, а тоді шепне на вухо: «Тату, а ти як мама».

Не вірячи собі, Петро зводився, підходив до ліжка, де скрутився калачиком на лівому боці, щоб не прим'яти собі крилець, нічний знайда, сумирно сопів між подушок, виставивши ніжку з-під ковдри, яку Петро підіткнув, жадаючи оборонити дитя від усіх бур на світі, дати йому те, чого сам не мав.

Шикувала їх на лінійку Степанида Іванівна, вислуховувала дзвінкі піонерські рапорти, піднесено говорила про батьківське піклування держави, яка нічого не шкодує для них.

— Ставши свідомими громадянами, ви всі сили повинні віддати рідній країні, бо ви єсть її сини і дочки...

А Петрик стояв у другій шерензі і смоктав розбиту губу, згоряючи від чорної ненависті до всіх домашніх, ситих, балуваних, бо схопився в Пущі-Водиці, за бібліотекою, із місцевим натоптуваним переростком, який почав глузувати, гидко підхихикуючи:

— Недоносок інкубаторський. З яйця вилупився? Книжечки почитуєш, розумним хоч буть, а слова не вимовиш, бовкун дефективний.

І тоді залило йому червоною люттю очі, бо чому така несправедливість — одним усе, в іншим нічого; плигнув він, мов кіт, на губастого, вгодованого бовдура, який любив з тварин знущатися, сам бачив, як кота вішав, смалячи сірником хвіст; хтів роздерти на шматки це гладке обличчя, аж злякався той, почав безладно одбиватися, звбіг на безпечну відстань, а вже звідти покрутив пальцем біля скроні:

— Шизо. Псих ненормальний. Тримають вас там... Кому ви усі треба? Правду батько казав — усипляти таких нада, щоб не мучились.

Але маяли кумачем травневі знамена, гриміла в мікрофон Степанида Іванівна, дякувала за піклування партії та уряду, які все роблять, щоб забезпечити їм безхмарне, щасливе дитинство, обстановка була піднесена й урочиста.

Трусило Петриком нелюдськая злість, спльовував під ноги червону слину, вірячи і не вірячи в усі золотисті, мов сурми, слова, бо десь не тут була ця країна, не в них, а в майбутньому, а яке він за свої гріхи міг не потрапити, бо взяв його тоді великий сумнів.

Вщухала, відступаючи на Лівобережжя, гроза, вулицею пройшли, пританцьовуючи під губну гармошку, кілька життєрадісних іноземців, сміялися і горлали щось по-своєму, знову настала тиша.

Пхинькнув, повертаючись на другий бік, кирпатий хлопчик, якого завтра теж запроторять в інакший спецбудинок, обгороджений колючим дротом не тільки з боків, а й запнутий згори, це завтра наставало, але він не допустить цього, ні.

Він стане йому за батька.

Вибив його час у житті. Все йде за наміченим планом, призначили ось завідуючим великою лабораторією, всі дороги у житті були відкриті, збувалися мрії Степаниди Іванівни, держава піклувалася про своє дитя. А відтак невдовзі матиме досить можливостей, щоб поставити хлопчика на ноги. Вистачить його ідейної переконаності в державних можливостях, а малюк хай має сім'ю. Так-так, він всиновить його, оформить усі належні документи.

І хай сміються з нього всі на світі, але він зробить це.

А тоді заширяла у світлі ліхтаря чорна гнучка рука, стискаючи і розтискаючи пальці, тицьнулась у одне вікно, але там було зачинено, у друге, шкряботіла по склу, ніби шукаючи когось, усе ближче, ближче, доки затулила місяць, тицьнула п'ятірнею — і з брязкотом розчинилася рама, впускаючи страшну гостю, яка нависла над ним, безмовним, націлюючись на його горло, щоб задушити до кінця. Хтів він крикнути, але лягла та гумова, немов монтерська, рукавичка, п'ятірня йому на рот, перекриваючи дихання, почав задихатися він і схопився з калатаючим серцем...

Вітер розчахнув вікно, кажан кружляв у кімнаті, шукаючи виходу, нечутно пищав, б'ючись у стіни, пхинькав малюк, одмахуючись ручкою у сні, Петро схопив сорочку і вигнав чорну тінь геть.

Поганий то був знак, лиховісний.

Знову повернулася в його сни пропахла чорнилом старече долоня, яку він марно намагався вкусити, бо душила вона його:

— Мовчи, мовчи, мовчи, зозуленя прокляте!

Мати чепурилася біля дзеркала, приміряла нові сережки, забрала в пучок волосся і крутила навсебіч малою, круглою голівкою, цілував її в шию новий Петриків тато — лисий, кістлявий академік, до якого вона прибилась хатньою робітницею, муркотів на вухо ніжні слова.

Пролунав у передпокої дзвоник, мати пішла відчиняти, хтиво похитуючи розповнілим на їхніх харчах тілом, а за нею ступив до вітальні скромний молодик у макінтоші, тримаючи поперед себе букет квітів.

Розгладив академік зморшки, пішов йому назустріч, привітав за обидві руки:

— Радий, дуже радий. Сподобалася мені ваша стаття. Цілком новий підхід. Революціонер ви, молодий чоловіче, революціонер. З приємністю рекомендував до друку в нашому журналі.

Схилив голову молодий чоловік:

— Вельми вдячний. Я вас завжди дуже поважав. Ніколи не вірив тому, що злі язики про вас плещуть. А сміливості я у вас вчився.

— Завжди в ногу з часом. Вчора — я, сьогодні — ви. Щоб у науці був поступ, учень має перевершити вчителя, чи не так?

— Дуже, дуже вдячний. Наука наша молода, потребує підтримки.

— Що ви, чим багаті, тим і раді,— засміявся вітчим. — Як там у поета: в дерево життя в нас вічно зеленіє?

Брязнули двері за відвідувачем, мати ставила квіти у вазу, а вітчим накручував телефон у своєму кабінеті. Нарешті з'єдналося, вітчим клацнув пальцями, вимагаючи тиші, а затим мовив:

— Алло, журнал? Як там стаття цього молодого, талановитого, на яку я відгук писав? Уже в металі? Тут до мене дійшли чутки, ніби його працею на Заході дуже цікавляться. То там, в и щ е думають — доцільно розголошувати цю інформацію чи ні? Я особисто не проти, мій відгук залишається в силі, але треба б утрясти. А так я обома руками «за».

Вітчим вийшов з кабінету, тугіше підперізуючи халат, погладив Петрика, який малював кольоровими олівцями війну, по голівці, втягнув носом повітря і весело запитав:

— А що там у нас на обід?

І мати у барвистому фартушку взялася носити з кухні страви, а вітчим проводжав її голодним поглядом.

Коли через тиждень у двері знову подзвонили, Петрик побіг відчиняти сам.

У сутені до вітальні смертельно блідий знову ступив той молодик у макінтоші, тримаючись пальцями за скроні.

— Що трапилося? — поспішив всадовити його в крісло вітчим.

— Якась падлюка,— збуджено повідомив молодий чоловік,— розпускає всілякі чутки про мою статтю. Набір уже розсипали. Що, в чому річ — ніхто нічого не знає, тільки вгору кивають. Безглуздя якесь. Ніхто не проти, а статті нема. Нічого у житті так не хотів, тільки б дізнатися, чиїх рук ця справа. Хто ця падлюка, хто?!

— Та це ж татко,— відірвався тоді від малюнка Петрик, погано ще розуміючи суть розмови, але щиро бажаючи допомогти несправедливо ображеному дяді.

Хряпнули двері, навис над ним вітчим, ступаючи кам'яними кроками, затис рот старечою, пропахлою чорнилом долонею, душачи невідомо за що, за дитячу правду, задихався Петрик, намагався вкусити цю спітнілу долоню, але не міг, лиш чув зле сичання:

— Мовчи, мовчи, зозуленя прокляте!

Отак і почалася в нього та хвороба, за яку одвела його мати в сірий казенний дім, написала заяву, не піднімаючи очей, лишила його з незнайомою нянечкою, а сама, не обертаючись, пішла геть, радісно пискнула і злетіла за воротами в повітря, щезаючи між дерев навіки.

Пискнула за вікном пташка, пурхнула сірими крильцями, перелітаючи на інше дерево. Над садком стояло сонце. Завовтузився малюк, показавши рожеву ніжку, тричі пхинькнув на пробу — чи хто чує, а зустрівшись із Петровим поглядом, набрав у груди повітря і заревпетував одчайдушно й вимогливо.

Життя вимагало свого.

Постукавши, тітка Клава вже вела в кімнату заспану молоду матір, обіцяючи їй різні пільги на вухо, та по-діловому, зовсім не соромлячись Петра, видобула на світ тугу грудь, стромила соняччий, рубіновий сосок у беззубі ясна, і маля втихло.

— Давай, Петре, на роботу, я тут коло нього почергую. Тільки не барися та купи, що наказувала. А ввечері лікар до нас навідається,— тітка Клава моргнула,— не бійся, кум мій.

Їдучи на роботу, Петро вже гадав про те, що життя віддає йому сторицею за казенне, однакове на всіх дитинство,— спершу його запросили у такий інститут на роботу, а вночі він дістав сина. Певно, мала рацію Степанида Іванівна: важко в навчанні, легко в бою, хто горя не спізнав,

той і щастя не знатимв. Якось він запитав у неї: «Що таке щастя?» — гадаючи про якусь мудру річ. А Степанида Іваніана погладила його по голівці і мовила зовсім просто:

— Щвстя — це коли в житті горя нема.

І чим далі аін жив, то більше переконувався у справедливості цих зовні невибагливих слів. Не мав він великих радощів, зате і розчарувань не мав.

Разом з гуртом співробітників, відчуваючи лікті товаришів, він пройшов до свого нового, саітлого інституту, дисципліновано зайняв своє місце в кабінеті ще без його прізвища на дверях, і негайно, одразу задзвонив телефон. Ласкавий, вкрадливий голос запитав:

— Вн вже на місці? От і гаразд. Послушаніє — шлях до возвишенія. Зараз з вами будуть говорити сам директор.

І той директор видався Петрові високим і далским, як бог, що живе на хмарі, зрідка спускаючи погляд на них, грішних. Певно, викликає для важливої розмови про науку, його мрії та плани. Що ж, заради науки він ладен відмовитися від усього іншого в житті, бо хіба можна інакше, коли тобі, нікому не відомому аспірвиту, відкривають ураз асі перспвктиви. За віщо тільки вибрвв його перст долі?

— Радий вітати вас у доброму здравії. Як спвлося? — привітно зверпуася до нього по-батьківському чуйний товариш Унксов. — Якщо не важко... ввжко, зайдіть на хвилинку.

Одчинилися двері, й Іноксгій Вольфович пішов йому назустріч у сонячному стовпі, випромінюючи наукову розкутість і товариськість часів голодної фізики.

На бвтьківську усмішку Петро відповів синівською.

Іноксгій Вольфович запропонувзв йому крісло, а сам сперся на нестерпно сяючу мідну скриньку, яка відбивала всі предмети в кімнаті.

— Директору — ура, ура, ура! — заплескав хтось у Петра за спиною, і той здригнувся, такий неживий був голос.

— Цить, дурню,— кинув на клітку з папугою чорну хустку директор,— от відгодував підлабузника, слова мовити не дає... дає.

На столі з'явилася бухгалтерська аідомість, де Пстро із подивом побачив своє прізвище.

— Тут ми вам як молодому спеціалістові виписали матеріальну допомогу.

Петрові мало сльози не підступили до очей — так тут про нього дбали. Гроші йому знадобляться — на придане немовляті. Все це було дужс і дуже до речі.

Але директор посунуа відомість назад.

— Справа делікатна. Тут ми позавчора відкопали оцю штуку, то аона демонструє справді чудеса. Техніка на грані фантастики. Хочте, самі переконайтесь?

Директор простяг Петроаі конверт і запросиа:

— Киньте червінця в щілину.

На цей акт скринька прокинулася й іржаво заріпіла:

— Чого зволите?

— Виконує будь-які наукові завдання,— з обожнюванням погладив гладенький бік товариш Уиксов. — Однак вимагає модернізації. Модернізація позапланова, а тому коштів на неї нс анділсно, а оскільки коштів нс виділено, то треба шукати внутрішні резерви. Я ні на що таке не натякаю... натякаю, але чи вн готові на жертви в ім'я великої науки?

Петро кліпнув, почервонівши до вух, вилаяв себе за егоїзм, коли тут справжні патріоти долають заради ідеї бюрократичні труднощі, викручуються навиворіт, щоб всупереч застарілим інструкціям стимулювати нові дослідження, а він вже приміряв ті кошти на житейські потрсби.

Він поклав конверт на стіл.

— Спасибі, я у вас не помилився... помилився. Тільки на таких ентузіастах і тримається наша наука. Людство вас не забуде... забуде.

Директор поклав йому важку, руду, ніби бронзову, руку на плече,

маніакальні вогники зблиснули в очах, затріщав у Петра хребет, але він знову відігнав сумніви.

Наукові закони не ставили своєю метою обслуговувати конкретні інтереси маленької людини, вони обслуговували всю природу, а тому не були гуманістичні.

— Зараз ви отримаєте ключ від лабораторії, де будете повним господарем. Щоправда, трапилася там одна неприємна історія, ви вже в курсі, але наука не зупиняється... зупиняється. Ми тут порадилися і вирішили доручити вам одну дуже перспективну тему. Читали ви що-небудь про гомункулуса, людину in vitro, у пробірці? Справа йтиме про клонування, вирощування організмів з однієї клітини. Ви уявляєте, людина зможе отримати безліч своїх дублікатів. І не треба цього марудного, природного процесу, зв'язаного з біологічним ризиком, народженням дебілів. Ми вирішили доручити цей перспективний напрям вам, оскільки сподіваємося на ваш досвід. Ви не заперечуєте... заперечуєте?

Жаром кинуло Петрові в лице, не хотів він цього, не міг, але не міг і відмовити такому доброму, люб'язному директорові, який разом з тілом взяв на службу і душу. Петро мугикнув щось невиразне, середнє, подобу на людське, схоже на істоту, яка була у них в дитбудинку,— ні хлопчик, ні дівчинка. Затулила йому рот чорна рука, але тепер він був їй навіть вдячний, бо кар'єра його продовжувалася.

Директор витяг із сейфа довгий ключ з сімома борідками, вручив його Петрові:

— Володійте. Там, кажуть, після Розума, ото був ідеаліст, нібн щось таке завелося, але ви нічого не бійтеся... бійтеся. Нам, переконаним матеріалістам, всілякі такі духи не страшні... страшні.

Бадьоро насвистуючи, крутячи ключ на вказівному пальці, Петро Зозуля простував долиною, де росли велетенські яблуні та груші, виповзали на стежку здорові, мов човни, огірки, на помідорних деревах наливалися червінню плоди, що не влізли б і в бочку; дивувався цим метаморфозам, хоч поклав нічому тут не дивуватися.

Доріжку в яру вже пробивали молоді кленки. Зарості вільшини де-не-де пропускали сонячні латки. Тихо і мертво було тут. Струмок у долині майже пересох, але осока, лепеха, дягіль вибуяли до якихось реліктових розмірів. Папороть та хвощі вибехали вище голови, були м'ясисті, хімічно зелені.

Враз спиною він вловив, що за ним стежать, і рвучко озирнувся. На протилежному березі, під бузиновим кущем, із загратованої труби каналізаційного колектора позирала стривожена тічка здичавілих собак, спотворених дослідами. Видно, тут давненько не ступала людська нога.

За п'ять кроків сиділа на старій, напіврозкладеній автомобільній шині чорна ворона завбільшки з курку. Вирвавши шмат гуми, вона ковтала це їдло, приплющившись од насолоди. Петро тупнув ногою, але ворона не звернула на нього уваги.

Він був не з її світу.

Замок на дверях лабораторії взявся липкою цинковою кружяликою. Двері в кількох місцях заварені автогеном. Петро поклав на землю лом, який передбачливо нараяв захопити товариш Дяченко, і перевів подих. Серце калатало од хвилювання.

Ось його двері в науку.

Зараз він увійде сюди, а вийде на старості співвобородим вченим, хрещеним батьком мільйонів і мільйонів. Адже хіба мало таких, яким природа відмовила в щасті продовжувати рід?

Хіба це не буде гуманізмом?

Покапавши з олійнички на замок, він з натугою провернув ключ. Замок неохоче підкорився. Поплювавши на долоні, встромив лом у щілину. Затріщали м'язи, але стулка нарешті піддалася. З підземелля дихнуло застояним, цвілим повітрям.

Він ступив трьома ослизлими східцями вниз і увімкнув ліхтарик.

У надра гори тягся довгий бетонний тунель, куди виходили двері кімнат, подекуди напіввідчинених, ніби їх лишили поспішно, у страшній паніці.

Було вогко і холодно. Коридор розширився у великий круглий вестибюль, де посередині стояв тенісний стіл із звбутими ракетками. Од вологи старий шкіряний диван роздувся, скидаючись на кінський труп. З квіткових горщиків вився неприємний на вигляд велетенський плющ, схожий на довжелезного глиста. Певно, вибілів тут без світла. Колекція кактусів, теж альбіносів, підпирала стелю. Розмірів вони були справжніх, ніби з мексіканських прерій, а не кімнатні. Все це було схоже на слоновау хворобу.

Промінь вихопив диктовий щит із традиційною стінніакою. Були там веселі, усміхнені люди в білих халатах, які демонстрували успіхи лабораторії. Під наглядом високого білявого молодика, який, видно, соромився алсного зросту, бо горбився, двоє лаборантів зважували центнерний буряк, далі розрізали пилкою кавуниська, тримали по оберемку колосся.

На все це молодик, судячи з усього, отой таємничий Розум, колишній керівник лабораторії, дивився якось строго, стиснувши тонкі губи, мовляв, нехай діти бавляться, але бачив щось за тим таке, що непокоїло і муляло його.

Чому, чому вони покинули все і втекли од своїх успіхів, од майбутньої слави, лаврів, які були не за горами? Чому наклав на себе руки отой Розум, якому надали всі можливості роздмухати вже згаслий було талант?

Але тиша панувала в підземеллі, важка, могильна тиша.

Освітивши план лабораторії, Петро знайшов інфекційний блок. Як сповістив директор, тут завелася невідома хвороба, од якої в паніці розбіглися співробітники,— у декого почали рости вуха, звисаючи до плеч, набрякали носи та губи, жіноцтво помітило рекордне збільшення бюстів, а відомий усьому інститутові бабій обріс у незабутні часи справді легендарними подробицями про свої любовні можливості. Симптоми ті невдовзі минулися, в відповідальність за них узяв на себе Розум, який останнім залишив свою спорожнілу лабораторію.

Висіли над головою електричні кабелі, на стінах місцями проростав мох — якогось червонястого кольору, із запахом тухлого м'яса.

Попереду з напіввідчинених дверей Петро почув двоє голосів — жіночий і чоловічий. Звідки? Невже тут є хтось, крім нього?

Жіночий голос доводив:

— Він не міг водночас творити і боротися з ними. Він був людина слабка...

— Але талановита. Він мав зберегти себе. Смертю їм нічого не доведеш. Доводити треба життям. Їм тільки легше стало після його смерті.

— Сила — це грубість. Хіба може поет бути грубим?..

Петро навшпиньках підступив до дверей і рвонув їх на себе. Але в кімнаті було порожньо. Транслював радіоп'єсу забутий динамік. При евакуації з шафи витягли і спалили якісь папери — на підлозі лежала купка чорного попелу. Людей тут не було.

Поволі причинивши порожню келійку, Петро рушив далі. Кроки його відлунювали в підземеллі трохи дивно — ніби з ним ступав ще хтось. З дірки вискочив здоровенний щур, блиснули в світлі ліхтарика червоні очі, з горла вирвався писк. Петро талапнув гумовим чоботом. Але щур не злякався, навпаки — стрибнув Петрові в обличчя, цілячись в ніс. Петро по-боксерськи присів, щур гупнувся об стіну, зірвався на підлогу, скреготнувши пазурами, тут його і вдалося розтоптати... Жаль, Петро сумно оглянув розкішний мутований екземпляр. Це він був тут господарем, а Петро був агресором.

Нарешті в кінці коридора жовте кружало світла вихопило масивні сталеві двері, де висіла криво написана табличка:

«Стороннім вхід суворо заборонено. Іде експеримент».

А під написом традиційні череп та кістки.

Петро простяг руку до штурвала, яким було задраєно блок.

І тієї миті гора глухо застогнала. Задвигтіла земля, здригнулась

таврова балка над головою, посипалися крихти бетону, холодний подих пробіг коридором. Мороз скував спинний мозок:

— Стій! Туди не можна!

Але Петро задушив той страх, наче вуженя. Він же вчений, дослідник. Він має бути на вістрі списа, посланого людством у незвідане. Боягузам у науці не місце. Щоб знати, звідки народжується сонце, треба зазирнути в темряву.

— Стій! — гукнув за спиною тихий, відчайний голос.

З глибини коридора до нього хтось поспішав, важко дихаючи, щоб устигнути, вже зовсім не ховаючись.

Петро поволі повернув голову. З темряви до нього хтось біг, простягаючи вперед тонкі, благальні руки, з розширеними від жаху очима: високий і згорблений, здирав із шиї мотузку, щоб крикнути голосніше, але не міг.

Розум?

Петро блиснув туди ліхтариком — і привид щез, наче й не було. Бач, як нерви розігралися.

Він поплював на долоні, вперся і зрушив штурвал геометрично закритого блока з мертвої точки. Далі пішло легше. Натужившись, він штовхнув центнері сталеві двері, відкриваючи святая святих лабораторії, що була опломбована після смерті Розумa.

Всередині блок скидався на рукавицю. На стінах цвіла густа паморозь, іній вкривав дроти, трубн, холодильні секції. Він дихнув — і з рота вилетіла пара. Тут було нижче нуля градусів на тридцять. Тепле повітря ковзнуло попід стелею, од чого впало кілька бурульок у кутку, в все скляне приладдя: штатив з різнокольорними пробірками, чашки Петрі з мікробними посівами, колби з рослинними і тваринними препаратами — негайно запітніло.

У кутку стояло кілька вузькогорлих амфор, видно, із затонулих кораблів, вже розпечатаних. У целофанових мішечках лежало коричневе зерно з даними радіоізотопного аналізу. Тут же він надибав жовті мамонтячі кістки, зуби якогось викопного ящура. У колоді-домовині покоїлися дитячі мощі — чорна ряса, кігтисті (нігті продовжували рости) руки, складені на грудях, череп, що ніби підморгував йому порожньою очницею.

У центрі під скляним ковпаком лежало викопне яйце — чорне, трохи більше, ніж страусяче, з дивним металічним відблиском.

Петро принюхався — пахло смертю, нічим. Звісно, за цей час усі живі препарати промерзли до останку.

Що ж, доведеться влаштувати генеральне прибирання, зробити ремонт, скласти дирекції список нового обладнання — роботи непочатий край.

На підлозі лежала купа чорного попелу — спалена документація. Він торкнув її ногою. На обгорілому клаптику лишилася частина незрозумілої формули без початку і кінця.

Він сховав її до кишені і подався геть. Чиєсь око неклiпно стежило за ним.

9.

Все почалося з дрібниць.

У понеділок вранці, коли завгосп Яків Лукич Притика за старою звичкою уважно, з олівцем вивчав свіжу передову статтю, орієнтуючись, проти кого боротися сьогодні, в двері кабінету увірвався збуджений, наляканий машиніст:

— Т-там м-мухи...

Яків Лукич критично оглянув його з голови до ніг. Очі той мав червоні, під пахвами запраної футболки розповзлися мокрі плями, холоші були забризкані чимось вінегретним. Машиніст важко хекав, смикав повіком і тер набряклу щоку. Яків Лукич невдоволено насупився:

— А чи ти сам не під мухою? Які ще мухи? На території інституту?

— Т-такі,— на мигах показав машиніст,— завбільшки з горобців, білі, з червоними очима, кусаються!

Яків Лукич вже потягся до телефону, щоб викликати бригаду, але од машиніста тхнуло їдким тваринним потом, укус на щоці набрякав білий, із сукровичною цяткою, справжній, що виключало можливість вияву білої гарячки.

— Де? — по-військовому коротко спитав Яків Лукич.

— Там, на скотомогильнику. Яму прорвало, вони й налетіли...

Узявши в підсобці хімкомплект, протигаз, завактаживши на машиніста мішок негашеного вапна, Яків Лукич рушив на об'єкт, бо мухи — це антисанітарія, з якою він звик рішуче боротися, коли був старшиною: навіть чай бійці в нього пили з хлоркою, зате ніколи не було дизентерії.

Жовтий котлован майбутнього крематорію вже доволі глибоко вгризся в горб. На дні валялися потрощені гусеницями кістки та черепи — розчавлені рештки монастирського кладовища. У кутку чахкотів на холостому ходу покинутий екскаватор.

— Отам,— тицьнув замазученим пальцем машиніст, пропускаючи начальство вперед.

Яків Лукич подався до місця події. Зубці розпанахали поросле дерезою глиняче черево пагорба, і звідти вибехала в'язка, утворивши калюжу, гидотного кольору маса, в якій плавали порожні кишки, здуті міхури, рештки недогнилих кролячих шкірок. Тут поховали кролів-велетів з лабораторії Розума після їхньої масової загибелі.

— Їдять тебе мухи... — по-солдатськи просто висловився Яків Лукич. — Куди твої очі дивилися? Чого не за планом копав?

Він гнівко вхопив машиніста за плечі, струснувши, мов ляльку.

— П-повело...

— Сам тепер і вигрібатимеш!

З синього неба пекло волохате сонце. Після нічного дощу здіймалося марево. Од калюжі віяло таким густим м'ясним сопухом, що машиніст на мить осклів, зігнувся вдвоє і страгнув жовчю.

Яків Лукич викняв пачку сигарет, одламав два фільтри і встромив у ніздрі:

— От діяч.

Над калюжею снували густою хмарою незвичні мухи — білі, перетягнуті в талії тільця, прозорі слюдяні крила, червоні очиці. Черпнувши хоботком з калюжі, вони зависали в кисільному повітрі, тамуючи голод, об'єднувалися в безсоромні пари, що важко кружляли, знемагаючи в любовній утісі, а декотрі вагітні самки шукали собі тепле середовище, куди б відкласти яєчка.

Машиніст сіпнув здутою щокою, закрив голову полою майки і позадкував.

— Куди? Стоять! Плащ в рукави, газик!

Звчувши військову команду, машиніст, який давно знудьгувався за твердою рукою у цивільному житті, кинувся вдягати хімкомплект, тремтячими пальцями нашиклюючи плащ на буклі.

Сповитий у гуму, світячи червоними очима через вічка протигаза, схожий на середньовічного чумного санітара, він заходився посипати рідку тванюку вапном. Од гострого шумовиння, що скипало над калюжею, мухи занепокоїлися, здійнялися вгору. Знизу, від Дніпра, війнув свіжий вітерець, зносячи білу, наче голуб'ячу, мушину зграю над їхніми головами,— шукати нову безпечну потраву.

Машиніст вивільнив з протигаза червоне, спітніле обличчя і сплюнув услід:

— Прокесло...

Яків Лукич нагнувся і тихо, але переконливо сказав йому на вухо:

— Щоб до обіду всього цього не було. Не дай бог хто пронюхає.

— Куди ж його? — безпомічно озирнувся зацькований машиніст.

— Сам ззїж, а як не одужаєш — дружків своїх запроси. Це ж треба — залив сліпи з самого рання.

Машиніст винувато шморгнув носом.

— От що, прокопаєш траншею до он того рівчака попід парканом і спустиш туди.

— У Либідь?

— Мовчи, падло, сам винний. Роби що хочеш, але щоб на території ввіреного мені інституту нічого такого не було. Завдання ясне?

— Прошу у форму.

Лаючи останніми словами свого ласкавого, але невблаганного секретаря Дяченка, який замість систематичної наукової роботи з унікальною сирнинькою примусив їхати на черговий сеанс до скульптора. Інокентій Вольфович бридливо здригнувся і ступив у цинкове корито, схоже на труну, напівзаповнене свіжою рідкою глиною.

— Сміливіше! — підморгнув йому одягнений у мулярський фартух молодик. — Самі ж просили повний реалізм, ніяких абстракцій.

Інокентій Вольфович зітхнув, бо навіть фотокарток та просторового моделювання скульптору виявилося замало, наполіг він і на цій процедурі, й присів у форму, відчувши сідницями холодну хапну гіпсову квашу.

— Будете як вилитий! — простягнув йому гумову купальну шапочку бадьорий молодик, подригуючи од нетерплячки ногами. — Вам пощастило, на вас я вирішив випробувати свій новий винахід — електронно-вакуумний моделятор. Знаєте, міг я вас побачити й у вигляді спіралі чи куба, як деякі, але я вищий од цього. У мене зміст повністю відповідатиме формі. Гармонія, якої не вдалося досягти у Золотий вік. Перевага мого творчого методу в тому, що в мене реалізм істинний, голий! Гадаю, ми з вашим пам'ятником, тьху-тьху, скоро на міжнародні конкурси вийдемо. З мертвими — це штука відома. Я першим у світі взявся за живу натуру!

У широке, на всю стіну вікно Інокентій Вольфович бачив, як виносять зі складу і ставлять на кузов однакові безрукі погруддя з могутньою гіпсовою бородою, високим мислительним чолом, знайомим класичним профілем. Але їх було багато, по троє у п'ять рядів, цілий загін. Він ніяк не міг збагнути, хто це такий, відштампований до невпізнанності.

— Марксів вантажать,— пояснив, перехопивши погляд, скульптор. — Просто біда з реалізацією, наштампували, всі художні салони забиті. А згори тиснуть — давай-давай!

Приземлений скепсис спершу обурив Інокентія Вольфовича, але потім він збагнув, що для комбінату це така ж продукція, як і колгоспниці. Вантажники переклали бюсти ватяною кишкою, благонадійно прикрили їх брезентом, і машина рушила до воріт.

— Лягайте і не рухайтесь.— молодик опускав згори цинкове віко на такелажних тросиках. — Процес триватиме рівно хвилину.

Інокентій Вольфович набрав у груди повітря і випростався в рідкому гіпсовому розчині, заплющивши очі. На груди, обличчя поволі наповзала біла маса. Опускалась цинкова кришка, закриваючи денне світло.

— Вмикаю струм! — здалеку, ніби з туману, почув він голос.

Тіло м'яко заштрикали голочки, глиняний полон почав тверднути, не даючи ні поворухнутися, ні крикнути. Червоною загравою вибухнула перед очима Помпея — гарячий попіл з неба, перервані тіла, од яких лишилися порожнечі для вічності. Його зміст перевтілювався у форму, щезав у оболонці, ставав порожнечею. Дикий жах скривив обличчя, він сіпнувся, але жодна клітинка не ворухнулася, вмурована у гіпсовий брил.

«Це і є смерть та безсмертя»,— сліпучою блискавкою вдарила думка.

Але цієї ж миті твердь довкола нього затріщала, розділяючись на дві половини, попливла вгору цинкова кришка з відбитком, сонячне світло різонуло очі. Він сів у корниті, наче мрець у домовині.

— От і все! — підморгнув йому молодик. — Ніякого художнього вимислу, всіляких там «ізмів». Абсолютна копія дійсності. Кожна волосинка ваша. До наступного разу виллємо гіпсову модель. А тепер прошу в душ.

Одмивши з брів гіпсові крихти, повний рішучості — сюди більше ані

ногою, бо в глибині душі вважав себе гідним нерукотворного пам'ятника, Інокентій Вольфович пов'язав краватку перед облупленим дзеркалом і холодно кивнув молодикові:

— Прощавайте.

Через вікно було видно, як у двір в'їздить легковик, як виходить з нього шофер, одчиняє дверцята, як звідти вибирається на залите сонцем подвір'я солідний товариш, ніяково мнучи капелюха. Комбінат був комбінатом.

Інокентій Вольфович рушив до виходу, але був ухоплений за рукав:

— Перепрошую, ми ще не вирішили, в якій пропорції робити. Один до одного?

Інокентій Вольфович механічно кивнув.

— Мало величі. Ви ж не рядова людина, працюєте, мабуть, за трьох? Моє державне художнє бачення вимагає повної правди. Я бачу вас у масштабі один до трьох. Це буде грандіозно.

— Робіть як знаєте,— сіпнувся Інокентій Вольфович.

— Але тут є одне «але»,— нахилився до його вуха молодик. — Ми тут споруджували монумент одному відповідальному товаришеві, то перевитратили фонди на бронзу. На самі броан пішов пуд. Хочете з граніту? Теж хороший матер'яльчик.

І оце «матер'яльчик», схоже на «ситчик», несподівано викликало почуття протесту. Був у цій пропозиції натяк на другосортність його майбутнього вічного матеріалу. Він уже підсвідомо звик бачити себе в бронзі. Ні, погоджуватися не можна. Так, гляди, із мармурової крихти запропонують тебе зробити, мов лаву у загальній лазні.

Він звів брови: що ж робити?

— Знаєте,— одвів очі в куток скульптор,— у нас тут люди солідні. Здебільшого з матеріалу замовника, як то кажуть, обшиваємося. Один директор, між нами кажучи, з вольфраму собі запланував. Космічний матеріал, але мені особисто не подобається. В бронзі, що не кажіть, є щось античне, традиційне...

І хоч як переконував себе Інокентій Вольфович, що все це марниця, усю дорогу його переповнювали неясні водянисті почуття, ніби його збиралися виліпити із снігу.

Звбачивши насупленого Інокентія Вольфовича, його уважливий секретар Дяченко вискочив з-за столу:

— То як, сподобалося вам?

Інокентій Вольфович невиразно мугикнув.

— Знаєте, мені цього майстра авторитетні люди рекомендували. Ви б бачили його роботи на Байковому. Глянеш — і помирай з легким серцем. Диво! Хоч молодий, але не якийсь там абстракціоніст. Кожен орден, кожну медальку в нього видно до бубочки. Що там казати — навіть дірочки в піджаку...

Успадкувавши свого незмінного ласкавого секретаря разом з інститутом, Інокентій Вольфович ніяк не міг виплутатися з-під його батьківської опіки. Той був тиран, деспот, але все робив задля його добра.

— Навіщо було з цим комбінатом взагалі зв'язуватися? — невдоволено буркнув Інокентій Вольфович. — У нас тут своїх справ повно. Не за горами... за горами відкриття, а я тут змушений дурницями займатися.

— Е, не скажіть,— жахнувся, склавши руки на грудях, Миколай Федотович. — Авторитет директора — це авторитет інституту. Спершу ви працюєте на авторитет, а потім авторитет працює на вас. От дадуть вам Героя, тоді хіба так ви розгорнетесь. Всюди зелена вулиця одкриється. Треба буде інституту імпортне обладнання — будь ласка, треба кошти — під чесне слово. Хіба ж у нас інакше вийдеш на світовий рівень?

У цьому, звичайно, була своя логіка. Чи для себе він зазнавав таких мук — заживо перетворюватися на мумію? Ні, задля розквіту рідного наукового колективу.

Інокентій Вольфович поморщився, але заради науки требв було переступити через атввістичну сором'язливість. Він не належав собі — його життя і діяльність були віддані народу. І все, що він робив, робилося в ім'я звгальнонародних інтересів.

— Тут товариші до мене підходять, звпитують, чи довго у нас постамент буде порожній? — висловив стурбованість громадськості Дяченко.

Здолавши нерішучість, Інокентій Вольфович насупив брови:

— Якщо так требв для справи, я не заперечую... заперечую. Але тут є одне «але». Незручно... зручно про це казати, однак служіння музам вимагає жертв. У них там на комбінаті фонди на бронзу вичерпались, ллють з мвтеріалу замовника, то не могли б ми... могли чимось посприяти?

— Свята ви людино,— вж сплеснув у долоні Миколай Федотович. — У наш час, коли деякі своїми іменами моря на Марсі нвзивають, така заслужена людина, такий видатний організатор нвуки питає про якусь тонну бронзи. Все це я неодмінно опишу в своїх мемуарах. Рідкісний факт.

Інокентій Вольфович потер скроні. Виходить, про нього вже й мемуари писалися.

— Ну, нвві що вам це? — докірливо спитав він. — Сучвсники можуть не так... твк оцінити.

— Чхвть нам на сучасників! — несподівано зле і бундючно мовив Дяченко. — Зате нащадки нас знатимуть. У віках залишимося. Як канонізують ваше життя, то школярі його в хрестоматіях учитимуть. Така трудовв біографія — від синв простого робітникв у кращі уми людствв!

— А може, не требв... треба? — кволо звпротестувввв проти свого біографа Інокентій Вольфович.

— Вам не треба, зате нам треба! — непоступливо сказав Дяченко. — Є для вас бронза. Ніби передчувввв, беріг.

Зворипіли оббиті залізом ворота, впускаючи їх у старовинний монастирський лабаз, де колись зберігвся сільськогосподарський ремвнент, а тепер був склвд.

Завдяки стараннням запасливого Якова Лукича, який гріб до себе все, що міг, лежали тут стоси шпал, рейок, сувої тюлі, мотки дроту, оселедці в бочквх, висіли на сволоквх вінки цибулі, електричні ізолятори, папуші тютюну, вицвілі плакати та транспаранти. У два ряди стояли соснові ящики з лінією для виробництва макаронів.

Стрілчасті вікна зі смальтою надавали склвдові трохи церковного вигляду.

Спотикаючись на мотках дроту, чавунних штибах, чіпляючись за протитанкові їжаки, вони пробралися у самісінький кінець. У глухому прихалапкові, геть поснованому сірим павутинням, бовваніло щось вкрите згори закоржввілим брезентом. Миколай Федотович прокашлявся й охриплим, помолоділим голосом мовив:

— Недовідомі путі твої, господи.

Він поплював на руки, розв'язав мотузку і стяг брезент на землю. В хмарі куряви, яку пробиввв сонячний стяг, врвжений директор побачив три темно-зелені бронзові скульптури.

Перша, найзеленіша, поїдена коростою, зображала суворого монаха в довгій рясі, з пером у руці тв сувоєм пергвменту.

Другв — дореволюційного інтелігента, який розгублено дивився на дійсність поверх пенсне, ніяково заклввши руки за спину.

Третя, наймасніша, увінчувала бундючну постать із задертим кирпатим носом, у напіввійськовому френчі, яка вузлуватою босою ногою стояла на атомному ядрі, а правицею показувалв мвсвм шлях у світлі далі. На шиї скульптура мала урнаок петлі з троса.

Дяченко поторгав його і злостиво хихикнув:

— Сам чіпляв. Довелось танком стягувати. Я його зробив, а він хотів мене з інституту вижити. Не вийшло... Деякі крикуни агітували всіх трьох на переплавку відправити, але я не дав — зберіг. А що, голубчики, потрапили на смітник історії?

Інокентій Вольфович вдихнув вважку мертву куряву, що здіймалася

а бронзових постатей. Запах був дивний. Він ніколи не думав, що смітник історії зовсім поруч, тут.

— Керівники, правду сказать, були нікудишні, зате матеріал гарний. Добротний матеріал. Тепер такого нема. Дзвони з такого раніше лили. Ще послужить. То як, Інокентію Вольфовичу, годиться?

Він сторопіло кивнув.

— Ваші попередники, горіти їм в геєні вогненній. Ух, як я їх ненавиджу! — тупнув ногою Миколай Федотович. — Важкі були часи. Зате під вашим мудрим керівництвом, Інокентію Вольфовичу, я переконаний, ми неодмінно досягнемо світлого царствія комунізму! Я впишу ваше ім'я на скрижалі історії. Хай воно живе у віках! — гукнув він верескливо, і луна відбилася в кутках: ах-ах-ах...

Інокентій Вольфович, якому од цієї запопадливості крутнуло в носі, бридливо зупинив свого секретаря:

— Давайте про це не будемо... будемо.

— Вас зрозумів.— пильно глянув йому у вічі Миколай Федотович.

Зайшовши на тиху зелену галявину в старовинному парку позад адміністративного корпусу, де серед монастирських дубів догнивала заросла ряскою копанка, в якій монахи прали лляні кошулі та ряси, про що свідчила винесена в воду струхлявіла кладка, Неллі Шелудько простелила новенький килимок з московського магазину «Ганг» і сіла в позу лотоса.

— Харе Крішна...

Нещодавно вона познайомилася в гостях з дуже цікавими, милими людьми, інтелігентною подружньою парою, такою несхожою на всіх її знайомих. Вони були просвітлені істиною, і серце її потяглося до них.

За дверима їхньої крихітної квартирки на Русанівці одкрився новий світ. Вони взяли її за руки і повели на вершини Гімалаїв, до казкової країни Шамбали, де люди розуміли душу космосу, а всесвіт — живу душу людини, де ступав босоніж по скрижанілих скелях світлосяйний Крішна. Вона стала однією з учениць в цьому ашрамі, куди вечорами сходилися вищі духом люди, які не могли існувати в світі ситих шлунків та ходячих ковбас. Зашивалися вікна, щоб вирватися з типової звичайної дійсності, курили свидаловим димом палички, об'єднувалися душі в світлій високій бесіді «сатсангу»...

І все це стало її другим життям, таким несхожим на перше — пісне, вицвіле життя самотньої, покинутої жінки, яка віддала себе єдиній красуні дочці, котра вередливо канючила від матері все нові штанці та кросівочки, лишаючи їй самотні прокурені вечори наодинці з фотознімками, в яких не було майбутнього, а було тільки минуле, де з почорнілого дзеркала поглядала пташиними очима на неї істерична старість.

Невже не судилося їй кохання? Невже життя одне і воно кінчається?

Вже не на кладці над старою копанкою вона сиділа, гортаючи книжку карм, не згори дивилася на водяну лілею, а сама ставала далеким екзотичним лотосом, який у тиші розкриває своє білосніжне лоно, чекаючи на сонячний поцілунок, який віллє в неї божественний Учитель, даруючи нове життя.

— Вірте не в чудеса поза вами, а в диво любові, яке живе у вас самих, вона притягує до себе вогонь серця стрічного...

О, як вона розуміла мудру книгу, де говорилося, що дитина — це не тиран, який заволодіває усім твоїм життям, не ідол, для якого ти одріжеш себе від усього світу і весь світ від себе. Дитина — це новий зв'язок любові з усім світом, але ця пуповина рано чи пізно неминуче відірветься; віддавши частину вогню душі, людина мусить пильнувати, щоб цей вогонь не згас і в ній самій.

Якісь волохаті, темні істоти, виплоджені болотом, кружляли довкола неї, обсідали її довгу, гнучку шию і пили кров, позбавляючи сил для опору. Вона перетікала в чужі тіла, лишаючись світлою оболонкою, безтілесною квіткою; жадібні хоботки проникали їй під шкіру, вона з жахом відчувала це, але не могла поворухнутися. Книжка з хлюпотом впала у воду, краплі

гнилої води повернули до дійсності, і Неллі побачила, що сидять на її голих плечах, руках здоровенні дециметрові комарі, наливаючи черевця її кров'ю.

— Ма-ма! — скрикнула вона, підхоплюючись на знімілі ноги, але зомлим не впала.

Кілька ситих комарів знялися з неї, але натомість атакували десятки інших — агресивних і голодних.

Прикривши голову килимком, вона кинулася до інституту, розуміючи, що на землю напала чужа цивілізація. Треба було бити у дзвін, кричати про це кожному стрічному, але Неллі забігла в туалет і кинулася до аптечки, щоб нейтралізувати укуси, які білими пухирями видувалися на тілі.

Вона тільки на мить уявила, як спробує про все це розповісти своєму начальникові, що давно підозрював її у містичних збоченнях і цькував на партбюро, і вирішила, що ліпше помре, але про цю містичну пригоду вона розповість тільки своїм друзям, які її зрозуміють і витлумачать як знак трансцендентального світу.

Змучений, блідо-зелений товариш Дворкович сидів у своєму задушливому кабінетику, нюхав ногу, намагаючись збагнути безглузде явище, котре він спостеріг уранці.

Він саме ходив по квадратному плацу перед лабораторією, бо терпіти не міг реальної землі, де траплялися і ями, і канави, і горби, що заважало рухові думки, коли з болотистого лугу, гнаний вітром, викотився прозора куля, простуючи прямісінько до нього.

Мов загіпнотизований, він дивився, як вона ткнулася йому в ноги, подригуючи, мов медуза, холодним тілом. Шкіру обпекло, куля почала забарвлюватися голубим, і тут товариш Дворкович зрозумів, що то вона смокче з нього благородну кров.

— Що це таке? — хотів гнівно скрикнути Дворкович, але куля знай собі смоктала, і з горла вийшов пшик.

Він футбольнув її ногою і відчув пругкий піддатливий бік. Куля розпалася на краплі, ніби він розбив термометр. Ці кульки на очах зливалися, росли, і от вже три кулі брали його в облогу.

«Ars longa, vita brevis. Наука велика, а життя коротке», — подумав товариш Дворкович, позадкував і, незважаючи на свій поважний вік та науковий авторитет, був змушений кинутися навтьоки.

З лугу на плац викотилося ще з десяток куль, які згрєю зашпорили по бетону, обнюхуючи сліди (все це товариш Дворкович бачив з вікна кабінету), поглинули його сиротливий капелюх, а затим пірнули в каналізаційний люк, просочившись між решітки.

Шкіра на нозі зарожевіла і попахувала плісинявою, хоч і була щедро змащена йодом. Багато позитивних і негативних явищ бачив у житті товариш Дворкович, але це було перше, яке торкнулося його особисто, незважаючи на авторитет.

Замкнувшись у кабінеті, він важко роздумував — писати про це доповідну директорові чи ні? Теоретично такого явища бути не могло, а практично воно було. Теорія не могла пояснити практики, а тому товариш Дворкович вирішив, що краще абстрагуватися від такої практики, якої він пояснити не може.

У цей час Петюнько годував свиней.

На інститутській свинофермі ставився дуже і дуже епохальний експеримент, наслідки якого, за розрахунками Петюнька, дорівнювали б цілій культурній революції. Оскільки свинячий мозок був адекватний людському в інтелектуальних потенціях, а свині, на відміну од людини, не вимагали різних делікатесів, квартир із санвузлами, літаків та ракет, задовольняючись невибагливим харчем та помешканням, прогресивно було б вивести на землі нову породу людей, що не лізли б у небо, а шукали жолуді на землі під дубами.

Економіка тоді й справді стала б практично дуже економною.

У перспективі Петюнько мав ще глобальніший задум — сапіських свиней перетворити знову на диких, оброслих щетиною, що виключало б і примітивні сажі по селах, бо люди перейшли б на самозабезпечення: сало б вирощували і сало б їли.

Не треба нам різних там книжок, театрів, балетів, хвігурного катання, зате народ вів би виняткова здоровий, оптимістичний спосіб життя.

Щоправда, експеримент поки йшов з одного боку, Петюнько вивчав із свиньми таблицю множення та абетку. Але хитрі свині не бажали інтелектуального розвитку, щоб стати гармонійно розвинутими особистостями, в тіни рохкали та мружилися, сонно кліпаючи на повчання.

Петюнько витяг дубця і заніс його над свиноматкою Фросею, щоб прищепити їй любов до науки, коли сталося те, чого він пізніше потім не зміг осягнути, — у їхньому селі зроду-віку такого не було.

У прочиненні двері свинарника анповз велетенський, схожий на гірлянду сосисок, білий глист.

Петюнько замахнувся дубцем, щоб вигнати нахабу, однак глист здійняв круглу голівку із зародковим оком і кинувся на Петюнька. Той одскочив за кліть і вхопив під стіною вила-трійчата. Глист плазував у свинарник, складаючись у проході кільцями. Був він порожній і прозорий. Але голівка вже допалася до закладеної в годівниці рожевої біомаси, звмокталь її, наповнюючись і рожевіючи на очах, немов справжні магазинні сосиски, виготовлені на м'ясокомбінаті.

Такого нахабства Петюнько витримати не міг. Він рубонув вилами по драглистому тілу, щоб розтоптати його, але глист од цього розпався на окремі активні палички-ковбаски, які почали розповзатися між кліток.

Свині здійняли несамовитий асреск. Петюнько вискочив надвір, підпер двері вилами і, важко дихаючи, подався геть. Про все це треба було негайно доповісти директору, але він боявся, що не зможе пояснити цей феномен, оскільки на практиці зустрів його вперше. Петюнько не знав, що робити.

Щоправда, він згадував, як у сусідній з його Петюньківкою голопштанній Іванівці баба Палихв виганяла солітера тим, що примушувала дітей голодувати три дні, а потім садовила над мисочною з теплим молоком, щоб виліз, але тоді ворогн могли б його звинуватити в дідівських методах боротьби з паразитами, а крім того, він важко уявляв цю мисочну.

Тому Петюнько вирішив мовчати, щоб ніхто не примусив поєднувати теорію з практикою.

Розгублений і знічений сидів над чистим аркушем паперу Петро Зозуля. Плечі пекло, халат прилипав до свіжих рубців. Згадуючи вранішні події, він не вірив собі, таке все було неймовірне.

Насвистуючи під ніс, в чудовому настрої, бо все в його житті складалося гаразд, він рушив у свою лабораторію, щоб прикинути, яке обладнання придбати, що реконструювати, аби розгорнути фронт робіт.

Ласкаво світило літнє сонечко. Звисла над інститутом зграйка білих голубів, певно, здичавілих, з приватного сектора. Зграя була дружна, бо рухалася вгору і вниз, ніби за командою. На небі не було ані хмаринки.

Петро показав сам собі козу рогатую і засміявся. Син його скоро стане на ноги, і він приведе його на екскурсію до інституту. Жіноцтво тільки ахне.

Тітка Клава возила малого до свого знайомого лікаря, який жодних відхилень у його здоров'ї не виявив, навпаки, похвалив, що богатирське, а про крильця сказав, що це, певно, рудимент, який зникне, коли хлопчик почне ходити.

Райська долина зустріла його життєлюбним буянням.

Після дощів виноград, який плівся між телеграфних стовпів на терасах, зімкнувся над головою, утворивши тінявий тунель. Над головою ворушилися в пошуках опори вуса, закручуючись вузлами, сизі грона, де кожна ягідка була мов ядро, одтягували дріт.

Але де-не-де рослини зів'яли, листя обвисло, мов ганчір'я. Зупинившись перед ураженою лозою, Петро нагнувся і побачив, що коріння гризуть якісь волохаті кузьки завбільшки з тарганів. Такого розміру філоксерв?

Листя на яблуках теж було надгризене, але там порядкувала тля. Од власної ваги вона не трималася на поверхні свого обідцього столу і падала вниз, на землю, розбризкуючи зелені краплі.

В картоплях, звісно, оселилися колорадські жуки. Набряклі, мов перестиглі помідори, личинки лізли вгору по водянистих стеблах, лишаючи самі штурпаки.

Над сизими головами капусти пурхала тропічного калібру капустянка.

Рослини і шкідники були одного масштабу.

Він вибрався на томатне поле, де ще не дозрілі помідори вряди-годи зривалися зі стебел і гупали долі; зачеплені якоюсь заразою, боки їм чорніли і підгнивали.

Чому ж припинив свої досліди цей геніальний Розум?

Петро озирнувся — одного такого городу вистачило б, щоб нагодувати півміста. Застосувати проти шкідників якісь сильнодіючі гербіциди — і врожай врятовано.

Але нікого не було в цій темно-зеленій райській долині, де всяке зело і твар сягало своїх нерaісних розмірів, як у ті часи, коли вони, а не людина, панували на землі.

Знайшовши десятиметрове кукурудзиння, де звисали важкі кетяги бананів, що густо пахли есенцією, Петро надибав на вже пожовклий плід, який лежав упоперек стежки. Банан був як банан. Тільки двометровий. Петро оддер шкуринку і встромив руки у м'яку пахучу масу. На смак вона була не вельми — надто борошниста, гіпертрофовані клітини було видно неозброєним оком.

Тут це і сталося.

Позаду він почув посвист крил, від сонця до нього наближалася ластівка, заходячи в піке. Зовсім інстинктивно він пригнувся, обхопивши голову руками, ніби то падав на нього страшний і голодний хижак.

«Інстинкт — це розум природи в людині»,— така несподівана думка пройняла Петра Зозулю потім.

А тієї миті він просто сів, рвонули його за плечі нігті, шматуючи сорочку, дихнуло курником од пір'я розпаленої полюванням ластівки, котра невдоволено пискнула, виходячи в піке і здіймаючись над кукурудзинням,— здоровенна ластівка з роздвоєним хвостом, який боляче хльоснув його по потилиці. Виписавши півколо, ластовище заходило в нову атаку, роззявляючи дзьоба, бо, певно, мало його за ласий шматочок для своїх голодних ластів'ят, котрих залишило в гнізді.

Петро позадкував зі стежки в кукурудзиння і кинувся навтьоки... І тепер він сидів над чистим аркушем паперу, гадаючи, як викласти перед директором цю пригоду — його мало не вкрала на харч для пташенят ластівка?

А може, на цій ділянці все йде за планом, природа ставить на природі свої експерименти, які затверджено вище, а він тільки вискочить як Пилип з конопель.

Ніхто не б'є на сполох. І він мовчатиме, бо подумають, що йому найбільше за всіх треба.

Петро Зозуля зім'яв чистий аркуш і кинув його до урни.

Повернувшись до кабінету, Інокентій Вольфович з полегшенням зняв туфлі. Чогось останнім часом почали тиснути — певно, од спеки набрякали ноги.

— Директору — ура, ура, ура! — звргпетував учений папуга.

— Мовчи, Кешо, набрид,— цитькнув Інокентій Вольфович, але все одно було приємно, що навіть птаха про нього такої високої думки, так його любить. Певно, з попередниками вона не була така люб'язна.

Він сипонув папузі конопляного сім'я, і вірнопідданий птах залопотів

од радості крильми, закліпав очицями, схиляючи голову, і вигукнув хрипким фанатичним дискантом:

— Умр-ру за цар-ря-батюшку!..

Інокентій Вольфович здригнувся. Це було щось нове в репертуарі. Папугу подарував йому на день народження Дяченко, назвавши на його ж честь. Але звідкіль він у нього? Яке має соціальне походження? Трудову біографію? Темна підозра ворухнулася в серці.

Він накинув на клітку чорну хустку. Робота зі скринькою проводилася в обстановці суворої таємності.

Виконний апарат демонстрував неймовірні можливості. Він узяв на себе все ділове листування в інституті, складання різномвнітних довідок у міністерства, підготовку соціалістичних зобов'язань до всіляких дат, які слід було гідно відзначити високими зобов'язаннями, написання рапортів про знамениі трудові успіхи у вищестоящі інстанції,— одне слово, узяв на себе всю кторжну канцелярську роботу, залишивши співробітникам час для справді творчої наукової діяльності. Звичайно, за пристойну винагороду, але хіба ж можна було шкодувати на таке кошти?

Одне було погано.

Негайно зросла кількість і якість різних кулуарних балачок, інтриг, пліток та вільнодумства у курильнях. Звільнені від безпосередніх обов'язків, співробітники тинялися в коридорах, збиралися групками і перешіптувалися. Щодня на його стіл лягали писвні синьою та жовчю анонімки, які давали змогу запідозрити змову з метою усунення його з директорської посади.

Як доповів Дяченко, котрий уважно вивчав по закутках громадську думку, молоді єретики замість бити поклони товаришу Уиксову за надану можливість захистити кандидатські висловлювали крамольні думки — в чи взагалі потрібен в інституті директор?! З уст Дяченка стало відомо, що ображені на шефа за фінансові утиски Петюнько й Дворковнч саботують модернізацію скриньки, а самі потай приміряються до його крісла.

З цією анархією в думках та непослушанієм треба було кінчати.

Інокентій Вольфович зважив паку анонімок, які писав у інституті кожен на кожного, і враз збагнув підступний замисел — цими сигналами всі вони задумали відволікти його від власних творчих геніальних відкрить. А коли це стало ясно, він скрутив анонімкам дулю. Навіщо ламати кебету над ними самому, коли для цього є такий зручний апарат. Звклав — і не думай.

Інокентій Вольфович підморгнув скриньці, яка ситo золотіла на спеціально купленому для неї Дяченком столику з червоного дерева, поліз у сейф і дістав стосик новеньких банкнотів, ще в упаковці. Скринька плямкнула і прогугнявила:

— Треба ждати...

Але цієї миті в приймальні почулася боротьба, гнівно підніс дискант Дяченко, проте на поріг вже вирвався роботяга із пожмаканим обличчям та у здутих вокзальних штанях:

— Пустіть! Я винайшов вічний двигун!

Інокентій Вольфович сховав гроші за спину.

Роботяга висмикнув наперед кропив'яний мішок, за який мертво вчепився Дяченко, і вивільнив химерну конструкцію.

— Дивіться, працює.

І справді. На чавунній підставці крутилося звичайнісіньке велосипедне колесо, до якого була під'єднана динамка, що давала струм фарі. Лампочка жевріла хоч і не дуже, але і не тьмяно.

— І давно це у вас? — запитав Інокентій Вольфович.

— Три роки вже само крутиться. Як запустив, то не зупинялося. Спершу ніхто не вірив, а як зима та весна минули, то повірили. З роботи вигнали, я пожежником працював, ото і часу мав досить,— щоб дурниць не вигадував! А тоді з комсомолу виключили — за пропаганду ідеалізму у фізиці, що суперечить радянським законам термодинаміки! Але не винен

я. Воно само крутиться! А це свідчить, що наша радянська робітничо-селянська фізика перевершує досягнення буржуазної, яка вічних двигунів не допускає!

— То що ви хотіли? — блідо запитав Інокентій Вольфович, відчуваючи, що ось-ось зірветься і розторощить цей стотисячний за історію інституту «вічний двигун» на дрібні цурки.

— Хочу, щоб моє відкриття служило соціалізмові!

— Не бачу... бачу в цьому нічого неможливого... можливого.

— І я спершу так думав! — загарячкував винахідник, посилено чухаючись. — Скільки інстанцій пройшов, поки до вас добився, підказали добрі люди, що ви єдині в республіці збираєте народну мудрість.

— То в чім проблема?

— Бюрократи! Поніс я свій двигун до патентознавця, а вона каже — пишіть заявку і реєструйте в канцелярії. Три дні писав, ночував на вокзалі, одніс реєстратору, каже — приходьте через три дні. Прийшов сьогодні, а мені кажуть — нічого не знаємо. Заявки немає і бути не повинно, бо в журналі її надходження не зареєстровано. Ситуацію міг би пояснити товариш, який заявку приймав, але й товариша нема. Кажуть — прийдіть через три дні. А я не можу вже більше чекати. Мене дружина з дому вижене, коли без патенту повернуся...

Тут здоровий, обвітрений парубійко перейшов на шепіт, упав Інокентію Вольфовичу на груди і, не криючись, гірко заридав:

— Допоможіть, я три дні шкаралупою од яєць харчуюсь...

— Заспокойтеся,— погладив нещасного по плечу Інокентій Вольфович,— ми не залишимо... залишимо вас у біді.

Він суворо подивився на Дяченка.

— Як же вам не ай-яй, товаришу. Тут винахід світового значення принесли, а ви на поріг з ним не пускаєте. От що, негайно візьміть винахід до нашого музею народної творчості як унікальний експонат, а товаришу видайте почесну грамоту із золотим кантом. Народ повинен знати своїх героїв. І не зволікайте... зволікайте!

Дяченко слухняко схилив голову і подався геть разом із зарюмсаним бідолахою.

Нарешті знову стало тихо.

Інокентій Вольфович заправив у щілину стосик бвикиотів, а затим почав запихати просяклі цибулею та яєчкею вінокімии, щиро благаючи у кінопного апарата мудрої настанови — як навести в колективі залізний порядок і викорінити всілякі такі думки.

Скринька довго сопіла, харамаркала, плювалась, здалося Інокентію Вольфовичу, кривилася від праведного гніву, а затим на світ божий з'явився гербовий папір:

«Указ.

З метою іскорененія во ввереикому мені учережденії вольнодумства, пресеченія політіческі неблагонадьожних помислов, інтригантства з метою боротьби за власть надлежить в месячний срок произвесті перевод сотрудніков у рабочеє время ісключнтельно на пісьменноє ізложеніє своїх мислей для неусипного надзора за повишеніем їх нолічества і качості. Указаний надзор прошу поручить ініціатору сего мероприятия».

І знову стиль був старорежимний, зате все інше просто геніальне.

Скринька сама запропонувала шляхи своєї модернізації, над якою зловмисно чухалися Дворнович та Петюньио, зважаючи централізації діяльності інституту на головному напрямі науково-технічної революції.

Принцип був ясний. Усі кабінети співробітників треба обладнати персональними ЕОМ, які оснащені чутливими енцефалографами. Людина сидить на робочому місці, а тільки в неї з'являється якась думка — комп'ютер розшифровує її, друкує на перфострічці і передає в банк інформації — скриньці.

Скринька ж бере на себе нагляд по знаходженню в мислительному процесі колективного мозку інституту ідейно шкідливих думок, які треба

нейтралізуаати, а за корисні, що не аиходять за офіційно астаноалений курс, стимулює моральним заохоченням.

Замість індивідуальних атак можна буде алаштуаати колектнаний мозкоаий штурм.

Щомісяця бухгалтерія для нарахуаання зарплати матиме у себе аіддрукоаані заіти кожного про особистий аесок у колективну думку, а на осноаі цього розподілятиметься і зарплата.

Зникнуть безглузді суперечки та амбіції, бо людська думка буде документальна.

Це ж справжня реаолюція а історії людської цнаілізації. Як від фольклору людство піднеслося до письмової мови, так від письмоаої моаи поаинно об'єктнано перейти до письмоаої думки!

Інокентій Вольфоанч потер руки, натис клааішу селектора і наказаа Дяченку аикликати Петюнька й Даоркоанча.

Хай Петюнько пробиаає через саоїх практичних братів обладнання для комп'ютеризації інституту — дисплеї, кабелі, папір, бажано фінський, а Дворкоанчу буде доручено підготуаати програму ідеологічного забезпечення цієї роботи.

В цей час у прочинену кватирку алетіа страхітливих розмірів, схожий на аепра джміль.

10.

Місто нічого не знало.

Однак на фасаді інституту під час шалених літніх злив почали рости дивні пудоаі гриби, од яких тхнуло гнилим м'ясом, і Якіа Лукич щоранку спилював їх ножіакою та одаозив геть, чіпляючи натомість ударні гасла; на плацу перед лабораторією Даоркоанча анбило каналізаційний люк і заідти поперли потаорні кулі, заайоауючи життєаий простір; метрові глисти увіраалися на саиноферму Петюнька і пожерли асіх таарин, перетворившись на ковбаси різних сортів, що підказало досліднику нову ковбасну технологію; під час самотньої медитації у бетонній трубі на патентознавця Неллі Шелудько напаа мерзенний, хтивий голоаань з хвостиком, що нагадаа їй мезозойний сперматозоїд; біля лабораторії Розума, на випробуаальній ділянці, Петро Зозуля виявив, що велетенські овочі та фрукти, перезріааючи, обертаються на неорганіку, колосся стає гіпсоаим, а а самій долині аирує мікробний бульйон... Нарешті на очах усього інституту аідбулася історична битаа між кулями та колбочками за місце на порожньому п'єдесталі, з них утаорилася цар-клітина, що не витримала аласних розміріа, розтеклася по майдану, і доаелося влаштовуаати суботник, щоб прибрати інститут від гнилісної маси.

А наступної ночі а лабораторії Петюнька побував ноаий зловмисник. Чи не експериментальне сало, над яким вони працюаали десять літ, украа?

Перехрестившись, Петюнько подаася аниз.

Але злодій, видко, був з інтелігенції, бо пограбуааа бібліотеку. На глиняній доліаці лежали староаинні фоліанти та манускрипти, де було зібрано увесь практичний багатоаікоаий досаід народу, рецепти травникіа та чорнокнижників, асіляких наїдків та напоїв, господарські календарі та поради. Все це колосальне багатстао лишилося у спадок аід монахів, а також було знайдене а глухих селах петюньківцями.

Грабіжник перемацаа уаесь той практичний досвід народу, зішвиргуючи книги з полиць під ноги, не шкодуючи аацвілого трухлявого паперу, аидно, щось шукаа.

Порожнечею зяяли стелажі, де містилася література з початку аіку. Всі новітні поради, збудоаані на спраадні наукових досліджень, кудись щезли.

Але це було пiвбіди. Петюнько аж руками об поли адарив, коли й на полиці, де аласноруч аивіа тушшю «Мої проізведенія», не побачив жодного аркушика. Серія книжок, розробок інституту, виданих редколе-

гією на чолі з видатним практиком тов. Петюньком, що мали неабиякий попит у широких верств населення, даючи практичні поради на всі випадки життя,— як сповивати і годувати немовля, інтимні поради молодятам, поради по веденню присадибного господарства, заготівлі й переробці овочів і фруктів, вказівки, як сподобатися начальству та заслужити в нього ласку,— всі рукописи й видання наче корова язиком злизала.

Тепер усе було ясно. Це діяли міжнародні агенти Дворковича, бо сам він на такі діла не ходить, кишка тонка,— щоб позбавити петюньківців заслуг перед народом.

Петюнько сіпнувся бігти до начальства, але передбачливо подумав, що його можуть звинуватити у забобонності.

У цей час двері різко гупнули.

Трохи шкандибаючи на праву ногу, тис черевик, однак ідейно врівноважений простував через плац на роботу товариш Дворкович. Загальноінститутський інцидент з навалою дутих потвор заодно факт його зустрічі з ними в одиничний, ставав у загальному контексті дрібним, не вартим занепокоєння. Недарма цей Петюнько вчора так зрадів навалі і потер руки, мовлячи таємничу фразу: «Війна все спише».

Це його, його рук справа. Стихійна сила. Навіть вошей бна з революційним розмахом. Створив щось, в воно почало неконтрольовано розмножуватись. Втім, сила, позбавлена розуму, занепадає од власної величини, як казали в давнину.

Однак цікавий феномен. Все ненормальне у великих масштабах стає нормальним. І навпаки. Велика брехня, оволодіваючи масами, стає правдою. Трохи шоковані навалою макросвіту співробітники, потягавши вчора гнилі рештки на ношах, заробивши водянки, вже дивилися на них цілком звично і буденно.

Тихий стогін порушив його роздуми, немовби то застогнала гора, плац затремтів під ногами.

Товариш Дворкович спинився, не розуміючи, що то. На його очах в інституті відбувалися якісь катаклізми, події випереджали теорію, і тому хотілося мати очі скрізь.

Дмухнув вітерець, і ріг достатку застогнав, немов голодний, що конає в смертельній агонії. Мажор зник з нержавіючого горла.

Двері лабораторії були вибиті ударом могутньої ноги. Про це свідчили глиняні контури. Вхід затуляв старий, почорнілий дерев'яний хрест, вивернутий, певно, десь на кладовищі. Ледь одставивши його вбік, товариш Дворкович побачив, що на східцях стелиться доріжка з папірців, двері кабінетів прочинені.

Невже знову науковий погром?

Передчуваючи лихо, товариш Дворкович покульгав нагору, перестрибуючи через три східці, мало не падаючи на паперовому листопаді.

Там, у його кабінеті, була зібрана унікальна бібліотека — теоретична спадщина мислителів усього людства, починаючи від античних часів до наших днів. Світочі думки пропонували свої шляхи розвитку людства, яке б давно ступило у золотий вік, якби не проклятуща практика, котра пускала під укіс видатні утопії.

Наче гігантський пилосос висмоктав усе це — унікальні середньовічні єресі, автори яких не визнавали богів, проповідували загальну рівність і братство, йдучи за це на вогнища інквізиції; твори філософів Заходу і Сходу, які визнавали єдиним богом на світі саму людину, стверджували самоцінність її екзистенції; різномовні книжки вітчизняних пророків, які посміли критикувати богом дану владу, а через це опинилися у зовнішній та внутрішній еміграції, як-от протопоп Аввкум; чимало було й самвидавівської отрути різних дисидентів, які взагалі закликали не вірити нікому! Всі ці думки він, як обраний богом ідеолог, мав знати, щоб народ їх не знав, а керувався єдино правильною на даний момент ідеологією.

Лише під дверима, на купі, залишені як непотріб, валялися,— і не

чомусь образило найбільше,— вибрані твори самого товариша Дворковича — «Вказаним курсом».

Попри радість знайти себе збереженим для нащадків, це враз видалося товаришу Дворковичу вельми небезпечним. Заметушившись, він узяв свій перший том, спробував сховати за пояс, подумав і почав рвати навпіл. Але не зміг і тому заходився смугувати сторінки десятками. Пальці тремтіли.

Очевидно, петюньківці здумали перетворити його на догматика, прибити до ганебного стовпа, тоді як він завжди був архідіалектиком і формулював тільки передову течію суспільної думки, що була на даному етапі офіційною, рішуче засуджуючи себе за колишні помилки, коли вона відходила в небуття.

Покінчивши з першим томом, він взявся до другого. Але тут внизу, на східцях, він почув важкі кроки. Книжка випала з рук.

Коли Неллі Шелудько одімкнула свою патентну бібліотеку, її зустріла картина середньовічного вандалізму.

На підлозі валялося бите скло, пошматовані книжки, потрощені ящики од картотеки.

На її письмовому столі горіли свіжі заявки, які вона тільки-но зареєструвала. Папір чорнів і жалібно вигинався.

Неллі бухикнула. Злочинець вдерся сюди пожежною драбиною з внутрішнього двору, висадив шибки і вліз до приміщення, лишивши на підлозі глиняні сліди — вдвічі більші, ніж у середньої людини. Плафон було вирвано, і зі стелі попадали шматки штукатурки, оголивши дріт.

Посередині кімнати лежала купа опзлітурених патентів на винаходи — золота історія науково-технічного прогресу від парової машини до низькотемпературної кераміки. У коротких формулах було викладено блискучі ідеї, які зробили діяльність людини планетарною, геологічною за своїми масштабами. Неллі й сама часом дивувалася — невже все на світі відкрито? На всі вітчизняні заявки вона знаходила відповідні зарубіжні аналоги, а коли не знаходила, то рішуче повертала як нонсенс, бо хіба може наш Іван вигадати справді щось таке?

Поруч лежав величезний кропив'яний мішок, на вигляд двоцентнерний, куди злодій одбирав найцінніше і найпрогресивніше.

Чому промовчала сигналізація?

Хтось кашлянув у зашторeному закапелку, де вони з дівчатами пили чай, ховаючи кип'ятильники, блакитна портьєра трохи гойднулася.

Неллі обернулася й побачила на паркеті вузлуваті, закручені нігті, коричневі ступні, що одразу нагадали їй люксорські мумії.

Штора розсунулася, на неї глянуло таке страшне нелюдське обличчя, так владно поманив її всохлий кістлявий палець, що вона пішла туди, мов у пащу чорного змія, зовсім не тямлячи себе.

Вуста її одкрилися для крику, найтоншого ультразвукового крику, який підняв би всіх у інституті жахом, але сповістив про небезпеку, проте чорна долоня закрила її світло, відгонячи важким земляним духом.

Важка була ніч, важкою була розмова з матір'ю, яку давно слід було здати в богадільню, бо всю квартиру просмерділа вже всім. А вранці впала перед ним навколішки, зовсім з розуму вижила, почала просити, щоб покинув він науку:

— Антихрист гряде, страшний суд буде, воздасться кожному за гріхи його...

Він ледь одірвав її старечі пташині лапки, на кухні розбовтав у склянці краплю ростової води, бо готувався до великих звершень, які матері його, як то кажуть, сирій землі зрозуміти було не дано.

Велетенське колесо фортуни підносило його вгору, над звичайним життям, торф'яним болотом, на яке перетворювалися прості смертні. Злітав він через білосніжні хмари до розрідженого сонцесяйного простору, де жили безтілесні, але всемогутні небожителі.

Створений ним інститут переживав часи процвітання. Святково прикрашений фасад свідчив про нечуване піднесення мас. У здоровому тілі був здоровий дух. Одна святкова кампанія по гідному відзначенню знаменного ювілею неухильно переходила в іншу. Нагору йшли урочисті рапорти, право на підписання яких діставали кращі з кращих. У відділах та лабораторіях проводилися громадсько-політичні атестації, що різко підвищували внесок кожного у загальну справу.

А над усім цим процесом стояла зовсім непримітна мідна скринька, яка пережила віки, виявившись на висоті нових завдань, які сама організовувала, всіляко домагаючись неухильного їх виконання.

І ніщо не могло порушити впевненості Інокентія Вольфовича в тому, що все це триватиме вічно. Бадьорий і усміхнений, він ступив у свій залитий сонцем кабінет, де його з ентузіазмом привітав папуга:

— Директору ура-ура-ура! Слава видатному орrганізаторру міжнар-родного ррробітничого рруху!

Інокентій Вольфович сипонув заслужену порцію конопляного сім'я зеленогрудому вгодованому підлабузнику. Останнім часом він робив унікальні для птаха успіхи. Його репертуар вже вміщував три фрази. А крильми лопотів так, що боліли вуха.

Знявши піджака, Інокентій Вольфович сів за порожній письмовий стіл. Нарешті він має перший за десять літ невтомної клопіткої директорської праці зовсім вільний ранок.

Вчора скринька зжувала останні записи ділових паперів, розв'язавши з державною мудрістю купу організаційних та канцелярських питань.

Тепер він міг справді зосередитися, щоб зробити врешті-решт геніальне відкриття, за яке випаде йому Нобелівська премія.

Інокентій Вольфович дістав із шухляди чистий папір. Феномен порожнього аркуша завжди хвилював його. З нічого могло виникнути все. З одновимірної снігової площини міг з'явитися багатовимірний світ, нове життя, осяяне призахідним сонцем. Але міг на тому сніговому полі заблукати й навік заснути на пеньку у морозній дрімоті анемічний невдаха. І тут він побачив, що ріжок паперу надгризений. Чужий рот нахабно заліз у таїнство і плямкав, перекривляючи його. Інокентій Вольфович насупився і викликав Дяченка.

— Невже у нас для творчої праці не можна... можна знайти гідного паперу? Так ви скоро запропонуєте мені на газетах писати.

Дяченко винувато зігнувся, позадкував, а через кілька хвилин на столі вже лежав стосик фінського, крейдяного.

Він рішуче заніс над білим полем золоте перо справжнього «Паркера», якнй презентували йому на одному з міжнародних симпозіумів. Звідти зараз мав вирватися сонячний промінь, осявши туманні засніжені простори, зимовий ліс, вовче лігвище, зчорніле на осонні, він завирне між хмар на цю нову землю як бог, що тільки-но її сам створив.

Але нічого такого не сталося.

Капнула з пера чорнильна краплл, і на папері розпливалася амебної форми пляма. Пальці побіліли від зусилля, перо тріщало, але не відкривався перед ним одновимірний простір аркуша, замкнутий у своєму білому мовчанні.

— Хіба я не просив... просив заправляти мою ручку імпортним чорнилом? — холодно спитав він, дивлячись на прямий проділ Дяченка, який схилився перед ним у провинному поклоні. — Чи моє слово тут вже нічого не значить... значить?

— Винуваті, виправимося,— сумирно кивнув хрящуватим носом Дяченко, приймаючи на витягнуті руки свіжозаправлений «Паркер», позадкувавав з кабінету, проте в ласкавих очах його блиснула на мить зла щуряча затятість.

Щільно причинивши за собою двері, він понюхав ручку, витяг зі стола пляшечку з імпортним чорнилом, одкрутив і закрутив кришечку, перечекав хвилину, солодко всміхнувся дзеркалу, взяв самописку на витягнуті руки і поніс назад.

— Це вже зовсім інша річ,— мовив, спробувавши її на зіпсованому аркуші, Інокентій Вольфович.

— Як ви накажете, так і зробимо,— сумирно склав руки на грудях Дяченко, даруючи патронові загадкову посмішку.

Все було готове для праці.

Інокентій Вольфович підпер підборіддя і замислився. Була у нього давня мрія. Створити матеріалізатор думки. Справді, чому рослини можуть перетворювати сонячну енергію у цілком матеріальні тіла безпосередньо, а людина мусить це здійснювати опосередковано, через багатоетапну працю? Чому не дано мислячій людині такої змоги, яку мав колись творець всього сущого? Думка його втілилась у слові, а слово, с л о в о створило всю нашу землю. Чому це вміння людиною втрачене? Знайти б цей закон всезагального перетворення енергії одна в одну, докопатися до постейнштейнівської теорії, що одкрила б фізику третього тисячоліття.

Але не викрешувалася блискавка між небом та землею, між папером і пером.

Інокентій Вольфович до болю стис скроні. У повній самотності йому хоч вовком вий серед засніженого поля.

Ось тобі та повна свобода творчості, якої ти так прагнув. Муки пекельні.

Давню притчу він згадав. Посадив один східний владика бліх під скляний ковпак. Сипав їм страву, поїв трунками. Та почали ремствувати блохи:

— Де воля, чому обмежують наші стрибки? Хіба ми на таке не здатні?

Отак вони бунтували й билися три роки. А одного ранку ковпак щез. І що, ви думаєте, трапилося? Блохи лишилися сидіти на тому ж місті, де й стояв ковпак, обмежуючи стрибки незримою межею.

Ні, ні, цього не може бути. Інокентій Вольфович скреготнув зубами — це він просто захлинувся од кисню після стількох років канцелярської задухи.

Скоро він випростається і зійде на належний йому п'єдестал, хмари пливтимуть поза його очі, а все дрібне він залишить далеко внизу, під ногами.

У думці постали вчорашні безглузді нулі й палички, жахлива войовнича каша, про яку він намагався забути, не бачити її, так вона не вписувалася в його майбутні плани, передчуття звершення. Запекла боротьба двох драглистих армій нагадувала йому знята під електронним мікроскопом мікробні війни. Але ж вони відбувалися на цілком реальній площі перед рідненьким інститутом — і це було неприпустимо. Хай у них там десь щось таке і траплялося, але у нас?..

Не хоче він цього бачити. Він мовчатиме, і весь його вчений народ триматиме язика на припоні, звик, бо те, чого не визнає в нас керівництво, в природі існувати не може, хай бачать його й тисячі очей.

Од розумової напруги його почало хилити на сон.

Тепер він подивився на всемогутню мідну скриньку майже з відразою та ненавистю. Так, вона звільнила його від марудних обов'язків, дала йому свободу для творчості, але де вони — його геніальні думки? Чи, може, це провокація? Підступи його ворогів?

Він ще скреготнув зубами, відчуваючи, як вмоститься, наоло спинається на ноги його приспаний мозок, не в спромозі розклиїити залізані очі, хоч смикає вже мотузку на шиї владна рука, ведучи невідомо куди — чи торжище чи на заклання. Навіщо його кудись ведуть, будять від солодкого сну, коли за тебе все вирішують і виконують?..

І тут за дверима почувся галас.

Інокентій Вольфович полегшено, звільняючись від духовної каторги — завтра, все на завтра, зіжмакав попсований аркуш і кинув до кошика. Його хотіли виставити голим, але він цього не дозволить. Натиснувши на кнопку селектора, він наказав Дяченку:

— Хто там, хай заходить.

Затремтіли двері, і до кабінету ввірвався на чотирьох дикуавткії, майже голий суб'єкт, одягнутий у заячі шкури, зшиті жилами, із зарослим обличчям, підбіг трохи, але вже перед столом важко випростався і простяг волохату лапу:

— В-воак!

— Дуже приємно,— сховав руки за спину Інокентій Вольфович.— Та ви не хаклюйтесь. Ми не якісь... якісь там нелюди... людк.

Відвідувач принюхався і закивав.

— Що у вас? — люб'язно запитав Інокентій Вольфович, радіючи й такому відвідувачеві, бо він звільнив його од необхідності лишатися сам на сам зі своїми лютими думками.

— М-мова,— проштовхнув слово через негнучку стовбуристу шию гість.

— Яка ще мова? Ви в наш час відкрили невідому мову?

Суб'єкт облизнувся довгим язиком на календар, де був зображений натюрморт з дичиною, і ствердно закивав.

— І яку ж?

— В-вовчу.

— А навіщо вона нам?

— Унів-версальна,— підвиваючи, клацаючи зубами, мовив викахідник. — Для звіра і людей. В-всього ж-живого. В-всі зрозуміють. А в-всі інші лікв-відуаать.

І тут Інокентія Вольфовича осяяло. Він збагнув глибинний задум суб'єкта. Кожна людська мова зрозуміла лише для невеличкого народу, який нею користується. Є мови, що об'єднують народи у різноплеменних державах. А є мови і міжнародного спілкування. Скільки зайвих, непотрібних. Але ж при цьому ми зовсім втратили зв'язок з половиною земного живого світу, між нами і тваринами страшний мовний кордон. Щоправда, дельфінів чи ось папуг можна навчити людської мови, але скільки потрібно зусиль. Чи не простіше самим людям спростити свою мову до звірячої?

— Чк не можна... можна попробувати?

Суб'єкт кивнув, прокашлявся, видно, хвилювався, сів на килим біля вікна, заплющив очі і тихо-тихесенько заскімлив:

— У-у-у-у-у-у-у...

Безмежна туга самотнього серця, місячна ніч, засніжений ожеред, рідкі вогники далекого села, звідки долинали пахощі печені, дівочий сміх — все це постало перед очима. І він без слів зрозумів невідомого, який сидів перед ним, виливаючи свої печалі та біль, прикру ворожість людського світу, для якого був вовком через свою природу, а не через єство, яке щиро жадало добра та розкоші людського спілкування.

— У-у-у-у-у-у-у...

Глибинний, грізний рик змусив завібрувати шибки, звучала в ньому жадоба повної єдності, плотської, а не ідеалістичної, вербальної, жага солоної крові, що перетікає з горла жертви у твоє у мить найвищого любовного єднання, коли повністю спізнаєш смак і сенс чужого життя від народження до самої смерті.

Загрюкали в інституті двері, звідусіль почувся істеричний жіночий вереск, вовча мова доходила до мозку кісток, у дверну щілину просунувся переляканий Дяченко з німецьким пістолетом у руці, готовий захистити шефа.

— Досить,— махнув рукою Інокентій Вольфович. — Геніально! Я дивуюсь, що досі ніхто до цього не додумався... додумався. Спроби були, але не такі логічні. Відведіть товариша до музею народної творчості. Там йому буде непогано... погано.

Товариш закліпав зволоженими від розчулення собачими очима, спробував лизнути довгим шерехатим язиком руку благодійника, проте Інокентій Вольфович ухилився:

— Не треба... треба. Я цих ніжностей не люблю... люблю.

— Двадцять літ впроваджую. Скрізь вовком дивляться. Заганяють у перегній. А самі моє відкриття використовують...

Коли двері за суб'єктом зачинилися, Інокентій Вольфович потер руки. Ідея захоплювала. Він хутко накидав заявку на проект одномовності всього живого на земній кулі, що мало б величезне економічне значення, одлічив кілька купюр із сейфа і запустив у мідну скриньку для організаційного оформлення, бо ця здогадка божевільного смітника не повинна була сконати разом з ним у байраці, а дістати солідне наукове оформлення, економічне обгрунтування в стінах інституту, отримавши путівку в життя.

Скринька ковтнула заявку, тільки плямкнуло, в череві її завуркотіло, ніби дістала вона неабиякі ласощі, а затим видала проект, розрахований до двохтисячного року включно:

«О введенії єдінօязичія между людськім і животная мірамі та іскорінєнії ізлішніх мов та нарєчій».

У першій частині йшлося про викорененвя спершу дрібних, нікчемних мовок та діалектів, потім трохи більшеньких, тоді державних, далі міжнародних, а вже на заключному етапі повсюдне і аниякове введення універсальної — вовчої!

Інокентій Вольфович потер долоні. Безсумнівно, таке звінтересованим міністерствам і відомствам буде як медом по губах, адже вони самі спали й думали, як досягти такої справді інтернаціональної мети, потихеньку вводячи канцелярит.

І тут знадвору пролунав смертельний жіночий зойк, од якого кров холоне в жилах. Інокентій Вольфович визирнув у вікно.

Через площу, білу од сонця, ішов височенний чорний монах у напівзотлілій рясі, що звисала на мощах, несучи за плечима здоровенний горб.

Випустивши на бетон пробірки, що розсипалися на тисячі скалок, повільно, мов у сні, осідала долі лаборантка, з якої і рвався той жахний крик.

Чорний монах переступив через її розпростерте тіло з оголеними стегнами, піддав собі мішок і мертвою ходою подався далі.

Вже навпроти постаменту він обернувся, тричі ненависно сплюнув через ліве плече і перехрестив правицею інститут.

У двері протиснувся білий од переляку Дяченко і прохрипів:

— Горе нам. Воскрес. Владика воскрес із мертвієх...

11.

Кипів і булькав асфальтовий казан міста.

Коли Іван, постоявши з півгодини під холодним душем, ступив у сонячний номер, то був приємно здивований. Його прокіптюжений і пожмаканий у товзряку шлюбний костюм висів на плечиках, вже старанно випрасуваний, а черевики відбивали по маленькому сонечку.

Фортуна, здається, повернулася до нього лицем. Цієї миті Іван враз свято повірив, не міг не повірити, що віднині всі двері самі відчинятимуться перед ним, килими стелитимуться під ноги у відповідальних кабінетах, офіційні товариші без зволікань увійдуть у курс справи і відкриють перед його винаходом зелену вулицю.

Цілий тиждень одсидів Іван у ще повітовій буцигарні, затим відбувся скорий і неправий суд, що виніс вердикт — скриньку конфіскувати на металобрухт, а Івана за фабрикацію казенки ізолювати, щоб не підривав монополії держави, не отруював народ. Не себе, свій апарат мусив порятувати для людства. Тож блиснув фіолетовий промінь, і, скоряючись його матеріалізованій волі, черговий міліціонер вночі одвіз врештованого в рідне село. Попрощався Іван з Марією, стрибнув на потяг і рушив шукати правди.

Як нема правди внизу, то мусить вона бути десь вище?

У двері делікатно постукали. Паленіючи вишневим рум'янцем, немов

дівчинка, а номер увійшла його добра фея — Сонька. Трьома пальцями вона тримала тацю, де ще парувало в тарелі курча-гріль під вогняним соусом, приправлене горошком, маслинами та зеленню, а на десерт вершки з горіхами, джезвочку з кавою та коробку імпортних цигарок.

— Ваш сніданок,— прокуреним баском, збившись на писк, мовила Сонька, яка не розуміла сама себе.

За минулу ніч вона набрала з повітря три зайвих пуди ваги, не влазила у надбані батинчки і врешті вже гадала кінчати життя самогубством, бо її стародавня професія вимагала відповідної форми. То, певно, була кара божа за гріхи — отого вишкребка з курячими крильцями, якого лишила вона дощової ночі на лаві. Звідки ж він взявся на бідолашну голівоньку? Вона перебрала пасьянс усіх можливих батьків, але всі чоловіки перетворилися для неї на волохатого, багатоногого павука, що нвчиння лоно отруйним своїм сім'ям. Найбільша підозра падала на рудого вченого, який святкував у ресторані банкет з нагоди дисертації, а в її квартирці зшвленів, змусив плигати по собі в туфлях зі шпильками, щоб розбудити свою чоловічу хіть... Б-р-р. Сонька люто зненавиділа всіх чоловіків, мало не спровадила й цього Івана, який презентував їй, щоб дістати номер в «Інтуристі», шоколадку — попрвваляйтесь ще, мовляв! Вона ладна була з'їсти того парубійка живцем. Але сталося диво. Він вгадав її біду, нвлвднив свій апарат у підсобці — і Сонька знову перетворилася на француженку, хоч зроду-віку жила на Ямській, де її бабуся до революції тримала пансіон.

Од таємничого гостя йшла така правічна чоловіча сила, коренева міць, лісова глибина, такі пломінці спалахували в його бездонних очах, що вона відчувала себе піддатливим шматком глини, з котрої дужі, вправні руки можуть виліпити все що завгодно, вивернути навиворіт, надати мінливих форм, лиш торкнувшись пальцем, а затим випалити її вогнем жертовної пристрасті і наповнити не водою, а диким вином, до чого прагне всяка жінка.

Невже закохалася? Ще вчнзу, спіймавши себе на ніяковості, що сама йде до мужчини в номер, Сонька хотіла звично матюкнутися, але не змогла. Глянула на себе в дзеркало і не змогла. Од незвички навіть горло перехопило. Оновлена форма не дозволила поганити вуста. Натомість вона поправила завбливий кучерик над вушком.

Вона була сама не своя. Погляд затуманився, дихання стало молочним. І це вона, Сонька, яка скручувала з чоловіків віхті, в'язала їх в оберемки, рвала на шматки, ненавидячи довгі, холодні обійми, топтала цих плазуючих тварюк шпильками, як того рудого, таємно помщаючись за те, що стала готельною урною для плювків. І лише тепер, коли дужий чоловічий подих наповнив її відчуттям власної краси і первісності, диким вогнем, вона краєм свідомості відчула, що жіноча глина так і може лишитися назавжди брудним шматком, грубою мискою, а може стати й мистецтвом, витвором самоцінної гордості.

Усі ці метаморфози за якихось десять хвилин незнаино змінили Соньку. Сердячись на себе, але зашарівшись, мов піонерка, Сонька витягла з фартушка папірець:

— Ви просили... Тут адреса цього інституту. Знаєте, ніхто про такий у Києві і не чув. Довелося всіх знайомих на ноги поставити. Але для вас,— тут вона глибоко, майже схлипнувши, зітхнула,— я готова на все. Ви справжній чарівник. Правду сказати, я оце вже думала вмирати, але боялася, що не влізу в домовину. Така гидота — кругла покійниця...

— Ну, не треба. Це для мене дрібниці,— зніяковів Іван, який боявся жіночих сліз. — Спасибі вам за адресу. У мене тут теж справа життя і смерті вирішується.

— Просіть що завгодно,— гаряче притулила руки до грудей Сонька. — З-під землі дістану.

Тримаючи в руках адресу, Іван рушив до потрібного йому інституту, вже твердо переконаний, що для нього нема нічого неможливого. Його апарат потрібен усім!

Ще раз тричі плюнувши в бік Інституту, страшна чорна постать повернула за дзвіницю і щезла з очей. На площі лишилася тільки зомліла лаборантка.

Була дванадцята дня. Пролетів над інститутом літак, знижуючись на Жуляни. Тріщав на столі телефон. Середньовічний міраж серед білого дня?

Але чому така мертва тиша залягла в усьому інституті, чому прилип до стіни Дяченко, пустивши очі під лоба, чому шепотить тремтячими вустами благальні закляття:

— Згинь, щезни, сатано!

Інокентій Вольфович, у якому враз ворухнулася темна, наче кішка, підозра, пильно глянув на свого незмінного вченого секретаря:

— Що це було?

Дяченко, не тямлячи себе, дрібно перехрестився й озирнувся:

— Схоже, ніби Владика воскрес, тьху, тьху, тьху.

— Який ще Владика? — гостро спитав Інокентій Вольфович, відчувши миттєві ревнощі до своєї влади.

— Засновник цього мракобісся. Відкопали ж позавторік мумію у дзвіниці... А все той Розум проклятущий. Випросив у Якова Лукича, назав, для досліда, бо все одно наші сувеніри розтягнуть. Водою своєю живлющою хотів скропити, побачити, що вийде. От воно і вийшло, щоб він на тім світі перевернувся. Казав же їм, треба кілком осиновим прибити падло, бо добром не кінчиться. Тепер він нас усіх своїми костлявими руками задушить і в могилу за собою потягне...

Дяченко затулив горло руками, ніби згадав щось страшне. Це вперше Інокентій Вольфович побачив, що той чогось боїться. Чорне волосся вороновим крилом прилипло до черепа.

— Що ж робити, викликати міліцію?

— Сохрани господь, — замахав руками Дяченко. — Все що завгодно, тільки не міліцію. Та ви знаєте, що про нас вищі інстанції подумають? У радянському інституті завівся воскреслий монах? У стінах солідної установи клерикальним духом тхне? Не інститут, а монастир? У найпередовішій ідеологічно науці? Та одразу наїдуть комісії і на нас хрест поставлять! Мовчать треба. Наш гріх, нам його і спокутувати.

Спершу войовничо і непримиренно налаштований Інокентій Вольфович остиг, ніби його, розпеченого, астромили в крижану воду. Справді, з міліції повідомлять в райком, з райкому — в обком, з обкому — в ЦК: у місті завівся заповідник церковного культу, на це чудо з'їдуться богомільні фанатики з усього світу. Словом, замість інституту буде філія Києво-Печерської лаври. Радикалізм тут, без сумніву, недоречний.

— Але що цьому монахові у нас треба? — вже зовсім не по-директорськи, а по-школярськи запитав Інокентій Вольфович.

Дяченко перехрестився:

— Ох, якби ж я знав...

Тут двері гуркнули, і до кабінету ввірвався мокрий червоний Петюнько, втираючи рукавом вишитої сорочки чоло:

— Ви мені в лице скажіть, що для народу важніше: теорія чи практика? Ви на базар вийдіть і спитайте. У ваші брошури, де вона комунізма вже давно наступила, з краніа молоко й горілка течуть, нинькі баби сало по п'ять рублів загортають, з місього пролетаря три шкури деруть. І скіко тих теорій на оселедці пішло. Нагризлися люди граніту науки, вони сала хочуть. А їм нову теорію в зуби. Потерпіть ще трохи, люди добрі, не завтра, а післязавтра комунізм наступить. Поки не живіть, потерпіть, зате внуки ваші го-го як поживуть, ковбаси з унітазів полізуть.

— Та що трапилося, врешті-решт? — затулив вуха пальцями Інокентій Вольфович, якого цей селянський натуралізм шокував.

— Агенти Дворкович увесь практичесний опит у мене покрали. Осінь іде, народ харчі на зиму заготовля, а де наш науковий рецепт?

Винесли у мішку, щоб голод організувать. Прошу прибить їх до ганебного стовпа.

— У вас винесли бібліотеку? — Інокентій Вольфович перезирнувся із Дяченком. Цього він аж ніяк не сподівався.

Проте обговорити цей факт їм не дали. Вискнули двері, і в кабінет просунувся, шкандибаючи на одну ногу, обурений Дворкович.

— Луддити,— лютився він,— середньовічне варварство! Я завжди був проти фракційності, за монолітну єдність. Але з цими підкуркульниками нам не по дорозі. Петюньківці вирішили залишити державу без світової мети, без теорії! Куди нам іти? Праворуч, ліворуч, вперед чи назад? Суцільна пітьма. Вони хочуть змусити народ жити одним днем. А що ми зможемо пообіцяти йому, коли сьогодні нічого не буде? Звідки візьметься стимул до соціального оптимізму? Вони вкрали у нас майбутнє! Прошу винести їх на суд історії!

— Що трапилося? — спитав Інокентій Вольфович, який ніколи не бачив Дворковича таким соціально активним особисто.

— Пропала моя унікальна теоретична бібліотека, і насамперед, хочу підкреслити, мої твори. — Дворкович втер сажу зі скроні. — Наївні самогубці. Чого варта практика без теорії? Проклятий капіталізм розвивався собі стихійно, тому й загниває тепер абсолютно теоретично. То вони хочуть, щоб наш ідеально розвинений соціалізм загнив на практиці? Та як хочете знати, без теорії життя припиниться, а як не припиниться, то що ж це буде за життя?

Інокентій Вольфович знов перезирнувся із Дяченком. Вочевидь, тут діяла третя сила. Але що вона хотіла цим довести?

Відчинилися двері, і до кабінету тихо вплила бліда, немов сновида, Неллі Шелудько, шия якої була закутана в безглузду газову хустинку. Ступивши кілька кроків, вона почала осідати.

Посаджена на стілець, Неллі Шелудько зацокотіла зубами об склянку:

— М-мене хотіли задушити...

— Хто? — звелися на ноги Уиксов та Дяченко.

— Н-не знаю... Якийсь гвалтівник, некрофіл. Він хтів мене задушити, а потім насолодитися мною.

— А більше нічого? — скептично запитав Інокентій Вольфович, озираючи цю відому всьому інституту екзальтовану самітницю.

— Між іншим, коли це йому не вдалося, він виніс з бібліотеки всю свіжу патентну літературу, найновіші заявки на відкриття. Такий нічим не погребує.

— Все ясно,— зітхнули Уиксов та Дяченко.

Тепер справді дещо з'ясувалося. Воскреслий із мертвих бузувір обкрадав тільки бібліотеки, вибираючи з цих скарбниць людського мозку все найцінніше. Але навіщо?

Й тут Дяченко знову хлипнув, смикнув шиєю, нібн його душили, звівши горі божевільні очі.

— Точно він, Владика! Він же свою кращу в Європі бібліотеку зібрав, щоб стати наймудрішим. Тільки ніхто не знає тепер, де вона... Згадав, є в мене у літописі такий факт.

Холодною блискавкою серед ночі у Інокентія Вольфовича сяйнула думка, в яку тепер було важко повірити, але яка й справді керувала злочинними діями божевільного мерця:

— Він що, науково-технічний прогрес захотів зупинити, історію людства повернути назад?

І почув, як шипить, віддано киваючи йому в вічі, Дяченко:

— Саме так, саме так.

На той недавній вереск у інституті визирнув із свого крихітного кабінетика і Петро Зозуля. Бетонованою площею повз порожній п'єдестал

ступала чорна мумія, чомусь дивно знайома йому, але жива, двометрового зросту і з мішком за плечима. Біля дзвіниці вона зупинилася і тричі презирливо плюнула йому в обличчя.

Плив за вікнами тополиний пух, а може, й не пух, роїлися дивні мухи, високо в блакиті летів трудяга АН-24, з Дніпра долинув гудок теплохода, а тут у всіх на очах бродила середньовічна мумія.

І враз ніби морозом обсипало шкіру. Страшна здогадка схопила за горло. Ця випростана мумія була точною, але збільшеною і живою копією тієї, коричневої і скоцюрбленої, яку він побачив у лабораторії Розума.

І зв'язався, загримів кандальним дзвоном ланцюг страшних подій, який вже давно почав незримо обплутувати його в інституті, невблаганно втягуючи у щось страшне.

Чи не тому так важко спав його син, чи не тому стогнав серед ночі?

— Ангеле мій сонцесяйний, якби ти знав, що я наробив?..

Події виходили з-під контролю. Нова думка жахнула Інокентія Вольфовича. Зовнішня небезпека значно переважала внутрішню. Інститут перетворювався на обкладену зусібіч ворогами фортецю.

Мертві хапали за п'яти живих. Це все Розум! Навмисне оживив цього монаха, щоб дискредитувати інститут, а директора перетворити на науковий труп. Лежить тепер і потирає руки в могилі.

Уаечері про цю подію бабський сектор негайно роздзвонить по всьому місту. Підуть чутки. Інститутом зацікавиться народний контроль. Хіба можна таке допустити? Ні, хай вони краще в інституті пацюків їстимуть, з голоду вмиратимуть, але сміття з хати не винесуть.

Він потер посіріле чоло:

— Шила в мішку не втаїш... втаїш. Народ у нас все одно все знатиме.

— Брехня! — аж підскочив на стільці Дяченко. — Зі своїми ми справимося.

— Як? — нудно спитав Інокентій Вольфович.

Товариш Дяченко приязно вишкірився до мідної скриньки:

— Давайте зі старшим за віком порадимося.

— Інокентій Вольфович одкрив сейф, одлічив кілька банкнотів і благально простягнув їх досі всемогутній скриньці. Та плямкнула, завурчала, ригнула чимось тухлим, але натомість видала гербовий папір:

«Указ

Во ізбежаніє подрыва обороннаго могущества і государственнаго авторітета перед лицьом вооружонних до зубов заморських супостатов приказиваю сію обитель наук перевести на режим найсекретнішей роботи. За разглашеніє хиб і недостатков в работе, кое-где імеющих место, могущих опорочить наш государственний строй, виновних наказивать отрубаніем язика і ссилкой на каторжния работи на новостройки века».

— Геніально! — Інокентій Вольфович посипав свіже чорнило пісочком, який тримав для папуги, здмухнув і вручив Дяченку:

— Негайно до виконання.

Хай тепер тут хоч відьомський шабаш відбувається — буде за сімома печатками. Інокентій Вольфович розпростав плечі:

— Так, а що з цим робитимем, мертвяком? Може, капкани поставити?

— Ні-і,— покивав пальцем Дяченко. — Поставити капкани — то визнати, що він справді існує. А так — забобон, який у наш радянський період ми негайно і рішуче засудимо.

— І все ж якихось заходів треба вжити?

Дяченко вперто захитав головою:

— Ніяких заходів. На все воля господня. Хіба мало в нас рабів божих, що різні єресі приносять, які ладні кого завгодно голими руками звдушити. Хай будуть наші руки чистими перед Господом. А з цим виповзнем ми доручимо першому-ліпшому дурневі боротися. Хай переконає нас у своїй винахідливості.

У цю сонячну годину, коли повсюди в місті ділове життя було в розпалі, Іван вийшов з першого тролейбуса на проспекті Науки. Цей світлий, широкий, з фізичними, хімічними, ядерними інститутами обабіч проспект нагадав йому дорогу в майбутнє, що закінчувалася семибараною веселкою через Дніпро. Отак піде він, і піде по містах і селах цим мостом, несучи народові свій дмао-апарат.

Але загорівся червоний світлофор, Іван розгублено заозирався, не знаючи, куди іти далі, мало не втрапив під колеса рефрижератора і майже ніс у ніс зіткнувся з бабцею у вииошеній вохрівській формі, яка тягла на собі коромисло з двома відрами води.

— Чи не скажете, бабуню, де тут у вас Інститут фундаментальних проблем?

Баба поставила відра і пильно оглянула Івана з голови до ніг:

— А ти не шпигун?

Іван захитав головою, трохи знічений атмосферою всезагальної пильності в цьому районі.

— Ану, дай око.

Бабця полізла брудними пучками йому в око, одтягла повіко і невдоволено пробурчала:

— Справжнє. Я тут на днях упіймала зі скляним. Фотографував суб'єкт наш об'єкт. А ти хто будеш?

— Винахідник я, бабусю, — засоромився Іван.

— Тоді іди отако вниз вуличкою. Як побачиш Лису гору — отам саме і є твій інститут. Я звідти джерельну воду ношу, вона на очі добра, на шістнадцять кілометрів без бінокля бачу, а коли пристаєлю театрального — то що і в супутнику робиться, чи нема секретної апаратури.

Завдавши бабі відра, Іван попростував униз порослою липками, курявною, розбитою вуличкою, що вела в яр. Інституту все не було.

Лиш праворуч видибав цегляну споруду, з вікон якої сичала пара, лунали злі жіночі голоси. Невже це? Та на полупленій вивісці значилося: «Лисогорський банно-пральний трест».

Збрехала стара, пустила на хибний слід? Але вже за гаражним кооперативом, під яким спало в поросі троє собак, на величезній, майже облисілій горі він побачив у зелені параболічні антени, кілька труб, трансформаторну підстанцію, корпуси, що ховалися між старих дубів. Щось у цьому було монастирське, вічне.

Нарешті у глухому двометровому паркані знайшовся пропускник. У скляній будочці солодко спала позеленіла від старості вахтерка, пустивши ціаку слини на стіл. Іван навмисне гуркнув турнікетом, але вона й бровою не повела.

Плив, плив над алеєю тополиний пух, залягаючи в снігові озерця. Каркало на тополях гайвороння, ліниво перелітаючи з дерева на дерево. Зелень була вицвіла і зжовкла.

На чорному гранітному п'єдесталі серед площі схилив голову лискучий ворон, гріючись на осонні. Звбачивши Івана, він моргнув смоляними очицями, зловісно каркнув і полетів геть. Під ногами захрумкотіли рештки скляних пробірок.

Громаддя інституту кинуло на Івана чорну тінь. Ніде не було жодної живої душі, і кроки його відлунювали в академічній тиші. Але Іван бадьоро розпростав плечі і рушив широкими східцями назустріч долі.

Інокентій Вольфович дістав чистий аркуш паперу і знову заніс над ним ручку. Все-все йому сьогодні заважало. Хіба в таких умовах можна працювати, розкрити свій творчий геній? Хоч в обід випаде вільна година.

А це гарна ідея — зробити інститут секретним. Хто не запитає, що робите, — державна таємниця, не в вашій компетенції, виконуємо особливе завдання спеціального баночного посолу.

Та й цих винахідників слід відшити. Пруть і пруть. Кожен ідіот вважає, що він геній. Сяде на похмілля в своєму робітничому гуртожитку,

заеде три лінії вкупу і гадає — відкриття. Тут цілий інститут роками б'ється — і нічого. А воно з-під трактора вилізе — і босоніж в науку.

А чого ж — матрос з маузером нашими фінансами керував? Пролетарські письменники були? Передові свинарки й пастухи державою управляли? Народні академіки гриміли?

Хто був нічим, той стане всім! Але як з нічого може бути щось? Дурень і при комунізмі лишиться дурнем.

Суспільство завжди буде пірамідою, і місць на вершині завжди буде менше, ніж унизу. А всі розмови про рівність — це утопічні думки про пласку Землю.

Інокентій Вольфович стиснув скроні пальцями. І де ж той дурень, який завжди виконував усі чорні роботи?

І тут у двері лунко постукали. Інокентій Вольфович покірно зіщулився, чекаючи нових неприємностей. Він добре знав закон троїстості нещасть.

У сонячному створі в кабінет ступив Іван. Серце його жайвором тріпотіло в грудях. Тут він правду знайде. Тут його обов'язково зрозуміють і підтримають. Од палких закликів виростали крила. Адже за спиною він тримає незвичайний апарат, що здатен реалізувати всі віковічні мрії народу, найзаповітніші бажання кожного.

Апарат зможе дати людям повне щастя. Коли паровий двигун працював на капіталізм, то його апарат стане двигуном соціалізму.

Жодна розумна і талановита думка, що зародиться, може, й у не дуже вченого, не залишиться піснею без слів,— всі вони народяться в світ, дістануть плоть і кров у його апараті.

Йому назустріч, широко розкривши обійми, йшов виснажений каторжною розумовою працею директор цього закладу, зовсім не схожий на традиційних академіків, які паличками підпирають бороди, дивлячись на світ у чеховське пенсне.

— Здрастуйте! — Іван так щиро привітався, що Інокентій Вольфович змінився на обличчі і подмухав на злиплі пальці. — Дуже приємно познайомитися. Ось дещо змайстрував для вас. Коваль я, Іван Іваненко з Іванівки.

Іван зняв з пліч речмішок і виставив на поліроване стіл свій чорний ящик, що виглядав досить кустарно проти сяючої мідної скриньки навпроти. Інокентій Вольфович трохи здивовано дивився на його черевики, виготовлені у райпобуткомбінаті на індивідуальне замовлення. Видно, ця людина міцно стояла на землі.

— Певно, не чекали, зайняті? — Іван делікатно всміхнувся, даючи зрозуміти, що якби не надзвичайний привід, то хіба б він таку заклопотану людину турбував.

— Чого ж, наш святий обов'язок — спілкуватися з народом. Спілкування з масами для нас — невичерпне... вичерпне джерело творчого натхнення. Як кажуть, тільки вас тут і чекали. Давайте без церемоній. Що у вас там? Важке? Вічний двигун? Одразу мушу засмутити — поки не приймаємо, всі склади ними забиті. Ви краще скажіть: чи зможе він когось убити, коли впаде з третього поверху?

Іван розгублено знизав плечима. Інокентій Вольфович обійшов довкола нього, відчуваючи, що це саме те, що їм потрібно. Теж двометровий. М'язи сталеві. Хоч як мився, а й досі тхне машинним мастилом. Бач, ще залишилися такі богатирі в глибинці.

— Вибачайте, забув, як вас там, скажіть, коли не секрет, що ж це у вас таке?

Іван підтягнувся, бо з телепередач про винахідників знав, як багато важить подати свій товар гідно.

— Матеріалізатор психічної енергії. МПЕ-1.

— Та ну? — скривився Інокентій Вольфович, ніби його підступно вдарили під дих. Цей тип що — думки вгадує? Його заповітна ідея? Невже ж ця скринька опанувала енергію єдиного поля, постейнштейнівську мрію фізиків світу з'ясувати одним загальним законом генезис всесвіту,

а маючи заповітну формулу — стати рівним всевишньому творцеві, який з порожнечі створив світ, знвючи лиш одне заповітне Слово, яке стало початком усього сущого, — Такого нв може... може бути.

— Чому не може, коли воно є,— простодушно розвів руки Іввн.

Інокентій Вольфович скептично торкнувся чорного ящика свіжою хустинкою. Саморобкв, бвч, фврбв лізе. Фарбоввив гіпсовв нішив нвродного умільця з бвзвру.

— І що це може?

— Тв все,— лвконічно мовив Іван, трохи стемнівши нв лиці зв свою гордість. — Тільки лихі заміри не реалізує. Я тут звпобіжник проти злого дурня поставив.

Інокентій Вольфович ворухнув жовнвми, ну й день сьогодні. Час, чвс викликвти психіатричку.

— Тви-твки і все? — він сардонічно підтис губу. — Всього не може нввіть бог. От скажіть, чи зможе він створити кмінь, який свм не зможе підняти?

Всі оті шоферюги тв слюсврі входили в його кабінет орлвми, розгортвли з онуч «вічні» двигуни, пробуввли запустити, бенвли-менвли, щоб якби отутечки шестірня булв спрввнішв, то все б звирутилося. Але ніколи нічого, звісно, нє крутилося, бо не тямили ці нвродні умільці ні бельмеса у техніці, чотири дії у математиці не могли виконати. Тому й виходили з цього кабінету прибиті мішком і йшли собі по мвгвзинвх ковбвсу купуввти.

— Може, воно у вас ще й працює?

— Чого ж, працює. Що ви зарвз звбвжаєте — те і виконає.

Інокентій Вольфович, якого життя оствннім чвсом роздирало нвдвоє, лиш нв мить уявив — як було б добре, коли б його було двоє: один був би директором, приймвв би цих божевільних винахідників, в другий у цей час звймввся б чистою творчістю. Міг же бог бути собі в трьох іпоствсях, тому, певно, так багато і встиг.

— Чи не змогли... змогли б ви, шановний,— директор безнвдійно втупив очі в стелю,— створити мені дублівт, двійника?

Іввн полегшено зітхнув:

— Можу й трійника.

— Ви, бвчу, жвртівник,— невдоволено нвсупився Інокентій Вольфович.

— Які тут жврти, чим більше хорошої людини, тим краще.

— Досить і двійникв.

— Тоді ствввйте сюди.

Змучений, виснажений Інокентій Вольфович покірно почвалвв у куток, чекаючи лиш, коли ця комедія скінчиться, а дебелого ковальчукв не в службу, а в дружбу можна буде послвти нв божий промисел.

У груди йому нвцілилося темне вічко, дешевенький об'єктив, ковальчук натис нв апарвті кнопку, розширилися очі божевільного винвхідника, ствло страшно, але було вже пізно.

Фіолетове сяйво охопило його, він розчинився в прозорій сфері, перетворюючись нв протоплвзму, нв мертве і живе, нв світле і темне, атомврну суміш, з якою волею випадку зародилося все живе на землі, магнітні бурі роздирали його, він міг ствти й звіром, і людиною, зникнути нвзавжди, як пропущеня лвнкв в лвнцюгу від мввпи до людини,— він ствв крвплиною світу, яка себе не усвідомлювала.

І враз усе скінчилося.

Просто перед ним, ніби виступивши із дзеркалв, стояв він свм — трохи розгублений, з мішками під очимв, з крапелькими поту нв верхній губі, помітними звлисинвми, побронзовілий. Він дивився собі в очі, відчуввючи містичну відчуженість од самого себе. Схожв трвпилося тільки одного рвзу на похмілля, коли він голився у ванні, звлитій неоновим світлом денної лампи. Він впився тоді до смерті, бо дізнвася, що Оля вже лежить у сирій землі. І всеЛенськв байдужість тв самотність врвз подивилася із дзеркала йому в очі, нічого не бвчачи перед собою. Де він був у ту

мить? Але та мить минула — він показав собі язика і хрипко засміявся.

Однак тут вона не минала. Він потер перенісся, сподіваючись, що все це оптичний обман, й по-ідіотськи підморгнув собі, мовляв, бравший, старий. Його холодний розум стояв за два кроки перед ним і сердито думав про себе — навіщо це жалюгідне загравання, з тебе просто знущаються. Вщипни себе і прокинься. Він ущипнув себе за щоку, стало боляче, хоча він, другий, дивився на себе з холодним презирством, ніби його щоку вщипнула чужа рука. Він проквшлявся, глянув на Івана, який, склавши руки на грудях, милувався своєю роботою,— це неподобство треба було негайно припинити.

— Я... — він змовк, тому що водночас говорили два охриплі голоси, сердячись один на одного за ніяковість, якої не можна було показувати,— тобто ми, тобто я...

Він плюнув на підлогу й одвернувся від себе, не бажаючи себе бачити. У вікні зчорнілими від напруги очима він озирав знайому, залиту сонцем площу із порожнім п'єдесталом, де дрімали ворони, далені простори над Дніпром, в яких ширяли птахи, збираючись у перелосінні зграї, кудись і його потягло — кинути все й податися світ за очі; і в цей же час він бачив перед собою насмішкуватого ковальчука, який вдоволено спостерігав їхню поведінку, поставивши диявольський експеримент над ним, директором інституту.

Він різко повернувся і пішов до крісла, охоплений єдиним адміністративним почуттям, в якому не було місця й тіні для творчого звільнення: негайно припинити знущання із себе під час виконання службових обов'язків. Біля стола він зіштовхнувся з собою плечем, як порядна людина, зупинився, пропускаючи себе вперед, але ніхто не йшов. Тоді він знову ступив крок і боляче вдарився боком об ріжок стола.

Позаду рипнули двері, і на порозі з'явився Дяченко, щоб доповісти про виконання вказівки. Щелепа йому одвисла, він повернувся туди-сюди, не відаючи, до кого звернутися, очі полізли в різні боки, він висунув роздвоєний на кінці язик, мугикнув, сховав його назад і зачинив двері з того боку.

Інокентій Вольфович з безсилою люттю подумав, як зараз сідатиме в крісло, що комусь доведеться стояти, а може, й піти геть; побачив, як ображено грюкає дверима кабінету і залишає рідний інститут, спостерігаючи за собою з вікна.

— Хватить! — хором сказав він. — Я... ми... директор інституту, не можемо... можемо дозволити глузувати з офіційної особи! Поверніть мене назад!

— Хватить — то й хватить,— добродушно кивнув Іван. — Може, щоб переконатись, ви потиснете один одному руки?

Інокентії Вольфовичі перезирнулись і гурнули кулаками по столу:

— Не забувайте... забувайте, де ви знаходитесь!

І знову блиснув фіолетовий промінь, огортаючи його м'якою сферою, стемніло в очах. На мить він перетворився в аморфний агрегатний стан, лишившись безіменною часткою мислячої матерії, яка ще не виділяє себе із усього сущого, а потім розплющив очі.

Він стояв у кутку сам. Нікого поруч не було. Страшні хвилини фізичного та метафізичного роздвоєння минули, немов сон. Він знову був самим собою.

Приязно всміхався до нього сільський коваль, погладжуючи свій чорний ящик, всього цього просто не могло бути і не було, прибулець просто шарлатан, гіпнотизер, обдарований від природи фізичним даром Распутін, який вмів заговорювати царську кров. Але йому він зуби не заговорить.

— Все це суперечить науці,— він авторитетно поправив краватку, стегно боліло. — А що суперечить науці, те суперечить і природі.

— Може, тому, що науці досі відомо?

Інокентій Вольфович моргнув. Не такий простий був цей Іван, як здавалося.

— «Я» не «я» — це все чисто психологічна субстанція. У нас, знаєте, особистість така колективістська, що в ній може виникнути не тільки двійникове, а й всенародне «я». Я — це народ, а народ — це я. Але це не означає, що цього відчуття домоглися саме ви своїм апаратом. Чи не могли б ви продемонструвати що-небудь матеріальніше?

— Що?

Інокентій Вольфович обнишпорив очима кабінет, гадаючи, яке б завдання знайти цьому самовпевненому містифікатору, щоб поставити його на місце, розвіяти і в своїм серці недобру підозру, що отой загадковий чорний ящик справді може те, про що він тільки невиразно мріяв над чистим вркушем паперу.

— М-м, чи не могли... могли б ви створити, скажімо, хоч би невеличкий антигравітаційний екран? Дуже б допомогли інститутові. У нас, знаєте, над цим ділом вже тридцять три роки сім докторів технічних наук б'ються.

— Раз треба, то треба, спробую. — Іван потер чоло, насупив брови, але навзв його обличчя проясніло: — Зробим так...

Блиснув фіолетовий промінь, у кабінеті на мить стемніло, звтремтіло світляне яйце, схоже на кульову блискавку. Інокентій Вольфович заплющив очі, чекаючи вибуху, а коли розплющив — на паркеті під дверима лежав килимок.

Звичайний базарний килимок з лебедями на озері, альтанкою кохання, де на містку залицялися козак з дівчиною,— улюблений мотив містечкових богомазів.

— Оце і є, з вашого дозволу, антигравітаційний екран? Може, ви й гіпсових котів робите?

Іван хотів було відповісти, але вирішив стриматися, бо сам переживе, а його апаратові доведеться потім кепсько.

— Ви спробуйте.

Посміюючись, лаючи себе за те, що дав втягнути у цю дитячу гру, коли стільки серйозних справ, Інокентій Вольфович ступив на благенький килимок, який ніби потрапив сюди з магазину дешевих товарів.

Стеля прийняла його тіло, що крутнулося в повітрі, і відбила вниз. Упав, правда, він трохи збоку, викрутившись у повітрі, мов кіт.

Труснувши головою, він сів, одсовуючись од килимка подалі. Болів карк, рукав піджака був у вапні. Відцентрова сила кинула його на стелю, і тепер він з жахом думав, що сталося б, якби стелі не було.

Він летів би в повітрі, набираючи першу, а потім другу космічну швидкість, одяг хутко б загорівся, перетворюючи його на палаючий смолоскип, яким би він і ввірвався у крижаний відкритий космос, навіки одлітаючи в інші світи.

— Ви можете це прибрати?

— Можу і прибрати,— Іван дуже хотів сподобатися покупцеві, а тому треба було виконувати всі забаганки.

Він нахилився й акуратно згорнув килимок у рурку, щедро простягаючи Інокентію Вольфовичу:

— Беріть, ви ж замовляли.

Інокентій Вольфович сховав руки за спину. Тепер він уже пересвідчився в серйозності чорного виварта — той справді міг чимало.

— Фантастика!

Він прокашлявся і покликав Дяченка, який негайно виріс на порозі:

— Прошу вас, винесіть це в наш музей народної творчості, а товаришу підготуйте грамоту із золотим кантом.

Дяченко тямуще кивнув.

Інокентій Вольфович подивився на відвідувача новими очима. Чи й сам він знав, що приніс за спиною? Це ж справжня сенсація, техніка третього тисячоліття. З таким апаратом, звісно, можна йти на кого завгодно, навіть на марсіан, якщо вони здумають напасти.

— Скажіть, а він може, приміром, спопеляти?

— Коли треба буде, то й зможе, дивлячись що.

Інокентій Вольфович визирнув у вікно і побачив на алеї стару всохлу тополю, де знову здійняло гвалт гайвороння.

— Ось вам і об'єкт, давно муляє око.

Іван мовчки поставив апарат на підвіконня, помасував скроні, блиснув у повітрі ясно-синій імпульс, од якого стемніло в очах усього інститутського колективу, тополя на алеї враз спалахнула жовто-оранжевим полум'ям, затріщали гілки, перелякане гайвороння здійнялося в небо, розносячи тривожну вість. Тополя горіла, мов свічка. Із кривавою насолодою дивився на це безкарне аутодафе Інокентій Вольфович, прикидаючи, які можливості відкриває ця штука, коли потрапить у справді надійні руки істинного вченого.

— Цікаво, а скільки ваш апарат витрачає електричної енергії на такі от дії? — обережно поцікавився Інокентій Вольфович, все ще сумніваючись у тому, що перед ним його вже реалізована заповітна мрія. — Знаєте, ефектність таких дослідів одне, а практична ефективність — зовсім інше.

— Чому електричної? — здивувався Іван. — Він діє, як я вже казав, на мислительній. Все залежить від потужності мозку, його можливості генерувати нові ідеї, втілювати їх у життя. Коротше кажучи — від таланту.

Інокентій Вольфович прикусив язик. Так, ця чорна скринька діяла на омріяному ним принципі. Нематеріальну психічну субстанцію перетворювала на матерію. Втім, де тут межа? Мозок народжує думку, а думка народжує мозок. Хоча, як відомо, буває і мозок без думки, і думка без мозку, нічия...

— Цікаво, дуже цікаво. Але ж ви знаєте, що у нас державний інститут, а не приватна лавочка. Критерій істини — практика. Ваш апарат, щоб прийти до споживача абсолютно надійним, вимагає нових випробувань. Нестандартних, так би мовити. Якщо ви не проти... проти, давайте випробуємо ваш апарат на живучість. Згодні?

Іван був згоден на все, тому рішуче кивнув.

— Так от, зв'яжіться з моїм секретарем, товаришем Дяченком, він введе вас у курс справ. Даємо вам всі повноваження. Справитеся — ваша взяла, не справитеся... справитеся — ми не винні... винні.

Ще нашіптував Інокентію Вольфовичу на вухо здоровий глузд, що все це нісенітниця, наукова фантастика, та вже розгоралась божа іскорка у надсвідомості — сторожовій вершині мозку, освітлюючи землю нічними вогнищами, що єднають всі недремні розуми, вістуючи про наближення нового і невідомого.

Випередили його, випередили. І хто — простий сільський коваль, самодіяльний ложкар у науці, дитя природи, якому вона сповістила на вухо свою глибоку таємницю. Бач, з молотом та зубилом у таємницю матерії заліз, а як же професіоналізм, велетенські наукові організації, колективізація культури? Організація ніщо перед особистістю?

Де, де справедливість? Цей маленький чорний ящик перетягував за науковою вагою і дивну мідну скриню, якою він тільки-но пишався. Була між ними принципова різниця, але яка — він не міг збагнути, лиш знав — вона принципова.

Нібн всю вагу землі приніс цей селянинович у своєму мішку. Чому на світі так? Блукає думка між людей, всі її бачать, відчувають, а лиш один явить її світові. Блаженний, що й ціни їй скласти не може.

Він важко захитався в кріслі, зіжмакавши порожній аркуш паперу.

Зла, ніби лезо, посмішка розрізала його вуста. Що ж, ці суперники варті одне одного. Правильно Дяченко придумав. Хай борються. А вони тим часом справляться з модернізацією. Він ляснув долонею по столу:

— Ми ще побачимо, який апарат сильніший — саморобний чи професійний!

12.

Зіграла гімн радіоточка, захрипіла і вмовила.

Мертва, давуча тиша взлягла в старому товстостінному флігелі, схожому на монастирську келію. Стало чутно, як монотонно цяпає з ринви вода, бо за вікном тільки-но відшуміла гроза, як заворушилися, ожили таргани в пошматованих підшивках поруділих, ще й дореволюційних газет; вибігло на середину запущеної вежі мишеня, послане на розвідку, нюхнуло повітря, писнуло і стрімголов чкурнуло в нірку.

Стояли на цинкових стелажах нумеровані теки, забиті документами, шворки скріплені сургучевими печатками, од архівної куряви крутило в носі і хотілося чхнути, крізь заґратоване стрілчасте віконце сполохи вихоплювали благенький канцелярський столик, на якім лежала трипудова книжка в дубовій обкладинці, замкнута на ключ.

Увечері товариш Дяченко, який завів Івана сюди, на другий поверх трансформаторної підстанції хиткими крученими сходами, гордовито пояснив, що тут, оддалік від суєти сует, він пише літопис рідного наукового закладу, як до цього закликають вищі інтереси науки. Щоправда, ступивши в свою келію, товариш Дяченко заметушився, книгу розшив, вийняв кілька аркушів, сховав за пазуху, а книгу одразу замкнув на старовинний ключ.

— Чує моє серце, сю ніч ця нечисть сюди нагряне. Недарма скрізь нишпорив. Тут у нас спецархів зберігається. На кожного з колишніх і нині сущих наукове досьє, мною зібране. Всі-всі тут, єресіархи, безбожники проклятущі, менделісти-вейсманісти, від аз до ять...

«Навіщо це вам?» — крутилося на язиці в Івана, та згадав старий наш принцип, що все на світі пояснював, — так треба. Чимало дивного розповів йому товариш Дяченко, закликавши у час грізної небезпеки пробачити певні підозри і горою стати на захист державного інституту од нечисті.

Тут товариш Дяченко надихаюче подивився йому у вічі, перехрестив, благословляючи на подвиг:

— Буде тобі, сину мій, перше випробування. Сидітимеш тут на чатах, а як ця мумія гнила ненароком нагряне, то мусиш довести, чого твій апарат вартий,— спопелиш на місці. Ні, ліпше четвертуй і голову нам принеси. Тоді повіримо. Хоча... — тут товариш Дяченко недовірливо глянув на ящик у речмішку,— боюся, не візьме його сучасна техніка. Кілка осикового треба, стривай, зараз розпоряджуся витесати і принесу. Упир нещасний, завсігди чужу кров пив, бо своєї не мав.

Мертва давучка тиша дзвеніла у вухах, немов зупинилися всі годинники на світі. Зіпершись на кілок, притулився Іван у закапелку за старовинним, у чорній рамі, облупленим дзеркалом, куди його сховав товариш Дяченко, пояснивши, що нечисть дзеркал не любить. Вірив і не вірив у того чорного монаха, практично гадаючи, що то промишляє на книжковому дефіциті якийсь вигадливий бібліоман.

Терпко пахло осиковою корою, визирав місяць з-за розкошланих хмар, віддалилася гроза, гули вже ноги, бо ні випростатися, ні присісти Іван не міг, у тиші чулося йому вже кумкання жаб на Зміївці, місяцем плив він по небу, шукаючи рідне обійстя.

Бачив він у одчинене вікно, як спить, тривожно здригаючись, Марія в пуховій постелі. Душно їй, місця собі не знаходить, волосся прилипло до чола, молоде біле тіло світиться проти місяця, мов алебастрове.

Бачить — двері в кімнату тихенько рипнули, і чорна тінь у них заповзає, звивається. Вигнулася навпроти столу, голову звела — стара змія золоті зуби шкірить, роздвоєним язиком ворушить, шкіра довкола шиї гармошкою пішла.

— С-спиш, Маріє, ну, с-спи, с-спи...

Вилізла на ліжко, вляглася збоку і на повне Маріїне персо зирить, слина з рота капає. Лизнула раз, вдруге, чогось усміхнулася щасливо

Марія у сні, зручніше тоді їй персо підставила — на, на, плямкнула гадниа та як присмокчеться до її серця сухою спраглою пащею, иемоа п'явка, пирхає, хлебче — иалиаається першим жіночим молозивом, тужавіє на очах, хвостом аиграє.

— Вставай, Маріє,— сіпнуася Іван, вдарився тім'ям об стелю а закапелку і прокинувся.

Ураз поторгаа хтось штибу аннзу иа дверях, ніби обмацуааа, заскреготіа метал об метал — і вщухли навіть миші в норі. Тоді аперся той, засопіа, задвигтіла даерна коробка, і лусиула, иемоа перетягнута струна, товста штиба.

Заморгала тривожно тьмяна сигналізаційиа лампочка а келії, аажкі, мертаі кроки залуиали а траисформаторній. Тоді вдарили чимось важким по дротах, од короткого замикання сипонуа сніп іскор, бахнула аакуумиа колбочка, і асе згасло.

Іде!

Взяв Іваи свою скриньку на груди, приготувався зручніше, щоб гідио зустріти таємничого гостя. Звичайио, можиа було б спопелити злоамисника ва місці, тільки поріг переступить, як наполягав товариш Диченко, иічого, моалиа, з иим паиькватися, але Іваи аирішив з'исуаати, хто це такий, куди награбоааие хоаає, щоб розплутати всю ниточку.

Дрібно затруснлася підлога од тих кроків, зарипіли, зойкаючи, східці, задріботів, иаче живий, каицелирський столик, і спинився т о й перед жерстяиими дверима а келію. Тоді завібрували аоин, пропаали бляху дві чорні кігтисті руки, иемоа була воиа паперооа, і ступила у рвану дірку висока чорна тінь.

Викресала вона іскру і заела над голоаою смолоскип, що випоаниа келію триаожним танцюючим світлом. Зловісні аогники миготіли а скляиих очах, аищирилися, ибн а посмішці, жоаті зуби, брязнуа здороаенний меч при поясі, уніаерсальний ключ од усіх замків.

Втягнуа чорний монах восковим носом поаітря, підозріло розэириувся і рушив аздоаж стін, ніби шукаа когось. Намацаа Іааи сенсориу кнопку, аже уявиаши аогиений факел, бо добре, певно, мумії горить, підступив т о й до дзеркала, блиснули порожні скляні очі, дихнуло могилою, і сахнувся аін сам аід себе, плюнуаши иа богопротиаие саічадо. Зітхнуа Іаан, маа тоааришш Дяченко рацію, добре знаася на нечисті, передбачлиао намазаа його машиниим мастилом, щоб людським духом не пахнуа.

Упевниашись у безпеці, дістаа мертвяк з-за пазухи безрозміриий кропив'яиий міх, прилаштуваа факел у керамічну вазу з ікебаною і заходиася коло секретиого архіау, скидаючи з полиць спраан, на збирання якнх бідолашний товариш Дячеико потратив усе життя. Набивши саій рептух по саму заа'язку, аіи уже спробуааа заадати його на плечі, та помітив у кутку столик із товстелезиою книгою.

На таку удачу монах, пеано, не сподіваасн, бо завис над літописом слааних інститутських діянь, моа ие аірна собі. Підияа віи ту книгу ив руки, притис до грудей, обнюхав, опустивши пергаментні повіки, зловісна посмішка ковзиула обличчям, а тоді скрутив дулю і переможно тицьнуа угору.

Зарипіли його кістки, затеиькали жили, виважив він ту книженцію собі на плечі, спробуааа прихопити й мішок, але не здужаа. Ще раз озириувся, блимнуа скляиими очима, де засвітилося по місяцю, прихопив смолоскип і загриміа східцями аниз, пеаио, аирішиаши обериутися за даа рейси.

Ще хаплю посидіа Іаан у засідці, иамагаючись збагнути побачене, пройняася поаагою до товариша Дячеика, моиах сираадi був і діяв моа по писаному, небезпека виявилася реальною і вимагала ие розумуаань, а діла.

Він одяг речмішок і рушиа слідом за цим середньоаічним грабіжииком бібліотек.

Холодний злий аітер порпався в сміттєвих бачках на задньому даорі, де стояа флігель. Місяць іиколи аиринаа з попелястих хмар, що бігли

безвісти, і в ті просвіти бачив Іван згорблену постать, що йшла ввитвжиним проїздом, тягнучи ив плечвх книгу, немов важку могкльну плиту.

Усе це було твк ілюзорио, ніби вік дивився жвхиий сои.

Але, моргаючк гвбаритиими вогникврми, ішов кв посадку літак, чорив постать зупинилася навпроти постаменту, провела сатаникського птвха очима і тричі плюнула йому вслід. Тоді почухав монах спику об ріг грвнітного куба і подався двлі, відккдвючи довгу чорну тінь у каптурі.

Вже перед дзвіиицею монах знову сторожко озирнувся, по-вовчому повертвючись всім тулубом, а тоді звврнув під риштоввиия, зникаючк з очей.

У власну могилу ховається?

Стркмуючи серце, щоб не калатало, Іван зняв черевики і босоніж зробив перебіжку через широчезну бетонну площу.

Вітер гув у порожньому дзвоні, виводкв тужну пісню без слів, бо двно-давно вирвано йому було язика. Ркпіло сяк-так зліплене підмостя довкола старої дзвікиці, хилитаючись, немов живе, ляпотіла стара толь ив забитих навхрест дошками вікивх, гупали двері, що теліпалися на одній петлі.

Іван припав до вікна.

У мінливому червоному світлі було видно, як діств чорний монах із піхов лискучий, зовсім не зачеплений іржею меч, колупиув могильну нлкту в центрі, вкважуючи її нвбік, перехопив руками і зі скреготом одсунув, відкриваючи розверсту порожню могилу.

Сплигиув монах у яму, потяг за собою кккгу, затріщало трухляве дерево, заккялася могила червоним світлом, загупалк кам'яні кроки, спускаючись кудксь ункз, докк й щезли, лкшившк темряву.

Потер Іван чоло, прагнучи збагнути прокляту загадку: чому ивйцінніше людина неодмінно хоче забрвти з собою в могилу?

Нв годкникку була третя ночі.

Ясно, що цей гробокопач поніс здобич у своє лігвксько, в потім повернеться по мішок. І саме в цей проміжок треба заскочити в мертвяцьку «малину», щоб застукати злодія кв гарячому.

Цікаво, чого він ще туди натяг? Іван згадав про єгипетські піраміди, куди жвдібні до потойбічного життя фврвони стягали золоті ложа, дорогоцінні швти, віркких коней і улюбленкх дружик. А ще кажуть, люди втомлюються від існування. Це дивлячись від якого. Ковалеві, певно, й на той світ молот у могилу клвли...

Вже з годкну він стояв під вікном, до сліз вдивляючись у пітьму, але злодій все не з'являвся. Невже він сів ту книгу читвти?

Іван переступив з ноги на ногу, випвдало ётн грудьми ив амбразуру. Він підняв речмішок, але тут знову червоно звсвітилвся могила і вкгулькнув чорний монах, вочевидь, чкмось невдоволений, бо голова йому сіпалась, а очі жеврілн ненввистю.

З гуркотом він задрвїв отвір могильною плитою, припалив од старого смолоскипв новий і подввся ка вулицю, щоб звбратк решту награбовакого.

Іван прилип до задньої пінвічної стінк.

Тепер шлях був відкритий. Івак ступкв у дзвіницю. Але могильнв плитв не піддаввлась. Вже й нігті зірввв до крові, та ніби приросла. Від безсилля він тупнув по кік, плита хилитнулася, малекький камікчик запав у щілину, трохи її перекособочивши. Тепер вчепктися було за що. Звтріщали його м'язи, плита стала на попв, хитнулась, упала і розкололася на дві половини.

Чорний отвір зяяв перед ним.

Іван сплигнув у могилу і тут-такк побвчив, що торцевої стінк немає.

Хід у печеру?

Іван чиркнув сірником — при вході, який було замвсковано колись уже струхлявілими дошками, стояли смолоскипи. Електрикк, як у лаврських печервх, тут ще не знали.

Полум'я вкхопило камінкі приступки, що стрімко йшли вниз, глинв над головою була закіптюжена, але вкднілися свіжі смуги: у печеру

тягли щось вельми громіздке. Вона була зовсім не розрахована на сучасних людей, які дедалі вище росли над землею.

Скільки літ тут ніхто не прибирав. Клоччям звисало сіре павутиння. У ніжній глиняній куряві відбивалися босі сліди, либонь, сорок шостого розміру, які встиг залишити господар.

Хто і коли викопав її? Монахи, щоб віддалитися від земної суєти для бесід з богом, спокутувати земні гріхи, протистояти бісівським спокусам. А може, й втікали нею до Дніпра, коли орди оточували монастир і чекали, поки голод вижене виснажену братію на милість переможців?

Вже сімдесят східців нарахував Іван, червонішою ставала глина, глухіше звучали кроки, відчутніше тхнуло смолою та солодкавим єлеєм. Хід був кривий, впирався раз у раз в брили піщанику, які копачі змушені були обходити, а на сто тринадцятій приступці підлога вирівнялася.

З двох боків над Івановою головою нависли страхітливі алебарди, перекриваючи шлях. Але тіні їхні були жвавіші од самих вартових. Двоє забраних у пожовклі лати, осілих кістяків стояли тут непорушно вже не одну сотню літ, нагадуючи поганенький провінційний музей, де такі лякають відвідувачів при вході. Іван підняв забрало, і до нього вишкірилася коричнева пичка із щурячим хвостом в зубах. Видно, розкрита рота од смертельного жаху і подиву. Охоронці були міцно прикуті до стіни довгими ланцюгами.

Далі печера ширшала. У видовбаних нішах на вичовганих колодах, скуті кайданами, сиділи й лежали невідомі великомученики, ніби чекали в тисячолітній черзі на прийом, так і поснули тут навіки. Стіни де-не-де були пообписувані передсмертними прокльонами та богохульствами, ніби панелі в вокзальнім туалеті.

У бічних штольнях, наскільки сягало полум'я смолоскипа, за ґратами теж лежали в глиняному поросі нещасні, а деякі навіки прикипіли руками до іржавого заліза, яке вони тоді не змогли подужати, хоча нині впало б воно від доторку пальця.

Все це було схоже на в'язницю, тільки середньовічну, й Іван міг тепер порівняти, як пішло вперед будівництво тюрем.

Метрів за сто хід вивів у дбайливо обстругану круглу залу зі стемнілим іконостасом, де впадали в око ретельно виписані картини страшного суду та пекельних мук, які чекали грішників на тім світі, — брехуни лизали розпечені сковороди, клятвовідступників чекав розкішний «скрегіт зубів», од якого брала оскома, перелюбниць одружували з макогонами, а перелюбникам вирвали щипцями гріховні органи, щоб зробити з них райських пупсів. Торгував яблуком пізнання схожий на таксиста змій, підморгуючи з райської яблуні. Важко було й дивитися на те, що виявляло єретикам...

На чорному закіптюженому хресті, що підпирав стелю по центру, був добротно прибитий цвяхами, різьблений, весь у глибоких тріщинах Ісус Христос, з якого уже геть зійшов католицький рум'янець, од чого він став схожим на звичайного проциндрованого ув'язненого.

На кам'яній плиті перед вівтарем було вибито якісь літери. Іван підніс смолоскип ближче і прочитав латиною:

«Dominicanes
1233»

Внизу на рицарському хресті був орденський знак, де зображався лютий пес, який в зубах несе смолоскип.

Цей знак, видно, увічнював дату заснування церкви й ім'я засновника. Неясна згадка зі шкільного підручника історії, чогось присвітлена кривавим тлом вогнищ, майнула в думках. Домінікус? Домініканський орден? Тут, у Києві?

Такого просто не могло бути. Невже свята інквізиція простягла свої руки так далеко вже тоді? От чорт, як погано не знати історії, дивишся на все, наче сліпий.

Іван рушив далі.

Кам'яна плкта за скрутом хідника була без жодкого сліду — чкста й цнотлиаа. Сліди поноалюаалися далі, ніби її перестрибнули.

Іван обережно наступив на цю незайману плиту носком череакка. Ураз вока провалилася, звшелестіла, набкраючи шандкості, і за мить ляскула у воду, здійнявши бризки, що хлюпнули а лице. Мороз пробіг шкірою. Оце і його таке чекало. Здушекий крик — і підземка криккця. Воача яма для неатаємкичеких.

Іван перестрибнуа ка той бік. Усе тут було як у закчайкій приймальні, тількк замість аішалки а кутку стояла обладкака неаелкчка шкбеккця, де гордо тримав голову поаішеккк.

І зноау на дверях пес із смолоскипом. Він торкиуа кільце, одиак аони були замкнені. Такі без тарака не аізьмеш. Іаак зкяа з пліч апарат, нааодячи на замок, блиснув промінь, і на плкту апаа ще теплий ключ із сімома борідками. Заскреготав даано не мащений замок, зарипіли зааіси, кеохоче пускаючи кеофіта, й Іаак ступка у підземну залу, стаорену, пеано, самою природою, бо смолоскип аихоплюааа лиш керіані кам'яні стінк, а стеля губилася а мороці. Плюскотіла між бркл підземна річечка, джерело дааало їй тут початок. За мільйони рокіа непокірна вода вимила собі аільне місце кам'яним склепінням, утаорияши а легких породах підземну мушлю.

М'яко зашелестіли крила за спиною, ка плечі опустклося щось безтілесне, зголодкіле, бо штркккув його а шию жалкий хоботок, безпомильно знайшовши сокну артерію. Іаак схопиа осатанілого нахабу, який затріпотів шкіряними крильми, не бажаючи одриаатись, кинуа під ноги і наступкв череанком. Бркзкула кроа — свіжа Іаанова кроа.

Під ногою конаа упир, здороаенний, реліктоаий, з отих, що смоктали кров киян сотні літ тому. Грона таких упирів, затулкшись крклами, спали до пори до часу а скелястих пазухах.

Іаан перейшоа струмок, де ка саітло смолоскипа збіглися білі тіні — неаже печерка форель?

У поаітрі, у керушному поаітрі аідчутно запахло згарищем, шкіряний дух нагадаа про різдво, коли смалять кабаніа. У глибикі попід стіною, заідки пробклося ззоані коріння, марно шукаючи тепер спожитку, бовааніли темкі купи якогось майка.

Боже ж ти мій!

У аеличезній триметроаій кучугурі, нібк шкури на бойні, лежалк перед ним староаккні, капіврозкладені, погризені книги а обкладинках з телячої шкіри. Сторікки їхкі од довгого лежанкя кабрякли, вижолобилися, злиплися а пергаменткі бруси.

Скільки ж то мудрості людської лежало тут, скільки кевідомої історії, яка стала темним проааллкм у часі, скільки царюаакь і князівста з їхніми пристрастями перетворилися тут на купу гною, скільки таланту й мудрості було нааікк замккуто а кам'яній могилі!

Неаже це і є та кайбільша а Єаропі бібліотека, що її зібраа отой легендарний Владика, якого так боявся товариш Диченко, закипаючи праведним гніаом? І як все це поєднати — найбільший любомудр і найбільший могильник?

Зо двадцять возів кккг, кк прикинув Іван, марно лежали в купах, доходкли у аогкості, хоча могли б прикрасити бібліотеки уніаерситетіа, де передавалися б з поколінни а покоління, боронячись від тліну та пожеж, щоб і ка мить не згасла а июроді духоаиа лампада.

Зашаруділо у найближчій купі, кашорошиася Іаан, блиснули проти аогню маленькі червоні очиці, вистромилася з ккижкового праху агодоаана щуряча морда з доагими аусамк. За нею аигулькнула друга, жіноча, схожа ка фарбоаану перекксом блондинку. Далі семеро мекшкх. Ціла щурячв сім'я. Зашипів глааа, страхаючи прибульця, замахнуася Іаак осиковим кілком, і чкурнула сімейка геть у темні печерні глкбини. Скільки ж поколінь цих щурів зросло на делікатесних духоаних харчах, пропустиаши їх через шлукок, але так і не стало інтелігекцією.

Забріа Іаан між берестяні грамоти, що аисочіли торішкімк сніговими

зметвми. Вони збереглися краще — були пісніші. Од його кроків скотився з вершини один сурка просто під ноги, ніби благала: людино добра, візьми мене до рук, розгорни, прочитай, бо пропадаю я тут. Якийсь майстер-гончар Варфоломій з Гончарної слободи слізно просив Владику:

«Умудрував мене Господь зело кріпкий розчин для мурования зробити. Беру я двоє возів глини та віз крейди, що її з Тавріди купці привозять хати білити, і сім діб випалюю в домниці. Потому мелю сей корж на дрібне млиао. І таке борошно виходить, що коли каміння ним ліпити у храмах божих, то тримає не згірш од яєчного розчину. Од дощів ті стіни не розмиваються, а тільки кріпшають. Коли були б на те Ваша милість, можна було б довколв граду Кия стіни змуровати неприступні, щоб од варварів боронитися, які наш люд у бран збирають, святі місця оскверняють. Думав ту науку учням передати, але, боюся, не встигну. На Іллі віз я глину з копальні, дощ ішов, то потягло коней в яругу, перелама-ло мені возом хребта. Останні дні мої минають, далі вже Господь забере до себе небесний град будувати, то хотів би добрим людям свою науку лишити»...

Почала кришитися береста в руках, ніби крило метелика, лиш встиг прочитати Іван обурену резолюцію наскоси: «Єресь. Навіть у Римі такого немає, то і в нас не може бути!»

Перший цемент? Май же тисячу літ тому? І чиєсь байдуже гусяче перо поставило на ньому бюрократичний хрест, спираючись на відому догму: немає в рідній землі пророка, тільки за кордоном. А якби вислухали біля смертного одра той простий проект кілька підмайстрів і розійшлися по землі руській, навчаючи народ? Які б міста досі виросли, які б ремесла звбуяли. І Київ би, оточений тими мурами, вистояв від навали ординців, не впали б хори в Десятинній церкві, не наступила б багатовікова ніч. І куди було б проти Києва прогнилому Римові. А так...

Лиш зубами скреготнув Іван, уявивши, які порожні захмарені очі дивилися на цей крик душі, як треба було знехтувати народну мудрість, щоб отак кинути бересту через плече на погибель.

Нахилився він до землі і взяв другий сувій. Бив чолом Владиці якийсь монах-переписувач Кирило:

«Сподобив мене Бог узріти у сні літери, не писані од руки, як ми зроду-віку у своїх келіях робимо, в олов'яні чи бронзові. Робити їх так: вичавити у сирій глині, а тоді залити кожну буквицю розплавленим металом. А як застигнуть, то випалити й ту глиняну сторінку у печі. Далі намастити їх фарбою, покласти згори пергамент і притиснути трохи пресом, що в монастирській винарні стоїть. Тоді за один день монах зможе дістати сторінок таких числом днів у році, а за рік — вийде стільки ж книжок, яко днів у году. Маю смиренну думку, що це понесе священні книги та житія у народ, мов вітер листя восени, просвітить та наставить на путь Божу темні душі. Бо ж сказано у писанії: «Не хлібом самим жива людина»,— то треба її нагодувати досита і хлібом духовним».

І знову продерло гусяче перо на бересті убивчу резолюцію, плюючись чорнилом:

«Єресь сатанинська! Коли народ сам знатиме все, то чи потрібні будемо йому ми? Ослушника, що пропонує замість вина книжки карбувати, самого під прес покласти».

Ех, і влип ні за що ні про що цей невідомий Кирило. Хотів народ просвітити не чим-небудь, а Біблією та апокрифами, та, видно, й ці плани стали не до шмиги передбачливому і хитрому інквізитору.

Ще один згорток скотився під ноги. Взяв і його Іван. І одразу навіть у горлі пересохло, бо це клопотав перед Владикою теж Іван, син Іванів:

«Прочув я, що збирає ваш монастир по всіх землях мудрість народну, про що мандрований монах у нашім селі говорив, то привіз я на огляднини те, що може людину в небо піднести. Злетів я в своєму селі аж під хмари, то зміг завчасу побачити, що йде на нас кочова орда. Вдарив про те на сполох, й гуртом оборонилися ми од неї. Якби на всіх кордонах держави нашої виставити такі чати, то жили б ми у безпеці. Кажуть, що ведете ви вчені

бесіди в монастирі з отими, що нове вигадали, берете їх на повне своє забезпечення, віддаляєте навіки од мирських забав та справ, щоб горіли в трудах, освітлюючи шлях істині. Так монах ваш казав. Не знаю, чи проб'юся на прийом, то сповіщаю, що оселився я у Ковальській слободі, сухарів маю на три доби. А щоб не думали, що брешу, то ось малюнок, на чім я під хмари літав».

Але вирваний був той шмат чи вгризений, в навскоси пройшлося рипуче перо:

«Тричі єретик! Смерд хоче з Богом зрівнятися. Спалити, поки народ у слободі не скаламутив».

Розпалося в долонях береста, не витримавши гарячого людського дихання. Отак спустили того сміливого літуна на грішну землю — одним розчерком.

— Люди добрі,— прошепотів Іван,— та що ж це таке? Такі скарби згноїти! Та ми ж через це, може, на тисячу літ відстали. Бач, давно б і вічні міста будували, і книжка була б в кожній хаті, і літали б, як птахи. Де б зараз народ наш міг бути, у якім вже комунізмі? А все людство?

Стиснув Іван кулаки, шукаючи невідомого писарчука, який пером у носі скоботів, щоб чхнути на такі винаходи. Але порожньо було в печері, мовчали стіни, вірно тримаючи таємницю, і заертався Іван до червів, які їх точили.

Пішов Іван далі і в кутку надибав зчорнілий камін, в якому щось тліло, чорний стіл перед ним, високе крісло, а поруч з товстим окоренком — купу свіжих книжок, усю крадену інститутську літературу.

Лежала й на столі товстелезна книжка, половина сторінок вирвано і на свічці спалено.

Видно, читав злодій свіжу літературу, вивчав, а вже потім спалював. От тобі й любомудр, збирач книжкових скарбів. Правду товариш Дяченко казав.

Упир він — тільки духовний.

Поворушив Іван товстий шар попелу в каміні, не одна тисяча книжок там згоріла, грівся коло духовного вогню, чужих пристрастей мертвий читач, пробуючи й собі розігріти кров у жилах.

Невже все отут так і зітліє, пропаде навіки, як славна історія інституту, що стала вже чорною книгою, бо лишився од неї тільки попіл — кінцевий продукт усякого творчого горіння?

Повернувся Іван, обережно взяв у долоні рештки останньої берестяної грамоти, що сконала вже без душі, поклав на стіл, розчохлив апарат, натиснув на кнопку, заграло світляне яйце, од якого кинулися тіні в найдальші кутки, і виплив з нього чистий свіжий сувій.

Розгорнув і побачив, здавалось, навіки щезлий малюнок — високо під хмарами, між птахів летить повітряна куля, а з корзини махає йому рукою крихітна людинка, його далекий пращур.

— А ще казали, думку можна вбить. Людину можна вбить, а не думку. Не людині вона належить, а людству. Рано чи пізно народиться на світ. От чого тільки завжди пізно, а не рано. Але тепер я вас, хробаків могильних, на сонце виведу. Знатиме народ про вас усю правду!

Застогнала враз гора, ніби щось велике й темне повернулося в ній, гупнула зі стелі грудомаха, ледь ухилився Іван од неминучої смерті. Видать, ліз туди, куди не просять, копнув глибше, ніж простим смертним дозволено, зазирнув у таку страшну канцелярію, яка своїх таємниць і через тисячоліття не хотіла видавати.

Центнерів зо три важила брила. Позадкував Іван, коли й відчув, як уперся йому під ліву лопатку гострий меч.

Чорний монах!

Вхопила його кістлява рука за чуб і повела до м'ясницької колоди біля каміна. Не здогадався спершу Іван, навіщо вона, лиш тепер побачив, що присипана сіллю — од мух.

Заклекотіло щось у чорних грудях, безпорадно озирнувся Іван на свою рятівницю, що стояла на столі, ніби й собі уявив, що зараз буде —

покотиться під стіл його голова, бризне фонтаном кров під стелю і піде Іванове тіло у смертельний танок.

Але тут урочисто залунав під склепінням гімн Радянського Союзу, що вирвався із хромованого вічка.

І цієї миті Іванові було досить. Зробив він задню підсічку, недарма в армії був, охнув монах, та було пізно, вже стояв Іван ногою у нього на грудях і заносив осикового кілка.

— Тут тобі й смерть!

Сіпнулась чорна постать, завовтузилась, намагаючись перетворитися на тінь, вислизнути, та хекнув Іван і загнав в неї осикового кілка.

І одразу почала коцюрбнути, меншати страшна мертва сила, перетворюючись на рядову музейну мумію.

Світало, пробивалось крізь туман сонце над Дніпром, перегукнулися двоє барж, оглушливо тьохкали пташки, коли вийшов Іван на вулицю та вдихнув свіжого повітря. І тієї миті почув, як кричить на тину далекий півень в Іванівці, вістуючи, що й за найдовшою ніччю неодмінно настає день.

Справу було зроблено. Іван рушив одсипатися.

13.

Зависла над Андріївською церквою комета, і містом негайно забігали чутки.

Наставав кінець світу! І коли міщани вдарилися в розгул, то люди вищі, втаємничені заговорили про близький прихід месії, який дасть їм інше життя.

Щойно в квартирі Неллі Шелудько скінчилася медитація, де срібнобородий вісник Крішни одкривав їм очі у себе, знімав дах над головою.

Він, як повідомили її давні друзі, і цю ніч зажадав лишитися тут. Для нього вона зняла б навіть шкіру, не те що одяг.

Неллі припала до його тонких пальців із масивним золотим перснем, але він кивнув на двері доччиної кімнати:

— Ти вже спізнала істину, жінко, тепер її черга. А ти мусиш охороняти наше побачення...

І вона лишилася стояти під дверима, нічого не розуміючи, але все сприймаючи за вищу благодать, коли той помасував груди і ступив чинити таїнство.

Спершу вона чула ласкаве шепотіння, схоже на східну мелодію, далі глухо рипнуло ліжко під вагою чоловічого тіла, а кімнаті заборсалися, здушено покликали: «Мамо, мамо»,— але вона стримала себе, блаженно всміхаючись, бо знов бачила осяйного Крішну, який спускається з білосніжних вершин, щоб об'єднати всіх людей у величний вінок любові...

Нарешті рипнули двері, і на порозі постав, ховаючи ситий блиск у смоляних очах, вісник Крішни, урочисто мовивши:

— Радій, жінко, звершилося.

І вона, не тямлячи себе, поцілувала його смагляву руку, де на пальці виступила крапля крові,— невдячна його куснула.

— Не треба, жінко, дай йод.

Він переодягся у європейський костюм, а на порозі вручив Неллі сувій:

— Не розгортай, завтра почепиш у своєму інституті.

Гупнули двері, і одразу стало чути, як тече у ванні неперекрита вода, як смерлять старим лоєм свічки, як стогне і корчиться хтось у доччиній кімнаті. Неллі поволі звелася з колін, похитуючись у блаженстві дарованої милості, і подалася туди.

Клацнув вимикач.

бесіди в монастирі з отими, що нове вигадали, берете їх на повне своє забезпечення, віддаляєте навіки од мирських забав та справ, щоб горіли в трудах, освітлюючи шлях істині. Так монах ваш казав. Не знаю, чи проб'юся на прийом, то сповіщаю, що оселився я у Ковальській слободі, сухарів маю на три доби. А щоб не думали, що брешу, то ось малюнок, на чім я під хмари літав».

Але вирваний був той шмат чи angrизений, а навскоси пройшлося рипуче перо:

«Тричі єретик! Смерд хоче з Богом зрівнятися. Спалити, поки народ у слободі не сколамутив».

Розпалася в долонях береста, не витримавши гарячого людського дихання. Отак спустили того сміливого літуна на грішну землю — одним розчерком.

— Люди добрі,— прошепотів Іван,— та що ж це таке? Такі скарби згноїти! Та ми ж через це, може, на тисячу літ відстали. Бач, давно б і вічні міста будували, і книжка була б в кожній хаті, і літали б, як птахи. Де б зараз народ наш міг бути, у якім вже комунізмі? А все людство?

Стиснув Іван кулаки, шукаючи невідомого писарчука, який пером у носі скоботів, щоб чхнути на такі винаходи. Але порожньо було в печері, мовчали стіни, вірно тримаючи таємницю, і звертався Іван до червів, які їх точили.

Пішов Іван далі і в кутку надибав зчорнілий камін, в якому щось тліло, чорний стіл перед ним, високе крісло, а поруч з товстим оковенком — купу свіжих книжок, усю крадену інститутську літературу.

Лежала й на столі товстелезна книжка, половина сторінок вирвано і на свічці спалено.

Видно, читав злодій свіжу літературу, вивчав, а вже потім спалював. От тобі й любомудр, збирач книжкових скарбів. Правду товариш Дяченко сказав.

Упир він — тільки духовний.

Поворушив Іван товстий шар попелу в каміні, не одна тисяча книжок там згоріла, грівся коло духовного вогню, чужих пристрастей мертвий читач, пробуючи й собі розігріти кров у жилах.

Невже все отут так і зітліє, пропаде навіки, як славна історія інституту, що стала вже чорною книгою, бо лишився од неї тільки попіл — кінцевий продукт усякого творчого горіння?

Повернувся Іван, обережно взяв у долоні рештки останньої берестяної грамоти, що сконала вже без душі, поклав на стіл, розчохлив апарат, натиснув на кнопку, заграло світляне яйце, од якого кинулися тіні в найдальші кутки, і випав з нього чистий свіжий сувій.

Розгорнув і побачив, здавалось, навіки щезлий малюнок — високо під хмарами, між птахів летить повітряна куля, а з корзини махає йому рукою крихітна людинка, його далекий пращур.

— А ще казали, думку можна вбить. Людину можна вбить, а не думку. Не людині вона належить, а людству. Рано чи пізно народиться на світ. От чого тільки завжди пізно, а не рано. Але тепер я вас, хробаків могильних, на сонце виведу. Знатиме народ про вас усю правду!

Застогнала враз гора, ніби щось велике й темне повернулося в ній, гупнула зі стелі грудомаха, ледь ухилився Іван од неминучої смерті. Видать, заліз туди, куди не просять, копнув глибше, ніж простим смертним дозволено, зазирнув у таку страшну канцелярію, яка своїх таємниць і через тисячоліття не хотіла видавати.

Центнерів зо три важила брила. Позадкував Іван, коли й відчув, як уперся йому під ліву лопатку гострий меч.

Чорний монах!

Вхопила його кістлява рука за чуб і повела до м'ясницької колоди біля каміна. Не здогадався спершу Іван, навіщо вона, лиш тепер побачив, що припинив сіллю — од мух.

Заклекотіло щось у чорних грудях, безпорадно озирнувся Іван на свою рятівницю, що стояла на столі, ніби й собі уявив, що зараз буде —

Її розтерзана, з кривввими вустами дівчинка лежала на постелі, заісившись головою на підлогу, і розкаітле, дитинне тіло корчили напади нудоти.

Іавн пропаа.

Товариш Дяченко сплигнуа у розаерсту могилу а дзвіниці, одним стрибком же й аиплигнуа, засмикався туди-сюди, а далі чорна посмішка розкраяла його аскетичне обличчя:

— Горітимеш ти в геєні аогненній!

Із дзаіниці аін раонуа до гаража, а заідти покотив, штоахаючи ногами, даохсотлітрову бочку, стягнуту обручами.

Наче мурахв, аін заштовхав її у дзаіницю, одкрутиа пробку, і а темний отаір полилася червоняста ціака, поширюючи п'янкий бензиновий запвх.

Товариш Дяченко спостерігав її з ніжністю, нібн мати, яка ллє дитині молока. Навіть слабкий рум'янець виступив ив його щоках:

— Сам себе спалиш, а я перед богом чистий...

Він скрутив ямі дулю і полапаа себе за пазуху, ле коло грудей шурхотіли даа пергаментні аркуші.

Коли Інокентій Вольфович прибуа до інституту, а який останнім часом їхати не хотілося, то застаа у вестибюлі юрбу збуджених співробітників, з якої долинаа істеричний жіночий фальцет:

— Дияаол, він прийшоа, він у місті, він серед нас! Це його знвк.

Інокентій Вольфович розштовхаа гааолоаіа і пробиася а центр, де тіпалася в корчах, зриааючи з себе одяг, кандидат наук, патентознавець Неллі Шелудько, плюючись у куток.

Там, на дошці оголошень, поруч із списком путіаок в пансіонати, висів писаний кров'ю плакат:

«Сьогодні а 00 год. аідбудеться зліт нечистої сили. Яака строго обоа'язкоаа. Тоа. Антихрист».

З рота у Неллі котилася піна, вона задирала на собі спідницю, намагаючись вивернутися навиаоріт:

— Я знаю, аін у мені. анженіть його. Це біс, біс, ніякий аін не посланець Крішни. У нього ноги волохаті...

Інокентій Вольфоаич, якому і чорного монаха аистачило по горло, клацнуа зубами:

— Води!

Неаже біснуаата? Це вже точно середньоаіччя настає а інституті, розпустилися до краю, хоч інквізицію заводь. Вони б жиао цю істеричку вилікували.

Він замахнуася, щоб облити бідолашну, але, забачивши аоду, Неллі зашипіла і забилася в куток. Спіаробітники злякано розступилися, даючи їй дорогу.

— Одійди, згинь, сатвно, я тебе бачу, бачу, ти мертвий!

Картина була гідна пензля Гойї.

— Викликайте психіатричку,— буркнуа Інокентій Вольфоаич.

Через п'ять хвилин, різко аискнуаши гальмами, біля порога спинилася санітарна машинв, і через живу огорожу пробилися вертлявий лікар та його сині помічники.

— О, що я бачу. Істерія, істерієчка, істерюсінька,— аін ласкаао засокорив до хворої, намагаючись вгвмувати її флюїдами добра.

Але Неллі зашипіла, одкривши криаі зуби, вигнулася і вп'ялася руками лікарю а горло, вже перебинтоване свіжим бинтом.

Натоап негайно одринув, жадібно стежачи за чужим нещастям і повною свободою, яку може собі дозаолити тільки божевільний, бо Неллі знову втупилася в свого директора ясновидящими очима:

— Вампір, вампір ти духоаний! Ти з усіх нас кров п'єш, мізки висмоктуєш, змушуєш працюавти на свій авторитет. Тобі всі нвгороди, почесті, симпозіуми, а нам що — пробірки та віаарій? Та ти ж бездталанний, сам нічого не можеш, тільки оргвнізації організовуєш. ПрвВду

жінки кажуть — безплідний ти, імпотект, тому й не одружуєшся, дітей не маєш, бе-е — і Неллі ависолопила чорнильного язика.

Юрмоаисько схвально загуло, бо ніхто нормальний на таке б у інститутї не зважився.

Вогняні кола поплицли а Інокентія Вольфовича перед очима, аін на мить почуася голим. Спалити б відьму, але треба бути велнкодушним.

Він пильно оглянув співробітників, які всі були для нього на одне облнччя, і це обличчя одразу кисло-солодко заусміхвлось, щоб залишитися неапізнвним.

Двоє санітаріа вдягали на звільнену від авторитетія та чипошанування Неллі, яка зврані уявилв себе прн комунізмі, коли буде повна рівність, забігла нвдто далеко аперед, сіру сорочку з довгимн рукаамн, які обв'язувалися навколо тулуба, стромляли в рот кляп, щоб, бува, аід злості не прнкуснла язнкв.

Гарний ранок. Події виходили з-під контролю. Збуджена, електрична атмосферв іскрила прн кожному доторку, кіби в трвксформаторній будці. Цей натовп і боявся його, і хотів розтоптати. Він підніс руку:

— Товвриші, не треба... треба пвніки. Людина не прн своєму... при своєму розумі. Заатра вона про це пожвліє. А тепер давайте до прваці. Завершальному року п'ятирічки — ударний фініш! Не помиляється... помиляється той, хто нічого не робить... робить.

Уже при виході він затримвв лікаря за рукаа.

— Скажіть, цей випадок не набуде... набуде звійвого розголосу? Розумієте, ми повинні дбатн про міжнародний аатортет радянської наукн.

Вертлявий по-змовницьки підморгнув:

— Що ви, я асе розумію. У нас хіба такі крикуни сидять. Але між намн, це першнй випадок біснуавння після революції.

Лишившись на самоті, Інокентій Вольфовкч притулнв чоло до вікна. Небо знову затягуаали грозові хмари, лнш кад інститутом пробивався потужннй промінь, ураз безжвльно ансаітливши все ненормальне, на що аік закрнвва очі: бнтву куль та колбочок, грибкоаий запах у інституті, середкьовічного моквхв, нкий грвбує бібліотеки.

Чиєсь суворе обличчя аиазирнуло у прогалину між хмар — та що ж ти робиш, грішнику? Схаменися й покайся. Тебе зрозуміють і простять. Адже це повний ідіотнзм, науковкй нонсенс — модернізація викопної скрнньки, лови нечистої снлн.

Впала аодяна стіна, згвс промінь, злива періщила площу, збиаалв перше жовте лнстя ка тополях, і серед цієї стнхії він лншився зовсім сам.

Що йому ті материнські докорн? Кому потрібен правдолюб, що з'явиться на бенкеті під чвс чуми? Там, нагорі, ке до нього, там ловлять свою нечнсть.

Хіба може аін сіятн сумніаи в правнльиості обрвного шляху? Ніхто і ніколи не дозволнть руйкуаати йому віру, цей вічннй дармоаий двигун. Бо ж страшно уявити, що буде, коли народ перестане аірнтн.

Хай він помиляється, але колн довестн помнлку до кінця, вонв ствє правдою жнттн.

Ввжкі сумнівн жорнамн крутнлнся а голові. Може, все-такн спиннтнся? А іскор, а скреготінкя буде. Важко маси зрушнти з місця, але ще аажче зупинити. Або він втрнмаєтьсн нв колесі фортунн, або аоно безжалько розчавнть його.

Він сів за стіл і підсунуа до себе чнстий аркуш.

Де ж той Іван? Ціквво, що там у инх з монахом. Як показав себе самодіяльний аиврат?

Та шваленіла злива, тріумфуючого Івана ніде не було, запропастнася й товвриш Дяченко, отож спрввв внглядвла реалістичнішою.

Що ж, перемогла, вндно, його нечиста сила. Надто наївний і свмовпевнений. Відомо ж бо: щоб добро перемогло зло, добро має опанувати методн боротьбн зла і бути в них навіть снльиішнм.

Він знову схилився над чистим аркушем. Гроза одшуміла так само швидко, як і налетіла. Хмари посунули на Феофанію, лишивши за вікном сліпий відьмацький пилок.

На порозі з'явився мокрий, перемащений глиною товариш Дяченко. Чорне волосся прилипло до черепа, і лише тепер Інокентій Вольфович помітив, що це перука, бо стирчить воно з дірочок пучками, як на щітці. Таким він його ніколи не бачив. Видно, відбулося щось надзвичайне.

— Пропав... — важко дихаючи, кинув з порога вчений секретар. — Мій секретний архів, мій літопис! Тисячолітня історія. Скільки разів переписував наново. Один прийде — слав його, другий... — тут товариш Дяченко прикусив язика.

— А що ж Іван?

— Дідько взяв, туди йому й дорога. Ввів у оману наукову громадськість. «Мій апарат може все!» А ми й повірили. Нема ні Івана, ні архіву. Стривай... — Тут очі у Дяченка мало не викотилися: — А може, то він з архівом і зник?

Інокентій Вольфович полегшено зітхнув. Звичайно, і чорний монах ворог, але, як виявилося, менший ворог, ніж Іван. Геній у бузинових штанях. Ага, втерли тобі носа. Справжній талант завжди проб'є собі дорогу, бо інакше він не справжній.

Він скорботно опустив голову:

— Жаль. Такі надії подавав, я вже гадав всіляко підтримати, стати наставником молоді, але не виправдав... виправдав. У нас якісь його координати є? Кому хоч листа написать?

— Нема, — розвів руками Дяченко. — Людина з вулиці.

— Що ж, як прийшов, так і пішов. Може б, нагородити його чимсь посмертно?

— Можна б і грамоту дать, але невідомо на чиє ім'я? Хіба що як Невідомому герою з великої літери.

Інокентій Вольфович встав з-за столу й розпростав плечі. Нехороше це слово — конкуренція. Імперіалістичне. Не наше. Несправедливо виходило. Іванів апарат живився лише думкою, талантом, а які результати. Це б неминуче затьмарило організаторський, адміністративний геній їхньої скриньки. Особистість не має права бути вищою за суспільний колективний розум. Він потер чоло.

— А що взагалі чуть? Які розмови в народі ходять?

Товариш Дяченко бадьоро стріпнув крилі:

— Обстановка в інституті неухильно нормалізується. Атмосфера морально здорова, повсюдно спостерігається ідейно-політичне піднесення мас, які гаряче схвалюють ваші вказівки та висновки, викладені при зустрічі з ними, і одностайно засуджують демагогічні заяви окремих інакомислячих. Всі ми з ентузіазмом відгукнемося на заклик провести сьогодні зліт кращих наукових сил...

— Та ви що? — холодно спитав Інокентій Вольфович. — Це зліт антинаукових сил.

Товариш Дяченко винувато показав, що згубив пенсне, не додивився.

— Всі ми одностайно засуджуємо це антиконституційне збіговисько, трудящі рішуче підносять свій голос проти! — товариш Дяченко моргнув. — Я гадав, це з районного товариства «Знання» почепили.

Інокентій Вольфович кинув:

— Зніміть.

— Гаряче запевняю вас, що це прикра випадковість, а обстановка в інституті характеризується взаємною вимогливістю, що поєднується з принциповістю.

У цей час знизу, з вестибюля почувся багатоголосий, страшний рев, двигтіння мас, що змусило їх перезирнутися:

— А-а-а-а...

Крик був не стадіонний, радісний, а кровожерливий, сповнений взаємної люті та ненависті.

Пославши товариша Дяченка на розвідку, бо сам виходити на другу зустріч з народом сьогодні остерігся — я а л е к н я поаинко завжди озкачати щось і с т о р и ч н е, Інокентій Вольфович губився в здогадках. Невже чорний мокрх знову звявився в інститут?

Це Розум ніяк не вгамується, шле своїх посланців, щоб задушити його чужими руками. Він визирнув у вікно. До пожежної драбини було метрів три карнизом. Можна пройти, якщо заплющити очі.

Але веремія клекотіла внизу, не здіймаючись східцями. Чутно було прокльони, гнівні викрики, суперечки, які дедалі розгоралися.

Через півгодини спорожнілим третім поверхом задріботіли зацьковані кроки, рипнули двері — товариш Дяченко стояв на килимі у зовсім ганебному стані. Вічний костюм подерто на спині, ніби хапонула його м'ясиста п'ятірня, сорочка без комірця. На шиї сочилися свіжі подряпини.

Інокентій Вольфович звівся, відчувши, що внизу відбувається щось вельми екстраординарне.

— В чому справа?

Товариш Дяченко відступив од дверей, обернувся і перехрестився:

— Свят-свят-свят, світопредставління, революція нова почалася.

— Яка ще революція?

— Сатанинська. Чернь збунтувалась, від бога встановлений порядок хоче зруйнувать. Рівності взхотіли.

— Що ви верзете? Можете конкретніше?

Дяченко хлипнув, немовби вирвався із ворожого оточення, і видихнув:

— Взуття привезли.

— І що?

— Громадянська війна. Встановлену чергу порушили, лізуть вперед, незважаючи на табель про ранги, існуючу власть лають. Спробував я до продавців пробитися, щоб навести належний порядок, то мало не розірвали...

Це вже було серйозно. Такого в інституті ніколи не спостерігалося. Ще попередниками Уксова було складено списки, які затверджували порядок отоварення. Спершу адміністрація, потім старійшини, за ними ветерани, далі активісти громадського життя, а вже опісля рядові, технічний персонал.

Те, що він почув, було зрушенням основ.

Внизу, у вестибюлі, лунали розпачливі зойки, вирував непристойний робітничо-селянський матюк, брязкуло скло, стіни задвигтіли, і над лементом моторошно залящав відчайдушний крик:

— Убили! Куди ж ви топчете, товариші, зупиніться...

Але крик поглинув грізний прибій, який колихнув унизу. Почали давати. Товариш Дяченко покрадьки перехрестився:

— Тоді через хліб усе почалося, а тепер може через взуття...

У лункій тиші третього поверху почулася важка хода якоїсь депутації. Двері захиталися, і через тамбур просунувся траурний хід інститутських старійшин — всі в старечій гречці, чорних костюмах з черзовими бантами. Обличчя їхні були директорові зовсім не знайомі, бо після першої спроби він вирішив туди не потикатися — хай доживають віку як знають.

Будівники гранітного фундаменту несли на плечах свого товариша зі складеними руками, геть стоптаного, з кривавим шрамом на чолі. В кабінеті одразу морозно запахло смертю. Вони мовчки поклали покійника на стіл. Наперед виступив вже зовсім древній старець, виявляється, водилися там і такі, і кивнув на лежачого, проти якого колись Інокентій Вольфович звтіяв боротьбу на виживання.

— Ця жертва на вашій совісті,— він помовчав. — Для чого ми революцію робили? — Він помовчав. — Для того, щоб нас у чергах за взуттям невдячні нащадки затоптували? — Він помовчав. — Де революційний порядок? — Він помовчав. — Ми експропріювали ек-

спропріаторів. — Він помовчав. — То хіба ми не заслужили у революції пільг? — Він помовчав. — Ми одняли, а ділити без нас? — Він помовчав. — Якби не ми, ви й досі б писали за старим правописом, з фітами та ятями. — Він помовчав. — То ми скинули з корабля історії оджилі науки, старі авторитети. — Він помовчав. — Ми зайняли їхні місця. — Він помовчав. — Щоб віддати їх нашим внукам і правнукам. — Він помовчав. — Ви ідейний опортуніст. — Він помовчав. — Коли у державі, де нашими руками здійснена найбільша соціальна революція, раз і назавжди встановлено ідеальну справедливість у розподілі всіх благ,— він довго мовчав,— то всяка нова революція є контрреволюція. — Він скорбно опустив голову у мовчанні. — Ми змушені будемо повідомити про цей факт у ЦК.

Група товаришів повернулася, взяла усопшого, який пережив такі буремні часи, а не витримав тривіальної черги за взуттям, на плечі і, стиха насвистуючи про жертву, що впала в роковій боротьбі, урочисто рушила геть.

Інокентій Вольфович кволо сів у крісло. Випустив владу з рук. Через цю істеричку забув провести інструктаж керівників середніх ланок, встановити графік виходу відділів. І от тобі маєш. За це доганою не відбудешся. Товариші так просто не заспокояться. Скрізь писатимуть.

Товариш Дяченко озирнувся:

— Брехня. Забудуть. Поки вниз зійдуть, то й забудуть. У них же у всіх склероз. Вони й досі Троцького на зборах лають.

— А якщо не забудуть?

— Не випустим. Інститут тепер секретний. Всі листи я особисто візьму на контроль.

Тим часом внизу пролунав новий трубний глас, ніби в лісі закричав смертельно поранений кабан.

У порожньому коридорі затупотіло, й до кабінету ввірвався представник другого поверху — червонопикий, у галіфе, тримаючись за ніс:

— Гади, фашисти, за кого я кров у війну проливав? Зовсім озвіріли...

Він одняв руку, показуючи в ній власного носа, вочевидь, одкушеного у сутичці, і кров заюшила йому на кітель.

— Я всю війну донором був, мені особисто Головнокомандуючий броню вручив, ешелоном у тил, за Урал, відправив, щоб я там кров виробляв. Мені особисто спецпайок із Генеральної Ставки висилали. У мене, може, від шоколаду алергія була, але жер, жер, давав країні кров. Хіба для того ми воювали, щоб у чергах стояти? Хай вони тепер з кимось повоюють, заслужать це право, а потім лізуть. У мене дружина без третіх зимових чобіт ходить, в литках розрослася, а ця молодь зовсім знахабніла. Почав я пробиватися до амбразури, документ показав, то вона мені носа одкусила. Давайте, кричить, через п'ять чоловік. Я — і в загальній черзі? Та якби я знав тоді, жили б ви тепер під фашистом...

Інокентій Вольфович з жахом дивився на голену дзеркальну лисину напіввійськового, бо шкіра на ній лопнула і нагору полізли, наче молоді грибки, двоє ріжок. Голова стала схожа на кайзерівську каску, і Унксов з Дяченком одночасно подумали: а якби йому зараз автомат? Той захрипів, пускаючи піну, і приліпив пластиковий ніс на місце:

— Стривай, жлобихо. Я тобі зараз вуха пообгризаю.

Звісно, ніяких ріжок у нього не було, але ж росли вони, росли, пробивалися під шкірою, сам бачив.

Важке масивне тіло напіввійськового загуркотіло донизу східцями.

І справді, був ще порох у порохівницях. За хвилину до кабінету влетіла дебела фарбована молодиця в короткій джинсовій спідничці, тримаючи поперед себе власне вухо:

— Ось. Скоро горло перегризуть. Я йому тільки про документ сказала, а він... — Вона голосно заревла, і сльози горохом посипалися на килим. — Хіба ми не люди? Чому це нам усе в останню чергу? Я проста радянська жінка, але теж хочу, як непрості. Хіба для того нам революцію зробили,

щоб одним шмаття з розподільника, а іншим до смерті в зошитах писатися. Доста. Ми заявляємо, що одинині беремо владу в свої руки. Ви пожили, тепер і ми хочемо.

Відкритий бунт? Розумовий пролетаріат зазіхає на священну монополію інтелектуальної еліти? Тільки встоялося і знову? Це ж виробнича анархія, знову повний розрух. Інокентій Вольфович ляснув по столу:

— Як ваше прізвище, де ви працюєте?

Молодиця скрутила йому рожеву дулю під ніс:

— На осьо. Сьогодні я блондинка, а завтра брюнетка. Нас мільйони. Не треба нам вашої революції, ми свою зробимо. Правильно Нелька кричала — буржуї ви недорізані...

Товариш Дяченко затулив вуха і заверещав баб'ячим голосом:

— Як ви смієте? Компрометувати наші ідеали? Знаєте, чим це пахне?

— Ідеали? — од молодиці дихнуло пекельним вогнем. — А хто з підсобки тільки-но, коли в чергу не пускали, п'ять пар югославських жіночих чобітків виніс?

Товариш Дяченко ковтнув повітря:

— Нам од бога положено.

— Вам од бога, а нам од кого?

Інокентій Вольфович зі страхом побачив, як у молодиці починають рости ікла, нігті на руках, а з-під спіднички вибився волосатий хвіст, яким вона енергійно захльостала по литках.

— Ти на мені досі їздив, а тепер я поїжджу.

І не встиг товариш Дяченко сховатися за шефову спину, як молодиця амазонкою виплигнула на спину вченого секретаря, вдарила його під боки п'ятами і подалася галопом по кабінету.

— Доки не продаси пару, не злізу.

Інокентій Вольфович протер очі. Молодиця справді трусила товаришем Дяченком, мов грушею, а все інше йому просто здалося від перенапруги.

Сатанинське кодло, а не інститут. Він тихо, мертво мовив:

— Розпродаж припинити. Ініціаторів бунту переписати і позбавити прогресивки за третій квартал. І,— тут Інокентій Вольфович бридливо глянув на Дяченка,— віддайте жінкам чоботи. Навіщо вам п'ять пар? Ви що, з ними спите?

Все одразу стало на свої місця. Дяченко виструнчився, смикаючи повікою, молодиця позадкувала геть.

Через п'ять хвилин в інституті запанувала тиша. Мертва тиша після битви, кривавого бенкету, коли на поле брані злітаються ворони, щоб виклювати очі загиблим, з нір виповзають мародери, щоб зібрати свої трофеї, а колишні товариші, відступивши в тили, намагаються не дивитися один одному в очі.

Кілька годин Інокентій Вольфович сидів у важкій думі. Його організація здумала переорганізовуватися. Нібн ожила тисячолітня піраміда, полізли з неї раби, розштовхуючи кам'яні блоки, щоб збудувати натомість нову, свою, де вони були б нагорі. Але стояла б вона на конусі, щоб знову розсипатися, бо була б протиприродною абстракцією.

Хіба пробачило б людство йому такий хаос? Ні. Треба опустити датчики в надра цієї піраміди, щоб фіксували вони кожне потріскування, шепіт, загрозливу напругу, аби попередити катастрофу.

Тільки модернізація всевідчої скриньки на сучасній основі могла досягти цієї мети.

Треба було щось робити. Він зупинився біля мідної скриньки, меланхолійно взяв кілька ділових документів, які вимагали вказівок і розпоряджень, сів до стола, рука сама зробила на берегах кілька поміток. Тепер він був при ділі. Організаторська енергія завібрувала в жилах, службові думки забігали туди-сюди, він знову став самим собою. Як приємно було відчути, що ти незамінний, а твоя титанічна праця служить благові народу. Тільки у праці велика людина.

І тут у двері виразливо постукали. Він звів налиті кров'ю очі, що виказували державну втому.

На порозі стояв східного типу молодик в елегантному європейському костюмі, з розкішною борідною, посрібленою ранньою мудрістю, з оксамитовими очима.

— До вас можна? — він ласкаво, зі східною ввічливістю склав руки на грудях.

Інокентій Вольфович відразу помітив, що гість прибув до нього з неабиякими повноваженнями. Рівних собі він відчував безпомильно. Однак тут він одразу вловив і дух всемогутньої організації, яка стояла за відвідувачем.

Той подав йому віддруковану на крейдяному картоні візитку, де стояло екзотичне прізвище, яке з першого разу не запам'ятаєш, а також посада — референт. Такі посади могли дозволити собі справді всемогутні організації. Вдовольнившись справленим ефектом, він почав тим офіційним голосом, який завжди віщує великі зміни в житті людини:

— Шановний Інокентію Вольфовичу, не дивуйтеся, що я вас так називаю, наша організація давно й уважно стежить за вами. Ми раді відзначити ваші справді геніальні організаторські здібності. Буду відвертим: чи не хотіли б ви працювати на нас?

Інокентій Вольфович зблід. Це вперше не він вивчав, а його вивчали. Строгий службовий костюм незнайомця, очі, в яких стояла зірна ніч, не залишали сумнівів. Легка образа шкрябонула душу — його не вважають за справжнього вченого, тому й пропонують т а к і послуги.

— Чого ж,— всміхнувся відвідувач,— у нас працюють дуже гарні вчені, ви не подумайте.

Тут молодик назвав прізвища відомих всьому світові вчених.

Отож це була не та організація. Але яка?

— Знаєте, у нас там, за рубежем, так би мовити, ми створимо вам справді райські умови. Ви очолите всю нашу науку, а там зібралися справді безсмертні уми...

Кров загупала в скронях. Про який такий закордон йому говорять? Його вербують на Захід? Організують так звану перекачку мізків? Його, радянського вченого, хочуть завербувати на службу продажній монополістичній науці? Хіба це мислимо? А втім, це робить честь... Кого з нинішніх його колег хотіли отак купити? Виходить, він справді щось у науці важить, величина, яку тут ще й досі гідно не оцінили. У них там собачий нюх. Будь-кому таке не запропонують.

— Тільки в одному ви помиляєтеся,— чемно схилив голову молодик,— цей світ, скажемо так, зовсім не капіталістичний, і не соціалістичний, і навіть не феодальний. Він абсолютно, повністю протилежний вашому.

Його зманюють у антисвіт? А оце перед ним прибулець, інопланетянин. Він потрібен передовішим цивілізаціям. Вони відчули його винятковість і заберуть його звідси?

— І це не зовсім так,— мовив, ласкаво погладжуючи борідну, молодик. — Наш світ — це не антисвіт, це продовження вашого, тільки він ідеальний, кращий, це ваше майбутнє, про яке ви всі так гаряче мрієте. Звісно, у нас є різні місця. В одному заслужено караються ті, які нам не потрібні. А для потрібних людей, незважаючи на певні їхні грішки, у нас створено всі умови. Знаєте, генієві все можна пробачити.

Інокентій Вольфович здригнувся, рясний піт прошив чоло, бо тільки тепер зрозумів туманні натяки, уповні збагнув, про який з в р у-б і ж йшлося, куди його достроково запрошували.

— Ви знаєте, крім умов для роботи, ми можемо влаштувати там і ваше особисте життя. Просте сімейне щастя. Вічне блаженство. Скажу вам по секрету, про вас запитувала давня ваша знайома, чиста душа, цікавилася, як вам тут. Привіт передавала. Жадала скорого побачення. А очі в неї як горіли, сльози стояли... Здогадуєтеся, хто це?

— Оля? — жахаючись такої ясної і реальної думки, звівся Інокентій Вольфович.

— Саме так,— приязно кивнув молодик. — Ось фотокартку передала. Вона все така ж гарна. Там не старіють.

Інокентій Вольфович машинально взяв фотокартку, якої не могло бути, але яка була. На кольоровій кодаківській листівці стояла Оля, спинившись на березі величезного синього океану, якиИ не тривожив жоден вітерець, благально дивлячись на нього.

Інокентій Вольфович відчув, що знову роздвоюється.

— Ось, підпишіть контракт,— молодик спритно витяг з «дипломата» офіційний бланк. — Зобов'язуєтеся віддати нам душу, а за все інше отримаєте сповна.

Лише зараз Інокентій Вольфович відчув, який холод іде від молодика. Костюм видався йому паперовим, з отих, що розлазяться потім після першого дощу, куплені ласими на мариночку радянськими туристами.

Рука йому затрусилася, він одіпхнув папір, заплющив очі й несамовито закричав:

— Ні, ні, ні...

А коли розплющив — ніякого молодика в кабінеті не було. Він лежав головою на столі. Дзеленькотіли скляики, товариш Дяченко клопотав біля чаю.

Інокентій Вольфович ворухнув чужими, пересохлими вустами:

— Знайдіть Івана живого чи мертвого. Знайдіть, інакше ми всі тут збожеволіємо.

Сонце вже торкнулося землі.

Цієї миті у приймальні почулися бадьорі, впевнені кроки, і до кабінету ввійшов цілий і неушкоджений Іван, рум'яний та посвіжілий зі сну:

— Що тут у вас за побоїще було? Моя поміч потрібна?

14.

Ресторанний оркестр ушкварив могутню циганочку. Внизу почалися танці на замовлення.

Пора! Маєш друге випробування.

Іван поклав у кишеню важку в'язанку ключів од усіх інститутських дверей. Своєю перемогою над зловісним чорним монахом він заслужив повну довіру керівництва. Сам директор — Інокентій Вольфович Унксов — не знав, як і дякувати:

— Ми вами дуже задоволені. Ваші заслуги перед наукою ніколи не будуть... будуть забуті.

Щоправда, товариш Дяченко прийняв радісну звістку про відкриття підземної бібліотеки, схованої од громадськості майже на тисячу літ, якось без захвату, але його можна зрозуміти. Потерпає за втрачений літопис, що перетворився на попіл. Якби ж він знав про унікальні можливості його апарата. Втім, одкривати всі козирі Іван не став.

Важенька буде ніч. Це ж треба, відьомський шабаш на території такого прогресивного інституту. Ще вчора він би у це не повірив, але сьогодні сам читав казенну об'яву, писану губною помадою.

Життя втрачало глузд, але, очевидно, місцями. Готель сяяв вогнями, двигтів ресторан, де ніхто нічого не підозрював, а Іван мусив рушати у ніч.

І тут у двері номера делікатно, інтимно шкрябонули нігтиком.

— До вас можна?

У дверях стояла зодягнена в трагічну чорну сукню його благодійниця Сонька, студячи нервовий рум'янець на щоках. Великі змучені її очі сяяли, мов зірки. Вона ще схудла, з атласних плечиків спадала шлейка, під очима залягли тіні.

Спопеляюча пристрасть привела її сюди, на цей теплий вечоровий вогник, до якого потяглася нічна її душа, хоч і відчувала, що можуть

зовсім згоріти її барвисті крильця, бо надто близько вона до нестерпного вогню істини. Вона прийшла сюди, хоч було не її чергування.

— Бачу, вам не спиться. Може, повечеряємо разом? Знаєте, я сама себе не впізнаю.

Вона вкотила за собою нікельований столик, вкритий білосніжною серветкою. Не встиг Іван мовити й слова, як у пригашеному світлі бра перед ним постала казкова вечеря. Відерце з шампанським, дичина на тарелі, облямована смаженою картоплею та зеленню, божественні аромати струмували із порцелянових слоїків, де грибний дух змішувався з чорносливним. Іван мимоволі ковтнув слину — з метою економії він повечеряв пиріжками з водою.

— Розумієте, у мене сьогодні дуже відповідальне завдання. Мені зараз треба йти.

— Як? — Сонька вмить зів'яла, мов підтята троянда. — Вночі?

— На жаль. Специфіка.

Сонька спалахнула з новою силою, на плічиках виступили кропив'яні плями:

— Ви не подумайте, що я вам нав'язуюся. Такого зі мною ніколи не траплялося. Але ви щось зробили в мені. Я ніби вдруге народилася на світ і стала зовсім іншою,— вона закусила губку, бо на очі навернулася зрадлива сльоза.

Вперше в житті серце її прокинулося, захотіло одкритися, а його одкидали. Вона не мала влади над чоловіком. Ображена гордість і впертість перетворили її на смішну школярку:

— Тоді можна... можна я вас хоч поцілую?

Іван зам'явся. І тут Сонька, яка завжди була пасивним об'єктом грубих чоловічих домагань, охоплена непереборною силою, ступила крок уперед і припала до вольових чоловічих вуст, торкнулась об колючу щоку, втрачаючи свідомість на могутніх грудях.

— Та ви що? — розгублений Іван ледь одірвав цей живий плющ од себе. — Не треба. У мене дружина.

І Сонька зосталася посеред номера ні в сих ні в тих. В очах її колихнувся вогонь. Вона вперто тупнула високим каблучком:

— Дружина?.. Я буду твоя дружина.

Двері у дзвіницю так само теліпалися на одній петлі.

Іван вирішив, поки є час до півночі, зробити товаришеві Дяченку приємний сюрприз — повернути з попелу його безцінний літопис, через який той так переживав, що не зрадів навіть відкриттю цілої бібліотеки.

Усе було так само. Він сплигнув у темну яму, намацав у ніші смолоскип, вийняв з кишені сірники...

І тут у ніс вдарив концентрований бензиновий дух, яким тягло з печери. Рука завмерла. Оце так сюрприз. Тільки чиркни — і злетів би разом з усією дзвіницею. Та що там він? Розметало б всю щойно знайдену бібліотеку.

Інтересно, хто ж це так постарався? Хіба нечисть? От переживатиме Дяченко, коли дізнається про злочинні підступи.

Обережно, щоб не брязнути своїм апаратом об каміння, випадково не викресати іскри, Іван вибрався з ями і зняв з вікон увесь толь. Хай вивітрюється.

Бензиновий дух переслідував його всю дорогу до адміністративного корпусу. Але то було на краще — в'ївшись у одяг, він одбивав людський. А це, як казав досвідчений товариш Дяченко, од нечисті найперший засіб.

Безлюдний стояв інститут.

Іванові кроки одлунювали в порожнечі. Затуливши вікна, дивилися на нього дванадцятеро променистих портретів — безгрішні мудрі очі державних мужів вселяли впевненість у своїх силах, віру в колективний розум, який все знає і вирішує за тебе, а ти, людино, виконуй намічене і йди до нових висот. Але щось місячне було у тій застиглій впевненості.

Нависала у фіолетовому безмежжі комета, кидаючи на землю тремкий відблиск минущості і беззахисності всього живого.

Біля входу попід стіною стояло вже свіже гасло, приготоване, щоб зранку прикрасити вільний козирок. На кумачі бронзовими літерами сяяв гнівний заклик:

«Геть нечисту силу з радянської науки!»

Очевидно, товариш Дяченко подбав про ідеологічне забезпечення його боротьби з пережитками минулого.

Сходив над стародавньою Лисою горою жовтий місяць, де виднілися моря та кратери згаслих вулканів. Може, й там колись вирувало життя, були квітучі міста й села, мріяв про майбутнє свій народ, але сталася космічна катастрофа — і лишився од усього того лише пил.

Цвіркуни заводили в кам'яних шпаринах безконечну пісню, гранітні східці оддавали сонячне тепло, різкі тіні падали од п'єдесталу.

Срібна хмарка наповзла на місяць, гнана високим вітром, і подалася далі, немов неспокійна душа.

Як там Марія без нього?

Намоталася в яслах коло своєї дітлашні, але й уві сні неспокійно схоплюється. Далекий деркач озветься у лузі — їй ніби хвіртка рипнула. Гупне яблуко в саду — їй ніби Іван мішка перед ворітьми скинув. Шкрябоне гілка об шибу — на побачення викликає. Пропливе хмарина під місяцем — його душа до неї лине.

Сниться, певно, їй, як в'їжджає він у село на сірому коні в яблуках, а позаду духовий оркестр з райцентру, туш грає. Як виносить йому на майдані коло контори Храпченко хліб-сіль на вишитому рушникові, схиляється перед ним:

— Низький уклін тобі од іванівців. Тепер про нас уся країна знатиме. Вже прийнято рішення облвиконкому створити у нас зразково-показове село-музей. Заживемо, як у раю...

Приймає Іван хліб-сіль, одсуває вбік свого улесливого завгара, йде до Марії, яка стоїть серед жіноцтва, не наважуючись очей звести на свого уславленого чоловіка, стає перед нею навколішки:

— Хіба зміг би я все це, якби не ти?

Бідна Марія!

А може, навідався до неї Храпченко? Сяде у світлиці, залізну руку на стіл покладе, курить і кашляє, випитує Марію і нічому не вірить. Мовляв, на горищі як дезертира ховаєш. Супиться Марія, сльози на очі навертають, бо брехати не вміє, справді не знає, де чоловік,— поїхав у столицю правди добиватися.

— А міліціонер де?

Шкода Іванові чогось стало того міліціонера. Хіба ж воно людина? Тіло в мундирі. Посади собаку на ланцюг, звели добре стерегти, то хіба заради кістки не старатиметься, не гавкатиме на кожного? Не собака винний, а господар його.

Чи сидить Марія перед вікном, знову плете, виглядає на шлях, зорі лічить, доки заколе очі й скотиться по щоці тиха сльоза. Чим тебе втішити? Чим журу твою розвіяти, скажи мені, Маріє...

Сама не своя стояла Марія перед бабою Панихою.

Клекотіло в печі полум'я, сичав перемотаний ізоляцією змійовик, капотіло в сулію цілюще зілля, куди підсипала баба тютюну для міцності:

— Всі чоловіки однакові, Маріє, усі жеребці. Тіко нову забачить, то й слину пускає, ги-ги-ги-ги-ги.

Заплющувала Марія очі, мотала головою, але не щезало те видиво, дихало парою з бездонного казана.

Стоїть її Іван посеред готельного номера, світло пригашене, музика грає, на столику срібне шампанське в бочечці, вечеря наготована, скриньку свою забув, а в губи йому вп'ялася міська якась, ніжку звела у срібній босоніжці — жадібна, ненаситна, так би й втягнула в себе.

Закипіла кров у Марії, пішла бульбашками, кривавий туман розлився

в мозку, роздерла б її надвоє і вдягнула на покірно схилену голову. І це її Іван?

— Правду ви, бабуню, наворожили. Тільки з дому, а вже кращу знайшов.

Відстовбурчила баба вуха, губа хтиво одвисла:

— Уже й товче?

— Та ні, цілуються.

— Ну, зара світло виключать, тоді вже нічого не побачиш. А мені, було, дівчинкою, хлібом не годуй, а дай за молодими у шпарину подивитися. Куди там вашому кіно! Шкода, проявник скінчився. Вірний у тебе чоловік, жодної дірки у штахеті не пропускає, хи-хи-хи.

І оце той, через якого вона щоночі вмирає? Якого на білому коні з далекої дороги при місяці вигляда? Який хустку їй обіцяв із столиці?

— Ха-ха-ха,— чорний сміх вилетів з горла.

Глянула на себе в облупленому дзеркалі — солом'яна вдова. Йому не треба і собі не треба. Нащо тіло мордувати, коли далі життя нема?

Ласкаво погладила її баба по крутому стегні, масно зазирнула в очі:

— Од тих чоловіків сама біда. Тіко жінка може жіночв серце зрозуміть. Давай, Маріє, я тобі за чоловіка стану.

Слизька, ніби жаб'яча лапа, була та рука. Струснула її Марія. Зовсім не хотіла жити.

— Хай мене смерть цілує!

Заляпотіла себе по стегнах баба, пустилася в танок:

— Допекло, га? Як і я, не хоч буть серед людей? А згадай-но наш договір, Маріє. За службу маєш мені своє тіло на ніч дати.

Наче на чужий одяг, глянула Марія на своє жіноче єство:

— Беріть. Нащо воно мені?

Заметушилася баба, дістала з припічка настій у плетеному бутлі, налила кривавого трунку у дві склянки, простягла Марії:

— Ану, бери з бабою на брудершафт. Вип'ємо, хай душа з тілом розстанеться.

Наче живий вогонь влився в неї. Стала попереду безтілесна її душа, що не могла в це повірити. Благально дивилася Марії в очі, просила — схаменися! Але плюнула їй услід Марія, виставляючи за двері — іди геть, дурна!

— Тепер роздягайся, Маріє,— почула вона владний голос. — Та хутчій, бо мені ніколи.

Рвонула баба гудзики на кофтині, скинула одна за одною десятеро спідниць на долівку, розщепила пояс і кинула в запічок дерев'яні накладні сідниці, мов кульбаку, і застрибала од нетерплячки уже в усій своїй первісній красі — ноги порослі шерстю,груди панчохами звисають, звте живіт тугий і синій. А там, де лоно, все сірим павутинням заросло.

— Ну, давай поцілуємося, тепер ми посестри.

Ще нічого не трапилося в інституті, але притихло враз усе, ніби виріс довкола високенний паркан, лишивши його зовсім самотнім на безлюдному острові, дрібно затенькали шиби у вікнах, затремтіла земля, ніби ворухнувся у ній хтось великий, закутий у глибинну товщу.

У повітрі запахло сіркою.

Зашкряботіло в дощовій ринві, вилетів звідти білий гладкий щур, гнаний сліпим страхом, а тоді з усіх дірок полізло на евакуацію щуряче населення адміністративного корпусу — сиві діди й прадіди, вагітні щурихи з немовлятами в зубах. Кинулися вони площею туди-сюди, ніби перед землетрусом, шукаючи порятунку, а тоді рвонули центральною алеєю геть зі своєї вотчини, затоптуючи на ходу слабших.

Починається.

Одкривати двері було вже пізно. Іван нахилився і пірнув у темну щілину за прихилене до стіни новеньке гасло. Невже все, що він чув од бабусі в казках, правда?

Але ж розказувалв бвбуся, що коли ходили старі люди на прощу до Кнєаа, то одного смілиаого, який пішов у таку ніч на Лнсу гору ночуаатн, хіба такий козарлюга був, нечисть розуму позбавила — навіки жінок одцуравгя. А теж, розквзували, спершу сміявся.

Невже випало йому побувати в центрі шабвшу? Це ж безцінні наукові спостереження. Іван ліг зручніше і завмер у чеканні.

Встаaав жоатий місяць над горою, чорніли на гребені параболічні антени, і а тому примарному світлі побачнв він чорні цяткн, що наблнжалися, рослн, нагадуючи аже зграю перелітних птахів, що заходнлн на посадку. Такі самі зграї, зі свистом розтннаючн повітри, летілн зусібіч. І хутко асе небо нвд головою сповнилося лопотінням, клекотом, іржанням, чорні тіні з трнметровим розмахом ковзали над осаітленою площею, збираючись над горою.

Небо кипіло, ніби казан.

Щось доісторичне було в цьому, бо нагадували дивні істотн своїми шелестючимн доагими крнлами птеродактеліа, які злітaлися сюди у вирій, вцілівши десь у найтемніших печервх.

Обиралн вони галявини, ламаючи гілля, сідали між дерев, ляскотіли крильми, ніби вибивалн порох. Незабаром спалахнули на горі перші каолі аогники, затріщаа хмиз, який тяглн до них звідусіль, пломені аже звивалися анще дерев, бурхаючи іскрамн. З вереском злітали біля них иові прнбульці, якнх радо качали на руках тоаарищі. Лунав радісний регіт, гупалн од дружніх стусаніа груди, з виляском цмокалися ауста, дзеленькотіли пляшкн, срібно співали чарки, що ходили по колу, підігріваючи радість довгожданої зустрічі. Вже й почувся гітарний перебір, прокурений голос завів бардіаської пісні.

Турнстський зліт, та й годі.

А чорного полку все прибувало. Креслили небо на вогняних мітлах гачконосі старі. Опускалися з космосу прозорі зеленаaі блюдця. Рохкали загнуздані кабани. Чимало люду сиділо просто на унітазах, вирвавшись з дому а смугастих піжамах.

Зліт обіцявси бути аельми предстааницьким.

Іаан уже зібраася перебігти ближче до епіцентру подій, але з темряви на майдан вибігло маленьке зелене чортеня, яких малюють на дні горілчаної пляшки, одиак живе, сторожко озирнулося довкола і подалося до адміністративного корпусу на розаідку.

Іван одхилнася за гасло, стримуючи серце. Важко йому буде протн такої армади нааіть з диао-апаратом, якщо аияалять.

Зелений носик засопів просто иад вухом, чортеня ледь-ледь по складах прочитало гнівне заклиття, радісно заверещало, і туга цівка вдарила об полотно. Зробнаши свою справу, воно заклало два иальці а рот і голосно, наче футбольний фанат, свиснуло.

Іван полегшено аорухиуа плечнма. Хоч у гасла ніхто вже не вірив, але й за инх не зазирали.

І одразу оглушливим, різнокаліберним санстом озвялася вся гора, немов стадіон після забитого гола, замелькали між гілля смолоскипи, й усе чорне воїнство заворушилося, стікаючись з гори до адміністративного корпусу.

Діловито аирннали з темрямн, тримаючи під пахвами теки, лнсі, голопузі, але у галіфе наукові співробітникн, якнх Іаан нібн бачна у інституті адень, проте невпізнанні. Денні були мляві, анемічні, моа дощові черв'якн, а ці енергійні, повнокровні, аертляві.

Виник з-за рогу і притулився біля стіни табунець дебелнх аертнхвісток, які одразу заблискали у місячному промінні дзеркальцимн, почалн обмінюaатнся помадами, тушшю. З ніжних діаочих ауст звучала такв анатомічна термінологія, що Іван тільки хекнуа.

Затріщалн кісткн, і з темені повнлізали на площу якісь заплісняаілі старорежимні дідки, несучн на кривому держаку чорний прапор.

Прааоруч аискочиа на майдан дружний загін круглоанднх козарлюг з оселедцями на головах, у шароаарах, з макітрами та ложками.

а ліворуч з'явився колектив канцеляристів, всі у пенсне, з гусячими перами за вухами, яйцеголові. Забачивши одне одного, вони заревли і кинулися в обійми — почалося братання.

Народу все прибувало.

У перуках, магістерських мантіях, з акредитаційними картками на грудях стягувалися іноземні делегації на чолі з науковим керівництвом. Зазвучали привітання латиною, англійською, німецькою, французькою, іспанською. Назустріч їм виходили з розкішними дарами представники східномовного світу — у тюрбанах, бритоголові й зовсім безголові, з одним оком, що визирало з розхристаних мантій. Тут же почався обмін сувенірами, дарами, ксерокопіями доповідей, згадувалися давні і започатковувалися нові контакти. Вавілонська суміш мов вирувала над майданом, але всі учасники чудово розумілися зовсім без тлумачів — ясним кожному матюком.

Панував знайомий кожному, хто хоч раз був у кулуарах наукових симпозіумів, гомін, зондувалися погляди, сходження і розходження, схильність до угруповань, встановлювалася атмосфера, яка завше визначає погоду всіх форумів,— чи будуть тут грім і блискавка сенсаційності, чи встановиться офіційна погода з бурхливими оплесками.

Нарешті пробрався крізь натовп на голову вищий од усіх чорнобородий молодик у елегантному смокінгу, проте в чалмі, що надавало йому вишуканої елегантності, легко вистрибнув на порожній п'єдестал, довкола якого гуртувалася юрба, зняв свій екзотичний головний убір, і проти місяця блиснули інкрустовані діамантами ріжки. Він схилився перед натовпом у глибокому поклоні, вичекав мить і високо звів руку.

Збуджений натовп затих.

— Шановні товариші, леді і джентльмени! Від імені і за дорученням нашого геніального вождя й учителя всіх часів і народів, найлютішого ворога всього прогресивного людства, полум'яного шовініста та запеклого націоналіста товариша Антихриста, дозвольте мені відкрити цей урочистий зліт, присвячений знаменній даті — тисячоліттю з дня утворення Всесвітньої алхімічної асоціації!

Здійнявся несамовитий свист, бурхливі оплески, що перейшли в овації. З натовпу зреали могутні голоси:

— Слава товаришеві Антихристу! Хай вічно живе засновник і фундатор всіх наук на світі! Послати від імені нашого зльоту привітальну телеграму з подякою за батьківську турботу!

Молодик перечекав кілька хвилин, доки ця ейфорія вщухне, але вона не вщухала, бо кожен дивився на сусіда і боявся зупинитися першим, щоб його чортзна в чому такому не запідозрили. Молодик схвально махнув:

— Дорогі товариші, дозвольте вважати ці оплески знаком одностайного схвалення. Привітальну телеграму, в якій висловлено наше бажання докласти всіх сил, щоб виправдати високе довір'я, було відправлено ще вчора.

Угору полетіли капелюхи, брилі, перуки, кепки, циліндри та тюрбани.

— Товариші, наш зліт відбувається в історичний час. Від нас, від нашої праці залежить подальша доля людства. Ми порадилися і вирішили винести на порядок денний, точніше — нічний, одне питання:

«Як перетворити Цей світ та Той світ?»

Асамблея вибухнула новим громом оплесків, од якого залящало у вухах:

— Палко підтримуємо! Нажилися й досить!

Молодик і собі повплодував однією рукою:

— Це величне завдання виправдовує всі засоби. Ми повинні йти в ногу з часом. Отож магістральним напрямом нашої роботи сьогодні має бути боротьба за повну перемогу науково-технічної революції над людством! Пропоную здійснити програму повної й остаточної ліквідації людства як класу затятих матеріалістів до двохтисячного року!

У натовпі негайно піднявся транспарант:

«План чотирьох п'ятирічок — за одну семирічку!»

За хвилину в очах зарябіло од завчасно приготованих гасел та закликів, які продемонстрували надзвичайну активність вічних науковних сил у прийнятті зустрічних зобов'язань.

Молодик схвально кивав на кожне нове:

— На нинішньому засіданні ми повинні без бюрократичних заліковань розробити ефективні заходи по ліквідації старого суспільства, заснованого на експлуатації людиною духів. У світі, який розпочне свою нову історію, духовне визначатиме матеріальне. А тепер прошу висловлювати свої думки та пропозиції.

Маніакально активний набрід враз притих, товариші поопускали голови, розглядаючи нігті на ногах.

— Прошу активніше, активніше, товариші. Скромність прикрашає тільки людину. Так, ось у нас списочок тих, хто записався попередньо. Перше слово дозвольте надати гостинним господарям нашого базового інституту, де ми вже неодноразово за тисячоліття проводили обмін передовим досвідом. Тут нам дещо обіцяли наші хіміки...

На постамент виліз жовтий, схожий на перекислий огірок, дядечко, одкрив рот, звідки порскнула зайва жовч, і сардонічно скривився:

— Ніхто не стане заперечувати наші успіхи за останні п'ятдесят літ. Завдяки нашим невтомним зусиллям більшість річок та озер, лісів та полів стали непридатними для звірів, але на досягнутому ми ніколи не зупинялися. Тепер настала черга людини. В руслі висунутого заклику пропоную неухильно проводити курс на абсолютну хімізацію сільського і міського господарства до повного витіснення всілякої органіки з людини. Неорганічна людина — це вже не людина, це кладовищенський пам'ятник людині. Ми в своєму інституті беремо підвищені соцзобов'язання: завдяки створенню нових сильнодіючих гербіцидів та пестицидів завершити ліквідацію найбільших шкідників у природі — людей всього за десять років. Хай живе природа без людини!

Грім оплесків підтримав цю пропозицію. А до імпровізованої трибуни вже пробирався новий оратор — квадратний, із залізними шарнірами замість суглобів, що іржаво рипіли на кожному кроці.

— Ми-кі-бер-не-ти-ки, — почав він жерстяним механічним голосом, зі дзвоном гупнувши себе в груди,— га-ря-че-під-три-му-є-мо-про-по-зи-ці-ю-про-вес-ти-пов-ну-на-у-ко-во-тех-ніч-ну-ре-во-лю-ці-ю. Лю-ди-на-це-про-сто-по-га-ма-ши-на. Во-на-прим-хли-ва-час-то-ви-хо-дить-з-ла-ду. Лю-ди-ну-тре-ба-за-мі-ни-ти-ро-бо-та-ми. Во-ни-слух-ня-ні-і-бу-дуть-гар-ни-ми-слу-га-ми. Ро-бо-ти-не-здат-ні-до-со-ці-аль-них-ре-во-лю-цій. Ми-ж-зав-жди-ли-шим-ся-па-ну-ю-чим-кла-сом. Во-ни-пра-цю-ва-ти-муть-на-нас-фі-зич-но-а-ми-від-по-чи-ва-ти-мем-ін-те-лек-ту-аль-но. Наш-від-діл-про-по-ну-є-за-мі-ни-ти-про-ле-та-рі-в-лю-дей-про-ле-та-ря-ми-ро-бо-та-ми. Це-і-бу-де-ос-тан-ня-на-у-ко-во-тех-ні-чна-ре-во-лю-ці-я-на-зем-лі! Ура!

— А хто ж тоді думатиме? — пискнув зляканий голосок.

— Ми-ство-ри-мо-штуч-ний-ін-те-лект. Хай-ро-бо-ти-за-нас-пра-цю-ють-а-ком-п'ю-тер-ду-ма-є. Лю-ди-ж-ві-дім-руть-як-прой-де-ний-е-тап-ци-ві-лі-за-ції. Хай-жи-ве-іс-то-рі-я-без-люд-ства. Ура-ура-ура!

З рота його повалував густий дим. Бідолашний кібернетик перегрівся од інтелектуальної напруги.

— Води,— закричали найближчі,— горить товариш на роботі.

Проте на звільнену трибуну підстрибом, на чотирьох, по-мавпячому виплигнув здоровенний низькочолий громило. Він люто плюнув згори на конаючого кібернетика.

— Мало ми вас пересаджали, інтелігенти паршиві. — Він нервово хльоснув себе хвостом. — Мавпами нас називати. Та я б усіх вас ще до Дарвіна за грати, щоб і духом вашим людським не пахло на землі. Розплодилися на нашу голову, гнобителі проклятущі. Знущаються з нас, пролетарів розумової праці. Зачинили у вольєрах, бананів не дають, червивим м'ясом годують, ще й вважають себе царями природи. Та якби не той Дарвін, ще невідомо, хто над ким був би. Геть царизм! Наш відділ приматів категорично вимагає — усіх інтелектуалів у зоопарки, на наше

місце. Це позбавить людство мізків, а без мізків вони вже не люди, а мавпи. От тоді й настане всезагальна рівність, і ми знову добуватимем вогонь тертям. Отак — круть-круть..

Агресивного представника хвостатого племені змінив солідний, в окулярах, з лекторським голосом:

— Гадаю, товариші тут не зовсім мають рацію. Ми, економісти, вважаємо, що економіка повинна бути економною. Людей можна не знищувати, досить їх перетворити на економічну категорію — робочу силу на зразок кінської, трудові ресурси, зробити їх додатками до машин. Курс взято правильний. У них вже жінка — лише трудівниця, наставниця своїх дітей. Ми планомірно замінимо людину мислячу асоційованим робітником, залишимо їй тільки виробничі відносини, внаслідок чого вона забуде про своє відтворення.

На п'єдестал, підтриманий товаришами, видряпався старійшина у траурному костюмі з червоним бантом на лацкані.

— Тоді вони мене виключили з партії. — Він помчав. — Оголосили ворогом народу. — Він помовчав. — Я змушений був перейти на нелегальне становище. — Він помовчав. — Але ця науково-технічна революція — це наша революція. — Він помовчав. — Її заповів нам ще у двадцятому році товариш Троцький. — Він помовчав. — Створити трудову армію, перевести робітників у казарми, зробити їх гвинтиками державної машини. — Він помовчав. — Тоді його лаяли. — Він помовчав. — А тепер ми його ідеї втілюємо. — Він помовчав. — Плагіатори. — Він помовчав. — Старі кадри вибито, але ідея живе. — Він помовчав. — Ми палко підтримуємо курс на концентрацію. — Він помовчав. — Ми зробимо нашу державу концентраційною. — Він помовчав. — На базі розвинутого соціалізму ми створимо кріпосний. — Він помовчав. — Тільки примусова праця без жодного стимулу вб'є людину. — Він помовчав. — Піонери в таборах будуть носити пісок з купи на купу. — Він помовчав. — Треба з дитинства відбити усі бажання. — Він помовчав. — Нині головне — ліквідувати спецпайки та розподільники для їхнього керівництва. — Він помовчав. — Тоді й керівництву буде байдуже — жити чи вмерти! Їм буде нічого втрачати, окрім своїх ланцюгів. — Ображений на всілякі людські привілеї, натовп кровожерливо заревів, затупотів ногами.

А до аудиторії, кланяючись на всі боки, вже звертався яйцеголовий блідий інтелігент, що не мав плоті, а складався з самого духу:

— Шановні колеги, м-м, радий доповісти урочистому зібранню, що наша теоретична лабораторія під керівництвом товариша Дворковича, тінню якого і заступником на цім світі я являюсь, вже чимало зробила для того, щоб у якнайкоротші строки привести радянський народ у кращий із світів, як казали древні, optimus mundus. Наші працівники у важкі революційні роки запропонували семимильний стрибок з капіталізму у світле царство воєнного комунізму. За нашим генеральним планом було задумано і здійснено колективізацію, яка дуже і дуже просунула нас уперед. Ми вклали у голову намісника Антихриста на землі товариша Сталіна геніальну думку, що в міру наближення до комуністичного раю класова боротьба за місця в ньому загостриться. За нашими теоретичними рекомендаціями було організовано велике переселення в наш кращий світ цілих народів, і ви знаєте, ще жоден емігрант назад не повернувся. Без політичної тріскотняви ми перетворили комуни на комуналки, що привело до ще існуючої громадянської війни під дахами. Словом, ми зустрічаємо тисячолітній ювілей асоціації, як вони кажуть, вагомими трудовими дарунками. Наша сила в тому, що ми завжди виступали від імені їхніх світлих ідеалів. А як помітили ще латиняни, solem guis dicere falsum audeat — хто посміє сказати, що сонце брехливе? На нинішньому етапі наша теоретична лабораторія розробила нові грандіозні плани дискредитації комунізму в усьому світі. Ми знову обіцяємо народам його третє пришестя в його найближчому майбутньому. А коли вони знову розчаруються, от тоді, хи-хи, й настане справжній кінець цього світу!

— Брехня — зіпхнувши підступного теоретика, на п'єдестал виліз черевастий, кров з молоком, дядько, який ніби з ярмарку прийшов у ці наукові кола. — Вам уже і зараз ніхто не вірить. Казав пан, кожух дам, та слово його тепле. Люди не завтра, а сьогодні жить хочуть. Чом вони з вашого раю та в наше пекло втікають? Бо у нас хоч і дьогтем смердить, зате тепло та горілки хоч залийся. Гадаєте, багацько серед них ангелів? Та всі грішники! Ви їх у небо кличете, а ми їм на землі практичеськи усе даємо. До вашого раю, як до неба рачки, а ми їм фактичеськи пекло на землі створили. Ще чуть-чуть — і буде справжнє. Суші сліко оно штучними морями затопили, заводів сиіио понастроювали — уже сажею дихають, а через м'ясо в магазині скоро один одного почнуть жерти! То хто практичеськи зробив більше? Ми, петюньківці, чи оці? Нам ще год-два — і нікого нікуди не треба буде переселять. Своїми руками собі пекло на землі влаштують!

Натовп схвально загув, так припала до вподоби ця ідея. Ні живий ні мертвий сидів Іван за свіжим гаслом, схопивши голову в руки, бо хоч і фантастичні трохи були проекти, божевільні, та найдивніше було те, що люди самі їх і втілювали.

Кокетливо писнувши, бо якийсь старець вщипнув за апетитну сідницю, на п'єдестал вискочила молодюсінька відьмочка в чорних панчохах, грайливо пустила бісиків найближчим чоловікам.

— Хай живе сексуальна революція! Ми закликаємо всіх повернутися назад, до природи. Це ж так просто. Люди позбуваються всього людського і знову стають тваринами. Нас об'єднують тільки стадні почуття...

— Знову колективізм? Набридло,— похитуючись, вибрався на п'єдестал геть сколотий, живого місця на ньому не було, юнак. — Тільки крайній індивідуалізм. Кожен сам собі мусить стати всесвітом. Вперед від природи. Ми пропонуємо молодому поколінню оце,— він витяг із сідниці шприц і високо підніс над головою. — Ці кристалики є повним замінником життя. Людині здається, що вона живе, а насправді вона живий труп. І це вони зроблять своїми руками, ще й відчуваючи не знану простим смертним насолоду.

— Правильно! — загули на майдані. — Це найприємніший шлях до кінця.

Тим часом на імпровізовану трибуну вирвалася з юрби худа, розпатлана дама в синіх панчохах:

— Як представник медицини, я категорично проти. Я, навпаки, пропоную засіб, од якого людина назавжди позбудеться потягу до гріховних насолод. Їм просто безглуздим видасться тертя двох тіл з метою народження третього. Кохання повинно стати каторгою. Наш метод запобігання вагітності гарантує негайне припинення дітонародження, а відтак позбавить людство майбутнього.

— Не зовсім поділяю цю думку,— прохрипів старечий голос. З допомогою аспірантів на п'єдестал видряпався малий, горбатий, триногий дідок. Але коли Іван придивився, то виявив, що третє зовсім не нога. — Ми, сексопатологи, добре знаємо, що люди такі гріховні, що ніколи на це не підуть. Навпаки. Були й папи римські, які не мали діла хіба що з кіньми. Взять мене, хи-хи-хи. Сивина в бороду, а біс у ребро. Вже академік сто літ, а й досі дівчатинкою ласую. Гріхам треба догоджати. Наш відділ розробив програму повної деморалізації людства. На наших НПО ми випускатимемо широкий набір любовних настойок, різні такі інтересні буклети, відкриємо широку мережу спецмагазинів. Особливу увагу приділемо, на жаль, трохи призабутим, содомії та скотолозтву. А вже хай бактеріологи підкинуть нам якогось мікробчика, вірусочка. Як показує історія, од венеричних хвороб вигибали цілі народи. Наше завдання — впоратися з цією гріховною цивілізацією...

Слухав Іван, і волосся ставало дибки. Чи знав людство, що йому готують? Це все треба вислухати і закарбувати кожне слово, щоб завтра вдарити на сполох.

А ка п'єдестал тим часом акскочив гострокосий, замотаний у газетк тип і зашелестів занудливим голосом:

— Наш відділ кадріа пропонує замініть людей аккетами. За нинішніх умов розвитку бюрократії у них цього ніхто не помітить. Одкакоао ж дкаляться не нв людику, а на папір. Отак мн потихеньку-помвленьку і підмікимо. Прокннуться одкого чудоаого ранку, а скрізь самі паперк. В установах сидять папери, на паперах їздять і паперамн поганяють. Ви уявляєте, пвперова цивілізацік?..

— Дуже вктуально! Перспектиакий напрям! Молодця!

Вдоволений кадровик підніс руку до грудей на знак подяки.

Тоді, сопучи і пирхаючи, із дальнього кутка на п'єдестал виліз старшнй монстр — ноги козлячі, тулуб від старого «Звпорожця», звмість голови телефокна трубка. Він задзвеців, зашипів, прокректав:

— Алло, ми, предствввники центру генкої ікжекерії, можемо запропонувати для впровадження квйширший всортимент засобів поступоаої реконструкції людини ка що заагодно, починаючи від кеитаарів та песиголовців до людино-кввунів тв людино-шпал. Шляхом нескладних мутацій, пі-пі-пі-пі, ми можемо перетаорюаати жіиок на русалок, чолоаіків ка жіиок...

— Дуже перспективно! — підтрнмав натовп.

— ...для асіляких коктор зкадобляться люди-самописки, я ке кажу аже про те, що всякій аладі треба будинки з вухами та стіни з очкма. Нинішні умови цілком сприяють цьому. З гордістю можу заявити, що мене особисто в нашому відділі перетворили на людину-телефон!

З темряаи ашпірнув на граніт чорний мокак, схожий на забитого кілком, тільки оточений великкм почтом. На майдані звшепотілк:

— Представник Ввтікаку!

Монах суаоро оглякув хвостате збігоаисько:

— Тут, иа цій благословенній землі, де понад вісімсот літ тому було засновано асемогутній монастир доміниканського ордену, нікому ке гоже забуаати про досвід святої ікквізкції. Це ми спалили ка аогнищвх великих єретиків Джордвно Бруно тв Яна Гусв. Цим ми відкинули справжню науку иа кілька століть пазад. Це під нашим крилом розквітала алхімічна асоціація. Це ми оголосили єдиною метою науки — перетворити свинець на золото. Всякий іпакомислячий піддаввся у нвс кайжорстокішим тортурвм. Ми ивдовго відбили у людства бажання сумніватися в ааторитетах і думати. Нвшими буллами нвуку, якв служилв блвгу, оголошено нвймвикою дняволв, а ту, що служила Сатані,— богоугодною. Нині мн пропонуємо оголосити хрестовий похід науки проти людства. На міських площах знову повинні запвлатк бібліотеки, наші комісари мусять піти по домівках, щоб своїм політичним нюхом вчути асі звборонеиі книжки, які дозволяють людині пидиестися до богорівності. Наші шпигуни, які ще жквуть серед них, поанині вже сьогодні взяти на олівець усіх тих крикунів, які хочуть позбавити людство стрвху. Страх і тільки страх поаннен керуаати людьми. На нас покладено історичну місію — знищити цю імперію зла. А для цього всі засоби придатні!

— Тільки розв'яжіть нам руки! — вискочив на трибуну напіввійськовий, напівбізнесмен, припалюючи сигвру від сигари. — Ми, представники військово-промислового комплексу, завжди готові! У наших лабораторіях створено твкі отрути, одної краплі яких виствчить, щоб отруїти цілі мегаполіси, досить капнути їх у водогін. Мн маємо в своєму розпорядженні такі бактерії, які досить закинути у сусідню ворожу країну, щоб почалася всесвітня пвндемія і аід мору вигибло все людстао, а це шлях до вічного мкру, якого аонк так првгнуть, ги-гн-ги. Нині ми розгортаємо небувалу космічну програму, розробляємо променеву зброю, лазери з ядерним капомпуванням, а колк почнеться третя саітоаа аійна, аони самі знищать одик одного без нашого атручаккя, а ми спостерігатимемо асе з космосу!

— Батьку, батьку слово! — звлементував натовп.

На поствмент видобувся лисий, сталевозубий старець і привітав збуджений катовп:

— Діти мої, щоб зробити собі втіху на схилі літ, я придумав нову бомбу. Ядерна, воднева та нейтронна проти неї мильна бульбашка. Бомбою стане вся земна куля. Досить буде розпочати ланцюгову реакцію — і вона ніколи не закінчиться, доки Всесвіт не перетвориться на зоряний порох. Я б міг скористатися нею хоч завтра, але ще сам хочу тут трохи пожити, а як вмиратиму, діти мої, то всіх за собою в могилу заберу!

— О, майн гот,— ніби з могили вкліз на п'єдестал обгорілий, у зотлілому чорному френчі труп з чорними вусиками. — Чому так пізно? Де ви всі раніше були?! Якби ви всі працювали на мене, ми б таки здійснили бліцкріг, звільнили б землю від нижчих рас, завоювали для арійців життєвий простір. Ми ж мали неоцінений досвід — це наші вчені придумали газові камери, це ми перші в світі влаштували промислову переробку людей у крематоріях на кісткове борошно, це наші вчені вперше перетворили людей на піддослідних тварин у своїх клініках! А наші концтабори — це зразок трудової дисципліни! Ми прагнули знищити людей, щоб створити надлюдей, яким всі людські почуття не знані. О, майн гот! Яка була програма! Тисячолітній рейх... Нам не вистачило до атомної бомби лише одного року — і зараз світ був би в наших руках. Хай живе фашизм — найантигуманніший устрій на планеті!

— Зіг хайль,— ревнув, запалюючи паперові факели, натовп. — Зіг хайль!

Чорне море ненависті завирувало на площі, дихаючи горілкою та пивом, дьогтем та сіркою, лізли й лізли на трибуну оратори, пропонуючи свої послуги у справі якнайшвидшого перетворення цього світу на той,— старійшини вимагали геронтократії, щоб не дати життя нинішній молоді. Якийсь напіавайськовий закликав реанімувати Сталіна, який би довів розпочате до кінця. Злюща білява відьма закликала винищити під корінь усіх чоловіків, щоб жодного гада на землі не лишилося.

Дивився Іван на все те, стискуючи свій апарат, і тільки бажання дізнатися про всі їхні плани до кінця стримувало його руку.

Виходять, за справжньою наукою всі віки завжди чорною тінню ходила ця антинаука, що слугувала не людині, а Сатані.

Та нарешті вже охрипло те урочисте засідання, всі можливі способи геноциду були висловлені, навіть червоні кхмери поділилися своїм досвідом, і всі були схвалені, бо, як зазначив, знову вийшовши на трибуну, срібнобородий молодик, до всього на світі треба підходити комплексно. Від імені і за дорученням зібрання лисенківці з Лисої гори одноголосно прийняли резолюцію:

«Перетворити Цей світ на Той до двохтисячного ювілею товариша Антихриста».

Дочекавшись, поки вгамуються останні активісти, повноважний посланець верховного правителя пітьми урочисто проголосив:

— А тепер, товариші, переходимо до другого питання, неофіційного. Шабаш!!!

І одразу, немов за помахом чарівної палички, з повітря виткалися скатертини-самобранки, схожі на ті, які в лісосмузі голова начальству накривав, з'явилися на них смажені вепрячі туші, валухи, копчені вугрі, осетри, жаб'яча ікра в тазках, ковбаси різної товщини, жовч у карафках, туалетний папір замість серветок, одне слово, усе, чого душа забажає.

З реготом притягли відьмочки смажених немовлят, падла для любителів, котили петюньківці зі своєї лабораторії діжки з квашеною капустою та огірками, барила з горілками та вином, навіть заспиртовані мізки для гурманів.

Вибивалися днища, наливали виночерпії трунки в черепи, обносили гостей.

А тоді звів руку над головою посланець нечистого, дочекався тиші й виголосив тост:

— За науку, яка вимагає собі в жертву людину!

Тисячею горлянок заревів, цокаючись і чоломкаючись, натовп і випив першу до дна. Вискочили до поважного представника Антихриста підлабузники:

— Дозвольте вас поцілувати. Прийміть наші скромні знаки уваги.

Обернувся той, розіцепив пояс і спустив штани, відкриваючи волохатий зад.

— Дозвольте ось сюди,— залементували підлабузники,— розсунути щічки, не ображайте вірнопідданих, такий звичай.

Висолопили червоні язики, слина з них капає, товчуться, хто першим буде допущений. І одразу така черга виникувалась, що злякався молодик:

— Досить, досить, ще залижете.

І тут затремтіла, здвигнулась земля під Іваном, почув він десь глибоко глухий, могутній стогін, од якого зовсім збісписався натовп:

— Вилупився, вилупився! Завтра вийде!

Запалахкотіло вогнище із книжок, які люто пошаргала нечисть на купу, прилаштувалися коло нього найспритніші — смажили на нових єресях мисливські ковбаски та сало на шпичаках. Діяли цілком у дусі старих добрих традицій.

Уже по третій обнесли юрбу виночерпії, гучнішими стали балачки, заблищали очі, зойкали та хихотіли відьмочки, яких щипала та лоскотала наукова братія, полетіли долі мантії та піджаки, затріщали сукні, випускаючи назовні зголоднілу плоть, яка шукала одна одну, завертілася на майдані ярмаркова карусель, де торгувалися, били по руках, продаючи любовні втіхи.

Злетів на небо один відчайдух, попробував зняти місяць, але буцнувся головою об небесну твердь і беркицьнувся назад — п'яний скрізь п'яний.

Втер од пінного кривавого вина вуста срібнобородий молодик, оглянув пістряву юрму, хижо й ласо прицінюючись до різних порід жіноцтва — пухких білявок, пристрасних брюнеток, у яких посмикувалися вуста од стримуваної жаги, рідних сонних корів, до вим'я яких могло присмоктатися одразу п'ятеро, рудих войовничих тигриць, які вже самі обирали собі серед чоловіцтва жертву, холодних вчених дамочок в окулярах, які стягали з себе сині панчохи...

— А тепер конкурс краси! Хто вона, міс Лиса гора?

І одразу рвонули до п'єдесталу претендентки, пацаючи п'ятами суперниць, скидали з себе вже останнє, хтиво відстовбурчували м'якуші, щоб сподобатися представникові сатанинського центру. Негайно ж зчепилася бійка, пішли в хід нігті, висмикування кіс, одгризання вух. І кожна гукала:

— Я, я! Мене візьми!

Але пересичено, бридливо оглянув одвічних професіоналок срібнобородий і одмів ці домагання:

— Ц-с-с-с...

Тихо-тихо стало на майдані. Лиш зашелестіло в повітрі:

— Вона, вона летить!

З фіолетової височини нічного неба опускалася в центр кола на вогняній мітлі небачена красуня. Розступився і змовк навіть безсоромний натовп, бо страшна, космічна була ця врода. Звтріпотіло полум'я, вихоплюючи хвилясте смоляне волосся, стрункі, мов у амазонки, ноги, тугі перса, що здіймалися й опускалися після пережитого польоту, знайому родимку на шиї.

Марія?!

Стрепенувся, не повірив своїм очам Іван. Вона і не вона. Завжди добре, чисте обличчя цвіло тепер хіттю і злістю, губи зміїлися, а руки вперлися в тонку талію.

Таки Марія. Ось тупнула знайомою ніжкою, викличино озирнула натовп:

— Хоч ніч, та моя! Кохатися хочу! Ану, хто тут з вас найсильніший?

У кого кістка любові найтвердіша? Ох і зголодніла я за сто літ, зубами гризтиму. Чи боїтесь?

І одразу коло неї сплівся дикий клубок тіл, гора спраглого м'яса, що собачою тічкою закружляла довкруг.

Та лиш скривився на те срібнобородий, набрав у груди повітря, дмухнув — і розлетілася ася колотнеча по кущах. Скинув він вбрання — і забронзовів проти високого місяця гераклів торс з могутніми біцепсами, кінські ноги, між яких вже прокидалася жеребцева сила.

Аж розцвіла Марія, затремтіла вся, йдучи в його обійми:

— Дитину від тебе хочу, вершнику мій, ти, бач, який дужий, не те що мій Іван...

Мов жаром з печі пирснуло Іванові в обличчя. Обгоріли вії та брови, забило чорним попелом очі. Не міг і не хотів він більш жити.

Та, яку кохав і якій вірив, як собі, зрадила його тоді, коли йому було найважче. Ще й насміхається, за чоловіка не вважає. А він, дурень, переживав — чи не погано їй самій, ходив, мов коло малої дитини, за батька-матір був, бо сиротою росла. І от така тобі дяка. Та пропади ти пропадом!

Вискочила Марія на плечі тому атлетові, притерлася зручніше на шиї, гукнула: «Но, пішов!» Заіржав він, роздираючи рот до самих вух, і пустився галопом по майдану. Обхоплювала його голову Марія білими ногами, цвьохкала гіллячкою, розпалюючи плоть, щоб прокинулася від болю.

І. Падалка. Ілюстрація до книги К. Тетмайєра «Легенда Татр»

А тоді спинився він, звіржав, б'ючи копитами, а його «вірна» дружинонька щасливо засміялася, осідаючи вниз по бронзових грудях...

Укусив Іван палець, пив свою кров і одного бажав — умерти ось тут, щоб не знати й не бачити цього, бо почалося те, що буває навесні серед звірів у лісі.

Не жінка зрадила його — цілий світ. Він вважав його світлим, а він був темрявою.

— Згори ж ти, щоб інших красою не обманювала!

Натис він на кнопку, блиснув з апарата ясний, перший сонячний промінь, сахнулися з освітленого кола чорні тіні, задиміло, випаровуючись, біле, сластолюбне тіло, сліпо шукаючи виходу, почало танути, і лишилася на площі бридка, в бородавках жаба, лупаючи більмами,— справжня душа того брехливого жіночого тіла.

Хитаючись, мов п'яний, виліз Іван із своєї засідки, ступив розчавити підбором мерзенну жіночу душу, та спинився і сплюнув. Не хотілося череванка каляти. Хай живе, яка є.

Од Дніпра вставав сірий туман, перегукувалися в тому тумані теплоходи, зовсім близько заголосили треті півні — порожня і чиста лишилася площа, на якій крутилася смертельно уражена жаба.

— Живи з богом, Маріє, або із чортом. Прощавай же навіки!

Одяг речмішок зі скринькою на плечі і, не озирвючись, рушив геть.

Закінчення в наступному номері

І. Падалка. Полільниці

АНАТОЛІЙ БОЛАБОЛЬЧЕНКО

ПІРАМІДА КОРУПЦІЇ

ІЗ ЗАПИСНИКА ЮРИСТА

За давньою звичкою замовчувати те, що нам неприємно, ми впродовж багатьох років згадували про корупцію лише стосовно до «них». І ось це явище раптом постало й перед нами в усій своїй нещадності, зачепивши такі високі ешелони влади, які традиційно вважалися, так би мовити, поза підозрою.

Коли стало відомо про справжній спосіб життя кандидата в члени Політбюро Рашидова, це видалось неймовірним як на нормальний глузд. Нині ж рашидовщиною називають цілий соціальний феномен.

Корумпована система заснована на підкупах, що йдуть знизу нагору. І відповідно згори донизу покриваються злочини, створюється обстановка максимального сприяння для всяких афер в економіці. Це й є так звана мафія білих комірців.

Де ж її початки?

Як стверджує один соціолог, корупція не впала у нас з неба, не завезено її і з заморських країв ворогами соціалізму,— це наслідок деградації суспільних відносин у країні. Іноді кажуть: за часів Сталіна нічого схожого не було. Корупція розквітла лише за часів застою. Справді, диктаторська система управління не давала можливості зловживати владою у таких великих розмірах, як за умов безпорадного керівництва Брежнєва. Терор певною мірою стримував казнокрадство, але початки корупції саме в позаекономічному механізмі господарювання, заснованого Сталіним. Ця суворо централізована господарська система, не реагуючи або майже не реагуючи на запити ринку, невідворотно зумовлювала дефіцит як такий, що в свою чергу так само невідворотно викликало тіньову економіку.

За деякими оцінками, обіг підпільного бізнесу досягає 70 мільярдів карбованців на рік, що дає широку можливість мафії білих комірців підкуповувати службових осіб.

Тепер уже ні в кого не викликає сумніву, що дефіцит у галузі розподілу матеріальних ресурсів часом створювався в країні штучно, звичайно, за хабарі, бо був потрібний для здійснення незаконних фінансових махінацій. Хоч нам відомо, що хабарі давали (і, мабуть, досі дають) необов'язково з корисливих спонукань, а задля того, щоб одержати щось вкрай потрібне для свого заводу чи радгоспу. Проте зовсім не ці «безкорисливі злочинці» є темою нашої розповіді.

Отже, тіньова економіка як наслідок спотворених економічних відносин. Розгул «цеховиків», розкрадачів, спекулянтів...

Чи задумувались ми над тим, чому за нормальних ринкових відносин мафія «у них» в основному робить гроші на наркобізнесі й проституції? Тому що підпільний цех з виробництва ширвжитку, скажімо, одягу чи взуття, там був би безглуздим. Там усе, що має попит, виробляється цілком легально, й деякі наші економісти вже відверто кажуть про те, що багато напрямів тіньової економіки можна інтегрувати в народне господарство. І це автоматично звузить сферу корупції, з якою власними силами не впораються найдосвідченіші прокурори.

Спалах злочинності, який спостерігаємо в країні сьогодні,— наслідок глибинних процесів, що відбувались у минулому.

Суспільство вже чимало зробило для розвінчання колишніх ідолів, таких, скажімо, як Рашидов, однак майже нічого не сказало про тих, хто підпирав їх своїм плечем, про тих керівників обласного масштабу, котрі були вмонтовані в ієрархічну піраміду корупції. І зокрема про спосіб їхнього життя, бо корупція категорія не тільки економічна, а й глибоко аморальна.

А проте розкладання йшло не лише зверху вниз, а й зліва направо, ніби хрест на суспільстві.

Хабарництво, казнокрадство, приписки, зловживання і у фіналі бучні застілля — характерна риса тих часів, які ми тепер називаємо застійними. Люди варили сталь, добували вугілля, вирощували хліб і не знали, як живуть їхні «батьки і наставники». Зловживання власть імущих надійно захищалися, і часто не лише преса, а й слідчі органи були проти них безсилі. Часто, але не завжди.

Слід сказати, що правоохоронні органи і тоді намагалися протистояти розгулу корупції. Діставали докази навіть на «китів», і ті потрапляли до рук правосуддя. Свідчення того — численні процеси над досить привілейованим прошарком нашого суспільства.

Вимога висувалася одна — якомога менше галасу.

Як державний обвинувач, я брав участь у багатьох цих формально відкритих процесах і, якщо бути відвертим, ніколи не думав, що колись можна буде говорити про них на повний голос, а не пошепки, у вузькому чи принаймні обмеженому колі. Це про корумпованих елементів, котрих викрито сьогодні, ми знаємо досить багато. Та звернімося до тих кримінальних справ, які припадають пилом на архівних полицях і зовсім не відомі широкій громадськості республіки.

1971 року Прокуратура УРСР одержала дані про численні випадки хабарництва в житлових органах міста Одеси. Тоді ж туди прибула бригада слідчих на чолі з тодішнім заступником прокурора республіки Степаном Федоровичем Скопенком. Приїзд бригади викликав переполох серед хабарників, які спішно почали замітати сліди своїх злочинів. Був сигнал до одержання хабарів причетний колишній заступник голови Одеського міськвиконкому Боленков, що потребувало слідчої перевірки. Його викриття почалося з трохи несподіваного епізоду. Беручи хабарі грошима та спиртними напоями за роз'язання квартирних питань, Боленков зберігав їх на квартирі свого водія Стучинського. Відчувши, що над ним збираються хмари, Стучинський заявив своєму патронові, що не може далі тримати у себе гроші, добуті нечесним шляхом. Він привіз їх Боленкову саме в той момент, коли в його кабінеті перебували працівники слідства.

Відчувши недобре, невдатний співучасник кинувся в туалет і почав змивати гроші в каналізацію. Слідчі запросили сантехніка і з його допомогою видобули з каналізаційних труб велику кількість грошових купюр.

Така назвичне поводження Стучинського з грошима позбавило його можливості зайняти позицію стороннього спостерігача. Його поінформованість про нечисті діла свого шефа була значна. Того ж дня він дав показання про всі відомі йому випадки одержання хабарів Боленковим. Не вдаючись у подробиці, скажу лише, що Одеський обласний суд своїм вироком від 16 січня 1973 року засудив на тривалі строки позбавлення волі з конфіскацією майна цілу групу хабарників, у тому числі Боленкова, начальника відділу обліку та розподілу житлоплощі Одеського міськвиконкому Зарічного та інших.

Це перша на той час і дуже симптоматична кримінальна справа, незважаючи на те, що перед судом постали відповідальні, наділені владою люди (а може, саме тому), не набула патрібного розголосу. Лише обласна газета «Знамя коммунизма» через місяць після оголошення вироку, 16 лютого 1973 року, вмістила коротку замітку під рубрикою «Із залу суду»

Сьогодні не можна не сказати про те, який опір чинився слідству і суду у викритті злочинців. На водія Стучинського, який був затриманий і направлений в слідчий ізолятор, відразу почався посилений тиск відповідальних працівників УВС області, котрі намагалися умовити його, щоб він відмовився од своїх показань на Боленкова. Таку негарну роль в основному взяв на себе колишній начальник обласного управління внутрішніх справ.

Колишній другий секретар Одеського обкому Компартії України після того, як було арештовано основну групу хабарників та розкрадачів, уперше в житті виявив бажання особисто відвідати слідчий ізолятор, не попередивши про це керівника слідчої групи. В ізоляторі він відвідав лише ті камери, де перебували відповідальні працівники міста Одеси, зокрема камеру, де сидів Боленков. Цей же високопоставлений партійний працівник тиснув на суд, пропонуючи винести якесь компромісне рішення і судити Боленкова лише за халатність або зловживання (мовою слідчих це називається «спустити справу на гальмах»). Тільки по тому, як другий секретар був увільнений від роботи, тиск на суд помітно зменшився. Хоча нічні дзвінки і погрози на адресу працівників правоохоронних органів тривали до закінчення слідства та судового розгляду справ

Тоді ж таки при в'їзді до Одеси працівники ДАІ і члени слідчої групи затримали автомобіль, в якому повертався додому з Києва голова Жовтневого райвиконкому Булавко. Слідство вже мало в своєму розпорядженні значний матеріал, що викривав його як хабарника. Докази були такі серйозні, що Булавко визнав свою вину і власноручно написав про всі випадки одержання хабарів, в тому числі назвав ряд епізодів, доти не відомих слідству.

Надто обурює одержання хабара від Б., інваліда Великої Вітчизняної війни 1-ої групи, майора Радянської Армії, який під час війни горів у танку і втратив зір. Він жив в однокімнатній квартирі без комунальних вигод, на верхньому поверсі багатоповерхового будинку разом з дружиною, але вона працювала і не могла забезпечити належного догляду за чоловіком. Близько десяти років мучився так фронтовик. Він неодноразово просив поміняти квартиру на будь-яку однокімнатну з вигодами, але всі його прохання залишалися без уваги. Дружина Б. змушена була звернутися по допомогу до посередника, через якого Булавко зажадав «за послугу» тисячу карбованців. Оскільки таких грошей інвалід не мав, зійшлися на п'ятистах карбованців.

Навіть на тлі інших, досить обурливих вчинків цей злочин виглядає особливо ганебним.

Слідство, а потім і суд докладно вивчили історію падіння Булавка. Було встановлено, що вже в 1958 році, працюючи завідуючим оргінструкторським відділом Центрального райкому Компартії України м. Одеси, він одержував від одного директора заводу впродовж багатьох років по двадцять карбованців щомісяця «на витрати». На запитання, за віщо давалася ця данина, Булавко відповів «Задобрював, бачив у мені людину, що подавала надії». Через кілька років ця «людина, що подавала надії» виросла в запеклого хабарника. Тільки за роз'язання квартирних питань він узяв близько тридцяти хабарів на суму понад 22 тисячі карбованців. З'ясували і мету поїздки Булавка до Києва напередодні арешту. Він побував у Броварському районі Київської області, де у дворищі своєї сестри заховав ощадну книжку на прад'вника і гроші готівкою. Усе це знайшли і вилучили.

За систематичне одержання хабарів з використанням свого відповідального службового становища Булавка засудили до смертної кари. Згодом Президія Верховної Ради УРСР цю міру покарання замінила на п'ятнадцять років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії посиленого режиму.

Вирок був оголошений увечері 27 березня 1973 року, а на ранок 28 березня в тому

самому залі Одеський обласний суд приступив до слухання справи Павлова про хабарництво. Змінивши Булавка на посту голови того ж таки Жовтневого райвиконкому м. Одеси, Павлов примудрився за той час, поки розглядалася справа його попередника, роздати чимало квартир за відповідну плату. За іронією долі чи з волі конвою він сидів на тій самій лаві підсудних і на тому самому місці, що й Булавко. Павлов також засуджений на тривалий строк позбавлення волі.

Під час слідства було виявлено, викрито й віддано до суду десятки інших службових осіб, які займалися розкраданням і хабарництвом. Навіть бувалих слідчих і суддів вразив такий розгул корупції і морального розкладу людей, наділених високими повноваженнями. Однак у нас, у Прокуратурі республіки, тоді ще ніхто й гадки не мав, що це лише квіточки, а головні потрясіння попереду.

Потім були Чернівці.

Тут вечорами на вулиці Ольги Кобилянської збиралися поважні громадяни для ділових зустрічей і розмов. На цій самодіяльній біржі вирішувались насущні питання. Ні, не про політику, не про екологію. Діалоги були короткі й виразні: «Треба влаштувати в інститут? Кого — дівчину, хлопця? У Ленінграді, Тернополі, Вінниці, Запоріжжі? Гроші наперед. Гарантія? Тоді звертайтеся до приймальної комісії». Або: «Вам потрібна квартира? Документи з вами?»

На початку 70-х років визнаним лідером цих зібрань був такий собі Мінц, у житті колгоспний експедитор, який добре засвоїв правила гри. Одна з відомих кіноактрис, даруючи йому свою фотокартку, написала: «Дорогому Мінцу — людині, яка може все, завжди і скрізь».

У тих продажних столичних готелях, де вам в обличчя шпурнуть листа найповажнішої організації і відмовлять у місці, Мінцу завжди був гарантований найкращий номер. Його гостями завжди були відомі кінокумири. За «радість спілкування» з ними Мінц міг зробити багато чого: банкет за власний рахунок, вигідний ангажемент, путівку... Навзамін нічого, хіба що фотокартку з дарчим написом.

Проте був він не таким уже й безкорисливим. Фотознімки і дружні автографи справляли на біржі фурор, утверджували його авторитет, викликали довіру. Реальні зв'язки Мінца справді були досить широкі. Підперті великими хабарами, вони робили свою справу. Ректори багатьох інститутів (переважно медичних) приймали не тільки самого Мінца, а й тисячі карбованців од нього за «прихильне ставлення» до абітурієнтів, ним рекомендованих. Зафіксовано єдиний випадок, коли Мінц не був прийнятий ректором Тернопільського медичного інституту негайно, оскільки в цей час приймав у випускників клятву Гіппократа — гарантію їхньої лікарської честі й некорисливості.

Так само легко ввійшов Мінц спочатку до кабінету, а згодом і до квартири першого секретаря Чернівецького міськкому партії Хижняка, який за розв'язання квартирних питань, працевлаштування, сприяння при вступі до Чернівецького медінституту та інші послуги одержав близько двадцяти тисяч карбованців і був засуджений 30 січня 1974 року Верховним судом республіки на дванадцять років позбавлення волі.

Минуло чимало років, але й досі незрозуміло, як в особі цієї поважаної, освіченої людини (кандидат історичних наук), наділеної великою владою і довірою, матеріально добре забезпеченої, могло вживатися й елементарне користолюбство.

А втім, якоюсь мірою на це запитання дає відповідь самий побут нашої еліти початку 70-х років. Банкети, зустрічі високого начальства, цінні подарунки, царські полювання та інші заходи, щоправда, часто за чужий рахунок, але іноді доводилось і розщедритись. На суді у справі Хижняка виявились деталі, які можуть видатись неймовірними як на здоровий глузд. Скажімо, викликали Мінца і між іншим казали йому, що надворі спека, а в Москві є чеське пиво. Першим же рейсом Мінц летів до Москви, і того ж дня у міськкомі було кілька ящиків бажаного пива. Ні про яку плату ні за пиво, ні за політ туди і назад, звісно, не було й мови. Так само організовувалось вручення подарунків потрібним людям високого рангу. Викликали Мінца, називали дату й посаду, яку обіймав той чи інший сановник, його хобі,— і через кілька днів у Київ чи іншу республіку разом з Мінцом летіла дорога інкрустована рушниця або інше підношення.

Ця духовна спустошеність, почуття вседозволеності й безкарності характеризували потайне життя Хижняка. А в тому, показному, житті, що було у всіх на виду,— промови, зустрічі, заклики, відвідання трудових колективів.

Відкрився цех морозива: треба відвідати, оглянути, поговорити. По закінченні зустрічі в машину поклали так званий сімейний (дружині) набір морозива за два карбованці. Реакція Хижняка була подібна до вибуху вулкана. Тим самим дано урок «безкорисливості» і «партійної принциповості».

За систематичне одержання хабарів, окрім першого секретаря міськкому, засуджені також голова Чернівецького міськвиконкому Толмач, заступник голови обласного суду Репей, заступник завідуючого обласним відділом юстиції Ус та інші.

А втім, розклад зачепив партійний та державний апарат не тільки цих регіонів республіки. Ще з більшою силою він виявився у Ворошиловградській області, щоправда, з деякими місцевими особливостями. Показовою щодо цього була доля колишнього першого секретаря Кадіївського міськкому партії Білима, котрий сів на лаву підсудних разом з другим секретарем Гнєздиловим, завідуючим оргвідділом Погребою та іншими відповідальними особами. (Тож часом важко було зрозуміти, чи то іде суд, чи засідання бюро міськкому).

Кар'єра Білима була стрімка: стройова служба на флоті (старшина) — міськком комсомолу — міськком партії (інструктор — перший секретар). Усе це протягом кількох років, які якщо чогось і навчили його, то лише бундючності й чванливості, вміння догоджати начальству, вчасно робити підношення... Така примітивна схема особистості, розрив між внутрішньою суттю й посадою швидко призвели до краху. На прикладі Білима добре видно моральні устої, що панували серед корумпованих елементів, їхню подвійну мораль.

Одного разу, проїжджаючи чорною «Волгою» по місту, Білим завважив на узбіччі жінку й наказав зупинити машину. Йому сподобалась молода незнайомка. Вчинок, так би мовити, в дусі Берії. Далі події розвивалися

так само швидко, як і кар'єра самого секретаря: престижніша робота для утриманки, коштовності, половина особняка в тихому провулку, меблі, імпортний холодильник, дорога шуба та інше. Ці витрати набагато перевищили зарплату, одержану Білимом за всі попередні роки. Де брати гроші! Було б наївно гадати, що секретар міськкому не може нічого вкрасти, окрім канцелярських скрепок.

Напередодні ювілеїв і свят до міськкому викликали керівників підприємств. Їм пропонували перераховувати місцевим торговельним організаціям, враховуючи потужність заводу чи фабрики, певну суму грошей нібито з добродійною метою — на подарунки ветеранам революції, війни, праці, вдовам загиблих і т. д. Гроші слід було списати або на премії передовикам, або на вигадані виробничі витрати. За оперативністю виконання пильно стежив завпргвідділом Погреба.

Універмаг чи інший магазин, одержавши гроші, направляв невелику кількість недорогих подарунків, так би мовити, за призначенням, а решту шляхом відповідних махінацій вилучав і доставляв у міськком готівкою. Затим, як уже було сказано, гроші йшли на наряди й прикраси коханки та особисті витрати першого секретаря.

Що далі — то більше. Обдзвонивши якось директорів заводів, Білим попросив одного з них купити новий кузов для «Волги», другого — двигун, третього — шасі і все доставити в гараж міськкому. Гроші списати на свій розсуд. Потім в автомайстернях була складена «Волга» найновішої моделі, а в шахтаря, що попав в аварію, придбали не потрібний йому технічний паспорт та інші необхідні документи. У місцевому ДАІ машину було легалізовано, оформлено на підставну особу, а заодно й якомога уцінено з тим, аби при її продажу менше платити збору. Насправді машину продали за вісімнадцять тисяч карбованців. Власне кажучи, продавали її двічі. Перший раз гінцям із Кавказу. Купивши машину, ті доїхали до Москви і з чиєюсь допомогою з'ясували, що автомобіль не серійний, а саморобний. Вони повернулись до Кадіївки і під загрозою скандалу змусили повернути гроші. Вдруге машину продали жителям Середньої Азії. Гроші привласнив перший секретар.

Бозна до чого дійшов би у своїй сумнівній винахідливості цей чоловік, якби старанно продуманий ним механізм збагачення не почав давати перебої. На момент порушення кримінальної справи з його участю було вкрадено вже близько 45 тисяч карбованців, не рахуючи проданої автомашини. Крім того, в гаражі міськкому лежали готові до реалізації запчастини на суму понад 7 тисяч карбованців. По-батьківськи турбуючись про місцеву футбольну команду, Білим змусив перераховувати і виплатити їй незаконно близько 360 тисяч карбованців. Не забув він і матір коханки. Працюючи на одному з підприємств прибиральницею, вона одержувала зарплату апаратниці 5-го розряду.

Врешті-решт у керівні органи республіки надійшла скарга, суть якої полягала в тому, що, займаючи з дружиною і дочкою велику ізольовану квартиру, Білим надав двокімнатну квартиру своїй самітній матері, а молодій жінці, підібраній на узбіччі дороги,— половину особняка житлоплощею 60 кв. м. І це за умов гострої житлової кризи у Кадіївці, незабезпеченості житлом багатьох учасників війни, кадрових робітників, багатодітних сімей. Про скаргу і призначення перевірки Білим, певна річ, дізнався заздалегідь. Ужиті ним контрзаходи варті того, щоб про них сказати окремо. Характерний приклад того, до чого призводить почуття безкарності й розрахунок на високих покровителів.

Шістдесят метрів житлоплощі для коханки — це справді могло викликати скандал. Тож потрібно було терміново збільшити склад сім'ї, організувавши фіктивне одруження. Треба було підшукати «нареченого». З довірених осіб (особистого водія та родичів) склали оперативну бригаду, яку наділили потрібними повноваженнями і забезпечили міськкомівським транспортом. Врешті-решт пошуки привели в далеке село, де механізатором на фермі працював односелець «нареченої». Його запросили до чорної «Волги» прямісінько з ферми в закаляних чоботях і брудній куфайці. Після першої склянки коньяку, випитого в машині, він навідріз відмовився, після третьої — погодився.

Через годину «наречений»-тваринник стояв у кабінеті першого. Тепер його належало протверезити і пристойно вдягти. Білим накинув на отетерілого тваринника пальто з хутряним коміром, ондатрову шапку, видав напрокат хутряні чоботята, а потім надів на пальця власну обручку. Екіпіровку закінчили у місцевому універмазі: чорна пара, біла сорочка, краватка..

І тут сталося непередбачене. У загсі відмовилися реєструвати шлюб: заяву треба подавати за два місяці. Але час не жде. Допоміг окрик першого по телефону. А далі, як ведеться, фотографування і навіть... квіти до підніжжя меморіальних пам'ятників.

Весілля гуляли того самого дня в особняку, бучно, аби чули сусіди. «Сам», певна річ, не був присутній, а давав вказівки по телефону. Серед гостей було лише двоє родичів та водій.

Пили, співали незграбними голосами. Водій грав на армійському горні, а один з родичів — на іграшковій дитячій гармошці.

Затим надійшла вказівка молодому подружжю ходити центральними вулицями, розкланюватись на всі боки, вітатися із знайомими и незнайомими. Лише пізно ввечері «жениха», який почав уже було добирати смаку, роздягли, залишивши тільки сорочку и краватку, повернули кирзові чоботи, куфайку і майже силоміць повезли в село.

На перший погляд, цей явно водевільний сюжет вигаданий. Насправді ж він викладений у свідченнях кримінальної справи і має силу юридичного доказу. Одне слово, комісії, що прибула з Києва, стало очевидно, що без слідства тут не обійтися. Зокрема, багато робітників надіслали листи про дивний спосіб відзначати передовиків: викликають, оголошують, що нагороджений подарунком, просять розписатися, а потім уже кажуть, що ніяких подарунків не буде. Посилаються на вказівку міськкому.

Слідство викрило усі білимівські махінації. Виявлені і долучені до справи документи, показання свідків не лишали йому жодних сподівань на благополучний кінець. 19 вересня 1973 року Верховний суд республіки засудив Білима на дванадцять років позбавлення волі з конфіскацією майна, Погребу — на десять років позбавлення волі і порушив питання перед Президією Верховної Ради СРСР про позбавлення першого ордена Леніна, а друго-

го — ордена Трудового Червоного Прапора. Засуджений був і другий секретар міськкому Гнездилов, за яким також було чимало гріхів.

Ще під час слідства у справі Білима ниточки потяглися до обласного центру. З численних свідчень поступово вимальовувався образ першого секретаря Ворошиловградського обкому партії Шевченка та його оточення, їхній далеко не праведний спосіб життя. Замірятись на таку постать було нелегко й небезпечно.

Власне кажучи, це й становило одну з головних прикмет організованої злочинності — корупції знизу до самого верху, що поєднувало всіх круговою порукою, відкривало широкі можливості для справді купецького способу життя.

І в Кадіївці, і у Ворошиловграді щосуботи та щонеділі практикувалися виїзди «верхівки» у свята святих — заміські резиденції, де вони віддавались відвертому пияцтву за казенний кошт. Заохочувалися й інші помпезні святкування та застілля.

З усіх турбот, котрі хвилювали першого, на першому місці був футбол. Ще 1967 року Шевченко запровадив правило: кожний футбольний матч ворошиловградської «Зорі» повинен бути всебічно, в тому числі матеріально, забезпечений. Відповідальність за це безпосередньо покладалася на другого секретаря обкому Азарова та заступника голови облвиконкому Лахціева. Обсяг роботи, пов'язаної з футболом, був такий значний, що диком дивуєшся, як вони встигали робити щось інше.

Матеріальна база команди, окрім офіційних коштів, створювалася так. Міськком партії, міськком комсомолу, облвиконком, облпрофрада брали активну участь у фінансуванні команди. Для цього практично на всі підприємства області були зараховані так звані збирачі коштів. Нічого не роблячи, вони числились у штаті і двічі на місяць об'їжджали підприємства та збирали гроші. Одні збирачі здавали їх безпосередньо голові клубу «Зоря» або начальнику команди, котрі проводили потрібну доплату гравцям. Інші доставляли гроші заступникові голови облвиконкому Лехціеву, який певну суму передавав у команду, щось виділяв для підкупу спортивних суддів та на інші не менш сумнівні витрати, а решту привласнював.

Кожен виїзд команди на гру супроводжувала спеціально скомплектована група, до складу якої неодмінно входили Азаров, Лахціев, деякі керівники шахтоуправлінь, промислових підприємств та інші. Вони повинні були залежно від обставин підкупляти арбітрів, загоджувати тих, хто міг вплинути на результат матчу, заохочувати гравців. Окрім Лахціева, значні суми привласнили й інші «опікуни».

Будьмо відверті, обревізувати всі точки області було неможливо. Однак уже перша перевірка на шістдесяти підприємствах, шахтах та в будівельних організаціях показала, що, згідно з відомостями, «мертвим душам» тут було нараховано й виплачено двісті шістнадцять тисяч карбованців(1).

Другий секретар обкому Азаров на допиті 24 квітня 1974 року показав: «28.07.68 р., після засідання працівників обкому, Шевченко особисто розглянув питання, хто поїде на чергові матчі до Мінська і Ленінграда... І він склав бригади, я їх записав: до Мінська три чоловіки — в, Кирюхін, Хлєвовой. І до Ленінграда три чоловіки — я, Фокін, Кошкарьов. Я повідомив, коли виїзд.. Повернувшись, доповідав Шевченкові про нашу поїздку і про гру обов'язково».

Звідки брав гроші Азаров? Наведу лише частину офіційної довідки про джерела його «доходів», встановлених на початковій стадії слідства.

«Про колишнього секретаря обкому партії Азарова.

1. Як показав на допитах Білим, було передано Азарову на його прохання для потреб футбольної команди «Зоря» 2 тисячі крб., у тому числі особисто ним 500, 300 і 300 крб. і через Бойчука, Безкіна та Медведєва — по 300 крб. Передачу грошей Азарову вказані особи потвердили.

2. На допитах Кошкарьов заявив, що він від секретарів комітетів комсомолу незаконно одержував щомісяця одну ставку — посадову ставку секретаря комсомольської організації і всю одержану суму передавав Азарову на його вимогу. Всього він передав Азарову 6500 крб., у тому числі три рази гроші Азарову відвозив колишній секретар міськкому комсомолу Федичев.

На допиті Федичев пояснив, що Кошкарьов при ньому вкладав до журналу гроші, запечатував у конверт і він особисто відвозив його Азарову.

3. Лехціев у своїй заяві і на допитах показав, що з одержаних від збирачів грошей на вимогу Азарова він за три рази вручив йому 600 крб. Передачу цієї суми грошей Азарову потверджує також Сигалов.

4. Колишній голова обласного ДСТ «Авангард» Донцов заявив, що за вказівкою Азарова для пригощання суддів він двічі у Сочі і один раз у Ленінград возив йому по десять пляшок коньяку і різні закуски, які купляв за гроші, незаконно одержані на підприємствах.

5. На допитах і очних ставках з Кошкарьовим секретарі міськкому комсомолу Федичев, Ланін та Катрушко показали, що вони передавали Кошкарьову не одну ставку секретаря комсомольської організації, а три-чотири і таким чином передали йому всього грошей готівкою понад 19 тис. крб.» і т. д.

Лехціев на слідстві показав: «За незаконне збирання грошей з підприємств на футбол вважаю себе повністю винним і готовий нести будь-яке покарання».

Отже, Лехціев, як і Азаров, був безпосереднім керівником групи збирачів, до якої входило іноді близько десяти чоловік.

Наведу «послужний список» тільки одного з багатьох збирачів Зінбаєва і показання про те, як він починав свою протизаконну й прибуткову роботу: «У розмові зі мною Лехціев запитав, чи вмію я тримати язик за зубами. Я відповів, що коли треба, то вмію. Після цього Лехціев заявив: «Будете допомагати нам по футболу».

...1969 року, дату і місяць не пам'ятаю, разом із Сигаловим я виїжджав на підприємства й оформлявся на посади, хоча при цьому Сигалов казав, що я не працюватиму, а лише одержуватиму зарплату.

Лехціев і Сигалов завжди знали про всі організації, де я числився на роботі. Інакше не могло й бути, бо вони ж мене працевлаштовували. Я вважаю, що в цьому питанні секретів один від одного вони не мали. І Лехціев, і Сигалов знали, скільки грошей я повинен

привозити щомісяця, бо завжди контролювали і при передачі грошей рахували їх».

У своїх показаннях Зінбаєв назвав двадцять одне підприємство, куди він був зарахований на роботу протягом 1969—1973 рр за вказівкою Лехцієва. Серед них трест «Краснодоншахтобуд», комбінат «Ворошиловшахтобуд», завод «Металіст», Ворошиловградське управління механізації, завод «Прогрес» та інші. Фактично даниною обклали всю індустрію області. Тільки Зінбаєв незаконно одержав 46078 карбованців

Із зібраних грошей лише частину було передано команді. Ніяких документів, розписок, ясна річ, при цьому не складалося, через що значна частина грошей привласнювалася на різних рівнях (за винятком самих збирачів, діяльність яких суворо контролювалася).

Верховний суд поклав в основу звинувачення лише безперечні докази, відкинувши все, що не потверджувалося документально або грунтувалося на суперечливих доказах. Було встановлено, що із зібраних грошей Лехцієв привласнив 17772 карбованці.

Значні суми витрачались на організацію банкетів для футбольних суддів, оплату «люксів», подарунки, квітки, а то й на прямий їх підкуп. Не ця тільки Лехцієв витратив понад чотири тисячі карбованців. За матеріалами кримінальної справи наведу лише два приклади.

У травні 1971 року, напередодні зустрічі ворошиловградської «Зорі» і київського «Динамо», яку мав судити Пономарьов, Лехцієв і супроводжуючий його Татарин (колишній голова міського комітету фізкультури) перестріли суддю біля готелю, відрекомендувалися, просили «зробити усе можливе» і вручили у конверті чотириста карбованців Ніхто, в тому числі і сам Пономарьов, на слідстві цього не заперечували. А на самому матчі він зробив «усе можливе».

У 1970 році Лехцієв був відряджений до Москви, де познайомився з суддею Самусенковим, котрий мав судити футбольний матч між «Зорею» і тбіліським «Динамо» Він запросив Самусенкова до ресторану і вручив йому чотириста карбованців, золотого годинника для дружини, а також купив квитки на літак до Тбілісі Після суддівства, яким представники тбіліської команди залишились незадоволені, Самусенков пізно ввечері прийшов у номер до Лехцієва, поскаржився на те, що його і бокових суддів навіть не пригостили вечерею, і зажадав ще чотириста карбованців для бокових суддів. Лехцієв і його супровідники дали йому і ці гроші.

До речі, у зв'язку з цим була прийнята окрема постанова Верховного суду УРСР від 17 жовтня 1975 року на адресу спорткомітетів СРСР та РРФСР, яка вимагала вжити потрібних заходів стосовно до судді-здирника (згідно з діючою судовою практикою футбольний суддя не був службовою особою і не міг бути засуджений за хабарництво). Лише 25 лютого 1977 року, тобто через півтора року, начальник управління футболом спромігся дати відповідь Верховному суду республіки, де й словом не обмовився про суддю-хапугу, а лише зауважив, що в постанові перекручено прізвище судді — замість «Самусенков» написано «Самусенко». У доброї пам'яті Аркадія Райкіна це називалося «запустити дурку». Ну що ж, і це якнайкраще вписувалось у моральні устої тих часів

Самусенков не виняток Були й інші спортивні судді, котрі за винагороду поступилися своєю професійною совістю Особисто я не можу не засумніватися, чи був зліт «Зорі» на найвищий п'єдестал вітчизняного футболу природним, чи її підкинули туди чиїсь нечисті руки Очевидно одне: падіння моральних устоїв, таке характерне для брежнєвських часів, не могло не торкнутися і нашого спорту.

Картина лехцієвських злочинів була б, очевидно, неповна, якби ми не сказали про те, що за його вказівкою на два підприємства у Ворошиловграді був фіктивно зарахований такий собі Лініви, котрий, не працюючи, одержав тут понад шість тисяч карбованців і передав їх на особисті витрати Лехцієву. Тобто футбол футболом, а треба потурбуватися і про себе, причому за тою самою відпрацьованою схемою.

Навесні 1970 року Лехцієв вирішив, що годувати сім'ю і численних дармоїдів з власної кишені занадто втратно. Починаючи з квітня, він брав з підсобки магазину № 3 Ленінського райгастрономторгу м. Ворошиловграда дефіцитні продукти та спиртні напої, а платило за них місцеве управління газового господарства, перераховуючи гроші відповідно до виставлених магазином рахунків За три роки таким чином було вкрадено різного гастрономічного дефіциту на 8184 карбованці. (Для порівняння скажемо, що це зарплата лікаря тих часів за шість-сім років)

Нарешті сталося те, що мало статися. У жовтні 1975 року він був засуджений на дванадцять років позбавлення волі з конфіскацією майна В своєму останньому слові Лехцієв повністю визнав свою вину, однак заявив, що діяв за вказівкою першого секретаря. Між іншим, уся ця кримінальна справа аж до наших днів перебувала за сімома печатями. Було засуджено і багато інших службових осіб, а перший і другий секретарі обласного комітету партії Шевченко і Азаров звільнені з високих посад.

Чому ж їх не притягли до кримінальної відповідальності? Не дозволили у Москві! Одне слово, це був час, коли розслідування протиправної поведінки високопоставлених партійних працівників не дозволялося в принципі.

Можуть запитати: навіщо про все це говорити сьогодні? Чи не краще забути? Ні, не краще. На забутому полі зростає чортополох. Тим більше, що корупцію не викоренено й донині. Понад те, в наші дні є всі підстави говорити про зростання організованої злочинності, про нашу вітчизняну мафію, однією з характерних рис якої є зрощення з апаратом влади. Тож коли ми сьогодні чуємо, що викритий той чи той мафіозо з партійним квитком, то це вже нас не дивує.

Боротьба з корупцією буде у нас тривалою. І я знову хочу повернутися до думки, висловленої на початку статті: силами самих правоохоронних органів її не здолати. Потрібне рішуче оздоровлення економіки, яка в свою чергу сприятиме моральному оздоровленню суспільства.

ФЕДІР ЗУБАНИЧ

„Я РУСИН БЫЛ, ЄСМЬ І БУДУ...“

Документальні новели про українців-русинів Східної Словаччини

От що приємно дивувало під час моєї подорожі: скільки не стрічався з різними людьми — свідками війни, які, здавалося, тільки від самого видовиська страшних бойовищ, руйнувань і безглуздих смертей мали б озлобитися, стати грубими, бездушними, без крихти співчуття і милосердя, не кажучи вже про сприймання і розуміння чи творення краси, увесь час ловив себе на тому, що ніби наново відкриваю для себе цих гарян: чим більше хто зазнав несправедливості, утиску, жорстокості, тим він добріший, щиріший, людяніший. Ба навіть будь-що прагне своєю довкола знайомих чи незнайомих, а для цього видобувають із сховків, із добротою і красою, яка тільки в нього є, звеселити, порадувати усіх довкола знайомих чи незнайомих, а для цього видобувають із сховків, із потаємних закапелків своєї душі виспіви, такі багатства, про які, певно, й сам не відає, не здогадується...

МАЛЬОВАНИЙ ЗНАК ВЕСНИ

«...та жінка була якась дивна: висока, як тополя, худа, кістки у ній гримлять, чорна, очі запалі до голови, та й голова не голова, а як череп'яний білий горнець; зуби вишкірені, рученька кістляві, довгі, на плечі у жінки коса, на косі кров присохла...

— То Смерть іде! — здогадався чоловік, і мороз побіг його спиною. Одразу зіскочив з дороги до ярка.

Коли Смерть побачила, що чоловік зійшов із шляху, подалася за ним. Чоловік на другий бік, та Смерть знову за ним. Налякався чоловік, йому ввижається, що Смерть знімає з плеча косу, хоче замахнутися. А він не може промовити й слова, бо страх схопив за горло і не пускає голос...»

Люба й собі сиділа перестрашена, дарма що вже двадцять перший рік на рамених, та й не в дитсадок ходить, а в межилабірські склярні на роботу, забуваючи й про свою звичку послинити палець, коли перегортає сторінки. Ледве дихала, боячись підвести й голову,— так було страшно. Мати лиш усміхалася тихо, кутиками вуст, про себе і далі слухала казку. Власне, вона вже давно слухала п'яте через десяте, більше думала про себе, про своє життя.

Гм, страшно... Якщо від того, що читаєш чи слухаєш казку?.. Гай-гай!.. Так би й серце не стачило — давно би розірвалося на шматки од ляку. А що робити тоді з життям, яке часом підносить такі фіглі, такі ситуації, які устократ страшніші од казкових? Вмирати, не жити? Чи боятися усе життя? Від злого погляду, кривого слова, чорної підлості?.. Гай-гай... А жити треба. Не згірш від людей. І головне: лишатися людиною. Завжди. За будь-яких обставин. Хоч би як страшно було. Хоч би які випробування ставило перед тобою життя. Хоч як хотіли перестрашити тебе злі люди.

І незчулася, як Люба закінчила читати, і вже повеселіло підвела очі на неї: добре, що казки завжди закінчуються щасливо. Марія усміхнулася, погладила, як колись у дитинстві, Любу по голові:

— Файна казка... Але на сьогодні досить. Завтра рано треба вставати на роботу...

Най іде спати. Най їй буде страшно лише

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 2.

тоді, коли казку читає. Най життя їй не готує такі напасті, від яких не те що злякатися — посивіти можна.

Най їй і я сні такое не присниться, яке прийшлося їй пережити за своє життя...

І то вже з дитинства, із самих малих літ...

Зранку ще в постелі мати притулила її до себе, поцілувала: «Сьогодні, Марійко, твоє свято — свято Марії, храм у селі». Значить, можна довше поспати, понїжитись. Хоч нині не буде чути: ти ж найстарша, ти вже велика дівка — маєш цілі десять років, то мусиш мені помагати, бо я не годна сама за вами встигати...

Встигла про те радісно подумати, прицмокнути із задоволенням губенятами, повернутися на другий бік і натягнути ковдру аж на голову, як хатою так трусонуло, що враз опинилася на підлозі. Перевернулася й нолнска, з відлоги, з печі, з-під лави коло вікна — з усіх боків зачувся такий немилосердний плач, що не мала часу роздумувати, що ся стало, а скоро підхопилася на ноги... Вбігла в хату й перелякана мати:

— Німецькі аероплани... Аку, скоро усі в пивницю... І тихо мені сидьте, як миші, доки я не прийду...

Сиділи, видно, уже більше як півдня, може, й вечір надворі, бо їсти дуже хочеться. Молодші вже давно гризли моркву, буряки — що було в підвалі, майже вже не реагуючи, як трясеться з усіх боків земля. Марійка стримувала себе і все позирала на ляду — коли вже відчиниться? Але над головою тільки гриміло й гриміло — наче цілий світ розколювався і завалювався. Малі під те гримотіння, наче під колискову, врешті й позасинали, зморені й голодні, на мішках, якими була встелена дрібна й велика картопля. Їй теж хотілося водрімати: постійне напруження, страх, відповідальність за менших сестричок і брата відібрали, здається, усі сили. І вже була зачуняла на приступці до ляди, звідки мала прийти мати, коли раптом бухкнуло над головою і хитавиця відразу припинилися. Зате крізь малі шпарки в ляді їхня пивниця почала наповнюватися їдучим димом. Спершу закашлялася і почала терти очі Марійка — вона була ближче до виходу, затим прокинулися і враз заплакали її молодші сестрички і братик. І тут сталося чи не найгірше: почала диміти, відтак бризкати іскрами, доки не зайнялася слабим полум'ям ляда над головою. Марійка зрозуміла: коли розгориться на повну силу — жодним їм уже звідси не вибратися. Накинула на голову куфайчину, хутко вибігла приступками нагору і з силою пітовхнула від себе плечем дверцята льоху. Вони і не здригнулися. Дівчинка ще і ще двигала ляду плечем, спиною, головою, кулачками: хоч би більша шпарка зробилася, хоч би на крихту зрушилися дверцята. Здогадалася: щось зверху привалило, бо ж ніякого замка на дверцятах у погріб ніколи не було. Зайналася вогнем і її куфайчина. Марійка притьмом збігла сходами униз, до сестричок і брата. Вони вже й не кашляли, не плакали — корчилися по глиняній доліваці льоху і вибалушеними очима дивилися на неї. Марійці і дотепер, коли гримкотіло й усе хиталося, було страшно, але як таке побачила, закричала не своїм голосом. Крик переростав у плач, потім у благання, у просьби: вона кликала маму, просила бога, звала сусідів...

І чи то справді так жалісно просила, чи бог є на світі, а найімовірніше, її відчайдушний крик таки пробився із підземелля у розбомблений, чорний від кіптяви і диму світ, бо по недовгім часі нагорі щось засовалось, заскреготіло, і палаючі дверцята льоху помалу-помалу відсунулись убік. Коли протерла від сліз і диму очі та й глянула вгору, у світлому квадраті на тлі... неба стояв солдат з автоматом. Нічого не розуміла: в де ж їхня хата? Коли, передавши малих нагору, сама вибралася, очам відкрилася жахлива картина руйновищ — жодної вцілілої хати довкола! Тут і там визирають люди... А де ж їхня мати?

Глянула на дорогу, яка від їхньої хати вела у верхній кінець села, і не повірила очам: бруківкою, хитаючись з боку на бік і вриплюючи собі, як мана, так, мовби була п'яна, ішла якась жінка з білим волоссям на голові, яка чимось нагадувала їхню матір. Але ж ненька до того була чорноволоса, з тугою косою! В одній руці несла запалену гасову лампу, ніби то й не день був, в ніч і треба було присвічувати собі під ноги, а другою методично, ніби вовну на куделі, рвала собі жмутами з голови не знати де пофарбоване у біле волосся...

Мати потому надовго втрапила в лікарню, няньо десь воював на фронті, і над ними, наряжний людьми, змилостивився піп — пустив на солому у куток хліва. Та ненадовго: слуги донесли превелебному, ніби бачили, як малі просто з корита вихапували з-перед свиней найбільші картоплини, варений буряк, а то навіть шматка хліба...

Вигнав їх, не розпитуючи, чи то правда, чи поговори.

А надворі уже лежав сніг, уже завдалися люті морози, а пів-села у руїнах, в родичів нікого. І маціпусінькі діти на її худих плечах, на її десять років...

Чистила в людей з-під худоби, прала, лущила квасолю і кукурудзу, пряла, в'язала, галуззя з лісу носила — робила будь-яку роботу будь у кого на селі, хто хоч на ніч давав їм притулок, дав повечеряти. Від хати до хати за зиму п'ять разів село обійшла із своїми сестричками і братом. Тоді особливо жаліти не було кому — кожен бідував.

То вже тепер, хто пам'ятає, хто згадає при нагоді, сльозу пустить, вобідкається, посвінчуває. А вона й тепер ні. І тепер вважає, що щасливою вродилася... Найперше, що усі вціліли п'ятеро, вистояли перед голодом і холодом — від півторарічного до неї, десятирічної...

А потім той випадок на потоці... Прала в студеній воді коло ополонки із сусідною, своєю ровесницею, теж сиротою, лікоть біля лікття, праник біля праника. І раптом звідки не візьмись куля — дурна, маленька, якась заблукана куля. Сусідське дівча не встигло і йойкнути: лиш червоні цятки крові лишилися на льоду. А їй, заціпенілій з ляку, яка довго не могла й з місця зрушити, ніби вмерзла в кригу, хоч би що... Хіба то не щастя?!

А що весною нарешті батько прийшов і вони вкупі зложили сяку-таку, але свою хижу — і це не щастя?!

І в лісі, уже влітку, як по гриби і ягоди ходили, її двох подружок — одинадця-

тнлітню і дванадцятилітню — німчури зґвалтували-замучили, а вона таки втекла, не далаcн, як це назвати?

Дивно все-таки це життя влаштоване. Дивно, і все-таки цікаво, кай там що.

Хтось десь там не на ту ногу встав, десь якась мушка його вкусила, той на того не так подивився — не кажучи вже, що, може, в сусіда і хата більша та краща, і авто новіше та лішпої барак, і корова більше молока дає та сама до двора після пасовища завертає, і жінка молодша та менше язиката,— трагедія, біда, життя не миле, світ не тим боком стоїть, сонце не так світить! Гвалт: ратуйте, помагайте, бо інакше...

А тут дівчина лише за якийсь рік вспила обіруч стільки бідн, що на цілий вік стачило би ся комусь наповідати (а скільки ще таких років, до вінця випоанених страхом і бідою чекало її попереду — звідки могла знати?) — і нічого, живе, радіє, приспівує і ще й вважає, що найщасливіша на світі!

— Йой, Марько, та кіба то вам треба та пуста забавка? Уж-сьте в роках — една дівка віддалася, друга на тому порозі, а ви ся бавите з писанками, як дітвак... Так, акби-сьте не мали що робити, якби-сьте ушиткой своє життя лем ся бавили...

Чи тільки раз чула таку бесіду у селі? Гай-гай...

Добре би то було, коли б тільки у селі...

А то у власному домі, від рідного чоловіка...

Михайло в принципі не злий та й не дурний хлоп. Правда, від самого початку не в такому дуже вже й захопленні був від її залюбленості в писанки, від її мало не щоденного сидіння над усе новими і новими орнаментами. Таки ж бубонів невдоволено і справді демонстративно не котів не те що помогти чи похвалити — помічати не хотів. А то якогось дня щось на нього наче найшло, наче поароблено було, наче плітки доконали: повикидав з хати усе її приндаддя, усі писанки... До слова, тих писанок удома не так уже й много було: за рік зробить більше семисот, а в хаті добре коли п'ять-шість на паску набереться до плетеного кошика. Усі в людей, в музеях, на виставках — або в Римі, або у Західній Німеччині чи Франції, Австрії чи Радянському Союзі, або недалеко зовсім, у Свиднику,— там мистецтво українців Словаччини постійно експонується.

Та от лихо — повикидав усе серед двора. Не починала сварки — мовчки знесла образу.

Недовго думала, перебралася у підвал — добре, що й світло там проведене, не так там холодно, стіл є, стілець — що їй іще треба?!

Сопів, терпів, не помічав до якогось там іще одного чорного дня, доки не вимів її з фарбами, воском, пензликами з пивниці. Що чинити? Тут свято на порі — замовлень має від жінок уже й не лише із свого села, а й з багатьох сусідніх. Та й, наче на зло, осьось має відкритися міжнародний семінар писанкарок, на який і її запрошено: не піде ж туди із порожніми руками? (Звідки їй тоді було знати, що вернеться з того семінару-конкурсу, на якому 130 учасників представляли майже двадцять країн світу, одним з переможців-лауреатів?!)

Знову мовчки зібрала свої манатки і без «будьте здорові» пішла до недалекої сусідки, яка у літній кухоньці надала їй «політичний притулок». Затялася в душі сама про себе не на жарт: додому ся не верну, доки мене не перепросить. Як тепер не відстою своєї радості — не бачити мені вже більше писанок, як своїх власних вух...

На роботу, на бензоколонку, ходила звідти, сюди і вертала ввечері.

Три дні тривало це мовчазне суперництво, цей двобій характерів. На четвертий чоловік здався перед її любов'ю до мистецтва, перед вірністю раз і назавжди обраній справі. Понад те: з власної волі й ініціативи став відтоді її найкращим помічником.

Наймолодша, двадцятирічна Люба, її учениця (хоч сама вже може бути майстринею-писанкарною), він Михайло,— безвідмовний помічник.

Жаль, що найстарша, Мілка-Емілія, одірвалася від дому — в ній у дитинстві бачилася теж непогана писанкарка.

Що ж, кожному своя доля — її, старшу дочку, завжди тягло до науки, до філософії (хоч мати так хотіла, аби була вдома, біля хати, хотіла бачити в неї лікарку, ну, на крайній випадок, адвоката). Та дорога Емілії пролягла спершу аж до Києва: закінчила філософський факультет, відтак аспірантуру Шевченкового університету, там стала кандидатом наук, тепер — доцентом, щоб уже аж у Братіславі вчити інших такої складної науки, як філософія.

Хіба тут до писанок?!

Гм, а хіба писанка — примітив, просто фарбоване яйце, як більшість думає?.. Ой, ні! Бо коли розмислити, коли гаразд розібратися, то за тими різнокольоровими гачечками, хрестиками, сонечками, зірочками, гусячими і качачими лапками, метеликами, павучками — тобто геометричним, рослинним і звіриним орнаментами — можна вибудувати цілий світ окремішньої людини чи цілого народу, пізнати його філософію, його світосприймання, його життя.

Що там казати про когось: вона сама, коли задумувалась над природою виникнення писанок, над тим, коли з'явились, кацщо і чому служать, направду думала, що це лише приємний і веселий знак весни — власне, так би мовити, красна візитна картка пасхальних свят — того Великого Дня, який віщує пробудження природи до життя, до оновлення. Бо саме яйце ж має дати життя, воно символізує безперервність руху у світі!

Мілка (не була б вона філософом!) вимудрувала інакше, хоч і маминих здогадок не відкидала. На мамине чи інших жінок пояснення про початки звичаю розмальовувати яйця, ніби «так вже здавна ведеться», чи «так іде вже від початку світа», або що «пишуть на пам'ятну воскресіння Христового», вона наводить різні перекази, різні варіанти витоків того прекрасного весняного священнодійства.

Наче було так: коли Іуда зрадив Ісуса Христа і вернув домів, прийняла його мати вареними яйцями і почала картати за такий поганий учинок. При тім сказала: «Ти продав свого пана, а він тим часом воскресне». На це Іуда засміявся і відповів: «Мій пан тоді воскресне, як з тих яєць вилізуть курчата». Та ледве вимовив ці слова, як з варених яєць дійсно вибігли курчата. Іуда дуже перелякався та й поспішив...

Є й інший варіант: пречиста діва писала писанки цілу нічку, без місяця і без свічки, і вранці понесла їх до Понтія Пілата, щоб викупити Ісуса Христа. Однак по дорозі дізналася, що Ісус вже розіп'ятий, та й впала непритомна з гора, а писанки розкотилися по всьому світу.

Правда, люди переповідають і про таке: коли Ісус ніс хрест на гору Голгофу, стрітив чоловіка, що саме ніс до Єрусалима яйця в кошику на продаж. Чоловік видів, як тяжко нести хрест, поставив свій кошик у рові при дорозі, а сам кинувся помагати Христу. Ішли вони і несли хрест аж на вершину гори Голгофи. Коли ж Ісуса вже розп'яли, пригадав собі той чоловік за свій кошик, та вернув знову на те місце, де його залишив. Приходить, дивиться, а в кошику усі яйця пописані та помальовані. Не поніс він їх більше на продаж, вернувся додому та й сховав на пам'ятку, бо зрозумів, що мав це чудо на віддяку від Христа за те, що допоміг йому нести хрест. То оце від того начебто й пішло: фарбування та писання всіх на великдень...

Мати в таких випадках змудрювано каже: люди навчились велике позначати малим... Складне своє життя — у сферях невеликого круглого яєчка... А хіба ж не так? Хіба нею, чи обома дочками, або ж десятками жінок із сусідського «села писанкарок» Чертіжного керують лише релігійні мотиви?! Гай-гай! Та про яку релігію мова, коли хлопець своїй любці, сусід сусідові, одна родина іншим своїм родичам напровесні як знак добра, весни, як вшанування краси і злагоди, зичення врожаю і достатків дарує писанки?!

Вони впевнена, що тільки від самого погляду на красно написане яйце серце будь-якої людини м'якшає, стає добрим, готовим до милосердя, радості, розуміння.

А в тої людини, яка творить таку красу, яка кайти своєї душі, свої помисли і мрії, своє розуміння доцільності життя переносить на біленьку округлість яєчка?! Якої неймовірної глибини і добра вона має бути!

Вона, Марія Крайняк, аж захлиналася од тої радості, яку їй дарують вогонь, віск, фарби, яєчка. Які там особисті незгоди, образи, болі, невдачі?! Хіба ними затьмариш, хіба їх зрікаєш із веселкою сотень — одну до одної не подібних, як весни, писанок у прутяному плетеному кошику?

У такі запаморочливі хвилини справжнього чародійства-творення — і нових орнаментів, і образів, і символів — її груди аж розпинало від бажання з кимось поділитись радістю, умінням, знахідкою... Чоловік бурчить? Хай... Добре, що дочки є, що і їм це любо, і їм це радісно... Але... але це мало! Здавалося, могла б обіймати увесь світ, могла б обдарувати кожного хоч жменькою радості, у яку б вклала яєчко, могла б забути усі свої дотеперішні і майбутні біди... Їй хотілося до людей зі своїм щастям, зі своїми знахідками — і вона тулила в долоньку чи не кожному стрічному писаночку — на щастя, на красу і добро. Щороку більш як сімсот писанок народжується в хаті й котиться між люди. Чи не мало це? Людей похмурих, недовірливих, підозріливих, заздрісних, підлих оно скільки: треба обдарувати кожного мальованим сонечком яєчним, і не може бути, аби після того не стали вони добріші, веселіші, приязніші!..

Вона одинадцять років верховодила жінками усього Красного Броду, тобто була головою жіночої ради села. За свої співанки, за вишивки, в'язання надсилали у місцевий комітет з різних фестивалів, конкурсів, виставок стільки дипломів, медалей і грамот, що не було вже де їх складати.

Мала чималу радість з того, що збиралися гуртом не лише співати, а й одна одну, а найбільше молодих жінок, вчили смачно варити, консервувати, плести, вишивати...

Раз по раз за неї не забувало горе, не полишав страх, щоб не дуже вірила своєму щастю, щоб пам'ятала: вона позначена з дитинства страшною казкою...

...тоді, коли первісток син, якому виповнилося усього шостий тиждень, згас на очах...

...коли по телевізору побачила, яке потворне лише війни у В'єтнамі (з сільськими жінками вони тоді ночами не могли спати: гуртом плели для дітей та жінок далекої країни кофтини й шапочки, шили тапці, плаття... Серед тої великої посилки у В'єтнам були і її, Марії Крайняк, дванадцять сплетених вовняних светрів).

...коли раптом у селі їм не знайшлося місця, де б звести новий будинок і, як на посміх, запропонували віддалене урочище Страшне, куди і вдень було боязко йти...

Втім, конфлікт із сільськими властями за фундош місце для новобудови почався загодя, задовго до їхньої з чоловіком заяви. Ще, либонь, відтоді, як тричі поспіль її обирали народним депутатом і вона не давала спокійно жити жодному сільському функціонерові. Потім він, той конфлікт, розрісся, коли вздумала вчити сільських жінок множити радість від весни — малювати яєчка, а на їхню думку, «сіяти релігійний опіум»... А з функціонерами вже не так легко вести боротьбу за утвердження своєї етики, своєї любові, свого уподобання, як вдома, з чоловіком... Страшили її, що од цімборок одірвуть...

Зрештою, вона не з лякливих: умовила Михайла, і вони таки звели свій красень дім у Страшному. Про таку оселю кажуть, коли нема інших, яскиих слів: як писанка. Власне, тут би більше пасувала така назва: палац писанок...

А що, досі чомусь ніхто їх особливо й не лякає в Страшному, на краї села; чомусь їм там ведеться, як то кажуть, дай боже кожному; чомусь слідом за ними виросли там, немов гриби після райського дощу, нові прекрасні котеджі — тепер їхня вулиця офіційно зветься весело — Гасики...

Що ж, до Красного Броду, до оселі Марії Крайняк, з якої починається вулиця, де щодень засвічуються нові й нові сонечка — писанки, не цілком пасує. Так само, щоб тут, коли вже вивільна година, лише читали страшні казки...

І ще я завважив одну цікаву деталь: на Пряшівщині, з ким би нині не зайшла мова, ім'я Олександра Духновича нерозривно пов'язують з прізвищем Олени Рудловчак. Як ніхто інший, вона багато зробила для вивчення, популяризації, пошуків і друкування його творів. Власне, видання чотиритомника Олександра Духновича, яке завершується зараз у Пряшеві, стало можливим саме завдяки старанням цього науковця. І, мабуть, недаремно, коли в мене розмова

заходила про Олену Рудловчак, усі, з ким зустрічався, потверджували: ця тендітна жінка як науковець зробила для карпатистики більше за будь-якого чоловіка...

То чи міг я не розповісти про неї?!

ЧИ МОЖЕ ЛЮБИТИ КОВАЛЬ КОВАДЛО?

Вертався із зустрічі з Оленою Михайлівною Рудловчак. Зустріч була як зустріч: розмова про книги, наукові роботи, про плани, колег, трохи про дитинство, дітей, власну бібліотеку, пошуки, цікаві знахідки... Усе наче звично, буденно, як це було десятки, сотні разів до того з іншими людьми, як це, вірю, буде іще попереду...

Але одразу ж після того, як, попрощавшись, простував вулицею, відтак, коли вже у себе в кімнаті почав перегортати сторінки в записнику, намагаючись по гарячих слідах втямити, чи все потрібне спитав, записав, зрозумів до ладу,— з подивом відчув легке запаморочення в голові. Це було для мене дивне, щось нове, принаймні в давно за собою такого не відчував. І тільки пізніше, коли вирішив розібратися, в чому суть, пригадав: так буває у пілотів від перебору висоти...

Що там казати: не часто життя дарує нам такі хвилини, зустрічі, коли ти й сам чуєшся наче прилученим до чогось великого, високого, красивого. І тоді стоїш, як неофіт у підніжжі того дива, задерши догори голову: вчитися — необхідно, заздрити — можна, намагатися — обов'язково, але піднестися і стати поруч на таку висоту!..

І ще думав, втішений і наївний: це ж тільки мені вдалося розгледіти і зрозуміти, це ж тільки у мене таке запаморочення у голові! Бо ж он усі спокійно йдуть поруч неї на роботу і з роботи, несучи свої проблеми чи радощі, поспішають в театр чи кіно, ледве встигаючи чемно кивнути головою, та ніде щось не чути захопленого і здивного вигуку, ніхто наче не хоче потрапити на очі з квітами в руках, чи домагатися автографа, або бути ощасливленим, сфотографувавшись поруч... Тиша, спокій, байдужість довкола!

Але раптом (а чи так аж раптом?!) через кілька тижнів по тому, коли ще й запаморочення у мене не встигло вивітритися, натрапляю на рядки, наче як на блискавицю, що сліпучо вдарила по моїй неофітській наївності, на звичайні газетні рядки, підписані визнаним авторитетом у слов'янському світі: «При відзначенні ювілеїв звикли користатися трафаретним терміном: «один з кращих», «один з провідних», «один з найвизначніших»...При оцінці карпатознавчої діяльності Олени Михайлівни Рудловчак жоден з цих термінів не був би точним і об'єктивним, оскільки вона є і найкращою, і провідною, і найвизначнішою дослідницею культури закарпатських українців».

Гортаю записник, пригадую знову усю нашу бесіду і намагаюсь зрозуміти: що ж піднесло її на таку запаморочливу висоту, завдяки чому вона стала най... най... най...? У наш час, який, як відомо, не продукує геніїв, а народжує сотні більш або менш сумлінних, талановитих науковців, такі оцінки звучать не те щоб дивно, а таки незвично. Тим більше що й діапазон карпатознавчих інтересів Олени Михайлівни неймовірно широкий — вона майже не зосереджується на чомусь одному: історія, літературознавство, літературна критика, журналістика, педагогіка, фольклористика, етнографія, бібліографія, театральне мистецтво... А ще ж вона стояла біля колиски майже усіх наукових і культурно-громадських установ Пряшівщини!... І всюди вона залишила помітний слід! Така, гідна поваги, успішна енциклопедична діяльність спостерігалася хіба у Духновича, Франка...

А все ж, а все ж... Мене ж учили, що, тільки зосередившись на якійсь одній галузі, можна досягти успіху. То і в неї у якійсь одній царині творчості і наукової діяльності, очевидь, зроблено найбільше, і це дало привід так високо поціновувати її труд?.. Але за що?

...що явила нам із забуття у співавторстві з радянським літературознавцем Василем Микитасем понад сто поетів Закарпаття від XVI століття аж до 1945 року?..

...що упорядкувала і підготувала до друку чотиритомне наукове видання творів Олександра Духновича із своєю розлогою 160-сторінковою вступною статтею, по суті, першою науковою монографією про життя і діяльність найвизначнішого діяча закарпатської культури XIX століття?..

...що її силами, її стараннями побачила світ «Хрестоматія закарпатської української літератури XIX століття»?..

...що написала вичерпні розвідки про Олександра Павловича, Петра Кузьм'яка, Йосифа Рубія, видала твори окремими книжками Юлія Ставровського-Попрадова, Марійки Підгірянки та ряду інших діячів закарпатської літератури?..

...що записала і видала окремою книжкою «Зелений віночок — червоні квіточки» твори одинадцяти народних поетів Пряшівщини — селян і робітників, що є унікальним явищем і в загальноукраїнській літературі?..

...видала 15 рукописних збірників народних пісень закарпатських українців минулого століття з ґрунтовною вступною розвідкою...

...що написала роботи про розвиток журналістики та театральної думки в закарпатських українців, про історію Пряшівського УНТ, про розвиток драматургії та літературно-критичної думки в українців ЧССР, про становлення і розвиток етнографічної думки у закарпатських українців у довоєнний період (робота вийшла окремою книжкою угорською мовою в УНР), про шляхи російського друкованого слова до закарпатських українців у другій половині XIX ст., про розвиток україністики в ЧССР?..

...що видала книжку про 50-річний шлях українського радіомовлення в Чехословаччині?..

...що...

Та скільки ж то сил, енергії, зрештою, часу треба, аби самій усе те подужати, осмислити, написати, підготувати? І то не лише у кабінетній тиші свого помешкання, а й по архівах Москви, Ленінграда, Львова, Києва, Ужгорода, Будапешта, Берегова, Мукачева...

А ще ж поїздки в села, до людей Пряшівщини... А ще редакторська робота... А ще ж довголітня викладацька і наукова робота у дослідному кабінеті україністики

на кафедрі української мови та літератури пряшівського філософського факультету Кошицького державного університету імені П. Й. Шафарика!.. А ще ж громадська робота у Культурній спілці українських трудящих, Товаристві чехословацько-радянської дружби, Клубі любителів радянської книжки..

Як встигнути охопити увесь цей огром життя, де знайти сили для цього і бажання цій уже літній, скромній, тендітній жінці?!. Що її поривав до праці: подвижництво, обов'язок, примус, любов?..

Думаю над тим, шукаю відповіді, і наче наяву чую з-поміж шелесту сторінок мого блокнота її тихий, лагідний голос, що аж ніяк не пасує до того образу суворого, вимогливого науковця, який малюють її колеги, колишні підлеглі, студенти.

Відомому американському письменникові Курту Воннегуту його колега Рената Адлер якось призналася, що ненавидить писанки, що письменник — це взагалі найбільший ворог паперу і ручки. Коли він пробував щось заперечити, вона вигукнула: милий Курт, я ніколи в житті не бачила коваля, який би любив своє ковадло...

Олена Михайлівна вичікувально дивилася на мене: в що я скажу? А оскільки я мовчав, то вона по хвильці ледь чутко мовила:

— А я саме той коваль, який любить своє ковадло...

Така її відвертість і безпосередність, яка іще недавно мене шокувала б, тепер, коли позаду лишилася майже вся наша бесіда, не видалася чимось незвичайним, зовсім не подивувала мене.

А перед тим була її сповідь, її монолог про своє нелегке життя. І з тих слів я зримо побачив, я вперше відчув перед собою не просто досвідливого, «сухого» науковця, вишкпленого в літописах, рукописах, зшитках; не просто розумного і одержимого своєю роботою літературознавця, не тільки захопленого своїми знахідками-перлами фольклориста і етнографа, а просто жінку, просто людину. Зі своєю слабкістю, жіночою тугою, любов'ю, пам'яттю, сльозами...

Чом у ній ніхто ніколи цього не бачив — мали перед собою завжди не жінку — чоловіка в науці, застебнутого на всі гудзики, якому зась до весни, квітів, усмішки, своїх потаємних душевних переживань і сподівань? Хіба тільки старі книги, пожовклі рукописи віддалених у часі років, її оригінальні наукові роботи становлять смисл життя Олени Михайлівни?!

Про це досі ніхто не питав, ніхто не писав...

Знали про її дослідницьку сумлінність, що для неї не існує поняття «робочий час», «відпочинок», «відпустка», що працює з раннього ранку до пізньої ночі, а суботи й неділі, що її важко собі уявити без оточення книжок та паперів...

І раптом вона, ота наче «черства, суха, паперова душа», взяла та й заспівала жалісним, тихим і зболеним голосом:

При врочку фіялочку
Дівчатко збирало,
Сіло собі на камінчик,
Пресгоренько плакало.

І хоч ми вже говорили на той час про її записи народних пісень, про її залюбленість в усну народну творчість, про експедиції у села Пряшівщини,— це було повною несподіванкою, ота співанка в її виконанні.

Як завжди у таких випадках, почав дошукуватися: а що стоїть за нею, тою піснею? Я вже з розповіді Олени Михайлівни знав трохи про її життя, через те в думках перескакував з однієї її життєвої ситуації на другу, намагаючись вгадати її теперішню думу, згадку, настрій, а вона не змушувала себе довго чекати з піснею:

Люди ідуть горі, долов,
Все 'і обходжають:
«А чом плачеш, чом нарікаєш»,—
Так ся 'і звідають.

І тут зловив себе на думці: а чого, співаючи народну співанку, вона спеціально мала щось там на увазі, щось тим сказати? А просто, без якогось там дива хіба не можна? Обов'язково треба приводу? А може, просто хотіла явити мені один зразок народно-пісенної творчості Пряшівщини?

Чесно кажучи, мені дуже хотілося думати, що Рудловчачка банує за молодими роками, проклинає ті страшні, трагічні часи, повні сліз і відчаю, які не могли дати людям її краю не те що нормального, повноцінного, а навіть їй, звичайній дівчині, утворити сім'ю, вийти за любого заміж...

З її розповіді про своє життя мене вразив саме той факт, той момент...

Після гімназії молодій Олені Микиті дуже хотілося вивчати право у Празі. Але мати наполягла: краще вже мати в руках учительський диплом. Не перечила, бо таке виховання: вчилася у Мукачеві — після гімназії ще й у семінарії... Зате коли треба було йти на шестимісячну вчительську практику — вибрала глухе село Задільське Воловецького округу. Ой, що то було за страшне село: діти не знали м'яса, хліба, а дорослі — що таке плуг... У селі не було жодної власної корови... Все у єврея — корчма, земля, ліс, навіть церква...

Ей, ні, тепер вона не дасться на умовляння матері: поїде таки в Прагу, стане юристом, захищатиме права тих, хто з ранку до вечора працює в горах, як раб, а має самі злидні!..

І таки добулася Праги — вступила, до половини вивчилася, коли це раптом той страшний Мюнхен... Трагічні дні, місяці безвладдя. Вісті надходили одна гірша від другої: від Чехословацької республіки враз відпала під протекторат фашистської Угорщини її батьківщина: Ужгород, Мукачів, Сваляв... Яке вже там навчання...

Вже не поїхати до Праги, з Мукачева довелося евакуюватись у Сваляву, вступити на вчительську роботу в Неліпине...

І раптом спохопилася: а як же тепер її Андрій, як їм бути? Ще лиш недавно познайомились, полюбилися, оголосили, що вирішили створити сім'ю, і ось маєш!..

Роз'їхалися. Наречений Андрій Рудловчак, завідуючий редакцією передач для Підкарпатської Русі Чехословацького радіомовлення в Кошице — у Прагу; наречена Олена Микита, студентка другого курсу факультету права Карлового університету у Празі — у Сваляву, яка незабаром теж припала Угорщині...

Вона зболено зронить пару слів, але яких глибоких за своїм змістом, за своєю суттю!..

«З нашим коханням, яке розірвав кордон, сталося майже так, як із нашим народом.

з Україною: Пряшівщина і Закарпатська Україна лишилися по цей бік гір, велика Україна по той... О, як ми чекали в 1939 році, що радянські воїни перейдуть через гори, через перевали, і ми так само, як і Галичина, Західна Україна приєднаємось до Радянської України! Але вони зупинились за півроку від нас... Розірване кохання, розірвана Україна...»

Юрій і далі вів передачі російською мовою на Радянський Союз, вона вчила дітей русинів-українців у Чинадієві та Вільховиці під Мукачевом...

А як же кохання? Його теж, як цілу країну, як Чехословаччину, розтоптав гітлерівський чобіт?

Ей, ні! Вони так легко не здадуться, як президент Бенеш, за своє кохання ще поборються.

Шість місяців тривала ця боротьба, доки перед любов'ю двох сердець не впали кордони і міністерства: у лютому 1940 року нарешті відбулося весілля, перерване зрадою Мюнхена: Олена Рудловчак переїхала у Братіславу і відновила навчання в університеті, правда, вже на філософському факультеті...

> Отца не мам, маму не мам,
> Сестру ем не мала,
> Лем я зато горько плачу,
> Же-м сама зостала.

У дитинстві, як і більшість дітей, вона мала і батька, і матір. Сестри справді не було, зате були два брати: Олександр помер у дворічному віці, а Володя став знаним художником не лише в Закарпатті — Україна ним гордиться.

Але про батьків. О, вони в неї були — дай боже кожній дитині таких.

Батько, Михайло Іванович, був великим і невиправним мрійником: думав усе, як краще державний устрій перебудувати, дати горянам щастя, роботу. Був він простий селянин з Ракошина, доки не став педагогом-агрономом, бо закінчив сільськогосподарську академію, куди чудом потрапив завдяки збігові прізвищ із відомим каноніком... Був він діяльний, усе щось робив, до будь-чого прикладав руки, аби лиш прислужитися своєму народові. І досі є пам'ятки про нього: підручники і книжечки — господарські порадники селянинові...

Мама, Юліана Іванівна, не відставала од свого чоловіка, в її батьків: скільки сил, скільки уміння і знань — усе людям. І книжечки теж писала такі, які вміла: книжки кухонних рецептів, книжки приготування різних страв... Хто зберіг, в кого стрічала, той і нині залюбки користується ними, хоч років з тих пір он скільки збігло...

То правда, та й вона з цим не криється, що все добре, що є в ній — чесне служіння народові, працьовитість, дослідницька сумлінність,— від батьків. А від кого іще, таки справді від них: бути завжди у запомозі своєму народові, робити усе від тебе залежне, усе, що у твоїй силі, для його кращого теперішнього життя, для лішої будучини, для того, аби робітний, віками гноблений, визискуваний верховинець чув себе у своїх горах часткою великого українського народу, знав і гордився своєю славною історією, своєю приналежністю до братів на Сході, пам'ятав про своїх славних синів і дочок, упоаві міг користуватися злетом їхнього духу, їхніх неоцінених скарбів, що їх лишили вони після себе.

Були, звичайно, на її дорозі й інші славні люди — розумні, цілеспрямовані, завзяті, які формували, виграновували, збагачували її світогляд, її характер, її уподобання. І перш за все, звичайно, її колеги по Мукачівській російській гімназії імені О. С. Пушкіна - такі ж неспокійні, повні жаги діяти, оновлювати, класти своє життя на вівтар щастя й добра народу. Такий був Іван Керча, який по визволенні став першим редактором газети «Карпатська правда», а ще Андрій Патрус-Карпатський, пізніше відомий український радянський поет, або Йосип Балецький — нині завідуючий кафедрою російської літератури Будапештського університету... А скільки гарних, талановитих хлопців загинуло у війні — таких як поет Василь Добош... Не кажучи вже про редактора журналу «Наши стремления» Івана Карабелеша, членів редколегії, серед яких була і вона, Олена Микита...

То щастя, як казав її батько, що на світі розумніших людей таки більше, як дурнів...

Щастя, що й на її життєвій дорозі більше стрічалося саме їх, доброзичливих, метикуватих, мудрих людей. У Братіславі, де на філософському факультеті словацького університету викладала російську мову і де певний час очолювала студентську Спілку ім. А. Добрянського. І на Пряшівському радіо, де довелось бути режисером, і в Пряшівському крайовому комітеті, який організувала, в Словацькому та Федеральному ЦК Союзу чехословацько-радянської дружби, в ЦК КСУТ. І в аспірантурі Словацької Академії наук, в Чехословацько-радянському інституті, де підвищувала свої знання і працювала. І, нарешті, на кафедрі української літератури і мови філософського факультету університету ім. П. Й. Шафарика...

Мудро і водночас просто сказала якось їй стара жінка під Марковцем, коли зайшла мова про те, що головне у житті, яка справа має бути визначальна, цільна ціль усі роки. «Кожен радий зі свого: рибалка від рибки, скрипаль від скрипки...»

Олена Михайлівна Рудловчак має втіху, має радість, має справжнє людське щастя від того, що вона відкриває для закарпатських українців, яких майже протягом тисячі віків, відколи відірвали їх від своєї матері Київської Русі, й не мали за таких їхні численні гнобителі — угорські, австрійські, німецькі, румунські, польські, чеські феодали, отож для них: русинів, руснаків, угрорусів, карпаторосів — вона відкриває їхню справжню, велику й славну історію, талановиту літературу, мудру народну творчість, мужніх і чесних карпатських будителів і просвітників.

Повертає народові народне. Вистраждане, виболене, гартоване і пережите віками.

Як там писав її улюблений Олександр Духнович: хто живе для себе, сам з собою і вмирає. Хто живе для людства — той житиме і після смерті, а хто ні для себе, ні для другого не живе, той іще при житті вмирає...

Вона готувала до друку чотиритомне видання творів цього вірного сина гір, своєрідного лікаря трудового народу, у чи

сельних своїх дослідженнях розкривала духовну велич і красу, силу і значення його багатогранної спадщини для карпатського народу, а чула у відповідь незгоду з тією високою оцінкою і увагою, які приділяються йому й тепер, після ста двадцяти п'яти років з дня його смерті. Мовляв, він був сином свого часу, усі його просвітницькі твори — як літературні, педагогічні, так і філософські — вже втратили свою цінність і актуальність, лишилися далеко там, у середині XIX століття. То нащо його так піднімати на щит, навіщо знову й знову вертатись до його уроків, по суті, до вчорашнього дня? Досить віддати належне його тодішній діяльності, та й по всьому!..

Олена Михайлівна, коли вже її аж дуже допечуть своїм нерозумінням такі науковці чи літературознавці у вузькому розумінні слова, аж сердиться: ну, невже не видно навіть неозброєним оком, навіть не спеціалістам, що для сучасних українських культурно-освітніх працівників Чехословаччини постать Духновича постає у специфічному світлі; що доля цього народу склалася так, що й через більш як сто років після смерті видатного діяча періоду національного відродження цей процес для нього ще не завершено; що в сучасному житті українців Чехословаччини на нерівнинно вищому рівні лишилося багато з тих проблем, з якими зустрічався Духнович!

Невже не зрозуміло, що у складній історії життя українського населення Чехословаччини, відокремленого від загальноукраїнського життя в стані незавершеного процесу національного усвідомлення, на щастя, є люди, події, факти, гідні не тільки пошани за те, що саме завдяки їм чи вистояли перед різними ворогами протягом довгих століть, а й теперішнього наслідування, нинішнього засвоєння їхніх уроків?!

І чотиритомник творів учня Духновича Олександра Павловича, особливо його велика публіцистика, фольклорні, історичні речі, над якими зараз працює дослідниця, готуючи до видання, теж з книги саме цих подій, цих постатей...

Ні, вона не працює просто так, не ставить собі за мету лише відкривати для теперішнього читача, любителя старовини, давніх поетів, прозаїків, філософів, просвітників, казкарів, співців. Великого розуму, як то кажуть, в такому разі не треба: досить мати терпеливість, щастя шукача й, зрозуміло, бажання, і вже ти, як Шліман, відкопав Трою...

Завдання і цілі тут стоять вищі, копати історичні пласти треба глибше, вдивлятися й мати кругозір ще ширший. Українське населення Чехословаччини, яке не воз'єднане зі своїм народом і якому треба вирішувати специфічні питання свого життя і розвитку, насамперед потребує всебічної оцінки знаних місцевих діячів минулого — і тому, що в них ці проблеми краще розроблені, і тому, що ці розробки стосуються саме до їхніх «кліматичних» умов, їхнього розвою.

Оце вона й робить — щоденно, щорічно, не зупиняючись, крок за кроком для свого краю, для свого народу — національної меншості Чехословаччини, частки великого українського народу — не те що в міру своїх сил і знань, але незмірно більше, із справді всеосяжною любов'ю.

То хіба, маючи в серці і в душі отакий вогонь безкорисливого служіння своєму народові, не полюбиш ковадло?!.

Та високі слова не для неї. І хай коли-неколи, та бувають образи, і хай нечасте, але є нерозуміння деякими діячами її роботи — вона так само мовчки тримає це все у собі, не випускає на люди, не дає покільчитися, борони боже, прорости. Роки і робота зараз навчили її гамувати пристрасті.

Як її улюблений Олександр Духнович. У такі хвилини вона сідає вдома за робочий стіл, витягає із полиці просто з-перед очей давній, з пожовклими обкладинками львівський журнал «Зоря галицкая» і читає його слова, котрі мов для неї написані, які бальзамом лягають на будь-яку образу, будь-яке нерозуміння: «Мир вам, братья! Токмо бо любовь и согласіе могут двигнути упадше домовство; токмо согласіем ростет мали діло, раздором же а наибольшее разрушается. Вручаю вам, братья, любовь, вы поместитеся все в лонах не малого народа, только будьте смиренны и мырные між собою! — Не сваритесь на пустих словах, которы суть орудієм взаимного поразумения, киньте суету, время же само объявит силу мнений...» А таки треба і варто ковалеві любити ковадло!

Сто п'ятдесят років тому Олександр Духнович був, по суті, єдиний русин, який закликав свій темний, неписьменний народ «оставить глубокий сон» і братися до книжки, до освіти («Мимно, мимки, куп ми книжку...»); зрозуміти і усвідомити свою національну приналежність («...бо свої то ло горами, не чужі, Русь єдина, мисль у всіх в души»); любити, шанувати й підносити свій народ («люби свій народ не тому, що він великий, а тому, що він твій»). І хоч у розмовах не раз доводилось чути, не раз наголошувалось, що багато проблем, які вирішував Духнович у свій час, й донині не втратили своєї актуальності, зокрема національної самосвідомості української громади на Пряшівщині, людей, які кревно турбуються про долю русинів, про їхній національний і соціальний розвиток, немало. Мені дуже хотілося ближче зазнайомитися хоч із одним з тих активістів, які працюють в Культурному союзі українських трудящих Чехословаччини — громадській організації, яка об'єднує усіх русинів і покликана сприяти, покликано брати на себе вирішення усіх проблем розвою їхнього краю,— Федором Ковачем.

КОВТОК ВОДИ З РІДНОГО ДЖЕРЕЛА

Батько хапався одною рукою за висохлі груди, які від кашлю аж двигтіли, мов дерев'яний міст під багатьма возами, а другою за кручену, з грушевого окоренка, довгу, обсмалену піпу, що немилосердно чаділа довганом. Між тим — кашлем і пасмами диму — недобрим оком зиркав на свого сина, на нього, Федора.

Ади, вппнився і тут у книжку, якби мед у ній... Чи тих книжок мало на роботі, що і в селі, у відпустку ними голову засмічувати?! Відпуск не для цього...

— А для чого, няню? — запитав лагідно, не бажаючи заводити із старим вічну супе-

речну — щось став він останнім часом геть буркотливим, усе чимось незадоволеним, дратівливим. Втім, і не диання — вісімдесят ще й вісім років ян-не-ян міцно всілося на плечах...

— У селі ще лишилося много старих людей, ані мудріші од нижон. Їх треба слухати. Бо не дурний казав: вухами добру річ найдешевше купиш... А книжка... Книжка не все правду наже...

— Няню!.. — аж підвівся з-за стола до краю вражений молодший Ковач. — Що я чую!.. А коли я був малий — щось-те мені казали про книжку — не пам'ятаєте?

— Що казав... Много чого в колись казав — хіба усе затямиш... І хіба все, що люди кажуть, правда?!.

От тобі й маєш! Раз так, а раз сяк...

А й направди: що у нього лишилося з дитинства? Яка згадка, який набуток, яка наука? Що навчили працьовиті батьки чесності, любові до родичів, шани до свого русинського роду...

І раптом згадка, як іскра, викресана п'яньовним кресалом...

Та й сам він, ак вогонь, жвавий, гарячий, молодий, прийшов тоді надвечір з народного дому, де закладали артіль і його обрали головою. Підхопив його, свого наймолодшого Федори, на руки, підкинув високо високо, аж під обкурені сволоки, а затим, як з неба, посадовив собі на коліна. Засміявся:

— Не-е, казку ще рано — видно надворі... Давай ліпше загадку. Хочеш?

Можна було й не питати.

— Значить, так. Калуб. На калубі робота. На роботі моснота. На мосноті форнота. На форноті видіво. На видлі лиса гора. На лисій горі густий ліс. У густім лісі дикі свині бігають. А кривий берко їх заганять... Ну, що то буде, най чую?..

Сопів тоді і мовчав, намагаючись із замурзаного пальця викмонтати відгадку. Що казати, коли в голову нічого путнього не йде?

— Ну, добре,— сміявся весело. — Лишимо її, ту довгу загадку, най сама ся відгадує... Попробуємо ще одну. Хоч би таку: маю листа, а не єм дерево, маю очі, а не ціла єм...

Сопіння погучнішало, до нього додалося й шморгання носом; здавалося, від безсилля ось-ось хлюпнуть сльози.

— Нічого, нічого,— заспокоїв, погладжуючи по голові. — Відповіді дуже прості. У першому випадку — чоловік, у другому — книжка... Виростеш — будеш знати усі відгадки, на які тільки є на світі загадки... І коли навчишся читати, прочитаєш свою чарівну книжку, як Іванко у казці...

— А у якій казці? — аж загорілися оченята.

Ну, тут уже хоче батько чи не хоче, а треба влаштовуватися зручніше і розповідати казку...

Але стривайте, стривайте з казкою... Ще варто б хоч трохи про загадки. Бо не з простого дива згадались. Щось за тим та стоїть... Що життя потім ставило їх йому чимало, і на деякі з них він не міг здобутися на відповідь, як тоді, на батькових колінах... Були й такі.

От хоч би одна з них.

Стоїть хлоп при борозді на єдиній нозі. Я би присяг, що там тисячі...

Для дітвака відгадка проста: мак... А для нього?

Для нього, який не просто хоче у спомнинах погратися у дитинство, у загадки-відгадки, а бачить навіть за мимохідь кинутим словом якийсь знак, значення, смисл... Для нього, як голови Центрального комітету Культурного союзу українських трудящих Чехословаччини (КСУТ), доцента, кандидата філологічних наук на кафедрі української мови та літератури пряшівського філософського факультету університету імені П. Й. Шафарика, головного редактора журналу «Дукла»...

Ой, та для нього той «хлоп при борозді» не мак, то більш: він, Ковач, так само би «присяг», що є їх «тисячі»... Але не макових зернаток, ні — його земляків, його народу, українців-русинів у цих підбескидських горах і долах... Були тисячі... Одразу по війні близько двох сотень тисяч їх нараховувалось. А тепер?.. Кілька десятків тисяч... Иде перепис населення за переписом, а досі ніхто точно не знає, скільки ж українців-русинів є у цих горах...

Статистика не відбиває справжнього стану речей. Останніми роками стало щось не престижно записуватися українцем (боже, яке сатанинське слово! — ніби мати і батько, що народили дитину, можуть бути престижні або ні...), нецікавим учити українську мову, знаком поганого, хлопського виховання говорити українською мовою... Що діється тільки на світі! Та всі наші будителі, усі просвітники, патріоти свого народу, народу, який протягом майже десяти віків серед чужого оточення боронив, щоб зберегти свою мову, пісню, звичаї, традиції,— усі разом — Духнович, Павлович, Добрянський, Кралицький, Ставровський-Попрадов й багато-багато інших з ними — перевертаються, певне, в могилах, зачувши про такі справи своїх невдячних, нетямущих нащадків. Що сталося? Чому народ, який завжди славився своєю волелюбністю, своїм протестом проти утиску, гніту, гноблення чужоземного, раптом, коли є можливість і умови для вільного розвитку і розквіту, стає байдужим, своє ім'я забуває, батька-матері не визнає?

От тобі й загадка, над відгадкою скільки не бийся — не відгадаєш. Не відгадаєш? А для чого тоді КСУТ, для чого тоді, зрештою, він, голова ЦК, Федір Ковач? Це лиш у дитинстві, на батькових колінах, міг мовчки сопіти, думаючи, що з пальця висссе мудрість. Тепер, коли за плечима не лише горожанська школа, а й гімназія в Гуменному, Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка, аспірантура в Київському педінституті, зрештою, й академічне звання доктора філософії та науковий ступінь кандидата філологічних наук, не кажучи вже про довір'я, про обов'язок, який поклав на нього народ, висуваючи на такі посади, як голова ЦК КСУТ, депутат Словацької Національної Ради,— саме він має знаходити не тільки відгадку, а й вказувати, як позбутися того смердючого лепу, що осідає на чисту душу його народу. Ще ж, мабуть, не пізно?.. Ще не всі позиції здано? Ще не всі пісні проспівано?

Тоді де шукати причини такого украй сумного становища із національною самосвідомістю українців-русинів Східної Словаччини? Може, функціонери щось недороб-

ляють, може, КСУТ не на місці, не виконує ан слід покладених на нього функцій?

Він ще тоді до школи ходив, вчився дитячі загадки відгадувати, коли одразу по визволенню краю Радянською Армією, на початку березня 1946 року, представники українських міст і сіл Східної Словаччини на своєму першому з'їзді проголосили Українську Народну Раду Пряшівщини, яка поставила перед собою велике і благородне завдання: захищати національні, культурні та соціальні права українського населення краю. Так і було в перші роки, доки внаслідок нових суспільно-політичних умов, які склалися після 1948 року, діяльність УНРП поступово занепадала, а на початку п'ятдесятих років й зовсім мусила припинити свою діяльність, бо несправедливо звинуватили деяких діячів у буржуазному націоналізмі.

Нова концепція вирішення українського національного питання на Словаччині набула своїх форм після прийняття ЦК Компартії Словаччини у травні 1951 року постанови про утворення Культурної спілки (після 1966 року — союз) українських трудящих як масової національно-культурної організації. Тоді ж у селах, містах, на заводах і підприємствах було організовано місцеві організації, розроблено свій статут, визначено форми і методи роботи, які існують і донині.

Наче зроблено було все правильно, наче уся діяльність КСУТу проводилась і проводиться, як планували, прийняті тоді установчими зборами за присутності делегатів усіх українських сіл і міст усі важливі і актуальні завдання виконуються... Щось випущено з ока? Та наче ж ні... КСУТ свою практичною діяльністю виховував українських трудящих у дусі любові до народно-демократичного устрою й активної участі у будівництві соціалізму в Чехословаччині, дбав про всебічне культурне піднесення громади української національності, розгортав виховну і освітню роботу, допомагав культурному зближенню українського населення із словацьким і чеським народами, боровся проти національної байдужості і несвідомості, виховував почуття соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, систематично знайомив українське населення Східної Словаччини з господарськими, культурними і соціальними здобутками народів Радянського Союзу і в першу чергу України.

Так, без сумніву, впроваджував, мобілізував, допомагав, сприяв, широко пропагував, брав активну участь, знайомив, боровся, розгортав, дбав, виховував... А все ж, а все ж... Загадки лишаються, що там не кажи!..

Де шукати першопричини такої... такої — а чого боятися різких, зате справедливих слів! — а таки невдачі, хто б там що не назав, у своїй роботі.

Де прогледіли? Що упустили? У чому недоробили?

Майже, як у Шекспіра: на усі прокляті питання дай відповіді мені ясні...

Втрати в ідейно-політичній і культурно-виховній діяльності? Та наче проводиться велика кількість лекцій, бесід, живих нових, вечорів запитань і відповідей, але цього мало.

І пропаганді та наочній агітації КСУТ завжди приділяв належну увагу. Особливо роботі з книжкою та пресою: тут і літературні вечори, зустрічі з українськими письменниками Чехословаччини, літературно-художні академії з нагоди ювілеїв визначних літераторів, виставки книжок Словацького педагогічного видавництва — надто його відділу української літератури та книжок власних, ксутівських видань, літературні передачі місцевих радіовузлів і читацькі конференції — як найвища робота з книжкою. Традиційно велика увага і до фестивалю української драми та художнього слова імені О. В. Духновича в Межилабірцях (недавно відсвяткував своє чвертьстоліття), в якому беруть участь переможці окружних змагань — він особливо сприяє вихованню любові до рідної мови, піднесення рівня мовної культури.

А хіба не найвищої оцінки в успішному розгортванні масово-політичної та культурно-виховної робота заслуговує випуск більш як чотирьохсот художніх творів, книжок з літературознавства і критики, історії, мовознавства, фольклору, діалектології, образотворчого мистецтва, музики, що здійснив Український відділ Словацького педагогічного видавництва у Пряшеві?! До того ж самостійні ксутівські видання: понад 160 книг і календарів, 120 номерів репертуарних збірників, понад 70 збірників пісень, п'єс для драмгуртків, методичних матеріалів. До цього додати треба і більше двадцяти видань науково-популярної бібліотеки, п'ятнадцять «Наукових записок», п'ятнадцять «Наукових збірників» Музею української культури у Свиднику — наслідок науково-дослідницької діяльності творчої української інтелігенції ЧССР.

Дехто може кинути докір за слабку роботу друкованим органам Культурного союзу: тижневику «Нове життя», громадсько-культурному ілюстрованому місячнику «Дружно вперед» та літературно-мистецькому й публіцистичному журналові «Дукля», але вони в силу своїх можливостей висвітлюють хід соціалістичного будівництва в Чехословаччині, пропагують зразкових працівників з різних галузей суспільного життя, розповідають про історію українців Східної Словаччини, їхні культурні традиції, чільне місце займають і матеріали з Радянського Союзу, а також пропаганда роботи КСУТу, інших культурних установ, які покликані обслуговувати потреби українського населення краю, не лишиться поза увагою творчість українських письменників ЧССР, українських радянських письменників, привертають увагу і літературні спроби молодих авторів, переклади із словацької та чеської літератур.

Коли гаразд проаналізувати всю роботу, то де-де, а в розвитку творчих здібностей краян чи не найбільше видно організаторську діяльність членів товариства — від первинних організацій аж до центрального апарату. І йдеться не тільки про те, щоб користатися надбаннями культури і мистецтва, а й самим брати активну участь у творенні культурного багатства суспільства. Це ж тільки уявити: понад три тисячі молодих і дорослих українців-русинів розвивають свої таланти у більш як 160 драматичних, співочих, музичних, танцювальних колективах, фольклорних групах і гуртках за інтересом! Їхні 700 концертів щороку з нагоди різних громадсько-політичних і культурних свят та ювілеїв — то

справжня веселка народних талантів. Хто не знає не тільки в республіці, а й за кордоном Свят культури українських трудящих Чехословаччини у Свиднику. А якої популярності зажили, яку зрослу художню майстерність показують намйонський фестиваль українського фольклору і хорового співу, фестивалі української драми і художнього слова імені О. В. Духновича в Межилабірцях, огляди інтерпретаторів української народної пісні «Маковицька струна» у Бардієві, українських вокально-інструментальних груп «На крилах мелодій» у Стащині... У них, як правило, окрім місцевих українських колективів, беруть участь словацькі, чеські, угорські, польські, радянські колективи, особливо із Закарпатської області...

А коли додати, який неоцінений внесок у політико-організаційну діяльність КСУТу роблять і Український національний театр у Пряшеві (єдиний професійний театр за межами України), Піддуклянський український народний ансамбль, українська студія Чехословацького радіо, Музей української культури, українська секція Спілки словацьких письменників, частина студентів та викладачів педагогічного та філософського факультетів університету імені П. Й. Шафарика... А понад десять тисяч членів Культурного союзу у 280 міських і сільських організаціях Пряшівщини та всієї Чехословаччини! Це ж сила!..

Коли глянути з висоти, проаналізувати всю діяльність товариства, виконується великий огром роботи, а бач...

Десь таки справді є упущення, прогалини, недоробки.

А от де? За що треба насамперед братися, аби пробудити самосвідомість русина-українця в Словацьких Бескидах? Права ж усі, які треба, є, закони на нашому боці. То в чому ж річ? Де оця ланка, за яку треба вхопитися і витягнути увесь ланцюжок проблем?

Батько у таких випадках, коли тяжко знайти вихід із крутого становища, не поспішає вміти вирішити справу, любить приказувати: старі люди скорше повідають мудро, а діти — правдиво...

Діти... Дітям що — давай загадки і казки. А в них мудрість і фантазія. А ще правда. Так, вона в казках завжди перемагає кривду.

От! З дітей, зі школи усе треба починати! Школа – ось та піч, від якої ми повинні танцювати!

Буде українська школа — усе тоді буде: і мамина пісня, і рідна мова, і продовжені народні традиції, і національна самосвідомість...

Він же депутат Словацької Народної Ради, член Комісії СНР з освіти і шкільництва, член ЦК Національного Фронту Чехословаччини, член ради уряду Словаччини у справах національностей...

Усюди, на всіх рівнях, треба знову і знову наголошувати на негативних змінах у системі нашої школи: там небезпечно звузилося значення рідної мови та навчання основ інших дисциплін українською мовою. Що небезпека і загроза для дальшого культурного розвитку українців Чехословаччини не вигадка, не емоції, засвідчують страшні факти: якщо у 1950 році в округах Східної Словаччини, де компактно живуть русини-українці, нараховувалося 284 українські школи, основні і горожанські, гімназії, торговельна академія, то у 1962 році — 109, а у 1986 році тільки 22, та й то з них кілька малокласних шкіл.

Як це сталося? В чому причина?

Правий, сто раз правий його колега по роботі Іван Панчура, перший секретар ЦК КСУТ, який на останній XI конференції після наголошення на цих поріяняльних цифрах занепаду українських шкіл сказав: «Однією з причин такої нездорової ситуації у нашому національному шкільництві є, на нашу думку, неправильний принцип, який виник і практикується у нас з 60-х років. У смислі цього принципу батьки мають необмежене право вибирати навчальну мову для своїх дітей у школі. Цей принцип на практиці веде до ліквідації національної школи у сільських та міських місцевостях, де компактно живуть русини-українці, не говорячи вже про те, що у змішаних українсько-словацьких населених пунктах значенню рідної мови, в даному разі української, приділяється дуже мало уваги. Таку практику треба вважати сумнівною, крім іншого, й тому, що ніхто не дає батькам права забороняти своїм дітям вивчати, скажімо, математику, фізику чи якийсь інший предмет. Часто батьки через свою низьку національну свідомість позбавляють своїх дітей природного права, можливостей і потреби вивчати материнську мову і культуру свого народу. Сумнівним таке право батьків показується і тому, що його реалізація на практиці веде спочатку до обмеження сфери вживання материнської мови, а потім поступово приводить до її зникнення. Це нездорове явище останніми роками набрало небезпечної форми і поступово веде до швидкої асиміляції русинів-українців у Східній Словаччині... Тут треба сказати, що право навчати дітей рідною мовою є одним з громадянських прав, зафіксованих в Конституції ЧССР».

Так, треба бити на сполох! І негайно!

В усіх 268 українських селах і містечках Східної Словаччини мають бути хай малі, але школи з рідною, українською мовою навчання! Щоб там вчили не тільки рідну літературу й мову, а й історію, музику, основи громадянства і патріотизму...

Ще не пізно, ні! Є всі умови для відродження української національності в Чехословаччині. І є насамперед власне джерело, яке народ створював і плекав століттями: мова, пісні, традиції, духовність — одне слово, духовна і матеріальна культура, без якої не буває нації; є, зрештою, стародавня культура України, великого народу, невід'ємною гілкою якого ми були і будемо. (Щойно підписаний договір про співдружність із київським товариством зв'язків з українцями за кордоном «Україна» ще більше підкріпить усю роботу, надасть їй нових барв і відтінків, нових імпульсів, більшого звучання).

Вплив словацької і чеської культур у такому разі не завадить — навпаки, це утворить своєрідний колорит українського середовища. Зрештою, і словацька громадськість зможе ближче познайомитися з українською культурою, яку ми перебираємо від свого народу з-за Карпат (будемо від цього тільки багатшими, нічого не втрачаючи). Втім,

самопроникнення братніх, сусідніх культур завше було, завжди розвивалося, а тепер для цього умови найкращі.

Таки так — треба братися насамперед і чимскоріше за школи. Усім гуртом. Вчителям, творчій інтелігенції, функціонерам. І, звичайно, перш за все батькам...

Від них, від їхнього слова і пісні, від загадки і казки багато що залежить у розвитку дитини, її світогляду, і знову ж у національній свідомості.

Чекайте, чекайте, а як це він забув про свою казку? Пригадав, як батько почнив її і згубив нитку оповіді.

Здається, була про хлопця, який прочитав чарівну книжку...

Але в ній, тій казці, хоч як дивно, Івана брали на службу лише в тому разі, якщо він не вмів читати. Старенький дідо дуже не хотів мати слугу в себе, який би прочитав мудрі книги, котрі в нього були, і знався на геть-чисто всіх ворожках. Йому потрібен був темний, неписьменний хлоп, якому до чарівних книг далеко, дуже далеко...

То виглядає так, як ще недавно: одні за одними прийшлі пани хотіли видіти простого русина-українця неписьменним, темним, затурканим слугою... Мабуть, через те батько одразу по визволенні, коли інші, вільні вітри закружляли над Бескидами, натякав, що в його житті буде своя, «чарівна книжка»?

Чому ж тепер, через стільки літ, коли вже й не знайдеш такого, аби не вмів читати, знову треба прилучати до чарівної книжки увесь русинський народ?

У свої дитячі роки він послухався няня: прочитав і вивчив напам'ять свою першу чарівну книжку — буквар. І відтоді за свої неповні шістдесят поочитав їх немало: мудрих і не дуже, товстих і тонких, рідною і чужинськими мовами... То вже з висоти років, з досвіду пережитого, з аналізу прочитаного має право радити молодшим за себе, рекомендувати старшим, застерігати і одних, і других, які книжки читати, а які можна й відкласти. І це не лише з університетської кафедри — як викладач, а й з газетних та журнальних сторінок, із сторінок своїх власних книжок — як літературознавець, критик, як член Спілки словацьких письменників — її української секції у Пряшеві!

Понад те, йому іще довірено давати присуд: чи варто бути книжкою тому чи тому рукопису. А це вже відповідальність, взята на себе не тільки за долю митця, а й формування усієї літератури українців Чехословаччини!

Високі слова, але куди від них подінешся, коли вони відбивають справжній стан речей. А чи має він право на таке, чи не таїть у собі його часом різка категоричність, присуд, так би мовити, в останній інстанції, наліт суб'єктивізму, а то й зловживання правом критика: карати або милувати?

А того ніхто не відає, не знає, скільки ж бо ночей сидиш-просиджуєш, скільки днів носиш у серці книжку або рукопис, щоб винести потім на них свій вердикт, своє слово й оцінку...

Було б добре, якби можна було перефразувати батькове «дволикі люди бувають — такі, що мають гроші, і такі, що не мають» на, скажімо, таке: «Є люди, що мають талант, а є й такі, що не мають...» А як ти визначиш той талант, яким прикладом, якими критеріями?..

Буває книжка як колобок: ти до неї то з сього боку, то з іншого — наче ні до чого й не придерешся, все в ній є — і важлива тема, і позитивний герой, і сюжет, і навіть свіжі образи... А серцем відчуваєш — не те. Зроблено не душею, на талантом — ремісником...

Ей, няню, няню, мало знати, що будеш солодкий — проковтнуть, будеш гіркий — проклянуть... І «золота середина» не допоможе... І «моя хата скраю» так само. Треба брати на свої плечі відповідальність, нелегкий тягар бути арбітром між літературою і письменником. Бути за усе в одвіті. Казати правду, часом і гірку, людям, яких поважаєш, любиш, цінуєш, разом працюєш з ними, робиш одну спільну справу. Без боязні, що й сам часом помиляєшся.

...Що у Сергія Макари «часте повторювання однієї і тієї ж думки, мотиву, вживання тих самих чи близьких до себе метафор та інших поетичних фігур веде до одноманітності образу, до вираження почуття без належної градації і напруження, до асоціативної мляволсті і зайвої дидактичності».

...Що у Іллі Галайди треба запитати: «Невже покоління, що виросло і сформувалося уже в повоєнний період, не має своїх позитивних ідеалів і виступає з позиції негації у відношенні до своїх батьків? Тикати пальцем у негативні явища життя без належного розкриття їх генезису — це легка справа. Але у вирі життя, будівництва, ламання старих устоїв життя і формування соціалістичного способу життя людини і суспільства, у цьому складному і багато в чому суперечливому процесі, шукати і знаходити позитивне, перспективне, визначальне — це справа трудна, але достойна пера сучасного письменника».

...Що Михайло Сабадош «у відтворенні життя і побуту селян міцно прив'язаний до автентичного матеріалу... Основну увагу автор звертає зображенню дії, а вже менше вдається у портретне окреслення, у розкриття і відтворення внутрішніх переживань персонажів. Густота однакових імен створює заплутаний лабіринт функціонально непотрібних персонажів».

...Що на заваді віршів Йосипа Збіглея є «до краю стисла манера передачі думки чи вираження почуття: їм бракує витонченості, звучності, мелодійності — того, що надає справжньому поетичному творові легкості, мулиєвості. У них помітний якийсь, я б сказав, «холодок», який іде, мабуть, від суто раціоналістичного початку, від несподіваних порівнянь, поворотів думки, від часто віддалених від себе образів, понять. А це вже шлях до «поезії абсурду», до штучного, надуманого модернізму. Тільки там і тоді, де автор говорить про маму і батька, про безіменну кохану і про любов, про рідний край, там можна відчути тепліші почуття у його віршах».

Кілька десятків творчих портретів, літературно-критичних статей належать перу Федора Ковача про життя і творчість своїх побратимів — сучасних українських письменників Пряшівщини. Глибині роздуми про шляхи і розвиток сучасного українського літературного процесу в Чехословаччині лягли у кілька монографій, збірок критич-

них икрнсіа, ані побачили світ у пряшівських видавництвах: кутівському і педагогічному. Кілька десятків студій про сучасну українську літературу опублікував він у словацькій і чеській періодиці, книжкових андкиках, енциклопедії.

А от про нього, Федора Ковача, досі іще ніхто не написав серйозної творчої праці. В одній невеликій статті-біографії, видрукуваній у журналі «Дукля» до його п'ятдесятиріччя іще дев'ять літ тому, його однокласник по школі, нині відомий фольклорист Михайло Гирян бажав ювілярові «коатка чистої водиці із підбескидської криниці». Що іще лишнього можна побажати людині у розповні літ, у напружений, щасливий період творчої і громадської діяльності?!

А до цього письменника, до цього великого українського поета, на жаль, можу вас запросити хіба но його могилу в Прагу, на Ольшанське кладовище

Та краще вже до тих людей, які іще його тут, в Чехословаччині, пам'ятають...

А ще краще — до його вічної, нев'янучої поезії, до його завжди хвилюючих, душевних пісень...

Отже, ідім в гості: і до знайомих, і до його поезії.

КОЛЯДКИ ВІЩУЮТЬ НОВИЙ РІК

Що Олександр Олесь, славетний «соловій України», останні двадцять років свого життя провів у Чехословаччині, я знав віддавна. І так само давно цікавило: а як йому там жилося-велося, як писалося, про що думалося, чи бановав він за рідною Україною? Та хіба тільки мені хотілося про це знати? І ось я стрівся із ще живими донині його добрими знайомими у Пряшеві, відтак у Братіславі... Слово за словом, і я вже потрошку збираю, ніби скалки розбитого дзеркала, його життя і бачу в них його самого: замріяного й тужливого, люблячого й гнівного... І я, не вагаючись, спішу на зустріч з тими роками, з тими людьми, з ним самим...

То було десь тут... Може, ось у цьому домі, в центрі Великого Бичкова, звідки щойно вийшли колядники? А може, аж у тамтому, звідки вже знову линє їхнє доброзичливе: «Добрий вечір тобі, пане господарю...»?

Та хай там що, а його нога ступала чи не на кожне подвір'я, у кожну хату найбільшого робітничого селища на Підкарпатській Русі Чехословацької республіки: після запросин режисера Юрія Шерегія, який ставив на сцені хустського театру «Нова сцена» драматичну поему «Над Дніпром», його покликано ще й у Великий Бичків — і аже Олександр Олесь укупі з гуцульською молоддю і артистами рушив колядувати з хати до хати — аж до ранку...

Окрім господаріа, і йому, знаменитому гостеві, великому панові аж із Праги, також щиро бажали:

Ой, віншуємо та, гречний панонько,
Гречний панонько, чом Олександроньку.
Дай же ти, боже, в полі полон
із усіх сторон,
Дрібні сноповьки, густі копоньки,
В оборі плідно, дома західно,
Дома західно та й радісно.

Йому би дякувати, йому би тішитися, що зичать добра люди, яких іще донині ніколи не бачив, не знав.

А він на хвилю тоскнів і нісся думкою на схід, у своє рідне Верхосулля на Сумщині. Там теж нині мають ходити від хати до хати колядники, там теж бажають близьким і дальнім сусідам і родичам добра і щастя...

Ой, любі закарпатські колядники, ой, та побажайте мені нездійсненного: аби я хоч на мить опинився у рідній стороні, серед дорогих і любих мені людей...

Але то неможливо, неможливо, немо...

О принесіть як не надію,
То прихту рідної землі:
Я притулю до уст її
І так застигну, так зомлію...

Хоч кухоль з рідною водою!..
Я тільки очі напою,
До уст спрагнілих притулю,
Торкнусь душею вогняною.

Але дальша колядок, теплі віншування, нові хати і привітні та щедрі господарі не давали можливості бодай думкою усамітнитися, хоч на хвильку уявою перескочити гори і помчати степами через ріки й села, через борозни нагорнутих білих сувоїв снігів.

Колядники, його захоплені читачі, знай далі бажали газдам, зичили і йому:

За тим словеньком будь же ми здоров,
Будь же ми здоров, гречний панонько,
Гречний панонько, чом Олександроньку,
З сивими волами, половими коровами...

Йой, не треба мені корів, не треба мені волів, не хочу злота-срібла, збіжжя і усякої пашниці — побажайте мені вернутися у моє щасливе дитинство — у ті квітчасті луки, важкі жита за селом, у мою безмирну молодість, у якій к Харкові так легко і з бажанням училося; у юність мою, де у Києві, хай і не в радість, а працювалося, і де спізнано перше кохання і першу славу услід за народженням первістка — збірки поезій «З журбою радість обнялась».

Та де там! Чи ж є на світі хтось такий, навіть найщиріший, найдобріший, найзичливіший, який навинпус мені таких коней, щоб допровадили у ті краї, у ті літа, у ту радість?!

Жита! Пригадую...
Як сон... Дитячий, золотий...
Схиляюся і падаю на землю
І серце біля них кладу...
О дорогі мої!
Шуміть мені забуту казку,
П'яніть мене своїм диханням,
Щоб я упився і не знав,
Де зараз я,— чи на чужині,
Чи там, ах, там, в краю коханім.

Пригадує Юрій Августинович Шерегій, колишній режисер хустського театру, нині житель Братіслави, столиці Словаччини:

«Нова сцена» закарпатського театру в Хусті розпочинала свою діяльність прем'єрою поетичної драми видатного українського поета Олександра Олеся «Над Дніпром». Було в мене велике бажання запросити на першу інсценізацію твору і автора, тим більше що я був із ним знайомий ще з того часу, як студіював

у Празькому університеті. На превелике щастя, Олесь відгукнувся одразу. І хоч дорога з Праги на Закарпаття була нелегка, бо тоді поїзди ще не ходили і добирався він де автобусами, а де попутними військовими машинами, був він поїздкою задоволений. Полюбилася, за його словами, і постановка поеми — «сценізована з буйністю ще більшої фантазії, ніж сам твір письменника». Втворили ми її із вкладок балету, пісень, ультрамодерних декорацій — такі прегарну цілість талановитої поеми».

Пригадують Євген і Марія Петрашки, колишній директор і артистка театру «Нова сцена», жителі Хуста на Закарпатті: «А яким прекрасним продовженням вистави були колядки у Великому Бичкові, куди нас усіх запросив додому режисер Юрій Шерегій! Олександр Олесь аж ніби помолодів, воскрес духом над гори. Був часом у задумі, але то лиш якусь мить, а все колядував, колядував... Казав, що невелика різниця між нашими і їхніми, з великої України, колядками.

Ту щасливу ніч колядування не можна ніколи забути...

Як жити хочеться! Несказанно, безмірно...
Не надивився я ні на зелену землю,
Ні на далекі сині небеса.

Я не наслухався ні шуму рік широких,
Ні шелесту лісів дрімучих, темних,
Ні голосу пташок, що вихваляють світ.

Я все життя збирався тільки жити,
Дивитись, слухати і пити
Нектар із келихів краси...

...А перед моїми очима уже передноворічна Прага початку сорокових років: ялинки у вітринах і на вулицях, гірлянди різнокольорових вогнів, веселі пражани з пакунками дарунків у руках, де-де і компанії ряженої молоді, які виспівують колядки.

Гамірно та людно і біля невеликої кав'ярні «У медвідка», яка скромно притулилася біля Єзуїтського костьолу на Карловій площі в самому центрі Праги.

Це одне з улюблених місць Олександра Олеся, де за філіжанкою кави, склянкою червоного вина і незмінного пива він стрічав з друзями не одне різдво, не один Новий рік...

Пригадує відомий чеський україномовець, доктор філологічних наук, братіславець Мікулаш Неврлий:

— Вперше я побачив Олеся на початку сорокового року, за чотири роки до його смерті. Окрім мого великого бажання спізнатися з великим українським соловейком, виявилося, що і в нього є такий самий потяг познайомитися і зустрітися. Справа в тому, що я перед тим приїхав з України, де народився, жив зі своїми родичами,— батько в мене чех, мати — українка. Олеся, отже, не дивно, цікавило все, що пов'язане з Україною, на якій він уже не був на той час двадцять довгих літ.

Не можу забути, як він, не криючись, гірко плакав, коли я йому розповідав про тяжкий і гіркий 1933 рік — рік великого голоду на Україні!.. Це так не в'язалося із радісними людьми, які колядували просто на вулиці, здавалося, кожному перехожому... Трохи отоставшись, він захоплено оповідав, як кількома роками перед тим колядував на Закарпатті, у Великому Бичкові...

У вигнанні дні течуть, як сльози,
Думки у вигнанні сидять, як мертві.
Солодкі спогади сичать, як мертві.
Солодкі спогади сичать, як змії,
Душа ридає, як дитина.

Душа розірвана, як рана...
Бальзам далеко так, як сонце,
А сонце, сонце, як і щастя,
Там, там, лише в краю коханім.

...І знову грудень. Знову передноворічні клопоти пражан. Знову колядки і колядники. І піднесено-врочистий Олександр Олесь серед того вертепу сподівань, мрій, надій... Ось-ось його Україну визволять «наші», як любив говорити. І, може, нарешті його дорога проляже до рідного дому... Гонорари за видання книжки у Львові він відмовився взяти: хай віддадуть його краще пораненим «нашим» бійцям у лазаретах або хай за цей невеликий поетів заробіток посадять полеглим червоноармійцям, які визволятимуть Львів, червону калину в головах — між ними, напевно, будуть і його земляки із Сумщини...

Але свято визволення іще попереду, хоч його наближення віщує Новий 1944 рік, який ось-ось ступить на поріг. А поки що вся Прага врочисто відзначає його свято — сорокарічча літературної діяльності! Для такої події він одягнув темного костюма, пов'язав акуратно краватку, глянув на себе збоку в люстерко: сухого, сивого, зігнутого в попереці діда, ще й пересмикнув одним, здавалося, нижчим лівим плечем, і таки лишився задоволений собою. Відтак рвучко штовхнув двері від себе на вулицю і за мить розчинився серед гамірного, збудженого приходом нового року натовпу молодих і літніх пражан. Чи міг він тоді подумати, що стрічає свій останній Новий рік і що цей рік, у який він, як ніколи, вкладав стільки сподівань і надій, завдасть йому смертельної рани, від якої вже не підвестися, не вилікуватись?!

М. Фабіяновій

В вас стільки сонця золотого,
Блакиті чистої, тепла,—
Певне з краю чарівного
Вас хвиля моря принесла.

І як ви можете тут жити,
Серед безлюдних цих пустель,
Промінням серця свого гріти
Граніт холодний мертвих скель!

Чи принесли вас крила хвилі,
Щоб ви світили в сивій млі,
Щоб люди вірили, терпіли
І ждали сонця на землі.

Пригадує пражанка Марія Фабіянова, чеська подруга, говорячи словами Мариетти Шагінян, остання «утешительница» поета:

Я знала, що Олесь має зайти по мене, що треба бути готовою, але ще й іще раз перегортала його книжечки, читала вірші, від яких, здавалося, серце завмирає. Думала собі: небагато літератур у світі мають такого чудового лірика, як українська в особі Олександра Олеся... Його прихід, хоч і очікуваний, застав мене зненацька. Доки переодягалася, він гортав біля вікна газети й журнали. Коли вже треба було виходити, раптом

помітила, що на піджаку в нього нема гудзика. Доки знайшли подібного, доки пришивали, Олександр у знак подяки продекламував по-чеськи віршика, якого тільки-но склав:

Ти була тепер так дуже мила,
Чорний гудзичок пришила,
Сталось це не в лісі, в полі —
Чом же в серці моїм болі?..

Вечір його вшанування у міському театрі на Виноградах у Празі того дня пройшов напрочуд вдало і тепло, він наче вж підніс, випрямив Олександра Івановича. Як ніколи, приємно і радісно зустріли і відсвяткували ми той Новий рік, різдво. А далі... А далі те, що сталося влітку, мені й тепер боляче згадувати...

Як пес голодний, кинутий і гнаний,
Блукаю я по вулицях чужих...
Сміється з мене жах, глузує,
неблагальний,
З думок сполоханих моїх.

Сміється цілий світ...
Мовчать спокійно друзі,
Вмира без відгуку мій крик,
Іду кудись в сльозах, в ганьбі, в карузі,
За роки я до всього звик.

А сни вночі, як яструби прокляті,
На частки душу рвуть... Встаю,
З кутка в куток ходжу у темряві по хаті
І втому, змучений, ловлю.

Влітку сталося несподіване для всіх, а надто для Олеся: хоч як від нього таїли, а він довідався про смерть свого улюбленого сина Олега, заарештованого ще в травні і страченого влітку в концентраційному таборі в Заксенхаузені. Сином, Олегом Кандибою, батько дуже пишався і мав для цього усі підстави: у Карловому університеті той вивчав слов'янську археологію, а після того, як склав там докторат, працював науковцем у Національному музеї, що на Вацлавській площі. Він багато їздив у балканські країни, викладав два семестри аж у Гарвардському університеті. А що був вродливий із себе — високого зросту, кремезний, скромний, з інтелігентним обличчям юнак, який до того ж іще й писав вірші, то можна зрозуміти батькове горе. Олександр Олесь опинився одразу в ліжку і вже більше не підіймався: з кожним днем згасав на очах...

Пригадує Марія Фабіянова:

— Я, як і його численні друзі, намагалася усе робити, аби піднести його дух, притлумити горе. У ті чорні для поета дні я народила йому малого Олександра, але й досі не певна, чи він до кінця усвідомив, чи повірив, що він продовжиться у своєму другому синові, у якого доля буде щасливішою...

Там десь за мурами цвітуть луги,
Щебечуть жайворонки в полі,
А на мені мов ланцюги,
А я мов замкнутий в неволі.

На цеглі, в пустці я сиджу,
Від сліз не бачачи нічого,
І на руках шматок держу
Чогось безмежно дорогого...

...І знову Новий рік. Уже кінця вісімдесятих років... Святкова молодь із зіркою в руках ходять від одного будинку на Хрещатику до іншого: віншують, посівають...

Біля величезної ялинки на площі Жовтневої революції... Олександр Кандиба. Так, так — О-лек-сандр Кан-ди-ба... Коли добре придивитись до нього, особливо в профіль, вражає надзвичайна схожість із Олександром Кандибою-старшим — Олександром Олесем...

Говорить правнук Олександр Кандиба:

— Я досить пізно взнав, хто мій справжній батько. А коли мені це стало відоме — вирішив змінити прізвище: з Олександра Шматланека став Олександром Кандибою... Віршам, які я пишу чеською, звичайно, далеко до батькових, Олесевих віршів, але приємна і така спорідненість з ним. А тепер ще й ця: я знаю, що Олександр Олесь дуже хотів приїхати на Україну, піти до своїх земляків у різдвяну ніч і засіяти їх зерном, побажати здоров'я, добра та щастя, як це ведеться на свята у кожній країні. Не судилося йому. І ось тепер я тут — приїхав на святкування ювілею батька. Звичайно, це не те, якби був тут він — Олександр Олесь... А все ж, а все ж...

А над Хрещатиком, над усією засніженою Україною, усіма великими і малими селами і містами лине щире й доброзичливе:

Віншуємо вам щасливий Новий рік,
Щоб ви малися в радості, веселості,
Гойності, спокійності...
А другий рік іще щасливіший дочекати...

На це давнє, звичне, веселе і радісне побажання вчувається, ніби накладається старечий, сумний, надтріснутий голос:

Життя минає, наче сон
У пущі серед лісу,
І вже чиясь страшна рука
Береться за завісу.
Постій... Ще вечір не погас,
Ще повний шуму праліс...
Ще серце кров'ю не зійшло,
Пісні не доспівались.

І справді, десь за вікном — та чи ж одним, та чи тільки в Києві,— співають його співані й недоспівані пісні. І серед них перлина — «Сміються, плачуть солов'ї...»

Але та пісня вчулася лиш на хвильку, як мана, як спомин, як марево перед очима, бо над зимовою його Україною, над враз бентурботними тієї ночі, збудженими людьми, з краю в край, накочуючись, ніби хвиля на хвилю, лякули колядка за колядкою...

Закінчення в наступному номері

ЛЮБОМИР ПИРІГ,
доктор медичних наук, професор

таке солодке і гірке слово

РОЗДУМИ НАД СТОРІНКАМИ ПРЕСИ

ТОРІК РАННЬОЇ ОСЕНІ МЕНІ ДОВЕЛОСЯ ПОБУВАТИ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ. ВИПАДОК ЗВІВ МЕНЕ З ГОЛОВНИМ ЛІКАРЕМ ОДНОГО З РАЙОНІВ, ЩО НАД ЧЕРЕМОШЕМ. ТОЧИЛАСЯ НЕВИМУШЕНА РОЗМОВА. ВІН ГОВОРИВ НЕ ЗОВСІМ ЧИСТО ПО-РОСІЙСЬКОМУ, І Я БУВ УПЕВНЕНИЙ, ЩО ПОТРАПИВ ВІН СЮДИ З РОСІЇ, АЛЕ, З ОДНОГО БОКУ, ЯК ПЕРЕВАЖНА БІЛЬШІСТЬ ПРИЇЖДЖИХ, НЕ ЗАСВОЇВ МОВИ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ, З ЯКИМ ЙОМУ СУТО ДОВОДИТЬСЯ СПІЛКУВАТИСЯ ПОВСЯКДЕННО, З ДРУГОГО Ж — БАГАТОРІЧНЕ ПЕРЕБУВАННЯ В УКРАЇНОМОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ НАКЛАЛО ВІДБИТОК НА ВИМОВУ І ЛЕКСИКУ. У РОЗМОВІ ЙШЛОСЯ ПРО ТЯЖКЕ МИНУЛЕ БУКОВИНСЬКОГО КРАЮ, ПРО НЕДОЛЮ ЙОГО СЕЛЯН, ПРО ТЕ, НАСКІЛЬКИ ОСТАННІМ ЧАСОМ СТАНОВИЩЕ ПОЛІПШИЛОСЯ. Я ВВАЖАВ, ЩО КРАЩЕ МОЖУ ОЦІНИТИ І ПОРІВНЯТИ СОЦІАЛЬНУ СИТУАЦІЮ МИНУЛОГО І СУЧАСНОГО ЦІЄЇ ЗЕМЛІ, НІЖ ЛЮДИНА, ЩО ПРИЇХАЛА СЮДИ, ХАЙ І ДАВНО, З РОСІЇ. І РАПТОМ: «ДА ШТО ВИ МНЕ РАССКАЗИВАЕТЕ! Я САМ ВСЬО ЗНАЮ І ВІДЕЛ. Я ЖЕ МЕСТНИЙ».

З ВІКОМ ДЕДАЛІ МЕНШЕ ДИВУЮСЯ ЛЮДЯМ, ЇХНІМ ВЧИНКАМ. ІНОДІ З ОСТРАХОМ ДУМАЮ, ЧИ ЦЕ НЕ ВІКОВЕ ПРИТУПЛЕННЯ ЕМОЦІЙ, ПОТІМ УТІШАЮ СЕБЕ, ЩО ПРОСТО З РОКАМИ НЕ ТАКОГО ЩЕ НАДИВИВСЯ, НАСЛУХАВСЯ... АЛЕ ТУТ І Я ОСТОВПІВ.

Проїжджали через його рідне село, де, як сказали, живе його батько. Подумав собі: а як він з батьком розмовляє?.. Як вступає він в довірливо-душевний контакт з пацієнтами?

У поліклініці всі санбюлетені, санітарно-агітаційні написи і тексти російською мовою. Питаю вже іншого лікаря, якому підпорядкована поліклініка, він також місцевого походження, але розмовляв зі мною по-українському. «Та, знаєте, якось так повелося. Всі закінчили Чернівецький медінститут, а там усе викладання російською мовою». Запитав, чи не навчаються там іноземні студенти. «Та ні,— відповідає,— нема»

Обидва лікарі виховані, привітні, запобігливо-ввічливі, особливо перший. Чи культурні? Та й зрештою — а що таке культура?

Заглянув ще раз до всіх доступних словників української мови, іншомовних слів, етимологічних, енциклопедій... Усюди майже однозначно: «Культура — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії. Культура поведінки — сукупність моральних вимог, які стають для людини частиною її звичок і навиків, що виявляються в її щоденній поведінці».

Отже, культурна людина повинна опанувати духовні цінності, а в своєму повсякденному побуті має відповідати певним моральним вимогам. А «найглибшою основою людської моральності, альфою й омегою самовизначення і світоглядного вибору особистості» є, на думку І. Лосєва («Культура і життя», 1989, 8 січня), «відповідальність перед нащадками і предками, відповідальність за долю свого роду і племені».

Вірність рідній мові, прихильність до неї, відстоювання її є одним з елементів «відповідальності за долю свого роду і племені», а отже — основою моралі як невід'ємної частини культурності взагалі і культури національного самовираження зокрема. Мова з її мелодикою, лексичними, інтонаційними засобами в закодованому і чисто формальному плані відтворює історію, культуру народу, відбиває його національний характер. Адже сьогодні вже не вважається ризикованим оперувати такими поняттями, як «національні образи світу», «національна логіка» тощо (діалог Г. Гачева і М. Новикової, «Лит. газета», 1989, 28 грудня).

Та повернімося до того, з чого почали. Люди (маю на увазі не конкретних згаданих мною осіб, а ще тисячі, якщо не мільйони таких) знехтували однією з найцінніших моральних категорій загальнолюдських, загальновизнаних, практично позачасових, до яких на рівні рідної матері, рідної землі

належить і рідна мова. Як могло статися, що на схилі XX сторіччя для одного з найбільших європейських народів, другого за чисельністю слов'янського народу доводиться виборювати право на повсюдне на своїй рідній землі користування рідною мовою, вимагати державного захисту її?

Тут цілий ланцюг взаємно пов'язаних і переплетених соціальних і психологічних ланок, причинно-наслідкових взаємозв'язків на рівнях особистісному, професійно-корпоративному та відомчо-урядовому, які в свою чергу тісно взаємообумовлені.

Історичні корені цього явища глибокі й давні. Сьогодні беруться до уваги головним чином сталінщина і двадцятиріччя перед 1985 роком. Це тільки на найближчу ретроспективу. Але не забуваймо, що уряди різних держав протягом сторіч в зародку знищували щонайменший потяг українців не те що до державного, а й до автономно-культурного самовизначення, відбирали право на самоназву, позбавляли права на освіту, на користування рідною мовою, тому що саме існування її заперечувалося («не было, нет и не может быть»). З різних причин (хай би цим зайнялися соціопсихологи) нація втрачала свій розум і совість — інтелігентність. Це було страшно, але не приховувалося, відкрито декларувалося, і тому ворог був відомий. Страшніше стало з тридцятих років, коли основна частина українського народу жила в умовах «найдемократичнішого ладу», а потім — в умовах «добровільного зближення мов і злиття націй». Це було тим жахливіше, що після періоду «червоного ренесансу» майже все, що відродилося, було знищене, коли були приречені на загладу покоління, які, успадкувавши таланти й здібності своїх батьків, могли б збагатити рідну культуру.

Складається враження, що після тридцятих років усі наші національні лиха, про які ми тепер стільки говоримо й пишемо, почалися з відомчо-урядової ланки національного самовираження: обвинувачення прихильників рідної культури і мови в сепаратизмі, націоналізмі, підриві дружби народів, усунення їх з посад, ув'язнення, фізичне винищення, зменшення кількості українських шкіл (при створенні особливих умов для вивчення російської мови — 15 процентів доплата вчителям російської мови, поділ класів на уроках), майже повне усунення української мови з дошкільних закладів, вищої школи, кіно і т. д. і т. д. Українська культура, не встигнувши реалізуватися на повний зріст, скотилася до провінційного рівня. І це тоді, як кожний розуміє, що збереження і розвиток культури і мови нації є місією уряду держави, якщо ця нація має свою державу.

В журналі «Комуніст України» (1988, № 12) опубліковано матеріал «Політбюро ЦК Компартії України — від першого до нинішнього складу». Історикам варто було б оцінити, хто з членів усіх складів Політбюро міг відстоювати інтереси української нації, відродження якої також було метою Жовтневої революції. Це той випадок, коли роль відомчо-урядової ланки національного самоусвідомлення переплітається з особистісним. Дивно, що в перші роки в складах Політбюро не було українців зовсім, і тільки потім вони почали з'являтися ніби якось несміливо. Це ж тоді побутувала думка, що комунізму ми вчимося через російську мову, але до селянина треба говорити мовою українською і тому її все-таки треба знати. Чи не з тих часів ще існує і постійно підтримується думка, що український народ залучається до світової культури тільки за допомогою російської мови? Чи не тому ще до недавнього часу з творами світової літератури в середніх школах знайомилися учні на уроках в програмі з російської літератури?

Не можна заперечити значення російської мови як однієї з прийнятих у світі міжнародних мов, але до світової культури можна прилучатися з допомогою мов англійської, французької, німецької, іспанської та інших, та й п'ятдесятимільйонний народ має право на перекладну літературу.

Ю. Рытхеу («Правда», 1988, 31 грудня) хвилюється, що «деякі ревнителі «чистих» національних ліній пробують переглянути роль російської мови в історії розвитку культур і літератур радянських народів». Заперечити її значення неможливо, але роль її для малих народів Півночі, про які пише автор статті, одна, а для європейських народів відмінна.

Невже комусь потрібно, зокрема й росіянам, щоб майже кожний, хто сьогодні відстоює право на життя своєї рідної мови, спочатку, придбавши своєрідну індульгенцію, поклявся в любові до російської мови? Ніхто ж не збирається вилучати російську мову з міжнаціонального обігу, позбавляти її ролі засобу міжнаціонального спілкування. А це постійне освідчення в любові хіба не принижує тих, хто освідчується і кому освідчуються? Інерція самоцензури і страху міцна.

Та повернімося знов до відомчо-урядового рівня нашого національного буття.

Створюється враження, що урядові особи, які керували республікою, в тому числі її культурним життям, були байдужі до його долі, а іноді й вороже настроєні до нього (скільки ще можна нарахувати таких, крім Кагановича?). У інших ця індиферентність формувалася завдяки посаді. Небайдужі не потрапляли в уряд або дуже швидко усувалися.

Боїмося вживати слово «русифікація». Д. Павличко, правда, однозначно висловився, що на Україні «Міністерство вищої освіти дотепер вело відверту політику русифікації навчальних закладів» («Веч. Київ», 1988, 5 грудня). Боїмося, щоб не образити російський народ? Але до чого тут народ? А як же назвати мовно-культурну ситуацію, яка формувалася десятиріччями і свідками якої ми є?

Складності «в нашому багатонаціональному домі... почалися з часів Сталіна, який по-всякому форсував процес злиття націй і народностей. Хотів він цього чи не хотів, але певною мірою це призводило до русифікації» (С. Баруздин, «Дружба народов», 1988, № 12). Люди відповідного віку пам'ятають, що урядово регламентовані настрої на вивищення всього російського і приниження іронаціонального з особливою силою вибухнули після відомого тосту Сталіна «За великий російський народ», проголошеного на банкеті після переможного завершення Великої Вітчизняної війни. Прига-

дуються кольорові репродукції з величезного полотна з цією назвою художника М. Хмелька. Настав час, коли «в основу внутрішньої політики було покладене масоване отруєння народної свідомості чадним газом націоналізму» (Б. Васильєв, «Известия», 1989, 18 січня). Все це, звичайно, не могло не тішити самолюбства російського обивателя або навіть партійно-державного діяча чи академіка з обивательською психологією.

Дійшло до ототожнення понять «Росія» і «Радянський Союз», що й тепер ще проривається в промовах і виступах деяких діячів. Подібність звучання слів «Росія» і «Русь» призвело до того, що майже повною спадкоємицею і монополісткою культури Київської Русі стала Росія.

Не годилося закладати підвалини дружби українців і росіян, часто-густо замовчуючи з цією метою шкоду, якої завдали Україні російські царі тільки тому, що вони російські, вилучаючи відповідні висловлювання В. Бєлінського, щоб він здавався другом українського народу, тощо.

Республіканська відомчо-урядова сфера поступово увійшла в таку «застійну» інерцію, що в час, коли вже можна повернутися лицем до рідної культури, це не виходить. «Невже і сьогодні там чекають «вказівок» з Москви?» — запитує С. Баруздін в «Дружбе народов» (1988, № 12).

Іноді щиро дивуєшся — невже такі керівні особи вірять і переконані, що поширення сфери вживання української мови на Україні призведе до підриву дружби народів, образить представників однієї чверті неукраїнського населення республіки? Адже «у нашій країні жодний народ не гнітив іншого народу... У нас була тиранія сатрапія одних націй і рабське холуйство інших...» (Є. Дудар, «Літ. Україна», 1988, 27 жовтня). А канули, додам, ставали сатрапами для своєї нації. Ні, не в небезпеці національної ворожнечі тут справа, в а інертності, байдужості, небажанні (чи неспроможності?) прикласти зусиль, боязні додаткових проблем, «клопотів», небажанні міняти давно усталений стереотип і, нарешті, самим освоювати українську мову. Ще недавно («Правда», 1988, 25 лютого) Б. Олійник згадав факт, коли на у р а д о в и х ювілейних урочистостях тільки один оратор виступив українською мовою — канадець українського походження. «Обиватель завжди уважно стежить за «верхами», з шанобливістю світла імітуючи за їхньою поведінкою систему жестів аж до артикуляції. І якщо горішні поверхи суцільно користуються не рідною мовою, то міщанство відразу реагує на цей факт як на моду, що сприяє кар'єристському просуванню, і навіть як на «вказівку центру» (Б. Олійник, там же).

Яке має значення цей особистісний вияв національної культури (хоча б у формі мовлення), свідчить добра пам'ять в Білорусі про П. М. Машерова, який «ще вільно висловлювався рідною мовою і час від часу проголошував промови по-білоруському» (М. Тичина, «Лит. газета», 1988, 21 грудня), згаданий П. Осадчуком («Літ. Україна», 1988, 15 грудня) факт виступу із звітною доповіддю українською мовою секретаря Ленінського райкому Компартії України Києва С. В. Волошиної, після якої більшо половини виступів прозвучали цією ж мовою.

Можна ще певною мірою зрозуміти офіційних осіб, які не знають української мови, але є категорія таких, які можуть розмовляти, в не хочуть. Чи тому, що вважають непрестижним, чи створюють таким чином бар'єр і витримують дистанцію між собою і особою, що звертається українською мовою?

І як тут не процитувати О. Гончара («Дніпро», 1988, № 11): «...ти можеш сам думати, як хочеш. Можеш вибирати хоч ірокезьку мову, можеш думати хоч по-китайському — твоя справа. Але чого ти претендуєш на те, щоб керувати життям творчої інтелігенції, щоб спрямовувати життя нашого народу? Яке ти маєш моральне право? Хіба не ясно, що право в даному випадку може надати тільки любов або, принаймні, дбайливе, справедливе, неглумливе ставлення до культури нашого народу!»

А ще знаходяться історики, які, підтримуючи, виправдовуючи цей національний нігілізм і проукраїнський негативізм, використовують цитати з праць В. І. Леніна з-перед першої світової війни, які стосувалися до інших соціально-історичних обставин, та ще й вдаються при цьому до вигідних для себе купюр. Це той випадок, коли, як висловлювався М. С. Горбачов на зустрічі в ЦК КПРС з діячами культури і науки в грудні минулого року, антиперебудовні настрої виявляються не тільки в сфері емоцій і почуттів, а й набирають певних філософських і політичних окреслень. Написаного відповідно, «ідеологічно обґрунтованого» листа отримав в порядку реакції на свій роман «Ночевала тучка золотая» А. Приставкін («Лит. газета», 1988, 28 грудня): «Існує об'єктивний закон взаємодії систем, що саморегулюються. І одиничною, як велика і сильна амеба поглинає маленьких і слабких амеб, забезпечуючи собі майбутнє і місце під сонцем, так само великі та сильні народи поглинають, асимілюють або витісняють малі і слабкі народи, і ця закономірність виявляється завжди, незалежно від соціально-економічних умов».

Можна уявити собі, чого може накоїти, зайнявши посаду в управлінні будь-якого рівня, особа з таким «інтелектуально-філософським» обґрунтованим світоглядом. «Мораль», що зводить людину до рівня амеби, призводить і до фізичного насильства і винищення, до загибелі, що підтвердило недавнє минуле і на Сході, і на Заході Європи.

У республіці на найвищому рівні в галузі національного питання дещо робиться. Була всім відома постанова 1987 року, на початку цього року опубліковано постанову про хід виконання попередньої постанови... Остання, до речі, предметніша, проголошує необхідність вироблення цілісної програми і концепції розвитку української національної культури. Можливо, керівні працівники вже не будуть наполягати на тому, що функціонування української мови повинно відроджуватися лише завдяки природному потягові населення до неї (цей «природний потяг» десятиріччями принижувався, гнітився, вбивався), що ми повинні враховувати нинішню реальність. А становище економіки, екології, загальноморальний стан населення не реальність? То чому ж одні помилки, злочи-

ни ми будемо виправляти, а що ж до національно-культурного життя, екології духу, то будемо миритися з реальністю? Не хотілось би, щоб у «верхах» більше звертали увагу на листи, такі, як надісланий до «Вечірнього Києва» (1988, 6 грудня) В. Кудласевим: «Весь світ давно розмовляє англійською чи іспанською мовою, бо цього вимагає економіка, людське спілкування... Де ж демократія, коли хочуть силоміць примушувати людей вчити українську мову?»

У першій частині листа В. Кудласа має рацію, але забуває, що, засвоюючи названі мови, ніхто й не думає зрікатися своєї рідної. Що ж до другої частини висловлу, то, даруйте, в иній же державі хтось міг би уявити собі ситуацію, коли не вивчається мова народу цієї держави? Втім, у нас не треба цього уявляти, бо це реальність. Як велике досягнення в інтернаціональному вихованні вказують, що в угорських школах Закарпатської області російська мова вивчається з першого-другого класу, а українська з сьомого, і то факультативно.

Доктор історичних наук М. Губогло («Правда», 1988, 25 грудня) непокоїться «як тоді бути решті народів СРСР», якщо в кожній республіці мова її народу отримає статус державної. Що ж, можна відповісти словами П. Чучка і Я. Ваглан («Літ. Україна», 1988 № 47): «Чи українська мова на території УРСР є просто однією з мов нарівні з білоруською, болгарською, гагаузькою, грецькою, молдавською, німецькою, польською, словацькою, угорською, циганською, чи, може, її функції дещо ширші? Отже, чим є українська мова в Українській Радянській Соціалістичній Республіці?»

Коли 1924 року на Україні працювало близько 1000 шкіл з німецькою, єврейською, татарською та іншими мовами навчання, хіба ставалося питання про можливість ігнорування значення мови республіки?

Російська мова, як мова міжнаціонального спілкування в Радянському Союзі, повинна вивчатися в школах обов'язково, нею треба користуватися в діловій кореспонденції між республіками, щоб не повторився факт, згаданий В. Кисвіком («Правда», 1989, 7 січня), коли з Естонії до Молдавії прийшов службовий лист естонською мовою, якого ніхто не зумів перекласти. (Гадаю, що все-таки хтось переклав, раз відповідь відправили молдавською.) Побоювання вищезгаданого автора допису на предмет, що «в традиційно добрих стосунках братніх республік почне зникати російська мова, зрозуміла кожній стороні», безпідставні. Недаремно Е. Ветемаа («Театр», 9, 1988.) зазначила, що в умовах Естонії «захисники народу, що дав світові Достоєвського і Чайковського... нагадують... мишу, яка боїться, щоб не образити лева». Смішно перекреслити внесок російського народу в світову історію, що, як здається Є. Євтушенкові, пробують «дрібні егоїстичні націоналізми», як він висловився під час останньої зустрічі з діячами науки і культури в ЦК КПРС.

У виступах деяких керівних осіб часто звучать такі поняття, як «екстремісти, політичні і соціальні демагоги, крикуни, антиперебудовані сили, люди без чітких політичних позицій, з незадоволеними амбіціями, прикривання гаслами перебудови, вираження групових інтересів, керування емоціями» тощо. Дозволю собі, може, трохи ризиковане порівняння: ким би назвали п'ять років тому М. С. Горбачова, якби він виступив зі своїми нинішніми ідеями? Хіба можна говорити про справи, які наболіли, неемоційно? Недаремно А. Турсунов («Дружба народов», 1988, № 12) назвав свою замітку «Чи можна перебудовуватися «не хвилюючись»?» Може, хтось з нинішніх «крикунів», нищо з ним вступити в діалог, матиме слушність? Крім цього, здається елементарно некоректним ганити людей, не давши можливості їм виправдатися і не пояснивши іншим, за що когось нагороджують такими епітетами. Чи не тому це, що, як сказано було у звіті на 31-й конференції Київської міської організації Компартії України, серед партійно ідеологічних працівників «чимало... тих, хто сподівається відсидітись, перечекати, уникає дискусій, відповідей на гострі політичні і соціальні питання». А може, й немало таких, хто вважає курс на перебудову тимчасовою кампанією. Може, й тому, як висловився на цій же конференції Б. Олійник, співробітництво СП УРСР з завідуючим ідеологічним відділом ЦК Компартії України Л. М. Кравчуком стає таким тісним, «що аж іскри летять». Слушну пораду можна дати словами В. Дозорцева («Лит. газета», 1988, 21 грудня): «Єдине і природне завдання керівництва полягає в тому, щоб працювати всередині реальної ситуації, а не поза нею. І не пирхати, а аналізувати».

На якому рівні була зроблена спроба покарати «винних» в публікації статті В. І. Вернадського «Українське питання і російська громадськість»? Звичайно, на відомчо-урядовому. Кимсь, хто за своєю культурою відповідає не сучасності, а сумнозвісному минулому з повсякденною і всюдисущою «пильністю», коли спроба екранізації «Тараса Бульби» вважалася націоналістичним актом, коли за націоналізм зняли з поста Першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста і вилучили його книгу «Україно наша Радянська» («Аргументы и факты», 1989, № 2). А втім, справедливість взяла своє, і стаття, крім газети «Молода гвардія», була опублікована в журналах «Соціалістична культура» і «Вітчизна».

Далеко недемократично і не в дусі гласності було Міністерству культури УРСР вивідувати, хто збирав підписи під листом («Советская культура», 1988, 17 грудня) на захист звільненого з роботи режисера Леся Танюка.

Провінційність рівня української культури — наслідок надмірної всебічної централізації управління всім життям у країні, що зробило в республіканських органах, від яких залежить розвиток українського життя, невпевненість, покірність, обережність, побоювання — а може, щось не так? Наслідок — боязнь експерименту, свіжих віянь, нових голосів, розбазарювання талантів. Працівники кожної сфери культури можуть назвати чимало прізвищ талановитих митців, які не могли вжитися на Україні, яких «не пускали», яким не давали можливості реалізуватися, тому що був занадто «лівим» або одним із «-істів» (перед цим суфіксом залежно від епохи були різні корені). З дру-

гого боку, ці органи, виявляючи свою «самостійність», «не пускали» цілий ряд п'єс, фільмів, які ставилися і демонструвалися в інших республіках.

Важливою ознакою культури національного самовираження народу є моральноду-ховна і взагалі всебічна підтримка одноплемінних братів, з різних причин розсіяних по світу, прагнення до консолідації національно-культурних сил всієї земної кулі. Ця місія входить в компетенцію товариства «Україна». У минулому це товариство йшло на контакти з закордонними українцями з великою настороженістю, а недовір'ям, майже обминаючи осередки інтелігенції, зовсім не виходячи на зв'язки з українськими громадами в країнах соціалістичної співдружності. Вперше за 30-річну історію свого існування тільки торік в УРСР побувала офіційна делегація УСКТ із ПНР.

Останнім часом ситуація міняється. З'явилися розважливі і тверезі публікації про необхідність змінити ставлення до української еміграції. Адже не кожний, хто не з нами, той проти нас, та й часи міняються, і навіть хто проти нас, може бути з нами.

Якщо ми постійно чекаємо «вказівок з Москви», досить познайомитися з статтями Л. Почивалова («Лит. газета», 1988, № 12), Д. Граніна («Известия», 1989, 15 січня). Втім, тверезо оцінюють у своїх інтерв'ю і публікаціях радянсько-закордонні українські зв'язки М. Вінграновський, А. Мокренко, А. Михайленко. Може б, і нам вказати, що «патріотизм — це категорія позакласова, позапартійна, яка відноситься скоріше до загальнолюдських цінностей, і тому патріотами Росії можуть бути одночасно і комуніст, і монархіст» (В. Большаков, «Правда», 1989, 9 січня), зінтерполювавши цей вислів на українську ситуацію?

Напрошується само собою, що чим більше радянські українці матимуть друзів і прихильників в культурних і наукових українських осередках інших країн, тим більша виграє не тільки національна культура, а політично й культурно виграє весь Радянський Союз, відновиться у світі довір'я до нашої політичної системи, відновиться віра в ідеологію соціалізму.

Якщо ми не підемо на тісніше зближення з інституціями закордонних українців, звернення до них товариства «Україна», Українського фонду культури поповнювати художньо-культурну скарбницю республіки, сприяти поверненню втрачених художніх цінностей не викличе відповіді з їхнього боку. Тільки з цього року маємо змогу передплачувати «Наше слово» — друкований орган УСКТ в ПНР та «Нове життя», орган ЦК КСУТ з ЧССР. Українські газети й журнали з Югославії, українські книжкові видання з соціалістичних країн передплатити і дістати на Україні неможливо. Видання польською мовою, що стосуються до історії України, в тому числі і остання монографія Я. Качмарчика «Богдан Хмельницький», не потрапляють до книгарень «Дружба». Час відкрити книгарні української іноземної книги або хоча б відділи в цих же книгарнях «Дружба».

А. Вучіс («Дружба народов», 1988, № 12) пропонує провести в Естонії дискусію з питань еміграційної літератури. На Україні варто б сукупно обговорити проблеми культурного життя закордонних українців та його інтеграції з культурним життям Радянської України.

Українським медикам, наприклад, можна б нав'язати творчі контакти з українськими лікарськими товариствами за кордоном. У липні минулого року у Відні відбувся 2-й Конгрес світової федерації українських лікарських товариств. Українські радянські лікарі були позбавлені змоги брати участь у таких конгресах.

Торік в Москві відбулася конференція консульських працівників Міністерства закордонних справ СРСР, на якій Е. А. Шеварднадзе заявив про можливості поширення прав союзних республік в галузі міжнародної діяльності. Може, це відкриє ще одну можливість зміцнення контактів українців радянських з українцями всього світу.

Забуто про національні потреби українців (близько чотирьох мільйонів), що живуть в СРСР поза межами України. Національні меншості на Україні мають свої школи, свою мовову пресу, радіомовлення, а українські нацменшості в інших республіках цим правом не користуються. Чи так вони збайдужіли (на відміну від заокеанських українців), чи потребують допомоги? Чиєї?

Проблеми, проблеми...

«Суботня зустріч» в студії Республіканського телебачення 14 січня торік з представниками активу товариства «Україна» подає надію, що вся ця робота значно пожвавиться.

Обов'язком відомчо-урядових установ при підтримці або й ініціативі громадських організацій є пропаганда культурних надбань нації серед інших народів Союзу, так само і в світі. Йдеться про художні виставки, гастролі тощо. Пора, щоб остаточне слово у цій справі належало республіканським інстанціям. Нам цікаво знати також реакцію світової мистецької думки про нашу культуру (відгуки, рецензії). Ми ж все ще чекаємо, «як німець покаже та до того історію нашу нам розкаже», а тоді й самі похизуємось.

Глибина і форма національного самовираження залежить від усвідомленості внеску свого народу, окремих його представників у скарбницю загальнолюдської культури. Це підвищує гідність приналежності людини до своєї нації.

Полемізуючи з М. Рябчуком («Дружба народов», 1988, № 5), К. Султанов («Лит. газета», 1988, 8 грудня), згадуючи Потебню, Вернадського, запитує, «чи ж не всій багатонаціональній культурі належать ці імена»? Так, і їхні імена, і Д. Заболотного, і О. Богомольця, і С. Корольова, і Ю. Кондратюка, але їм, як відомо із свідчень сучасників, з їхніх власних висловлювань, не було байдуже, «чиї вони діти», а нам тим паче дорога пам'ять про них, як членів нашого роду й родоводу.

При першому своєму знайомстві з Музеєм історії медицини УРСР невдовзі після його відкриття я звернув увагу на підпис під портретом Ю. Дрогобича — «выдающийся русский ученый». «Да, да, надо написать «отечественный»,— отримав я відповідь у розмові з директором музею.

Поняття «український вчений» уникаємо, не сміємо вживати. Наприклад, у статтях, опублікованих недавно в журналі «Врачеб-

кое дело» (Київ) і присвячених історії медицини XVIII—XIX сторіч, переважна кількість названих вчених українці, вихованці Київської академії, але вони «русские ученые», «русские ученые-медики, выходцы из Украины», іноді — «ученые Украины», «отечественные ученые». Не вводять у національний загальнокультурний і науковий обіг імена вчених-українців, які десятиліттями працюють за кордоном. Довідуємося про них випадково.

За два тижні до смерті, 7 листопада 1956 року, О. Довженко зробив запис у своєму щоденнику: «На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорокамільйонної УРСР (повністю) викладання наук так же, як і в інших вузах УРСР (повністю), проводиться руською мовою. Такого нема ніде в світі. Згадую листи Леніна по національному питанню і думаю: не говоріть мені більше нічого. Я все зрозумів і переповнений вщерть. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу,— вся абсолютна решта, себто ну ніщо вже інше не має цінн. Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман... І жаль, і сором...»

Це був початок чи кінець? Це було завершення сталінсько-ждановської політичної лінії і початок денаціоналізації наукової інтелігенції, професійно-корпоративної ланки нашого національного буття.

Поступово вичерпуються тиражі виданих у 20—40 роках перекладених і оригінальних підручників і посібників, вони стають застарілими, нові видаються тільки російською мовою. «Відлига» кінця 50-х — початку 60-х років, коли зроблено, як здавалось тоді, дуже сміливу спробу поширення викладання українською мовою у вищих навчальних закладах, була така короткотривала, що до видання навчальної літератури українською мовою практично не дійшло.

Що ми маємо сьогодні, зокрема в медичній літературі? Із приблизно 500 видань видавництва «Здоров'я» за 1986—1988 роки українською мовою випущено 14,7 процента, але переважно за рахунок науково-популярних (40,8 відсотка; отже, навіть для широкого загалу україномовних видань менше половини), а галузі виробничої та довідкової літератури українською мовою вийшло по 8,6, а наукової — 0,9 відсотка. У видавництві «Вища школа» за ці роки в планах у розділі «Охорона здоров'я. Медицина» не значилося жодного україномовного видання. У 20-х — середині 30-х років на Україні випускалося (в різні роки) понад 30 журналів медичного профілю, з них — 24 українською мовою. Нині із семи журналів медичного, а також біологічного профілю АН УРСР, дотичних до медицини, україномовних — 3. Привід, що видання російською мовою дозволить збільшити тиражі, не виправдався. У 20-х роках видано 4 українські медичні термінологічні словники, в 30-х — 3, один — у 1948 і останній (тільки фізіологічної термінології) — у 1963 році.

Директор видавництва «Здоров'я» заявив, що література випускається російською мовою, тому що цією мовою йде викладання, викладачі виправдовуються цим (виправдовуються ті, які усвідомлюють ненормальність становища), що немає підручників і посібників українською мовою. Зачароване коло... Звичайно, тільки одиниці спроможні на зусилля самотужки розшукати й засвоїти термінологію, вільно оперувати нею. І то ці зусилля можна реалізувати, якщо не наштовхнуться на обструкцію своїх колег і студентів, яким викладання на інших кафедрах вестиметься російською мовою. Апелювати до національної свідомості, до громадського обов'язку лікаря — це сьогодні практично неефективно. І кому взятися за це?.. Тому можна вповні зрозуміти І. Дзюбу, який «не раз переконувався, що немає прикрішої і невдячнішої справи, ніж порушувати питання про українську мову на Україні». («Веч. Київ», 1989, 23 січня).

Як наслідок — далеко непоодинокий випадок, з розповіді про який почалася стаття.

Починається ж все нерідко ще зі вступу до вузу. В Одеському медичному інституті абітурієнтів, які на вступних іспитах відповідали українською мовою, зупиняли і наполягали на відповіді російською (Т. Моргун, «КіЖ», 1988, 9 листопада). Надумали «українізувати» Івано-Франківський медінститут: оголосили набір на факультативні заняття з української мови та літератури; з'явилося аж... троє студентів (огляд листів «КіЖ», 1988, 16 жовтня). Кому там ці заняття потрібні, якщо майже всі студенти з України? Може б, краще організувати такий лікнеп для викладачів, серед яких переважна більшість також з України, головним чином з Поділля й Підкарпаття? Або ж такий факт, згаданий С. Плачиндою з листа В. Єршової («Дніпро», 1988, № 12): в Запоріжжі лікарі дають довідки за звільнення дітей від вивчення української мови за станом здоров'я. Справа, звичайно, більше в загальноморальній атмосфері, але документують це лікарі!

Кожний фахівець, кожний професіонал повинен бути насамперед спеціалістом у своїй галузі, але повна реалізація його професійних здібностей і знань неможлива без самоусвідомлення ним своєї громадянської місії, власної значущості на своєму місці як громадянина. Втрата цього громадянського чуття, професійного обов'язку призводить до величезної кількості дефектів у роботі, в економіці, до екологічних катастроф.

Одним з виявів громадянського сумління людини є повага до своїх предків, до землі, на якій живеш, до народу (особливо, якщо з нього вийшов), для якого працюєш, до його культури й мови. Це особливо стосується до фахівців, яким доводиться працювати з людьми — лікарів, юристів, учителів, вихователів, працівників культури, насамперед театру, радіо, телебачення. Це ж відомо, що в багатьох міських українських школах, яких меншість і які мізерні, окремі предмети можуть викладатися російською мовою (а фізкультура — чи не обов'язково?), що між уроками вчителі між собою та з учнями часто не розмовляють українською мовою. А скільки пишуть про мову акторів, дикторів, скільки чорнила пролилося в баталіях з приводу мовної практики Запорізького музично-драматичного театру ім. М. Щорса!

Особистою справою кожного є те, якою мовою ти думаєш і розмовляєш у побуті, але на робочому місці кожного українська мова є знаряддям праці. Як же можна кваліфіку-

вати твою професійність, коли ти недосконало володієш цим знаряддям?

Зупиняючись на професійно-корпоративному рівні національного самовираження, маю на увазі перш за все інтелігенцію, роль якої в процесах відродження національної самосвідомості важко переоцінити. Її місія — пробуджувати, роз'яснювати, вчити. Але українській, як і всякій іншій національній інтелігенції, «треба думати не тільки про долю свого народу. І думати про те, як твоя «пісня» відкривається в душі іншого» (Н. Іванова, «Дружба народов», 1988, № 12). Вона повинна «піднімати свій голос не лише тоді, коли справа торкнеться прав та інтересів власного народу, а й тоді, коли утискають права й інтереси інших, особливо національних меншостей, що живуть з тобою поруч» (А. Турсунов, «Дружба народов», 1988, № 12).

Зі свого боку представники національних меншостей на Україні повинні усвідомлювати, що вони живуть на українській землі, усвідомленість цього повинна бути одним з елементів культури їхнього національного самовираження. Будемо розраховувати на їхню повагу, їхню дружбу. Якщо ми постійно піклуємося, щоб вони не втратили відчуття, що Україна їхній дім, то й вони повинні сприяти цьому, щоб і українці на Україні почували себе вдома.

У теперішніх умовах особливе значення має консолідація творчої інтелігенції — письменників, діячів театру, кіно, художників, науковців. Потрібний підхід до культури як до цілісності (І. Дзюба), потрібне взаємопроникнення жанрів, взаємозапліднення ідеями та ідеалами. Поки що всі працюють в рамках своїх кланів, і рідко шляхи творчої діяльності всіх перехрещуються. Об'єднаний пленум правлінь творчих спілок і, додам, представників наукової інтелігенції з питань патріотичного та інтернаціонального виховання, про який давно вже мовиться, пора скликати.

Недостатність консолідації інтелігенції підкреслила О. Севастьянов («Літ. газета», 1988, 21 вересня), на необхідність її вказав у знятій доповіді колишній секретар Київського міськкому Компартії України К. І. Масик.

На рівнях відомчо-урядовому, професійно-корпоративному національне самовираження реалізується через особистості, особистісний рівень.

Слово «особистісний» не зафіксоване в 11-томному «Словнику української мови». Навіть якщо воно не нормативне, все одно до цього контексту більш влучного слова знайти не можу.

«Особистість — конкретна людина, з погляду її культури, особливостей її характеру, поведінки і т. ін.; індивідуальність, особа» («Словник української мови», 1974, т. 5).

Таким чином, щодо культурного самовираження на особистісному рівні потрібно бути культурним взагалі (мораль, набутий багаж загальнолюдської культури), знати рідну історію, культуру, що реалізується, виявляється у формі, залежній від особливостей характеру, у відповідній поведінці, у певному професійному й побутовому середовищі. На перше місце я б поставив загальну культуру. Без неї немислима культура національного самовиявлення, без неї знання, що визначають національність культури при певному характері та поведінці людини, загрожують перетворити особистість в національно обмеженого суб'єкта.

На жаль... ми віддалили від ідеалу, коли загальнокультурне і національнокультурне виховання і становлення особистості відбувається гармонійно, і треба підкреслити, що розмежування цих понять умовне й штучне. Загально- й національнокультурне становлять інтегральну цілісність, яка й визначає взаємозв'язок і гармонію інтернаціонального та національного. Досягнути цієї гармонії механічно, поселяючи, наприклад, в одній кімнаті гуртожитку росіянина, казаха, корейця і німця, як описав у «Комсомольской правде» (1988, 1 червня) С. Єртигбаєв, не вдасться.

Поняття інтернаціонального, на жаль, звелося до поняття безнаціонального. Не звертали уваги, що «інтер» означає «між», і тому інтернаціонального без національного бути не може.

А може, й не треба лупкатися на цьому? Працювали в ім'я «світлого майбутнього», час від часу (і все частіше) затуманювали собі голову дедалі новішими засобами хімічного, візуального та акустичного характеру, щоб хоч якось відволіктися від буденності. Оточення спрацьовує, щоб над цим не задумуватися: телепередачі першої програми в переважній більшості цікавіші, майже повна відсутність україномовних кінофільмів, відсутність діловодства рідною мовою, тенденція до національного переміщування кадрів з переконуванням та умовлянням, що тобі однаково все рідне від Карпат до Камчатки...

Існує категорія людей, які не кохаються в історії, літературі, музиці, не тільки в рідній, національній, а й загалом це їх не обходить. Що ж, можна тільки поспівчувати їм, що вони духовно бідніші, ніж могли б бути. Гірше, якщо при цьому має місце відсутність елементарної поваги до предків, до батьківщини, пам'яті про них як невід'ємного елементу своєрідного інстинкту духовного самозбереження. Тут загрожує моральна катастрофа іноді з тяжкими індивідуальними та й соціальними наслідками. Осіб останньої категорії все таки менше, тому важко переоцінити значення набутого національно культурного багажу для потенціювання історично-родинної пам'яті; відсутність національно-культурних надбань набагато збільшує табір національно байдужих і космополітично (не свідомо, а спонтанно) настроєних людей.

Багато причин національного безпам'ятства згадано вище. Але, здається, крім безпам'ятства (а розуміні, що нічого запам'ятовувати — не навчили, не просвітили), треба говорити про свідоме нехтування рідною культурою, мовою, про погорду до них, що приводить до свідомого безпам'ятства. Безпам'ятство неусвідомлене може підлягати «презумпції нерозуміння» (Г. Гачев), обумовленій як індивідуальними особливостями умов становлення особистості, так і загальносоціальними. Ці загальносоціальні чинники — а все ж таки вони є головною першопричиною «нерозуміння» — треба усунути з допомогою «компетентного істо-

ризму», «діалогу на рівнях», «міжнаціональної заінтересованості в національному» (М. Новикова).

Що ж виховує свідомий національний нігілізм? Доведеться, може, трохи повторитися.

Т. Іванова («Огонек», 1988, № 49) в унісон відомим висловлюванням В. І. Леніна пише: «...щоб до кінця зрозуміти, що відчуває представник будь-якого народу (а в нашій країні порівняно з російським народом всі народи малі — ... малочисельні), треба бути самому представником малого народу» (додам — свідомим представником свого народу). Недаремно свою замітку в «Дружбе народов», 1988, № 12) О. Мовчан назвала «Національна гордість чи чванство?»: «Ленін писав про національну гордість великоросів. Та, на жаль, ми часто стикаємося з національним чванством. Жити в республіці і не бажати знати її мову, її культуру та історію — це національне чванство («спесь»)». Недаремно А. Турсунов (там же) обурився висловленою в співбесіді Ю. Черниченка і О. Єгорова думкою, що з робочою силою до Середньої Азії возяться чесність (отже, там безчесність?).

Таким чином, і тепер, вже у новий час, помітні вияви в національній етиці у деяких представників справді великого народу і його запеклих адептів, яких багато хто позбувся за попередні десятиріччя.

Не будемо говорити про технічну інтелігенцію, але й серед творчої, серед причетних до літератури, музики, театру, не кажучи вже про кіно, на Україні (більш ніж упевнений, що й в інших республіках) існує певна категорія діячів, яка побутує в умовах самоізоляції, своєрідної внутрішньої культурної еміграції, не цікавлячись українським культурним процесом, не звертаючи на нього найменшої уваги. Він для них не існує, вони, проживаючи в Києві — «в городе Булгакова», неспроможні оцінити явищ українського культурного життя, такою мірою це для них чужорідне і не гідне уваги. Не даю цьому оцінки, а констатую факт. Що ж, можуть бути такі особистості і навіть осередки, заперечувати право бути їм такими не годиться. Але українця на Україні при таких однобічних інтересах до українського назвуть щонайменше національно обмеженим.

До чого може дійти викривлення людської психології, девальвації вічних моральних цінностей, щоб схвалювати, розцінюючи як прогресивне явище, зречення рідної мови, як це зробив Г. Боровик в одній з телепередач циклу «Позиція» півтора року тому, щоб виправдовувати ідеї та акції в дусі реакційного крила російських панславістів першої половини XIX стор., як це робить О. Трубачов («Дружба народов», 1988, № 5).

А в цей же час Р. Мустафін («Дружба народов», 1988, № 12), пов'язує вигону злочинність серед підлітків Казані з жахливою мовно-національною ситуацією. Пишучи з хвилюванням про долю 26 малих народів Півночі і Далекого Сходу, В. Шаров («Лит. газета», 1988, 17 серпня) зазначає: «Чомусь наше ставлення до малих народів зводиться до того, щоб усе робилося так, як було б вигідно «великому братові». А наслідок — деморалізація, алкоголізм, висока захворюваність.

Не знаю, наскільки справедливо, що «нам загалом пощастило, що найбільший наш народ за духом своїм — інтернаціоналіст. Його велич в цьому передусім і полягав — в душі, що обіймає світ» (А. Нікітін, «Лит. газета», 1988, 3 серпня). А інші народи націоналісти чи інтернаціоналісти? Широта душі народу залежить від його чисельності? І ще: «...в російській культурі всяке явище культури постає в своїх найкращих формах, прагне піднятися на ступінь вище, бути наповненим значним змістом, звільнитися від канонів» («Лит. газета», 1988, 12 жовтня). Оскільки це вислів Д. С. Лихачова, коментувати утримаюся.

Коли стало «престижним» сьогодні «пишатися», який народ зазнав найбільших жертв в роки сталінщини, то й тут виявляється, що ні в одній республіці інтелігенція не зазнала таких втрат, як в РРФСР (О. Севастьянов, «Лит. газета», 1988, 21 вересня).

Ось у такій атмосфері і виховується усвідомлений національний нігілізм, зароджується комплекс національної неповноцінності, нижчості.

Добре, коли можемо вже відкрито відповісти словами О. Рудейка Десняка («Дружба народов», 1988, № 12): «Не можна перебудовувати дійсність, гадаючи з застійною наївністю, ніби націоналізм — тяжкий гріх, а шовінізм — щось наче простимої людської вади».

Корені активного відступництва від своєї нації полягають ще й у відчутті нижчості загальнокультурних досягнень свого народу на тлі російської та світової культури загалом. На причини і особливості відставання української літератури переконливо вказав В. Шевчук у своєму інтерв'ю журналові «Київ» (1988, № 11), згадавши й обставини на Україні 30-х, 60—70-х років. А доля українського письменства до революції? Наведу довгу, але промовисту цитату із згаданої М. Жулинським «Історії українського письменства» С. Єфремова («Літ. Україна», 1988, № 51): «Подвижництво і мучеництво. Житіє і мартиролог. Українське письменство більш, ніж яке інше, має право на ім'я письменства пропащих талантів, розбитих надій, змарнованих сил. У нас письменникам, мовлячи словами Лесі Українки,

Чоло не вінчали лаврові віти,
Терніїв не скрашали ні злото, ні квіти,
Страждали співці в самоті;
На них не сіяли жупани-лудани;
Коли ж на руках їх дзвеніли кайдани,
То вже не були золоті...

...Лихо не в тому, що письменство наше ласки не мало у сильних світа сього, а в тому, що воно на самі перетики витикалось, що йому дихнути вільно не давали. Ні один, мабуть, письменник у нас через каторжні обставини нашого національного життя не розгорнув свого хисту на повну міру, ні один не використав усіх своїх сил, ні один не дав всього того, що міг би дати. Згадаймо тільки — беру не вишукуючи — Шевченка з його десятилітнім копанням у смердючій казармі під час найвищого розцвіту творчої сили; згадаймо Руданського або Свидницького, що навіть не бачили своїх творів

друкованими, Щоголева з його антрактами з примусу та літературною працею задля самої тільки сім'ї своєї, Франка з його панщиною на чужій роботі та заповнюванням усяких люків, на яке втрачено безліч неабиякої сили, і т. п. і т. п. А скільки ж то праці, енергії й часу йшло на боротьбу хоча б із безглуздими цензурними заборонами (діяльність Грінченка), скільки на розворушування байдужих, освідомлювання нетямущих, підбадьорювання знесилених!.. Сміливо можна сказати, що все, що в інших письменствах само собою давалось, у нас вимагало надлюдської праці. Просто жах проймає, дивлячись на той довгий ряд потрачених сил, загублених талантів, розвіяних надій, якими вибрукувано шлях українського письменства, і страшний рахунок можемо показати ми, як «оправдательный документ» на свою бідність...»

Знаючи все це, знаючи історію дореволюційного українського театру, долю Леся Курбаса і М. Куліша, долю О. Довженка і українського поетичного кіно 60-х років,— хіба не поставишся з розумінням до цієї культури, оцінивши її своєрідність і неповторність?! Але для цього перш за все треба почуватися сином свого народу.

Так, сьогодні справді виникла «проблема завоювання довіри масової кіноаудиторії» (С. Тримбач. «КіЖ», 1989, 1 січня) і, додамо, масового театрального глядача, масового читача. Звісно ж, продовжую його думку, «примусова «українізація — культурнація» дасть приблизно той же ефект, що й примусова колективізація». Справді, «українськість» кіно не полягає у випуску серіалів про Т. Шевченка, І. Франка, а мові персонажів, але й у цьому. І тому дивуюся, що процитований кінознавець так запекло стверджує, що у десятках фільмів українських кіностудій важко уявити собі звучання української мови, тому що «надто вже звуженими є рамки побутування нашої мови, і тому важко акторам говорити і діяти в ситуаціях, де вони особисто ніколи її самі не чули» («КіЖ», 1989, 8 січня). Не повірю. Якщо актор вільно розмовляє по-українськи і вживається в роль, він донесе правду життя до глядача. При цьому і глядач вживатиметься в стихію української мови. Хіба ж у світі не дублюються фільми з зовсім непритаманними для даної країни ситуаціями на мову цієї країни?

Слід орієнтуватися на високе мистецтво, на глибоку літературу, але бувають періоди, коли надмірний максималізм може шкодити деяким функціям культури. І тому вповні підтримую В. Шевчука, який відстоює багатожанровість, багатостильовість літератури, розрахованість на всякого читача. Це сприятиме читацькому попитові на українську літературу, зниження якого в останні десятиріччя хіба що не можна пояснити малими тиражами, як думав Г. Сивокінь («Одвічний діалог», 1984). Тому не можу погодитися з Вад. Скуратовським («Укр. театр», 1988, № 4), який виступає проти «слабенької історичної белетристики типу кащенківських повістей та оповідань, яка, може, й відігравала певну роль у становленні національної свідомості, але вебника її роль — якщо не в роззброєнні, то принаймні в примітивізації цієї свідомості, у годуванні її легендами і міфами замість справжньої історії».

Не знаю, в якому віці познайомився Вад. Скуратівський з творами А. Кащенка, А. Чайківського та інших подібних авторів. Якщо тоді, коли він уже був усім відомий, то його оцінку можна зрозуміти. Треба збагнути, на який вік читача, на яку читацьку підготованість, на який інтелект розраховані ці повісті. Як би сьогодні не ставитися до роману Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», але поляки вважають, що цей роман, як і його «Хрестоносці», відіграв неоціненну роль у відродженні та вихованні національної свідомості польського суспільства, як, зрештою, і малярські твори Я. Матейка.

Боротися, боротися за глядача, читача, слухача, тому що національна культура «не має сенсу поза кожною конкретною особистістю, як світло не має сенсу без того, хто його сприймає, як не має сенсу пожива, яка гниє і каменіє без ужитку» (В. Баландін, «Дружба народов», 1988, № 12).

Принагідно хочеться сказати про хибу загальнокультурного підходу до створення фільмів, спектаклів, організації ювілейних заходів, про дефекти, що впадають у вічі навіть пересічному глядачеві.

Чому сценарист (чи режисер) у фільмі «Кармалюк» змусив танцювати нодолян опришківський танок «Аркан»? Чи виправдано в історично-хронологічному аспекті, що пара літніх людей в спектаклі Донецького українського музично-драматичного театру «Мати-наймичка» (за Т. Шевченком) співає пісню «Стоїть гора високая»? Чи у фільмі-концерті «Наддніпрянські наспіви» (переважно весільний ритуал) виправдане виконання західноукраїнської пісні «Із сиром пироги»? У спектаклі «Різдвяна ніч» (за М. Гоголем) в театрі ім. І. Франка колядки, здається, не дуже прив'язані до часу і місця.

Адже культурні заходи потребують культури.

А ювілейні концерти? Незалежно від персони ювіляра найчастіше це «малороссийский дивертисмент» «горілчано-гопакового» характеру, виконуваний представниками «поющего и танцующего племени».

Останнім часом до складання програм таких концертів почали ставитися відповідальніше. Ала ж і недавно на ювілейному вечорі, присвяченому О. Олесю, високоповажний співак самозадоволено, але не дуже доречно проспівав «Нехай буде гречка», а тріо бандуристок виконало «Гандзю». І це в пам'ять такого тонкого й глибокого лірика, рафінованого інтелігента.

Оксана Забужко («Культура і традиція», 1988) подібні явища відносить до феномену «суверенізації традиції», а простіше — це несмак, безкультурність і безграмотність.

І. С. Козловський («Пам'ятки України», 1988, № 2) звернув увагу, що в літній період, коли Київ кишить туристами, в місті немає ні одного українського художньо-творчого колективу.

Хіба всі ці «дрібниці» не відштовхують глядача і слухача?

Було б несправедливо думати, що наша земля всуціль заселена українцями, які з тих чи інших причин впали в повне національне безпам'ятство. Переважна більшість «считаются по паспорту» українцями, але вони втратили національну гідність.

«дивацтва» заиали) і дуже рідко вдавалося користуватися нею службово. Дехто «на людах» уникав звертатися і відповідати по-українському, щоб просто не звертати на себе уваги (існує категорія дійсно скромних людей, ані «не лізуть на очі»), деякі тому видавалися малоговірними, замкнутими. І потрібна була громадянська мужність, потрібне було глибоке переконання у своїй правоті, щоб, наприклад, на конференціях, з'їздах спеціалістів негуманітарного профілю виступати українською мовою, особливо при першій зустрічі з аудиторією, першою реакцією якої було здивування, настороженість, недовір'я і знову ж іронія.

Дехто, щоб виправдатися, вважає, що з поваги до співбесідника слід розмовляти такою мовою, якою звернулися. На жаль, не ті умови, не ті обставини. Та й слушним є правило, коли співбесідник не розуміє мови. Крім цього, кожний може пригадати безліч випадків, коли, відповівши українською мовою, діалог продовжується далі цією мовою вже двосторонньо.

Вибух зацікавлення населення рідною історією, культурою, прагнення до національного самовираження в нашій країні можна пояснити насамперед можливостями реалізації зацікавлення і прагнень. Але С. Баруздін («Дружба народов», 1988, № 12) відзначив, що відродження національної самосвідомості — процес світового масштабу, що підтвердив В. Тишков («Коммунист», 1989, № 1), який зробив спробу дати пояснення цьому, як він висловився, феноменові «етнічного відродження»: прагнення усунути історичні та соціально-політичні несправедливості, реакція етнокультурних спільнот на деякі об'єктивні процеси, пов'язані з науково-технічним прогресом, урбанізацією, нівелюючими тенденціями масової культури і побуту, оборонна реакція на відчуження і дегуманізуючий вплив деяких сторін сучасної цивілізації, напруження на грунті конкуруючої діяльності людських спільнот щодо використання ресурсів життєзабезпечення в умовах загострення екологічних проблем. Він вважає, що в Радянському Союзі всі ці причини потенційно актуальні. «Пробудження національної свідомості — це одна з форм самозахисту особистості»,— вважає Ю. Калещук («Дружба народов», 1988, № 12).

Зупинюся ще на деяких «дрібницях», яких, на загальну думку, в національному питанні бути не повинно. Це ті «дрібниці», що створюють загальну атмосферу міста, села, місцевості, які, фіксуючись іноді лише на рівні підсвідомості, нагадують, хто ти, де ти, створюють відповідний стереотип середовища, допомагають громадянинові республіки відчувати себе вдома, які також є однією з форм національного самовираження.

Про це багато пишуть в статтях, листах до редакцій, на радіо, телебачення, якщо все це зібрати, то вийде немало (та й це ще, мабуть, не все): мова назв міст і сіл на дорогах України, назв вулиць, написів на різних станціях і в транспортних засобах, мова афіш, концертних програм, етикеток на різних товарах, на квитках і проїзних талонах, це відсутність друкарських машинок з українським шрифтом, україномовних комп'ютерів, значків з українською радянською національною символікою, це компетентність продавців книгарень і бібліотекарів у галузі української літератури, пропаганда останньої... Отже, порядок оголошень двома мовами у транспорті, порядок розвішування вивісок на крамницях, установах тощо. А пісні в поїздах, літаках? Хто б не їхав, не летів, а особливо гостям республіки, хіба не цікавіше послухати українські народні, естрадні пісні? А розважальні програми в ресторанах? І ще й ще...

Так і не вдалося мені послідовно, а головне, диференційовано викласти й показати елементи і форми національного самовираження на відомчо-урядовому, професійно-корпоративному та особистісному рівнях. Не вдалося, тому що вони взаємно переплітаються, взаємозалежні. Тому не вдалося уникнути деяких повторень.

Крім цього, національне самовираження і його культура не обмежуються мовою, культурою. Нація самовиражається також у науці, в економічному житті, в демографічних процесах, в екології. Це окремі й великі питання. Їх слід вивчати, вивіряти, давати на них відповіді.

Ми повинні багато в чому розібратися і зрозуміти з минулого, щоб в умовах відновлення людської гідності відновилася і її складова — гідність національна.

І. Падалка. Ілюстрація до книги М. Твена «Пригоди Гекльберрі Фінна».

ТЕТЯНА МЕЙЗЕРСЬКА

САМОПІЗНАННЯ у світовому контексті

Герої «роману культури» в творах «Циклон» та «Твоя зоря» О. Т. Гончара і «Потоп» Р. П. Уоррена

«Жодна цивілізація не може мислити саму себе, якщо вона не оперує іншими цивілізаціями, котрі могли б послужити їй зразком для порівняння». Ця, висунута видатним французьким етнологом К. Леві-Стросом, теза напрочуд яскраво формулює один з основних методологічних принципів в галузі дослідження типологій національних літератур.

І хоч кожне справжнє національне відкриття не можна замінити і не можна взяти художнім відкриттям іншої літератури, бо воно виражає ті чи інші неповторні риси характеру, мислення, всього духовного складу свого народу, проте, випробовуючи художні досягнення своєї літератури світовим контекстом, ми відкриваємо для себе можливості для повнішого і глибшого с а м о п і з н а н н я.

Один із сучасних грузинських філософів Н. З. Чавчавадзе зробив цікаву спробу охарактеризувати націю з погляду аксіологічно трактованої філософії культури. Тобто, розглянувши націю як феномен культури, подивитись на неї «зсередини» і виявити ц і н н і с н и й смисл національного буття для нації як с у б' є к т а цього буття. При цьому він дійшов висновку, що нація для її представника виступає такою реальністю, в якій не тільки виражений духовний склад його предків і сучасників, а й «втілені всі їхні цінності, крізь які і потрібно сприймати і Добро, і Красу, й Істину, і Справедливість».

Однак модель подібного соціокультурного осмислення національного буття може вироблятись не лише в філософії, ще більш зримо вона трансформується у художніх творах — зокрема у широко представлених XX століттям і ще не досить осмислених літературознавчою наукою «романах культури».

За спостереженням одного із дослідників цього жанру В. Круглякова, для «роману культури» характерною є та особливість, що у центрі його художньо-філософського осмислення і дослідження, у центрі його філософсько-художнього образу світу стоїть людина, і людина не абстрактна, а індивід, який вбирає в себе весь зміст і значення духовності епохи. Ця людина виступає виразником с м и с л у д у х о в н о с т і і постає найперш як проблема всього культурно-історичного і соціокультурного розвитку людського суспільства.

Цілком очевидно, що творчість одного з найзначніших українських прозаїків, О. Т. Гончара, як «представника серцевинного напрямку національної культури, що зумів на новому історичному рубежі показати систему моральних цінностей народу, формованих упродовж віків» (М. Стрельбицький), варто розглядати саме в контексті «романів культури» XX сторіччя. (До творів цього типу слід було б віднести і блискучий роман О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу».)

Всяка соціокультурна єдність передбачає певний набір ціннісно-смислового змісту і тому передає світу іншої культури с в і й о б р а з людини, в якому відбувається с п е ц и ф і к а д у х о в н о с т і конкретного суспільства. Способи її функціонування, безперечно ж, досить різні, нерідко вони здаються взаємовиключаючими; однак, в будь-якому випадку, фіксуються своєрідні, скажемо, «національні» варіанти гуманізму, духовності, смислу людського існування.

Саме в контексті таких зауважень хотілось би повести мову про деяку типологічну спільність у творчості видатних художників сучасності Р. П. Уоррена і О. Т. Гончара. Цю спільність засвідчують основні характеристики їхнього стилю, що, будучи глибоко своєрідними, багато в чому збігаються. Це, зокрема, притаманний Уоррену, за визначенням радянських дослідників, «філософський інтелектуалізм», і «метафорично піднесена будова фрази», «поетичність почуттів». Тобто: для творчого акту обох письменників характерним є злиття фантазії художника з рефлексіями мислителя.

Однією з найвиразніших прикмет, що споріднює творчі стилі американського і радянського авторів, можна вважати і с т о р и з м як притаманну обом визначальну якість творчого мислення. Сформований фолкнерівською традицією, Уоррен, як і Гончар, постійно прагне у своїх творах «визначити той зв'язок часів у минулому, теперішньому і майбутньому, без знання якого людина сліпа і беззахисна». (Див.: М. Тугушева. Предисловие. — В кн.: Р. П. Уоррен. Вся королевская рать. Приди в зеленый дол... — Кишинев, 1978).

Варто відзначити і те, що обидва художники ідуть в руслі постановки і розв'язання однієї з найважливіших проблем нашої доби — проблеми духовності.

Деяка спорідненість творчого мислення, що постає в принципово різних модифікаціях спільних проблем, привела художників незв-

дежно один від одного до створення а чомусь близьких і водночас полемізуючих між собою творів «Потоп» (1964) — «Циклон» (1970) і «Тиха зоря» (1980). Етико-філософська проблема духовності постає у названих творах як переживання героями сенсу власного життя, як пошук відповіді на питання — що ж робить людське життя цільним і гармонійним?

...Герой роману Уоррена видатний кінорежисер Ява Джонс мріє створити фільм про красу неповторності короткого буття. Але кожна спроба постановки такого фільму виявляється невдалою. Джонс приймає до свого творчого колективу відомого письменника сценариста Бредуелла Толлівера, удостоєного двох «Оскарів» і кількох премій кіносценаристів. Об'єктом свого естетичного дослідження митці обирають невелике, призначене на затоплення поселення Фідлерсборо та його жителів. Джонс прагне створити фільм про людину, «яка прокидається вночі перед потопом», тобто в гостро екстремальній ситуації. Однак і цього разу йому нічого не вдається. У глухому куту з кіносценарієм опиняється і Бред Толлівер.

Чому ж спіткала невдача талановитих митців, і який досвід винесли вони із зникнення Фідлерсборо? Спробуємо з'ясувати.

У Фідлерсборо зупинився час. Годинник на вежі показує 8.35, і ніхто не знає — ранку чи вечора. Це те місце, де «боженько просто забув завести годинника». Позбавлені справжнього життя, герої всю свою увагу спрямовують до «в'язниці» власного «я», до глибин власної підсвідомості, а це робить кожного з них незрозумілим одне для одного. «Кожна людина,— як скаже Бредуелл Толлівер,— твоє дзеркало, і ти — дзеркало кожного. Дзеркало проти дзеркала. Але ці люстра недомірні». Недомірність, недоступність для розуміння один одного робить героїв Уоррена самітниками. Самотність від неможливості людини збагнути себе і таким чином зрозуміти іншого, репрезентована в'язницею Фідлерсборо, виступає однією з головних тем роману. «Єдине,— каже Бред Толлівер,— чому усі без винятку у Фідлерсборо з туги не сідають за грати, це те, що сам Фідлерсборо — своєрідна в'язниця і кожен знає, що живе серед тих, хто самотній не менше за нього. Господи, та увесь Південь — самотність. ... Люди тут напиваються, щоб відчути себе ще самотнішими, а потім йдуть у місто і влаштовують там бійку, щоб хоч з кимнебудь поспілкуватись. Південні Штати були навернені на самотності. Усі тут такі самотні, що оточили себе гратами, аби разом бути самотніми».

Безумовно, такий духовний стан Півдня склався історично, однак герої роману далекі від аналізу об'єктивних закономірностей історичного процесу. Бред Толлівер уявляє історію як череду минулих подій, «хоч якими б безглуздими вони не були», як щось подібне канонеркам генерала Гранта, котрі «натужно повзуть по річці на південь. Півзадки і в нікуди. Так, півзадки і в нікуди — ось що таке історія!» Подібною вона уявляється і його друзям, які, знаючи, що «історія — це поїзд, котрий приходить вчасно або тільки з невеликим запізненням», бредуть крізь її пітьму, «ніби сліпці у своєму добре знаному домі». Не дико, отже, що, керуючись такими знаннями, головний герой роману Толлівер робить своєрідний висновок про заперечення об'єктивності історії. «Фідлерсборо,— скаже він,— майже зовсім позаісторичний, але все ж дає відчути, що історія десь існує. Якщо вона існує,— додав він».

Отже, вирішальну роль у житті людини відіграють не пізнання реальності чи об'єктивних законів історії, а лише незбагненні сили підсвідомості, які і з'єднують, і роз'єднують людей. Матеріалізацією цієї субстанції якраз і виступає складний символічний образ Фідлерсборо. Фідлерсборо — це час, чи пак протяжність існування кожного з героїв, це їхнє сумління, їхня совість, їхня духовність. Поза ним воно не існує. Кожний із героїв своєрідно випробовується Фідлерсборо, і жоден з них не здатний вийти за його межі.

Автор вирізняє певні смислові блоки, які наштовхують читача на глибше розуміння цього складного символічного образу. Найважливішим з них виступає такий, як: «бути в Фідлерсборо» — бути в стані «змагання» з потопом. Бути в Фідлерсборо — це означає бути наодинці з собою, зі своєю самотністю, зі своєю свідомістю, яку не можна збагнути. Найточніше стан повної неспроможності пізнати себе в романі висловить сліпа Леонтина Партл: «Бути собою — це все одно що бути сліпим».

Бути в Фідлерсборо, де все падає і споконвіку розвалюється, — це означає бути в стані «нудотного відчуття нестійкості світу», це означає бути в стані очікування потопу, в стані змагання з потопом: що переможе — параліч мами Фідлер чи потоп, рак брата Потса чи потоп, власна смерть чи спільне небуття. «Я читала,— скаже Меггі Фідлер, оцінюючи своє життя в Фідлерсборо,— що багато жителів Помпеї, коли сталося виверження Везувію і почав падати попіл, лишилися в тому стані, в якому вони перебували тієї миті, наче стражник на чатах. І як майже через дві тисячі років, хоча від людей уже нічого не лишилось, можна було залити алебастром те місце, де ця людина колись перебувала, і одержати точний зліпок її... У мене було таке відчуття, що й зі мною у Фідлерсборо відбувається те ж саме: якщо впаде попіл — а може, він уже впав,— хтонебудь через тисячу років залле це місце алебастром і одержить, якщо можна так сказати, зліпок мого життя. Мене в цій дірі не буде, там буде лише порожнеча, а може, справжньої мене ніколи й не було...»

Постійно конфліктуючи з собою, з Фідлерсборо, герої Уоррена постають перед нами як приречені, розфокусовані, дезорієнтовані самітники. Їх не може об'єднати ніщо, тільки перед лицем тотальності вони здатні зійтися докупи, щоб принаймні помолитися разом.

Потоп, як зазначає радянський дослідник роману А. Звєрєв, постає в романі символічним узагальненням кари героїв за «апатію духу і анемію почуттів», за страх перед історією і невтручання в її найгостріші колізії, за те, що «ілюзія кінцевої абсурдності стала переконанням, а тим самим і фундаментом етичної позиції».

Однак міфологема потопу в романі пов'язана не лише з карою, значить більшою мірою

вона приходує інший, суттєвіший вихід — с п а с і н н я як можливості (проте тільки через потоп) другого народження, переходу в інше життя — д у х о в н е.

Саме цей момент духовного відродження Фідлерсборо і приваблює кінорежисера Яшу Джонса як один із головних у запланованому ним фільмі — переселення, що «викинує людину із життя і переселяє в інше, в життя духовне». На це вказують і важливі для розуміння твору цитовані братом Потсом як одним із центральних героїв майбутнього фільму слова із 9-го розділу книги Амоса: «И водворю их на земле их, и они не будут более исторгаемы из жизни своей, которую я дал им, говорит Господь Бог твой».

Отже, здобути д у х о в н і с т ь, ц і л ь н і с т ь можна лише шляхом міфологічної смерті, шляхом «другого народження», інакше неможливо.

Що ж пропонує Уоррен своїм, загнаним у безвихідну ситуацію героям? Ілюзію. Що все прожите ними життя було б л а г о д а т т ю. До цієї думки в кінці роману приходить кожний із головних його героїв: Калвін, який понад двадцять років перебував у в'язниці; Мегі, його дружина, що весь період приречена на самотність; Летіція, дружина Бреда Толлівера, яка ціле життя приходувалась за доктринами психоаналізу; сам Бред...

Найяскравішими виразниками цієї «прихованої і д е ї» роману стали Яша Джонс та його улюблена постать, виразник його «ідеї» в майбутньому фільмі — брат Потс. Коротко поняття «благодаті» в романі сформулює брат Пінкні — «м и р в д у ш і, н е д о с т у п н и й р о з у м і н н ю».

Усвідомлення життя як радості, як благодаті — це те єдине, що дає можливість героям врятуватись, пережити потоп, здобувши цільність, а н г р а т а з н и м з м а г а н н я. Бред Толлівер, спостерігаючи молитву брата Потса в день затоплення Фідлерсборо, визнає, що Потс виграє змагання з потопом. І це тому, що церковний проповідує примирення з усім існуючим, утверджуючи життя як благодать. Звертаючись до народу в день затоплення Фідлерсборо, брат Потс каже: «Але, друзі мої, допоможіть бо возрадуватись мені, бо я слабий, грішний і заблудлий. Допоможіть мені усвідомити, що життя, прожите мною, було благодаттю. Коли я позбудусь цього, що лишиться мені?»

У романі «Потоп» є ще один образ, без якого «концептуальний каркас» твору не може бути зрозумілим до кінця. Це в н т и-Ф і д л е р с б о р о — старий єврей Ізя Гольдфарб. Репрезентуючи час, що відбувається до описуваних у романі подій, він виникає двічі: в пам'яті Бреда, який прагне віднайти його могилу і перехувати прах, і як герой оповідання «Ось що я вам скажу», яке принесло Толліверу успіх і славу. Неважко помітити, що уже неіснуючий герой, приймаючи характер анти-Фідлерсборо, виступає як іпостась самого Бреда, як двійник його в т р а ч е н о ї д у х о в н о с т і.

Ось як характеризує Бред старого Гольдфарба: «Він був Фідлерсборо і водночас не Фідлерсборо. Він був не-Фідлерсборо й анти-Фідлерсборо... Сидить, було, один як перст і дивиться, куди заходить сонце. Але самотності не відчував. Він був ц і л ь н и й. Один, але не одинокий». Саме цільність, вгармонійованість світу Ізі Гольдфарба репрезентує риси тієї духовності, яку втратили жителі Фідлерсборо. Переживши «потоп» і збагнувши гармонію смислу власного життя, Бред уже не прагне забрати тіло Гольдфарба. Хай над ним зімкнуться води, як зімкнуться вони над всіма безіменними людьми, котрі жили тут, творили добро і творили зло. Цими думками Толлівера, власне, і завершується роман.

Отже, потоп таки здійснюється і в прямому, і в переносному розумінні. В переносному він постає як п е р е ж и в а н н я б л а г о д а т і, що виникає внаслідок примирення з усім існуючим.

Безумовно, як вважає Засєка, в такій розв'язці проблем роману поразка автора. Вона не переконує. Нехай і рве Бред Толлівер нове запрошення до роботи над черговим сценарієм, нехай десь і процвітає несподіване кохання колись зневірених у щасті Мегі і Джонса, негри таки не прийшли помолитись з білими в день затоплення Фідлерсборо. Тому і звучать так іронічно в кінці роману слова Котєкілла, в яких ідеться про негритянського священика брата Пінкні: «Ні, брат Пінкні не допустить, щоби брат Потс чи хтонебудь з-поміж білих... взяли та й пішли помолитися разом з неграми просто неба», «щоби бог дарував їм усім милосердя, терпимість і таке інше, аби виправити помилки історії». «Він не дозволить, щоби хто-небудь так легко очистився не тільки від органічного непереварювання чорношкірих... Він знає, що білі теж люди,... що ми любимо дешеві, легкі засоби переконувати себе, які ми гарні. Ну, наприклад, помолитися з неграми». Від проблем, що склались історично, як би того не хотілось героям Уоррена, відходу нема. І з чесністю художника-гуманіста письменник зафіксував це своїм талановитим, хоч досить суперечливим романом. Фільм героям не вдався, але їхній художньо зафіксований досвід переконливо показує, як почуваються ті, «кого волють затопити...», як і справді «ефект насилля... переходить в позитивну етичну категорію».

Якими б позаісторичними не здавалися герої Уоррена, вони наскрізь історично сформовані і мають яскраво виражені риси національного характеру. Погляди Уоррена на історичний процес, як стверджує одна з дослідниць його творчості Л. Татаринова, — «відтворюють складність, суперечність його світогляду. Утвердження віри в людину узгоджується в цьому з песимістичним сприйманням її можливостей змінити світ...»

Американська критика відносить до основних достоїнств романістики Уоррена зближеність міфу й історії, міфу й традиції в його творчості. Так, один з американських дослідників творчості письменника Хью Мур стверджує, що історія, за Уорреном, «це міф, потрібний людству, аби протистояти дійсності». Аналізуючи роман, ми справді в цьому переконалися. Слід сказати, що в трактуванні автором «Потопу» проблем духовності простежуються і його релігійні тенденції.

На принципово інших засадах грунтується концепція духовності в Олеся Гончара. Тут варто було б навести надзвичайно вагому думку Я. Ельсберга про те, що кожний сумлінний і чесний письменник захоплений, якщо використати ленінський аналіз, людським шуканням істини, але у кожного художника свій духовний досвід, пов'язаний

з досвідом с в о г о народу, з досвідом тих чи інших класів, соціальних груп і ідейних течій».

На долю героїв Гончара випали такі неймовірні випробування історії, яких навіть у найстрашніших снах не бачили герої Уоррена. І саме з цього «звандалізованого існування», в якому жінки в упряжці вивозять в тил поранених, в якому красуні дівчата обіймають норовистих коней, щоб не бути уярмленими, саме з цього люди виносять незгасне, незруйноване, не підвладне ніякому потопу с в і т л о людського і д е а л у, вірять у його незнищенність. Бо за їхніми плечима героїчна віковічна традиція народу, традиція нескореності, незламності духу. Досліджуючи російський фольклор, видатний радянський вчений В. Я. Пропп дійшов висновку, що «його ідейно-емоційний зміст коротко зводиться не до поняття добра, а до категорії сили духу». Повною мірою ці слова характеризують і фольклор український, в звертанні до якого не лише в романтичному, а й у г е р о ї ч н о м у плані криється непереможність концепції Гончара, нездоланна сила історичного оптимізму письменника.

Міфологемі потопу, що постає в позбавленій історичних орієнтирів свідомості героїв Уоррена, у творчості О. Гончара протистоїть інша — організована історичною запрограмованістю основних рис національної вдачі м і ф о л о г е м а с в і т л а, що не згасає, с в і т л а, що п е р е д а є т ь с я. Особливо чітко вона формується в романах «Циклон» та «Твоя зоря». Як і в міфологічних вірування стародавніх цивілізацій, у романах Гончара світло стає символом духовності людини, головним філософсько-концептуальним стрижнем характерів його героїв.

Однак глибоко в підтексті романів письменника проглядає ще один протилежний світлу образ — символ людської сліпоти. Сліпим «апостолом руйнництва» назве Андрій Галактіонович Мину Омельяновича. «Сліпою» автор називає «безкінечну гонитву» людей, що «охоплені шалом гонитви, женуть на скажених швидкостях, мчачи, здається, одну лиш жагу — мчати, летіти, переганяти інших, хай навіть у непроглядному тумані, в згубній пітьмі! І це ті, хто вважає себе вінцем творіння!» Від людської сліпоти, на думку автора, виникають і нічим не приборкувані згубні пристрасті, «змії егоїзму», «крокодили честолюбства».

Найповніше про згубність людської сліпоти у Гончара скаже той, для кого Світло стало не лише змістом життя, не лише філософським, а й професіональним символом,— професор Ізюмський. «Здається часом, що старі індійські філософи були ближчими до істини, ніж ми, європейці... зазирнути в себе до самих глибин... Відчути єдність з усім живущим... Написати на раменах не «юбер аллес», не «гот міт унс», а «я — людина! Живу для любові, для творчості!» Вона має всюди розлитись, ніяким спотворенням не піддатись, чиста й простора, як повінь весни... Бо нищо честолюбство, та пиха, та чвари диктуватимуть мені мої вчинки — залишусь сліпцем. Жорстоким і трагічним сліпцем — не більш...»

Контраст світла і сліпоти становить, здається, головний етичний каркас творів Гончара, запрограмовує як проблемно, так і композиційно рух художньої свідомості його героїв, основу їхніх характерів.

Однак,— і це теж дуже характерно для творчості Гончара,— його герої не демонструють, не виверщують авторської ідеї, вони в и б о р ю ю т ь її, виступаючи найчастіше як часові (історичні) і п о с т а с і одного і того ж типу — н а р о д н о г о х а р а к т е р у, тих його рис, що визначають б е з с м е р т я. І ця особливість зовсім не збіднює прози письменника, навпаки, робить її ще суттєвішою, глибинною, монолітною. Тому й не дивно для нас спостерігати, як герої письменника ніби перевтілюються один в одного, будучи виразниками однієї і тієї ж ідеї, традиції, здобувають різні обличчя, цілком повнокровні, живі, неповторні. Ось, скажімо, як характеризує письменник Олексу-бандита («Твоя зоря»): «Сильна, колоритна натура, самородок, як і Роман Винник, тільки Олексина енергія спрямувала себе в і н ш е р і ч и щ е». Так досліджує Гончар «ріки життя», що випливають і впадають в один Океан, ім'я якому — народ. Так формується художня «космологія» письменника.

Підстави розглядати народ як носія безсмертя дає художникові його віра у «спадкоємність людського в людині», в «золоті естафети» життя, «без яких озлиднів би світ».

Колосовський («Циклон») постійно згадуватиме свого вчителя, бувалого кінозовна, що зафільмував «козацьку душу» Дмитра Яворницького. Мрія про політ запала в душу Кирикові з дитячих уявлень про те, що дід Чапча, чи Роман-степовяя, літали, долаючи відстані космічні («Твоя зоря»). Ярослава, почуваючи відповідальність перед своєю новою роллю, працює ніби за двох — за себе і за загиблу подругу («Циклон»). Мріючи створити фільм про Світло людської душі, світлом ріки стає сам Сергій-оператор. Світлом зорі, з якої у далеких світах безіменний Художник змальовував портрет Насті Винниківни, стане життя Кирила Заболотного. Таким тепер сприйматиме його Ліда Дударевич («Твоя зоря»).

Концепція людини як носія безсмертя народу у творчості Гончара і справді «формується непомітно, ніби розчиняючись у художній цілісності твору, і поступово перетворюючись в той настрій, котрий здійснює зв'язок всіх елементів, стає «універсальним законом» осягнення внутрішньої єдності твору і відтворенням поетичного світовідчуття художника, його творчої індивідуальності» (М. Жулинський).

Розмаїття і велич характерів у творчості Гончара свідчить про духовне багатство народу, обранцем якого виступає художник. Своєрідним художнім архетипом його характерів став Козак Мамай, котрий, за визначенням О. Ільченка, «в найскрутніші для простого люду українського хвилини,— завше з'являвся там, де потрібні були його любов чи ненависть, його дотепність чи мудрість, його відвага чи доброта, де потрібні його рада чи помога» («Козацькому роду нема переводу»). Цей таємничий невмирака-невмирайло не дає спокою і Сергієві-операторові. Саме так, стилізовано під народного лицаря, він прагне зафіксувати у своєму майбутньому фільмі образ Шаміля. Бо було ж таки щось — назвемо його Світлом ідеалу,— що підтримувало у тому пеклі, де «точився, здавалось би,

зовсім нерівний бій між людським і тваринним, де оголений дух людини змагався з кривавим багном, з власною рокитою, долав сліпу силу інстинктів...» («Циклон»). Використовуючи матеріал із життя концтабору, оператор мріє, щоб його камера «передала внутрішню незруйновність людини». І це внутрішнє світло головні герої роману «Циклон» вишукують теж у ситуації екстремальній. Гнітючі рефлексії самітників радше символічної, ніж реальної в'язниці Фідлерсборо в межах тієї ж середини XX століття постають досить несподіваним двійником катастрофічної реальності в'язниці Холодної Гори — одного з найбільших концтаборів на Україні. «Холодна Гора є для нас не просто місцем ув'язнення, жаховищем табору, вона стає поняттям. Здається, вона на те й розрахована, щоб розчавлювати, спустошувати, руйнувати людину... Найбільша небезпека, що її таїть проти нас Холодна Гора,— це здатність робити нас байдужими одне до одного, повергати в стан очужілості, роз'єднувати, обривати зв'язки між людьми»... «Зодноковілі у своїй поверженості, валяємось, перебуваючи у якомусь трансі; з пригаслими мізками, з пригаслими очима, з кожним днем наближаємось до тієї крайньої межі — межі остаточного збайдужіння... Смерть нікого вже не дивує, вона перестала бути загадкою, таїнством...» Проте навіть жахлива холодногірська реальність не стає для героїв роману фатальним символом смерті Людини. І тут вони не забувають про своє призначення, про своє сумління: «Ми не живі. Ми не зломлені. Ми зробили все, що змогли»

Знову і знову Колосовський ставить перед собою питання: «Чи носимо ми ще в собі достатній опір обставинам, опір, що тільки й здатний робити людину людиною?» І кожного разу відповідь — так. Це підтверджує життя, як воєнне, так і мирне, повне несподіванок, катастроф, і болю, і людських страждань.

Ось входить в кадр один з головних героїв фільму Колосовського Шаміль: «Я добре собі уявляю, як він входить в кадр... Як віддає той кульок з локшиною для товариства... І як спить укоті під муром, вкритий шматком мішковини (це його Решетняк звечора вкрив). Рештки людини, що ледь-ледь дихають під мішковиною... Уявляється він мені як тип людини, органічно не придатної для існування в клітці... Рабство в будь-якім вигляді: чи табірне, чи з кайданами... чи найганебніша форма — рабство внутрішнє... Воно не для нього. Камера моя візьме Шаміля в його людському апофеозі: коли він, щойно вихоплений зі спеки бою, з'являється серед табору ще розпашілий, в пилюці, в запеченій крові... З його обличчя ще не зійшла відвага воїна...»

Для зіставлення варто було б навести сцену обговорення центральної ролі фільму героїв Уоррена — брата Потса:

— Особисто я ставлю на боби,— сказав Бред. — Фіранки на кухні будуть спущені. Він не завдасть собі труду їх підняти. Побоїться, що коли підніме, що-небудь трапиться. Невідомо що, але трапиться. Вийме банку з холодильника... Зніме з цвяха сковорідку, дістане з шухляди консервного ножа. Відкриє банку. Однорукому нелегко відкрити банку, але він виробив свою систему. Затримається на цьому епізоді чи розвити його докладніше?

— Ні,— сказав Яша Джонс. — Пішли далі.

— Він стоїть у напівтемному приміщенні і тримає банку в правій руці — в своїй єдиній руці. Тут на нього щось находить. Він бачить сковорідку. Бачить газову плиту. Бачить жерстяну сірничницю на плиті. І раптом у його свідомості провал. Він раптом перестає розуміти, чому людина приречена самотньо стояти в напівтемній кухні о пів на другу недільного дня, в самому розпалі літа, вибирати з банки холодні боби, підігрівати, класти в рот й ковтати. І тут він раптом виявить, що втратив зв'язок із божественним задумом.

Яша Джонс, перечекавши, запитав:

— А потім?

— Їсть боби. Але їсть їх холодними, просто з банки, вилолюючи пальцями. Як він тримає банку? Обрубком лівої руки, звичайно. Так він спорожнює банку. Потім облизує пальці. Обтирає пальцями жир з підборіддя й знову їх облизує. Щелепа трохи обвисла. Він озирається в напівтемряві з якоюсь загрозливою звіриною хитрістю. Очі його у темряві блищать. Голосно, відверто пердить. Ні, краще — ригає. Ви бачите, як він там стоїть?

— Так.

— Він стоїть, одержуючи похмуре задоволення від того, що зробив. Ніхто його не бачить. Ніхто не чув. Нікому до нього нема діла. І в цій самотності раптом відчуває свою силу. Відчуває себе могутнім, небезпечним, безжалісним, мов звір. Несподівано відчуває свободу. «Я — один»,— вимовляє він уголос, насолоджуючись цими словами, перегортаючи їх язиком, кусаючи зубами, ніби велику кістку, яку звір ще шарпає, хоча наситився. Облизує з вуст застиглий на них жир.

— Так,— сказав Яша Джонс, помовчавши. — Він наївся і стоїть там, у темній кухні. Потім тихо запитав: — А далі?

— Ніби ви не знаєте?

— Поки що я знаю, що оповідь іде mutatis mutandis про всіх нас.

Іноді зіставлення цитат, що репрезентують концепції творів, скажуть більше, ніж коментарі до них. Історія духовних шукань митця Уоррена свідчить про безвихідну трагедію людей, що, втративши орієнтири, розпились, зодноковілі у своєму забутті, згоріли в пітьмі самотності, так і не пізнавши священних для героїв Гончара понять — народ, обов'язок, традиція.

Напередодні зйомок Колосовський веде Ярославу на Золотий Тік: «На розкопках поки що нічого цікавого, — говорить він. І не для того прийшли ми, Славо, сюди. Хочу, щоб ви надихались цього повітря...

— Вона гратиме не ті часи,— нагадує оператор.

— Але їй все це треба, — наполягає Колос. — Вона особа не позаісторична. Коли її ловитимуть щуцмани, тягнутимуть до ешелону, коли вона опиниться в райху — не на становищі остарбайтерки у Рітмайстера, а займе місце на нарах барака серед в'язнів, серед своїх подруг чорногорок та француженок,— то й і там має бути видно: хто вона? Звідки? Яка історія за її спиною? Який

народ? В найтоншім виразі її обличчя, в її задумі, у відкритім погляді очей мусить світитись, що вона не тупа, безрідна рабиня, що за нею — віки звитяжного й трудного життя її народу.

Саме це й допоможе акторці блискуче виконати свою роль, знову пережити її і знову — перемогти. «Доля народу,— думає актриса,— хіба ж не відбилась вона у тобі самій, у новій твоїй судьбі? І хіба ж те все, що було, не допомагало тобі сьогодні відтворити перед об'єктивом гіркоту і смуток неволі? З усіх тих джерел ти пила, вся трагічна поезія народу тебе напувала, і це теж тобі дало силу сьогодні розкритись у творчості...»

Пам'ять історії, обов'язок і совість роблять героїв Гончара непереможними, завжди близькими людям. У романі «Циклон» його Людина летить «н а д потопом», залишаючи після себе світло, непідвладне забуттю.

Зіставивши відомі романи видатних художників, можна зробити цікаве спостереження над способами художнього втілення породжених різним соціокультурним грунтом гуманістичних концепцій духовності.

В межах одного історичного часу їх, очевидно, варто було б розглядати як різновиди вияви єдиного своєю суттю явища. Справа ж зовсім не в тому, щоб оптимістичні тенденції радянського художника протиставити песимізму Уоррена. Адже герої останнього теж долають «потоп», однак це подолання відбувається п о д у м к и, герої роману п р и с т о с о в у ю т ь форми мислення до умов власного буття, функціонування якого замикається в межах власного рефлексуючого самопізнання і, по суті, дорівнює йому.

Історичний час у романі Уоррена осмислюється в першу чергу як суб'єктивно-психологічний час індивіда. Все це дає підстави говорити про певну інтелігібельність гуманістичної концепції американського художника.

О. Гончара цікавить людина у безмежжі часу і простору, його концепція має духовно-практичний характер. Етичні пошуки письменника пов'язані передусім з проблемами творчої активності людини мислячої і діючої. Духовність у його творчості постає, насамперед, як субстанція д і я л ь н а. Світ в уявленні художника — світ у його і д е а л ь н і й д о ц і л ь н о с т і. Він належить людині, що власною працею і сумлінням перетворив його.

У доповіді на V з'їзді письменників України О. Гончар говорив: «Визначальним для творчості було і буде, в якому світлі людина для художника постає: чи бачить він її в безпросвітному трагізмі й фатальності її існування..., чи очі художника бачать у людині силу самодостатню, самостійну і, зрештою, всеперемагаючу» Ці думки і становлять основу його творчих шукань.

Гуманістична концепція О. Гончара напрочуд яскраво демонструє той значний духовний досвід, який лежить в основі історії українського народу і який українська література вносить у літературний набуток світу.

І. Падалка. Несуть товариша

ШЕВЧЕНКІАНА «ВІТЧИЗНИ»

БОЛГАРСЬКІ ШЛЯХИ ТАРАСА

БОГДАНА КОСТЮК

Геніальний поет, мислитель, революціонер і художник Тарас Шевченко залишається актуальним, гостро сучасним і для нашого бурхливого сторіччя. Не лише тому, що він створив зразки поезії світового рівня, звертаючись до «вічних» тем у літературі — боротьби добра зі злом, любові й ненависті, осмислення світу і свого місця в ньому. Його могутній інтелект був здатний охопити історичний розвиток людства і зрозуміти перспективи та можливості подальшого розвитку цивілізації. Спромігшись піднятися над суто національними проблемами, він залишив твори, які справили могутній вплив на революційні покоління, в першу чергу слов'янських народів. Саме у слов'янських літературах іще за життя Кобзаря почали з'являтися письменники, котрих можна вважати послідовниками великого українського поета.

Чи не найбільш помітним є вплив Шевченка — ідейний і тематичний — у болгарській літературі. Це пов'язано з багатьма історичними та літературними фактами: Болгарія у середині XIX століття переживала процес національного відродження, інтенсифікації літературного розвитку. То був час, коли література і мистецтво в цілому ставали важливим фактором суспільного життя, коли з боку творчої інтелігенції, особливо молодої, посилився інтерес до національної історії й національної культури. Торкаючись цих питань, болгарська інтелігенція починає шукати гідні зразки і в інших слов'янських літературах. У періодиці з'являються переклади, за якими болгари здобувають можливість ознайомитися з кращими зразками європейської поезії та прози. Питання національної історії та культури переростають у важливі філософські проблеми: місце і роль Болгарії, її волелюбного народу, її мистецтва в світі. Створюються умови для осмислення й усвідомлення національного в інтернаціональному, для розуміння ролі країни в певних умовах простору й часу.

Необхідність визволення вітчизни від турецького ярма, прагнення самостійного розвитку дедалі більше хвилювали болгар. З'являються сили, що пропагують революційні ідеї і підносять бунтарський дух та національну свідомість народу. До цих сил можна віднести й болгарську літературу демократичного напрямку, яка в 60-ті роки минулого сторіччя стала трибуною всенародного визволення.

Українська література в особі Т. Г. Шевченка подавала болгарам приклад самовідданого служіння народові, усім пригнобленим. Знайомство з творчістю поета-революціонера, мислителя-борця ставало для багатьох болгарських письменників школою життя, допомагало зрозуміти психологію і сподівання безпосереднього борця за народне щастя. Ідеї Кобзаря знайшли в Болгарії плідний грунт для свого подальшого існування й поглиблення. Серед тих, хто творчо використовував думки, почуття, тематику шевченківських творів, були П. Р. Славейков і Л. Каравелов. Вони збагатили болгарську літературу не тільки перекладами з Кобзаря, а й власними творами, написаними під його впливом. Великий український поет надав їм можливість розширити творчі обрії й відчути життя і прагнення інших народів.

Ми не лукавили з тобою.
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою...

Шевченківська чесність і відвертість вразили П. Р. Славейкова (1828—1895). Від

мий літературний і громадський діяч другої половини XIX ст., він вважав основною метою мистецтва просвіту народу, а головним завданням самих мас — звільнення від турецького ярма. На його думку, тільки народ, навчений досвідом історії, може стати визволителем батьківщини; тільки народ, який визначив своє історичне місце, здатен створити незалежну державу; тільки народ, який має власну культуру, спроможний будувати майбутнє нації. Славейкова цікавили фольклор і болгарська історія: він збирав народні пісні й перекази і власну поезію створював на фольклорній основі. У нього є багато творів, присвячених минулому Болгарії, її героїчному народові. Прозираючи в душі своїх героїв, поет намагався показати багатство їхнього внутрішнього світу, передати любов до Болгарії, що для нього не просто вітчизна, не просто рідна земля, а наче глибока внутрішня струна, яка співає про жадану волю...

Вивчення болгарського фольклору і пісень слов'ян привели Славейкова до думки про те, що слов'яни мають спільне коріння, спільну праісторію, а відтак і спільні сподівання. Його захопила російська та українська література, їхня щирість і глибина, волелюбність і віра у народ. Поетичні твори Шевченка Славейков сприймав як авторські монологи сподівань чесної і чистої людини. Як і великий український поет, Славейков вважав, що лише правда в показі життя може допомогти змінити це життя на краще, дати плідні наслідки у майбутньому. Розумний, мислячий читач не пробачить авторові фальші...

Завдяки Шевченкові Славейков познайомився з Україною — її історією, її важким життям під гнітом кріпацтва і самодержавства і пересвідчився, що в історичній долі України та Болгарії чимало спільного: феодальне ярмо, бунтарський дух народів, волелюбні славні бої за незалежність, козацький та гайдуцький рухи, тобто ці народи мають єдине праслов'янське коріння, а звідси — подібні їхні психологія та культура. Славейков шукав спільність між слов'янами і знайшов її за допомогою творів Т. Г. Шевченка. Славейкова цікавило майбутнє Болгарії, і великий український поет познайомив його з прогресивними волелюбними ідеями з можливістю революційного оновлення світу:

> ...Буде бите
> Царями сіяне жито!
> А люди виростуть. Умруть
> Ще не зачатії царята..
> І на оновленій землі
> Врага не буде, супостата,
> А буде син, і буде мати,
> І будуть люди на землі.

У всеочисну силу народної революції вірив і Л. Каравелов (1834—1879), з ім'ям якого тісно пов'язаний революційно-демократичний етап національного визвольного руху в Болгарії. Все свідоме життя, весь свій багатогранний талант письменника і борця Каравелов присвятив справі визволення вітчизни, демократичним перетворенням на рідній землі. Його революційні погляди формувалися ще під час навчання у Росії: в Одесі і в Москві Любен Каравелов познайомився з ідеями різночинців, революційних демократів, з творами прогресивних письменників. Найбільший психологічний і творчий вплив справив на нього Шевченко, якого болгарський поет назвав своїм «духовним батьком» і вчителем.

Що імпонувало Каравелову в особі Кобзаря, в його творчості? Крім чесності та щирості, революційний запал, бунтарство і вселюдський біль. Поетичну спадщину Шевченка Каравелов відносив до багатої всесвітньої революційної скарбниці. Подальша суспільна та літературна еволюція підтвердила його думку щодо безсмертя ідей і творчих надбань Кобзаря. Віра Шевченка в силу народного духу, у зростання його самосвідомості формувала Каравелова як письменника і революційного демократа. Йому вдалося, за його власним виразом, «одягти шкуру» самого Т. Шевченка, проникнути в найпотаємніші куточки його душі, так правильно зрозуміти думки, почуття, нюанси поетичних творів великого українця, ніби він, Каравелов, сам брав участь у творчому процесі Шевченка. Так, Каравелов досконало знав суспільно-політичну ситуацію в Росії, розумівся на російській літературі, багато читав про Україну і, звичайно, знав біографію Т. Г. Шевченка. «Щоб зрозуміти його,— писав він,— треба передусім пережити і перестраждати те, що пережив і перестраждав Шевченко. Одне слово, кожна пісня Шевченка повинна бути історією твого життя, ти повинен зрости, як Шевченко, а цього може досягти не кожен...»

Застосовуючи бунтівні ідеї Кобзаря у своїй творчості, Любен Каравелов синтезував, поєднав і поглибив їх щодо слов'янської федерації, народної революції. Написані під впливом Шевченка, твори болгарського поета — оригінальні, суто болгарські — влилися у річище прогресивних слов'янських літератур.

Історична доля рідної землі, а також інших слов'янських народів глибоко хвилювала Івана Вазова (1850—1921). Іще школярем дізнався він від учителя про існування України — одного з гноблених російським самодержавством народів. Пізніше, ознайомившись з поемами Кобзаря, Вазов зрозумів біль і сподівання українського народу. А коли здійснив подорож по Україні та південній Росії, остаточно вібрав у себе творчість Шевченка як надзвичайно співзвучну його духові.

Після визволення з-під турецького ярма у 1878 році в Болгарії відбувається бурхливий розвиток національної культури та освіти. Болгарський народ усвідомлює і відчуває свою причетність до слов'янського племені. Популярність Росії, яка визволяла балканську країну, набуває в середовищі інтелігенції величезного значення: із захватом сприймається все, створене російськими літераторами і митцями. І. Вазов поділяє цю шану і повагу до російського мистецтва, високо оцінює твори російських революційних демократів, підкреслюючи їхній гуманізм, філософічність і народність. У Шевченка ж, окрім цього, він відзначає надзвичайну емоційність, наявність оптимістичних нюансів і завдяки цьому ставить українського поета у перший ряд представників світової літератури. Він порівнював Кобзаря з Байроном і Шіллером, відзначаючи водночас тісний зв'язок між поетичними творами Шевченка і народними баладами, підкреслюючи у його творчості наявність непов-

торного «промату народного українського духу».

Духовний за'язок Шевченка зі своїм народом, його поетичною творчістю відчував і Ц. Церковський (1869—1926). З поезією Кобзаря він познайомився у перекладах Н. Р. Славейкова і Л. Каравелова. Співцеві життя селян, Церковському найбільше імпонували ті твори Тараса Григоровича, де змальовані українське село, куточки української природи, важка людська праця на розлогих ланах. Як і Шевченко, болгарський поет у своїй творчості намагався правдиво відтворити картини сільського життя, сподівання простих людей, що їх він, як і Шевченко, досконало знав.

З матеріалів архіву Ц. Церковського видно, що він зацікавився творчістю українського поета в роки власних творчих шукань; співзвучніша творчості Т. Шевченка соціальна лірика Церковського. Це вірші про селянську працю, кілька поем у народному дусі. З досліджень болгарського літературознавця С. Русакієва відомо, що особливо вражали Церковського щирість Шевченка, глибоке розуміння ним народної психології.

Слід зазначити, що болгарському поетові не вдалося глибоко збагнути художній світ великого Кобзаря: Ц. Церковський не зрозумів революційної, бунтарської основи «селянських творів» Шевченка, лишився осторонь його визвольної ідеї, його боротьби проти усіх видів гноблення.

Глибокою Кобзаревою вірою у звільнення пригноблених і їхнє майбутнє щастя переймалися болгарські письменники — пропагандисти марксизму. До них належить і Г. Бакалов (1873—1939) — визначний публіцист, критик, вірний послідовник ідей Маркса. У своїх працях про тяжке становище пролетаріату і необхідність його революційного звільнення він звертався до творчості революційних демократів. Відданість цих людей народній справі, їхній глибокий за'язок з трудящими імпонували Бакалову. Відома була йому і доля Т. Г. Шевченка. В одній із своїх статей він згадує про нього як про борця за революційне оновлення світу, послідовника прогресивних ідей, вироблених людством протягом своєї довгої історії.

У безсмертя визвольних ідей, у спадкоємність і за'язок між революційними поколіннями вірили болгарські письменники пролетарського етапу Д. Благоєв, Д. Полянов та інші. Досвід попередніх борців за свободу використовували болгарські патріоти у роки Вересневого повстання 1923 року, а також у роки другої світової війни. І нині болгарські письменники та літературознавці звертаються до Шевченкових творів за порадою, розуміючи їхнє всесвітнє значення.

Тарас Григорович Шевченко зумів піднести свою творчість на рівень світових політичних, естетичних і морально-етичних проблем, познайомив мільйони людей з Україною, її історією та культурою. Ніякі покарання, ніякі лихоліття не вбили у Шевченковому серці світлої віри у пробудження пригноблених народів, у здійснення революційних ідеалів. «Передтечею революції» назвав великого Кобзаря сучасний болгарський письменник І. Давидков. Тарас Шевченко насправді став передтечею і провісником майбутніх революцій, які оновили світ і стали визначальною рисою сучасної нам епохи.

Глибина Кобзаревого розуміння навколишньої дійсності і сьогодні допомагає митцям знаходити своє місце у нелегких процесах культурної еволюції, у споконвічному питанні про роль і місце літератури в суспільному прогресі. Співзвучні нашим уявленням думки Тараса Шевченка про демократію і соціальну справедливість, про необхідність збереження культурної спадщини попередніх поколінь, про дбайливе ставлення людини до природи. Загроза ядерного протистояння та екологічної катастрофи поставила перед нами питання, яких торкався Т. Г. Шевченко понад сто п'ятдесят років тому!

Питання ці хвилюють не тільки професійних політиків та дипломатів — вони є болючою темою і сучасної літератури. Нащадки Шевченка намагаються нагадати людству про те, які небезпечні чвари і зверхнє, «пустотливе» ставлення до проблем навколишнього світу. І досі ми прагнемо збагнути, як зумів поет XIX століття прозирнути в далеке майбутнє, попередити нас про можливі наслідки нашої діяльності.

Соціалістичний світ переживає нині процес свого оновлення на більш високому, демократичному рівні. Радянська та болгарська літератури щораз частіше звертаються до ідеалів гуманізму та демократизму, до творчості кращих з минулих представників світової літератури, де з-поміж перших ім'я великого Кобзаря. Таємниця безсмертя його, на думку Русакієва, полягає в тому, що «як кожен геніальний творець, Шевченко живе і розкривається у свідомості поколінь, завжди лишається сучасним і актуальним, завжди служить справі людського прогресу, боротьбі за щастя і красу».

МИРОН ПЕТРОВСЬКИЙ

«Хочу додому я, хочу в Київ...»

З книжки «Місту і світу» *МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО — УРБАНІСТ*

I

В середині листопада 1913 року двадцятирічний Володимир Маяковський приїхав з Москви до Петербурга, щоб взяти участь у постановці своєї трагедії, назва якої визивно збігалася з іменем поета. За два тижні до прем'єри «Володимира Маяковського» в театрі петербурзького «Луна-парку» в перервах між репетиціями автор, він же виконавець головної ролі, чотири рази виступав перед публікою з доповідями і читанням віршів. Про перші два його виступи — на Вищих жіночих курсах та в Троїцькому театрі, і про четвертий — у залі Соляного містечка, збереглися скупі відомості, донесені до нас газетними замітками, афішами, випадковими спогадами. Про третій виступ Маяковського — в Психоневрологічному інституті — невідомо нічого. Чи то репортери не потрапили до інституту, чи то заміток не виявлено серед силн-силенної тодішніх столичних газет, проте, окрім самого факту виступу і дати — 24 листопада 1913 року, до якої ми ще повернемося, ніяких свідчень нема.

І все-таки є можливість дещо сказати про цей виступ Маяковського. Можна, наприклад, майже напевне стверджувати, що того дня він прочитав вірші «Адище города», «Нате!» і щойно написане «Послушайте!» Можна, крім того, припустити, що були прочитані окремі уривки з трагедії «Володимир Маяковський». Джерело цих свідчень, скажемо відверто, не зовсім звичне — в і р ш і і н ш о г о п о е т а.

Річ у тому, що серед слухачів Маяковського в той день був студент другого курсу Психоневрологічного інституту український поет Михайло Семенко, який нещодавно, того самого 1913 року, видав у Києві книжечку ліричних віршів під назвою «Prelude», що дістала досить позитивну оцінку київської преси, зокрема в рецензії Миколи Вороного. Вірші Маяковського, судячи з усього, справили на Семенка, зайнятого пошуками нової образності, надзвичайно сильне враження. Певна річ, поети — народ вразливий, але слід враховувати і вражаючу силу молодого Маяковського: вже перші його вірші літературна громадськість сприйняла як явище небувале, подібне до з'яви комети чи виверження вулкана, — і про нього, тоді автора купки невеличких творів, було написано віршів чи не втричі більше. Прихід Маяковського в поезію в одному з цих віршів названо «царственным приходом».

Того ж дня, 24 листопада 1913 року, а також у найближчі наступні дні Семенко написав кілька поезій, дуже не схожих на попередні. Саме ця купка поезій і постає як незаперечне свідчення про невідому програму виступу Маяковського. Прочитані ним тоді рядки потрапили до Семенкових віршів як старий, погано очищений запис, що проглядає крізь новий текст палімпсеста.

Я хтів би знать — що є життя?
Хто засвітив на небі зорі?.. —

запитував Семенко у вірші «Запитання», датованому вже знайомою нам датою 24 листопада 1913 року, і навряд чи хто засумнівається, що звідси проступає інше запитання:

Послушайте!
Ведь если звезды зажигают —
значит — это кому-нибудь нужно?
Значит — кто-то хочет, чтобы они были?

А в наступних рядках того самого вірша Семенка:

...В натхненному бурхливоморі
Сумує людське почуття.

Життя не є цвітучий гай.
Життя є вулиця шумлива.
Автомобіль або трамвай
Тебе роздавить — будь щасливий... —

відчувається і трагізм віршів молодого Маяковського, і його буйне словотворення, і його характерні урбаністичні образи, можливо, оці, з «Адища города»:

Адище города окна разбили
на крохотные, сосущие светами адки.
Рыжие дьяволы, вздымались автомобили,
Над самым ухом взрывая гудки.

А там, под вывеской,
где сельди из Керчи, —
сбитый старикашка шарил очки
и заплакал, когда в вечереющем смерче
трамвай с разбега взметнул зрачки.

Перший нарис циклу див. «Вітчизна», 1990, № 1.

В обох випадках чітко проступає інфернальний характер міської техніки, а може, й цивілізації загалом. У Маяковського — це «адище», розбите на маленькі «адки», а в Семенка, котрий добре пам'ятає, що образ раю в українській традиції — це «садок» або «гай» (який, до речі, дає змістовну риму до «раю»), думка про пекло передається через заперечення: «не є цвітучий гай». Рядки з другого вірша Семенка, написаного, повторюю, того ж дня («Мій привіт»),—

І пройде люд по мні шість сотен кібк штук
й без голови
лежати буду там безрухо і без мук... —

наштовхують на думку, що автор тільки-но прослухав «Нате!» або якісь фрагменти з трагедії «Володимир Маяковський» і рефлектує на них. І, звичайно, властиву Маяковському інтонацію заклику, звернутого до вуличного натовпу, чути в рядках Семенка з вірша «Поезопісня», написаного через кілька днів, 27 листопада:

Загрібайте жар руками голими,
Хапайте хвилю світову...

Кілька віршів, вихлюпнутих після виступу Маяковського в Психоневрологічному інституті,— це рефлекс українського поета на зустріч з поетом російським, своєрідний «запис» голосу Маяковського в українських віршах, поетичний звіт про виступ Маяковського, в певному розумінні вірші про Маяковського, що свідчать про невідпорну сугестивність його творів. Порівняння цього «запису» з палімпсестом неточне, адже в ньому відзначене лише механічне змішання, навіть просте накладення двох текстів. А тут маємо не що інше, як спробу органічного освоєння досвіду Маяковського.

Проте реконструкція програми виступу Маяковського в Психоневрологічному інституті за допомогою тоді ж написаних віршів Семенка — результат побічний, непередбачений і, можливо, не найважливіший. Ці ж вірші Семенка свідчать і про інше: в ті дні (коли не години) згинув, пощез, цілковито розчинився традиційний поет Михайло Семенко і несподівано, незбагненно відразу народився поет-футурист, родоначальник і лідер українського поетичного авангарду Михайль Семенко. Так ніби Маяковський відкрив йому нові таємниці, і він покинув усе, що знав раніше, пішов бадьоро вслід за ним, покірливо, як той «кто заблуждался и встречным послан в сторону иную».

Цією дорогою Михайль Семенко простував ціле життя, інколи занадто збиваючись «вліво» і намагаючись вирівнятись, помиляючись і набиваючи гулі, але завжди зберігаючи вірність тому дню — з фанатичною завзятістю, помноженою на поетичний темперамент. Фанатики, безмежно віддані своїй творчості,— водночас і мотори, що рухають мистецтво, і пальне у цих моторах. Згоряючи самі, вони обпалюють усе довкола, і тому в повсякденному побуті з ними важко, іноді нестерпно важко. Михайлеві Семенку доведеться сповна сьорбнути і нерозуміння, і образ (часом незаслужених, а часом і чесно зароблених), і лютої ворожнечі, яка чим далі виходила за нормальні, прийняті в літературній боротьбі межі.

II

Поворот відбувся круто, як по команді. У віршах, написаних до того пам'ятного дня, Семенко вже робив помірної сміливості спробу розхитати традиційний український вірш з його вже автоматизованою настановою на селянську тематику і образність, скромно наблизити його до деяких досягнень європейської західної та російської поезії.

Поетичний світ книжечки «Prelude» умовно-романсовий. Згадувані у віршах нібито реальні речі відсилають не до реальності, а до жанру: вони запозичені з романсового вжитку. Важко повірити у справжність існування того вікна, в яке стукотить дощ («Восени»), або другого, в яке б'ється пташка, звістуючи ранок («Літом»), або третього вікна, про яке сповіщається: «Сиво щелає... одна у вікна» («Серце заплакане...»). Умовно-романсова природа цих вікон стає очевидною з відверто романсової перифрази «Розчиніте вікно — бо повітря в кімнаті цій мало», що нагадує радше переклад відомого романсу «Отворил я окно — стало душно невмочь...»

Так само умовні, так само позначають не конкретний предмет, а є наслідком «домовленості» автора з читачем численні хати раннього Семенка. І та, з якої ліричний персонаж прямує до лісу («Восени»), і та, з якої він кличе свою кохану («Завірюха»), й оця: «Вийшов я з хати, а струни дзвенять» («Падає сніг»), і ще якісь, де «все завмерло в обіймах зомлінни» («Закотилося сонце»). Їхня умовність виявляє себе на кожному кроці: поет збирається взяти до рук «арфу золотую» («Хвилина») — і це в хаті. Навіть скрипка в цих віршах не та, на якій поет Семенко грав насправді (і, кажуть, непогано грав), а поетична «скрипка кохання» чи «скрипка смутку».

Взагалі дивує в цих віршах майже повна відсутність реалій, що стосуються до людського побуту, не кажучи вже про побут інтелігентський, який оточував поета і студента Семенка. Реалії світу природного: усі ці сніги, дощі, потічки, листя й трояндовий кущ — також сумнівні. Перед нами стандартний набір поетизмів. Місцеперебування ліричного героя в соціальних координатах таке ж невизначене (хто він: селянин чи міський дачник, хазяїн чи гість «хати»?), як і сама та «хата» в координатах географічних. Що це: Полісся чи Поділля, Прикарпаття чи Полтавщина? Ні, це умовно-пісенний селянський світ «взагалі». Тут не працюють, добуваючи шматок хліба й поїдаючи його, не заклопотані буттям і дітьми, не думають про загальні проблеми життя, а, як і належить романсові, лише кохають, чекають кохання і жалкують, коли воно минає. А через те що, на відміну від російського романсу — суто міського явища, український романс являє собою продовження і розвиток сільської пісні, то й антураж відповідний, аж до прямого відтворення відомих романсів:

Нічинька тиха в'є ніжний серпанок.
Зорі вгорі миготять.
Вийди ж бо, мила, ой, вийди на ганок,
Буду до ранку чекать.

Єдина безсумнівна реальність у цих віршах — зміна пір року і часу дня. Це вірші про кохання зимою, весною, влітку й восени,

про любовні страждання вранці, вдень, ввечері та вночі. У невідривності від добового й річного ритму природи найповніше виявляється с і л ь с ь к и й характер ранньої лірики Семенка. Природні ритми позначилися, ба навіть організували, створили всю культуру сільської людини, яка складалася протягом віків і тисячоліть. Інша річ городянин: міське освітлення звільняє його від жорсткої прив'язаності до світлового дня, міська організація праці робить його незалежним від річних природних ритмів і просто від погоди.

Ставши поетом міста, Семенко вирвався з циклічного, замкнутого п р и р о д н о г о часу в розімкнутий, лінійний і с т о р и ч н и й час. «Я хочу кожний день років нових!» — пише він. Дивно, але саме про цю, вирішальну обставину його урбанізму жодного разу не було сказано. Сам же поет це чудово усвідомлював:

Шукаю квінтесенцію модерного життя
Схопить момент переходу
Схопить момент історії...

Будьмо вдячні поетові за його манеру (дарма що трохи претензійну) позначати кожен свій вірш датою і місцем написання. За цими позначками чітко видно, що Семенко перестав бути сільським поетом і став поетом міським того самого дня, коли він слухав Маяковського. В його поезію вирвався, як це буває навесні, шум вулиць великого міста, гудки автомобілів і дзвінки трамваїв, гомін міського натовпу і особливе відчуття городянина — самотність серед багатолюддя, одне слово, все розмаїття міського життя, практично добре знане Михайлеві Семенку, однак лише зараз усвідомлене як поетична тема, понад те — як особливий спосіб вираження цієї теми.

Завдяки цим же старанним позначкам видно, що вже через тиждень після написання кількох «маяковськоподібних» віршів Семенко починає освоювати Київ — віршами, ставши чи не першим активно міським поетом в українській літературі. Він стає войовничим урбаністом. Згодом в його поезії з'являться інші міста, наприклад, Харків чи Одеса, Рига чи Владивосток і місто взагалі, проте Київ залишиться головним містом його віршів, столицею його поезії, його домом. Коли мінливість військової служби закинула його на край світу, на тихоокеанське узбережжя, він, скаржачись на тугу за батьківщиною і хвороби, видихнув найпотаємніше: «Хочу додому я, хочу в Київ...»

III

Семенко був переконаною «людиною групи» й талановитим організатором. Він прагнув літературної боротьби, але вести її міг тільки очолюючи товариство своїх однодумців або прихильників. Перед поглядом історика він так і постає — завжди в оточенні угруповання, гуртка, товариства. Репутація лідера супроводжувала його від перших же кроків у Києві. Спираючись на цю репутацію, Микола Сулима висловив сміливе припущення: чи не Семенко став одним з прототипів персонажа булгаковської «Білої гвардії» Михайла Семеновича Шполянського, котрий так само підкреслено

Михайль Семенко в день виходу із Лук'янівської в'язниці. Київ. 1919 рік

верховодить у поетичному (і, без сумніву, авангардистському) товаристві «Магнітний тріолет»? Назва цього товариства стилістично близька до назв угруповань, що їх очолював український авангардист. Крім того, він був ніби подвійний тезко Шполянського: Михайло Семенович — Михайль Семенко. Цю гіпотезу важко довести і так само важко заперечити, але цікаво вже те, що вона виникла.

У критиці подибуємо твердження, нібито вірші Семенка-футуриста, поета-урбаніста суцільна абстракція. Нічого схожого! Якраз навпаки: абстрактними були його традиційно-сільські досліди. Прийнявши футуризм, як приймають нову віру (мало не написав «хрестившись у футуризм»!), Семенко став поетом найконкретнішим. Конкретика міського життя ввійшла в його поезію відразу і повновладно, він помічав її і фіксував з палкою зіркістю неофіта.

Звичайно, він був скорше поет слів та ідей, аніж художник, що пришпилює образи зримого світу до полотна чи паперу. Тому від риторики сільської і романсової він з такою легкістю перейшов до риторики футурокосмічної. І все-таки цей перехід відкрив йому очі. Він побачив світ і став писати про те, що бачив, а не про свої умоглядні видіння. Куди вже конкретніше:

Я сидів собі на горі біля Володимира
І дививсь як йшов дим
із пароплавного димаря...

І хоча статуя і труба надто близькі за звучанням (Володимира — димаря), щоб випадково й водночас потрапити в поле зору поета, не викликає сумніву унікальна конкретність Володимирської гірки з пам'ятником князю-хрестителю, звідки так гарно

дивитися на пароплаві десь внизу, де здавен приставали судна до київського берега. До цього берега причалив і поет Михайль Семенко.

Він більше не називає умовні деталі сільського антуражу, а запрошує помилуватися міською конкретною: «Прекрасний краєвид з гори Батиєвої. Ви, певне, не були там ніколи?» І чує він тепер не загальнопоетичний «дзвін струн», а зовсім конкретне: «Грав концерт № 23 Viotti»,— іноземне слово тут не маскує, саме так було написано на нотному листі, розкладеному перед виконавцем. І з дівчиною він не пливе на «хвилях кохання», а їде на «мототрамваї», конкретному міському транспорті, в конкретне передмістя: «Ми в Дарниці». Навіть така конкретна деталь, як міська адреса поета, потрапляє до віршів: «Як би дістатись до дому (Гоголівська вулиця)», — нібито це каже змучена людина візникові чи шоферові таксі.

Єдність міської теми і міського методу можна проілюструвати одним-єдиним словечком «хрещатикуючи», похідним від дієслова «хрещатикувати», що синтетично означає «йти, гуляти, шпацірувати Хрещатиком». Назва головної київської вулиці і притаманне міській мові прагнення до лаконічності вираження злилися воєдино в семенковському неологізмі. У футуристичній творчості поета простежується закономірність: образи що ближчі до міста, то вони конкретніші. Цілком присвячена Києву поема «Тов. Сонце» (1919) — це водночас і межа семенковського урбанізму, і чи не межа поетичної конкретності.

Ах кав'ярні зачинені
сьогодні громадське свято
але ввечері концерт Собінова
оратор Затонський.
Потухали шибки на четвертому поверсі
сірішав брук —
оранжевими плямами повисли ліхтарі...

Саме в поемі «Тов. Сонце» наводиться київська адреса поета (Гоголівська вулиця) і, можливо, про відхід Семенка від футуристичних крайностей раннього періоду свідчить відсутність у його пізніших речах другої київської адреси — Левашовська (нині Карла Лібкнехта), 36. Тут, у квартирі Семенка, містилася редакція очолюваного ним журналу, звідси, очевидно, він вийшов востаннє, вирушаючи в ту поїздку, під час якої «його взяли», як то мовилося в 30-ті роки.

Нібито для захисту від занадто голої конкретики у віршах Семенка з'явилася іронічна нотка, доти йому не знана. Та й сама ця конкретика — чи не іронічна вона? Іронія, така гейнівська, така маяковська, така сатириконівська, теж має бути зарахована до урбаністичних досягнень Семенка. Поет на мить надіває на себе маску міського обивателя, невмілого, невдатливого, і підсміюється з нього (чи з себе?). Високі поривання, злетівши вгору, падають на міський асфальт — іронія романтичного поета, природно, так само романтична.

Дівчина, що запросила ліричного героя до театру мініатюр (характерна київська деталь дореволюційних часів), така гарненька, що «я просто не можу іти по Хрещатику!» Після другого побачення, так само, здається, невдалого,— «прощались ми біля ліфта»: вона підіймається вгору, він, знехтуваний, залишається внизу — типова ситуація міського кохання. Втрачаючи над собою владу, засмучений поет не виводить романсові трелі, він «омагазинив свою зверхність і попрохав фініків фунт». Фунтом ласощів він винагороджує себе за гіркоту невдач. Від іронічної психології цієї майже чаплінської сцени лише крок до образу трагічного блазня з циклів «П'єро кохає», «П'єро задається», «П'єро мертвопетлює».

Скільки б не повторювався, скажімо, ожеред сіна в живописанні селянського примітиву, він завжди буде рівний собі — майже емблематичне зображення, що не поступається стійкістю самому слову «ожеред». Міські художники — імпресіоністи — відкрили й зафіксували мінливість ожереду, який, виявляється, об 11 годині 15 хвилин ранку вже не той, яким був о 10. 15. Пильна увага до цього хвилинного, ні — до цього секундного робить навіть час творчого процесу завадою на шляху закарбування миттєвого. Миттєве і зафіксоване має бути миттєво. І тоді поет відмовляється від того, що гальмує творчий процес,— від ритму, рими, звукопису та ін. — і переходить до миттєвої фіксації своїх спонтанних вражень. Думка, ледве зродившись, лягає на папір — у тому вигляді, в якому народилася. Враження не піддаються художньому опрацюванню, вони стенографуються, і невправлена стенограма осмислюється як вірш. Його клочкуватість, роз'єднаність, спонтанність цілком відбиває відповідні якості міського поспішливого буття. Так народжується верлібр.

Ось чому, тільки ставши урбаністом, тільки в шуканнях свого «кверофутуризму» (що, власне, й означає такий футуризм, який перебуває у пошуках) Михайль Семенко звернувся до верлібру. І його верлібри тим уривчастіші й клочкуватіші, чим стрімкіше хоче поет зупинити мить неспокійного міського життя. Прекрасний учений Вяч. Вс. Іванов мав усі підстави в рецензії на книжку віршів Семенка назвати їх «нескаламученою стенограмою душі». Ця формула стає ще точнішою, якщо на місце важко вловлюваної душі поставити в н у т р і ш н ю м о в у — це «не оброблене», майже «дословесне» слово, яке ледь мріє і не встигло об'єктивуватися.

В своєму палкому прагненні до новизни авангард рідко здає собі справу в тому, що нове можна віднайти лише в надрах даної культури. Перебираючи всі невикористані або забуті можливості культури, авангард перетворює свої новаторські шукання на особливий засіб а н а л і з у цієї культури, і те, що він відкриває, є, по суті, її неусвідомленими першоелементами, її фонемами й морфемами, її абеткою. Початки змикаються з кінцями, і сміливі, новаторські ліричні верлібри Михайля Семенка несподівано наближають поета XX ст. до найдавніших народних співців, які творили за принципом «що бачу, про те і кажу», змішуючи побачене зі своїми нерозчленованими відчуттями:

Осте сте
бі бо
бу
візники — люди
трамваї — люди
автомобілібілі

Михайль Семенко з дітьми біля будинку на вул. Левашовській, 30-ті роки

бігорух рухобіги
berceus нару
селі
елі
ліли
пути велетні
диму сталь...

Такими дикими віршами описав Семенко Київ 1914 року. Легко зауважити, що п р я м е н а з и в а н н я переважає тут над іншими засобами виразності — як у найдавнішій первісній мові або в мові новонародженого, яка ще не знає відмінків. Семенкові і на думку не спадало, що його новаторський метод набагато архаїчніший від методу його попередників і сучасників — поетів сільського світу. Він би, напевне, дуже образився, якби йому сказали, що їхня поезія в певному розумінні н о в а порівняно з його архаїчною епікою, яка своїм корінням сягає незапам'ятних часів. А можливо, він і здогадувався про наближення своєї стенографічної епіки до наївної епічності стародавнього співця — реєстратора всього побаченого:

Не довіряю я нікому —
І футурист,
і антиквар...

IV

Звідси все обставлялось як невтримне заперечення будь-яких пасеїстичних, орієнтованих на минуле форм і напрямків у мистецтві. Революція була нова, революція обіцяла оновлення — Семенко став поетом революції. Все старе підлягало заміні. Семенко дошкульно висміював своїх недавніх учителів Олеся й Вороного; зібрання своїх творів він визивно назвав «Кобзар», тобто новий «Кобзар», який скасовує колишній, шевченківський. Проте кожна сторінка його футуристичних творів свідчить про нерозривні зв'язки Семенка з тою самою культурою, яку він так войовниче заперечував. Шевченківські інтонації подибуємо у нього на кожному кроці. Наприклад:

І Паганіні і Кореллі
Схиляться...

Очевидна цитата з народної пісні дає ритм і тему рядкам:

Та нема нікому в світі гірше,
Як тому безробітному, та ще з дітьми...

Підморгуванням у бік Пушкіна починаються вірші про Кавказ:

Кавказ подо мною. І море. І гори.
В санаторію з північ долі занеслє...

Про гейнівські відгуки і казати нема чого — уся велика поема «Німеччина» являє собою розгорнутий пастиш однойменної поеми Гейне. Звичайно, всі ці цитати, ремінісценції та перифрази відверто іронічні. Проте іронія оновлює сприймання, дає змогу ніби вперше побачити давно відоме, повертає свіжість першого знайомства. Зіткнувшись з подібними епатажними витівками Маяковського та інших російських футуристів, Олександр Блок резонно зазначав, що, можливо, для розуміння Пушкіна вони роблять більше, ніж доскіпливі пушкіністи. Ця думка цілком застосована і до «антикультурних» акцій Семенка.

Поява семенківського кверофутуризму та інших течій авангардистського спрямування в українській поезії, яка тільки-но зробила величезні мистецькі зусилля для розширення свого діапазону і виходу за межі вузько трактованої сільської традиційності у творчості велетів — нещодавно померлої Лесі Українки та Івана Франка, який ще продовжував працювати,— ця поява історично обумовлена. Вона свідчить, що, попри всю її своєрідність, українську літературу захопили ті самі процеси, які відбувалися в російській та європейській літературах. Експерименти Семенка і його груп вивели український авангард на ті висоти творчого пошуку, які ще довго — протягом 20-х, 30-х та наступних років — кружлятимуть європейські голови, ставитимуть проблеми і загадки.

Авангард — суто міське явище. Чи можна уявити собі художній авангардизм у сільському світі, націленому на інші, протилежні цінності,— на стійку традиційність, на поетику канону? Понад те, авангард — це найбільш крайній, найбільш різкий, найбільш «міський» вияв міської культури.

Вживаючи слово «авангард» стосовно до художників і поетів, ми рідко відчуваємо його походження від військового терміна. А втім, у його зв'язку з військовим терміном більше смислу, ніж може видатись на перший погляд. Художній авангард, як і військовий,— підрозділ штурму, атаки, прориву, початкового захвату. Художній авангард, як і військовий, робить потрібну справу, закладаючи основу майбутньої перемоги. Та перемога, як правило, дістається не йому: він до неї не доживає. Роль авангарду трагічна: по тій невеличкій території, яку він здобув кров'ю, встеливши її власними тілами, завтра спокійно пройдуть усі, безтурботно користуючись учорашніми завоюваннями як сьогоднішньою загальнодоступною очевидністю.

Художник-авангардист — постать жертовна, схожа на те «нещасне дитя», про яке написаний відомий вірш Гейне, що його дуже любив Михайль Семенко. Назва цього вірша найточніше перекладається російським словом «застрельщик» - приречений на загибель боєць передового, передкього загону. Свою культурну роль, яку можна порівняти з роллю «розвідки боєм», художній авангард виконує лише в тому разі, коли він гине «природним» для такої справи чином — в естетичній боротьбі, на посту, як і належить героєві гейнівського вірша.

Михайль Семенко й український авангард гинули інакше — нормальну естетичну боротьбу було підмінено політичними репресіями. Були не тільки фізично знищені митці авангарду, були знищені — вилучені з культурного обігу — їхні художні твори і тим самим припинено їхній ферментуючий вплив на культурний розвиток. І наступне покоління вже не могло безтурботно скористатися з важко завойованої художньої території. А ще наступні покоління вже не могли сприйняти завоювань попередників як законну традицію і повинні були починати все спочатку. В цьому і полягає трагізм нашого культурного розвитку: маючи на увазі послідовність і неперервність, він змушений щоразу починати усе з нуля. Сучасний дослідник літератури Г. М. Черниш мав усі підстави відчайно вигукнути: «Не обминайте Семенка!» Тобто не нехтуйте культурним досвідом.

Людей двадцятих-тридцятих років вихоплювали із життя разом з їхніми архівами. Публічну їхню діяльність було зусібіч обставлено документами, яких, на жаль, переважно бракує,— здається, назавжди. Їхній відхід був оточений не стіною плачу, а стіною мовчання — навіть по імені Михайля Семенка, його однодумців чи опонентів, вилучених з літератури і життя, вважалося виявом нелояльності. Брак відомостей про видатних діячів тих часів доводиться поповнювати побічними даними. І, виявляється, ми маємо несподівану, дивну можливість скористатися такими відомостями — з н е к р о л о г а Михайля Семенка, написаного й надрукованого з а й о г о ж и т т я. Більш того — за його безсумнівної участі.

А було так. У запалі полеміки з Михайлем Семенком хтось з діячів АРМУ (Асоціації революційного мистецтва України) напророкував йому смерть. Разом зі своїм другом Анатолем Петрицьким Семенко вирішив жартома здійснити це пророцтво, а вину за свою «гибель» покласти на необережного пророка. І ось у редагованому Михайлем Семенком журналі «Нова генерація» з'явилася добірка іронічно стилізованих, пародійних «документів» під загальною назвою «Справа про труп». У зверненні до прокурора сповіщалося, що «знайдено труп невідомої людини. Зросту низького, брюнет, кудрявий, можливо, хінець, можливо, панусе, некрасивий. У кишенях не знайдено нічого, крім документів на ім'я Семенка М. В., боргових розписок і листа... Невідомого вбито за допомогою якогось дуже т у п о г о предмета на зразок грубого альманаху формату «Літературного ярмарку».

Ця гаерська, карнавальна добірка документів містить цілком достовірні відомості про Михайля Семенка і дає уявлення про градус полеміки. А ще про той досить похмурий, цвинтарний гумор, що її супроводжував. Не зважаючи, що стоять на краю загибелі, вони жартували зі смертю,— що може бути сумнішим за такі макабричні жарти? «Некролог» показував Михайля Семенка революціонером, порушником спокою, руйначем «святого мистецтва».

«...З'явився він, М. В. Семенко. Зібрав коло себе цілу юрбу хлопців, таких, як і сам, пройдисвітів, і почав руйнувати все хороше, все чисте, все святе...

Вони пішли війною блюзнірською на такі перли мистецтва, як відомі картини відомого артиста-маляра Бойчука та його апостолів...

Мало того, вони пішли війною на «Березіль», театр, що видає найкращі зразки західноєвропейської культури...

Але, хвала господеві (обов'язково з маленької літери слово «господеві»), залишилася людина, що врятувала світ і неньку Україну від цього розбишаки, від цього наливоди!»

Коли буде написано серйозну історію українського мистецтва двадцятих-тридцятих років, у ній розглядатимуться як явища одного порядку або принаймні близькі й паралельні творчість Михайля Семенка та його футуристичних груп, творчість Бойчука і бойчукістів, творчість Леся Курбаса та його «Березоля». А насправді (і в напруженому сарказмі псевдонекролога) Семенко люто нападав на Бойчука і «Березіль». Яка це вслима правда, що найпалкіше і найжорстокіше борються не проти своїх безпосередніх ворогів, не проти тих, хто сповідує протилежні погляди, а проти єретиків власної віри, проти незначних порушників ортодоксії, проти найближчих спільників! Розмаїті школи і напрямки тодішнього культурного життя неминуче включали в себе — нежна! — нетерпимість офіційних доктрин, претензію на виняткове володіння істиною, і в еснападах Семенка ця властивість була ще помножена на бурхливий темперамент українського футуриста.

Слідом за пародійно-знущальницьким зверненням до прокурора та некрологом у «Справі про труп» ідуть такі самі «Спогади про М. В. Семенка», підписані Анатолем Петрицьким:

«Ви просите мене, як близького знайомого Семенка, написати вам про нього все, що я знаю.

З великою охотою зроблю, хоч мені й важко писати про цю трагічну людину.

...Вірте, сльози заважають писати... І ось Семенко. Це людина малого зросту, і під час зустрічі з ним перше, що кидається в очі, це величезна шевелюра волосся, покрученого, як у негра. Коли ви довго приглядаєтесь до нього, помічаєте пару косих очей китайця...

Закінчив з портретом, тепер познайомлю Вас з ним як з громадським діячем, а також як з людиною. Щоправда, це важко зробити в листі тому, що великі справи не вкладаються в маленький лист...

Семенко разом з часом революціонер, хай він змінює свої смаки і позиції — він завжди попереду і ніколи не пасе задніх. У 1917 році Семенко був уже більшовиком. 1919 року видавав перший на Україні мистецький журнал «Мистецтво», в цьому ж році денікінці посадовили його в Лук'янівську в'язницю, де, за відсутністю тоді групи армійців, він таки не був забитий. 1921 року Семенко працює в Наркомзаксправі і підписує в Ризі мирний договір з поляками... В 1922 році організує лівий фронт мистецтв на Україні під назвою «Панфутуристи», «Комункульт», «Семафор в майбутнє», через що і відкидав все мистецтво, що має буржуазну ідеологію. Але не відкидав нової форми. Семенко боровся з естетикою і попівством буржуазного митця і, відкидаючи «мистецтво», сам писав вірші...

1923—1924 року Михайль, а не Михасик, Михась — це його син, дуже симпатичний, як і його мати, шановна артистка Ужвій...

З 1925 року Семенко був головним редактором у ВУФКУ. Рік, коли ВУФКУ запросило найліпшого і талановитішого з молоді, а тепер найкращого режисера в світі Сашка Довженка.

В 1926 році організується АРМУ, і Семенко з Петрицьким збирали суспільну думку для підтримки виставки АРМУ, що тоді організувалася в Харкові,— звичайно, не була помилка одного і другого, тим більш що не знали, що роблять. Це єдиний мінус в громадській роботі Семенка, але він, як геніальний організатор мистецтва, викупив свій гріх тим, що організував «Нову генерацію»...

Семенко завжди повертав борги приятелям, платив точно аліменти, ніколи не замотув гонорари своїх співробітників. Радів, як дитина, кожному культурному здобутної Радреспублікк. Хоч він і «відкидав мистецтво» (звичайно, мистецтво мистецтву різниця), але був дуже радий, коли вийшов мій — Петрицького — альбом «Театральні строї», бо знав, що це здобуток для нашої культури...

Спи, мій товаришу, спокійно до радісної зустрічі з армійцями у крематорії...» («Нова генерація», Харків, 1929, № 9 (вересень), стор. 27—33).

У цьому пародійному некролозі під тонким шаром блазнювання усе правда: і футуризм Семенка, і його відданість революції (щоправда, більшовиком він став ще 1915 року), і каталітично-збуджуюча роль авангарду, і участь в ризькій мирній конференції у складі української делегації, і син, якого народила йому Натала Ужвій, і журнал «Нова генерація». По-своєму правдиві навіть пишномовні епітети «великий», «геніальний» щодо імені Семенка — вони точно віддають приголомшливий рекламістський стиль українського футуриста. Правда й те, що, кетерпляче прагнучи прискореного розвитку рідної культури, він охоче виставляв напоказ свою зневагу до «застарілих» національних традицій, таврувочи прихильників цих традицій як самоїдів. Безглуздість заперечення традицій людиною, яка сама перебуває всередині культури, була йому незрозуміла, тож він уподібнювався дитині, що тягне рослину за стебельце, аби вона швидше росла. При цьому, як уже мовилося, нерідко оголювалося коріння. Правда і те, що з деякими новаторськими течіями в українському мистецтві він напочатку співпрацював, а затим порвав і запекло ворогував з недавніми спільниками — Бойчуком у живописі, Курбасом у театрі.

В довженківському фільмі є знаменитий кадр: змучений безпросвітними злиднями і голодом, селянин зриває свій відчай на худющій, виробленій шкапі, жорстоко лупцюючи її по ребрах. І конина, обернувшись до очманілого від горя чоловіка, мудро каже: «Не туди б'єш, Іване». Сцена цілком фантастична, можлива лише у фільмі Довженка — і в житті. Вона спадає на галку щоразу, коли думаєш про нещадні атаки Семенка на Бойчука і Курбаса. Яка біда, яке страшне горе насувалося на них і на весь народ! Хіба можна було в такий час перетворювати естетичні дискусії на криваві битви? Чи не було це виявом професійної

обмеженості, групового егоїзму? І некролог, написаний заздалегідь, виявився написаним вчасно, тому що потім уже не було кому писати некрологи і не було де їх друкувати.

Загинув Бойчук, і могила його невідома.

Загинув Курбас, і могила його невідома.

Загинув Семенко, і могила його невідома.

А малолітньому синові Семенка, маленькому Михайлику, згадуваному в жартівливому некролозі Анатоля Петрицького, — йому, виявляється, поставлено пам'ятник. Ні, не в Києві — у Харкові. Річ у тому, що скульптор Манізер, готуючи харківський пам'ятник Шевченкові, запросив видатних українських авторів позувати для фігур постаменту. Для фігури шевченківської Катерини з дитям на руках позувала Наталя Ужвій.

Манізерівський пам'ятник Шевченкові, як відомо, являє собою обвинуту навколо постаменту висхідну спіраль, уподовж якої стоять шевченківські персонажі й типажі історії українського народу, а на вершині з останнього витка цієї спіралі виникає могутня постава поета. Поет і народ, поет, що вийшов з народу і якого народ підніс на вершину, — такий задум пам'ятника. З-поміж інших, запропонованих на конкурс, саме на ньому зупинило свій вибір спеціальне жюрі, членом якого був і поет Михайль Семенко.

А в самому низу в ряду скульптур багатофігурної композиції, симетрично повторюючи шевченківський жест, стоїть Катерина з дитиною на руках, виліплена із знаменитої і легко впізнаваної актриси, ніби це вона принесла своє і Михайля Семенка дитя до підніжжя пам'ятника великому Кобзареві..

І. Падалка. Портрет М. Коцюбинського

ЛЕСЬ ГЕРАСИМЧУК

РЕСТАВРАЦІЯ ВИТОКІВ

ДО ПУБЛІКАЦІЇ НОВОГО ПЕРЕКЛАДУ
ПАМ'ЯТКИ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ЧЕТВЕРОЄВАНГЕЛІЄ»

А потім ченці одягли
Тебе в порфири.
Тарас Шевченко. «Марія»

1.

Доки житиме на землі людина, а з нею жалі та прекрасні надії, доти житиме з нею неперебутня пам'ять пройденого шляху — пам'ять про висоти духу та муки одвічного терпіння, про мрію, що вічно відроджується, про тривоги, що її не лишають.

На різних етапах свого розвитку людина осмислювала цей шлях по-різному, але завжди з однією метою — зберегти себе, власне оточення і середовище у всесвіті, витворити ланцюг якоїсь послідовності, де кожній ланці своє місце. До того ж і кожна ланка, і весь ланцюг тлумачилися як дуже складна, індивідуальна система протиставлень.

Коли різні за рівнем розвитку групи людей перебували у стані рівноваги, колективна психіка, працюючи над своїм ритуальним образом, розрізняла непротилежні протиставлення, а якщо рівновага порушувалася, протиставлення ставали протилежними. Самі образи, витворені людським колективом, обумовлювались психічними архетипами: образи схематично поділялись на парні структури (дувльні герої)[1] та тріади. Тепер про засади мислення у ті надто віддалені епохи почали з'являтися перші наукові розвідки, проте білих плям ще подостатком, і на справжнє розуміння, мабуть, доведеться ще трохи почекати.

Найвищим досягненням стародавнього світу в галузі творення «образів» свого життя, на мою думку, була «схематизація» згаданих послідовностей, укладення їх в цикли. Поява циклів збігається у певних межах із започаткуванням етногенезу як процесу. Таким чином, «циклотворення» — найважливіше осягнення космічного самоусвідомлення людини від часу первісного формування звуко-знакових протиставлень, цебто від часу появи мови.

Звуко-знакові протиставлення щільно пов'язані з творенням мови: вони спочатку мали, як правило, конкретне, «життєве» співвіднесення: я-воно, тут-там, внизу-вгорі. З сучасної точки зору ці опозиції були надто розпливчасті, але з погляду людини мільйони років тому, у незрушному світі первісної групи, вони з максимальною конкретністю відбивали і космос оселі, і космос за її порогом. Це була та загальноприступність знака, за котрою так тужать інколи наші критики поезії.

Деструкція конкретних знаків починається на рівні трагічного об'єднання груп в соціуми, а потім у суперсоціуми. Саме тут відбувся бажаний або й небажаний (скажімо, зумовлений історичним поступом) обмін знаками. Чим глибшав цей процес, тим далі посувалося конкретне тло від знака. З'являлися люди (у науковій літературі їх умовно й сукупно називають «шаманами»), «втаємничені» в їхню «глибинну» сутність, і ті, хто з трепетом сприймав «таємні» слова та вигуки. Дедалі частіше ширша громада сприймала їх на віру, не замислюючись над змістом.

Так на двох рівнях творився ритуал: на «зрозумілому» і «незрозумілому». Практичні й буденні звичаї груп (народження — змужніння — життєзабезпечення — шлюб (відтворення) — смерть — уявне повернення) накладались один на одний, утворюючи ще «таємничіший» ритуал соціуму. Новозбудовані ритуали поєднувались у цикли згідно з повторюваністю подій у природі, побуті, накладались на уявлення про шлях або дерево життя.

Простір рідного космосу, час вітчизняного ритуального циклу був осібний у кожному

---

[1] Дувльних, або подвійних, героїв учені досліджують з останньої чверті минулого сторіччя на модельних культурах Океанії, Австралії, індіанців, тюрків. За останні роки вийшли дві чудові праці Неоніли Кримської про персонажів російського фольклору, вийшли монографії про сибірських тюрків і бурятів. На Україні подібних досліджень досі нема.

край, у кожного етносу або його відламі. З плином сторіч ритуал конфесіонувався, перетворювався на ряд настанов і правил, а першооснова, тло поринали у підсвідомість, у непам'ять, щоб тільки по зараз етнокультурологи видобували їх з лабет безвісті. Циклічний час обламовував соціальні угруповання, імперії, кодифікований (упорядкований згідно з тими чи іншими настановами) ритуальний цикл перетворився на закон, а носій його — священний владар (імператор, цар, василевс, кесар, каган тощо) — знову розподілився на носія священної групової ідеї (архієрей) і вояка-адміністратора (власне, голова чинного уряду).

Архієрей ототожнював себе з законом духовним, а верховний урядник — з законом суспільним. А для поневолених, вигнанців, паріїв, сектантів та ін., котрих у суперімперіях чисельно було набагато більше, і той, і той закон ототожнювався з неволею. Цікаво розповідається про соціальний статус, приміром, гнаних ранніх християн у церковній історії: «...Доміціан, виклинавши їх до Риму, розпитував їх про Христа і царство, на котре вони чекають, а потім... відпустив їх, побачивши, що це люди бідні, з мозолистими руками, котрі не могли становити небезпеки для імперії...»[1] Проте саме у духовно і суспільно уярмлених спалахував повсякраз жевріючий образ золотої доби загальної рівності, раю, обіцяної землі, дерева, яке прагнуло життя, відкритого, вільного шляху, що провадить до духовної та фізичної досконалості, усеохопної гармонії.

Поява подібних оновлених ідей в історії людства найчастіше пов'язувалася з очікуваним кінцем циклу, звісованим кінцем світу (в Європі, наприклад, востаннє чекали кінця світу за часів Сковороди, що, до речі, залишило свій слід на його доробку; у Північній Америці це мало статися на зламі першої та другої чверті XIX ст.). У новітній історії рудимент відчуття тотального занепаду й оновлення пов'язується з кінцем сторіччя, що характеризується спалахами самоаналізу етносів і суперетносів, завоюрушеннями, з'явою пророків, віщунів, ворожбитів, викривателів, цілителів. Відроджуються магів, викликання духів, райські марення. Тобто за суттю своєю те саме тло, на якому діяв Великий Учитель есеїв та Ісус Назорей, що його наука знаменувала кінець циклічного і початок нового, історичного часу людства.

Буктіннича ідеологія вибору з вільної волі відкритого шляху (реінтерпретація архетипу) духовного самовдосконалення була, звичайно, антидержавницька за своїм змістом (що й зумовлювало скрізь жорстоке придушення будь-яких її ознак), хоч і не проста за будовою. З бігом сторіч, зі зростом міжнародних контактів ця ідеологія увібрала в себе здобутки (безпосередньо чи опосередковано) багатьох культур. Так, у першовзорі вчення Ісуса (що називається «джерелом» від німецького «квелле», або «логіа кіріака»), крім есейського підґрунтя, ми добачаємо єгипетські, грецькі, латинські, зороастрійські, вавілонські та інші впливи, тобто відлуння усієї тогочасної культурної ойкумени.

Це джерело стало ядром пізніших варіацій, інтерпретацій, полемічних і політичних досліджень, трактатів. Багатьом з них властиве глибинне поєднання змісту та форми, звучання та ідеї. У них використано багатющий арсенал античної риторики, вітчизняного та зарубіжного фольклору, кенчирущі барви усієї повняви мови: від таємничих звістувань до римованих лотепів, від учених слів граматистів до невпокорених стандартом діалектичних словоформ. Це й була жива мова — койне.

Поперван уся ранньохристиянська література мала право на майже безборонне поширення. Її кількість незлічена, і відкриття тривають досі. Але зі зростанням еклесійної[1] адміністрації (особливо з IV ст.) одні книжки нехтувалися й проскрибувалися, а інші оголошувалися каноном. Новозаповітний канон обіймає чотириєвангеліє (Матвій — написано до 120 р., Марко, він же Іван, перекладач ап. Петра, — кінець 60-х років, Лука, павлиніст — до 70 р., Іван Зеведеїв — 90-ті роки), діяння апостолів, листи та апокаліпсис. Списків канонічного Нового заповіту також чимало. «Ми маємо 4969 кодексів Нового заповіту. З них 53 містять усю сукупність новозаповітних книжок, тоді як інші відтворюють ту чи іншу їхню частину. Самих лише Євангелій є 2500 грецьких манускриптів, що з них понад 40 нараховує більш як тисячу років. Існує ще 1997 трохи скорочених версій, що містять більшу частину євангельського тексту, упорядкованого за річним циклом читання. Ще за старожитності текст було перекладено на низку мов: сірійську, латинську, коптську, готську, вірменську, грузинську, ефіопську... Деякі манускрипти них перекладів навіть старші за грецькі (є уривки коптського перекладу III ст.). Один лише давньолатинський переклад відомий нам у п'ятдесяти манускриптах, а латинський переклад т. зв. «Вульгати» — у 2000; а, загалом беручи, переклади дійшли до нас у 30000 примірників[2].»[3]

Уперше ідею виокремити чотириєвангеліє в окрему книжку висловив Іреней (Ейренеос, Іренеус) з Ліона (бл. 140 — бл. 202), учень Полікарпа, одного з «вітців церкви». Перевів у життя цю думку (були й раніші, але невдалі спроби, наприклад, судновласника Маркіона) сірієць Татіан (Татіанос, Татіанус, бл. 130 — ?). Він же уперше об'єднав усі чотири тексти і зробив один послідовний виклад — «Діатессарон». Ідеологія Татіана трималася рамців містичних звістувань Івана Зеведеєва, небто гностичних (енкратичних) уявлень. З цим самим гностицизмом (та боротьбою з ним) пов'язана й велика апокрифічна ранньохристиянська література[3], особливо «Апокриф Івана» та «Євангеліє від

---

[1] А. П. Лебедев. Церковная историография в главных ея представителях с IV века до XX. С. Пб., 1903. с. 21.

[1] Еклесії — громади першовіруючих, що згодом оформились у церкви.

[2] Библия. Второе издание. Брюссель, 1983. с. 2350—2351.

[3] Див.: Апокрифы древних христиан. М. «Мысль», 1989. 334 с.

Марії»[1]. Кажучи до речі, апокрифічна література справила досі не оцінений вплив на український фольклор і красне письменство: окремі сюжетні ходи, прийоми, моделі перейшли й до нашого сторіччя, наприклад, образ Марії Українки у Тичини й Сосюри, у Плужника й Антонича. У нашу поезію XX ст. потрапили й деякі трансформовані гностичні аграфи, «тайномовні» візії. Іноді, щоправда, це відбувалося за якимось (наприклад, молодопольським) посередництвом. Ось хоча б ці рядки з «Привітання життя» з першої однойменної збірки Антонича:

Це наших днів звичайна тут дорога,
не падає ніщо до безвісті води.

Ідеями канонічного Нового заповіту, зокрема чотириєвангелія, українська культура, зокрема письменство, живилася протягом усього свого існування, давши у верховинних своїх виявах шедеври світового рівня: культове будівництво (на потребу різних конфесій), образотворче мистецтво, фольклор, музичні твори, теософські трактати, полемічна проза, поезія. Перелічувати авторів тут немає рації: просто треба взяти якийсь гарний підручник, наприклад, з історії літератури (тільки не щось таке, як щойно видана «Історія української літератури» у двох томах, котрої вже встигли її творці та співтворці відцуратись), та повиписувати усі найяскравіші імена (за рідкісним винятком, як-от масонство Івана Котляревського). Історична ідеологія української державності, братства, монастирська культура, козаччина, народні рухи, конфесіональний розбрат,— і тут в основі лежить трактування ранньо- і пізньохристиянських ідей, петринізм і павлинізм (за термінологією Ф. Баура 1831 року), езотеризм і екзотеризм, «національні» та інтернаціональні концепції космічного ладу. Колись це все буде досліджено, якщо у нас візьмуться до структурної етнокультурології, як це робиться і за кордоном, і в багатьох республіках Союзу. Причому значення вестиметься з позаконфесійних позицій, з погляду естетики — коли канон і апокриф, логії та аграфи матимуть однакові права...

Повертаючись до відношення новозаповітного комплексу ідей до української поезії, треба згадати, що минулий досвід у цій галузі добре підсумовано у працях Івана Франка, Михайла Драгоманова, Сергія Єфремова, Олександра Білецького, низки авторів діаспори, а от узагальнення фактів другої половини двадцятого сторіччя ще чекає на своїх дослідників (ось лише кілька імен: Василь Стус, Павло Мовчан, Іван Драч, Дмитро Павличко...). Причому давно час розглядати в єдиному філософському та естетичному контексті доробок поетів Радянської України, Польщі, Чехословаччини, ФРН, США, Канади, латиноамериканського ареалу тощо. Ми тут знайдемо і цікаві етноестетичні комплекси при створенні образу жінки, у тих пасажах, де йдеться про самопосвяту, милосердя, ласку, людяність, подибаємо винахідливі реінтерпретації притч, парабол, паремій, приповісток, своєрідне трактування гностичного логоса, хоч, повторюю ще раз, часто-густо концепції потрапляють до нас опосередкованим шляхом. Наші поети рідко мають можливість знайомитися з ідеями з перших рук, що зумовлено нерозвиненістю міжнародних контактів, бідністю книгозбірень, жалюгідним станом бібліографії та книгообміну. Останній приклад цього — новоспоруджена бібліотека АН УРСР ім. Вернадського, де з низки гуманітарних галузей комплектації або нема взагалі, або вона провадиться принагідно, а абетковий каталог усіх видань до 1940 року для читачів закритий. Тому дуже часто концепції та образні трансформації приходять до нас через принагідні чужомовні тексти, фольклорні обряди, церкву, концертні зали, театр, кіно, телебачення, радіо, попкультуру, роккультуру, масовий друк, інш і т. д.).

Щоб дати нарешті лад причинам і наслідкам, відокремити зерно від полови, відмежувати наліт конфесійних тлумачень від істинної перлини оригіналу, потрібне видання чотириєвангелія як літературної пам'ятки, як архітвору чотирьох конкретних старожитніх авторів. Час відтворити їхні першообрази, а не використовувані в тексті граматичні категорії, спробувати віддати ритми, пульсування історії, реалії суспільного життя та побуту, але докладніше про це нижче.

В основу праці, що її часопис пропонує читачеві, покладено засади сучасної теорії мистецького перекладу, відтворення термінології та реалії звірено з українською традицією, з літературою, наведеною у примітках, а також з низкою перекладів відомими мені слов'янськими, романськими, германськими мовами та, звичайно, з новітніми різномовними лексикографічними виданнями.

2.

Поширення Нового заповіту в історичних межах України ніколи комплексно не вивчалося, та й зараз ця проблема, судячи з усього, перебуває поза науковими обріями вітчизняних вчених інституцій. Проблема діахронного аналізу і звичайного датування ускладнюється ще й тим, що досі явища еволюції культури у нас нема звичаю пов'язувати з етногенезою. Бо якщо ми розглядатимемо справу саме з цих позицій, то конче треба собі пригадати звернення св. Костянтина-Філософа до ченців «трилінгвів» (визнавані мови богослужби: гебрайська, грецька, латина) у Венеції восени 867 чи 868 року, де у переліку народів, котрі мають богослужбу рідною мовою, перелічувалися етноси, що безпосередньо пов'язані з українською етногенезою (наприклад, готи, авари, хозари)[2]. Ще близько 400 року західна прочанка Егерія, що відвідувала

[1] М. К. Трофимова. «Из истории ключевой темы гностических текстов» — у вид.: Палеобалканистика и античность. М., «Наука», 1989, с. 169—210.

[2] Rado Lencek (USA). "The Culturological Legacy of the Cyrillo-Methodian Tradition" — у вид.: Кирило-Методиевски студии. Кн. 4. София, 1987, с. 20—21.

східні ранньохристиянські церкви', переповідав про демократичний звичай тлумачити під час літургії грецькі тексти писання місцевою мовою, зокрема це стосувалося апракосів. До речі, серед херсонесців поява християн припадає на IV—VI ст.[8].

Отож ще до початку великоморавської місії просвітників Кирила й Методія[10] християнство ширилося на україно-руських землях і було адоптоване Аскольдом. Про це, як слушно пише в останній книжці Михайло Брайчевський («Утверждение христианства на Руси», К., «Наукова думка», 1989), ні Руська православна церква, ні інші офіційні джерела згадувати не полюбляють. А причини, здається, менi, такі: варто лише пригадати, що ширення першохристиянських ідеалів у нас припадало на період перед і після кінця іконоборства, котре згодом жодна з ідеологічно зацікавлених сторін не вподобала. Тим часом іконоборство було однією з найпомітніших, хоч і приречених, спроб в історії людства боротися з божками, з пропагандистськими притяганнями трансцендентних ідей до розв'язання конкретних політичних домагань.

Так чи інакше, а на наші землі Євангеліє прийшло під час і відразу після разгрому іконоборства; знайомство відбувалося багатьма мовами, проте насамперед грецькою (койне). Подальша — післяволодимирова вітчизняна традиція, створювана офіційною давньоцерковнонболгарською або давньоцерковнослов'янською мовою, спиралась на культурні здобутки Великої Моравії, візантуючого енциклопедизму Симеона Великого та, зрозуміло, самої Візантії (вся наша церковна богослужбова термінологія та багато слів повсякденного вжитку тісно пов'язані з койне). Найважливіша пам'ятка цієї доби — Остромирове євангеліє XI ст. З бігом часу до цієї давньоцерковнослов'янської традиції раз у раз долучалися місцеві, тобто українські, фонетичні або й текстові видозміни,- повчальна у цьому зв'язку історія Літковського євангелія[11].

З новою силою питання мови та етнокультурної єдності постає в останній чверті XVI ст. на тлі демографічних заворушень, боротьби за та проти церкової унії, а також цілого комплексу воєнно-політичних прагнень Росії, Польщі, Швеції, Османської імперії тощо. Під ту пору в Острозі 1580 року Іван Федоров видав «Новий заповіт» «...з предметно-тематичним покажчиком (так! — Л. Г.), складеним учасником острозького вченого гуртка Тимофієм Михайловичем. Це видання започатковує східнослов'янську бібліографію та інформатику. (...) Вершиною друкарської майстерності Івана Федорова стала острозька Біблія 1580—1581 рр. — перше видання повного тексту біблійних книг церковнослов'янською мовою»[12].

З кінця XVI і до другої чверті XIX ст., тобто до розповсюдження ідей Французької революції, німецького ідеалізму та українського романтизму, Євангеліє ширилося у нас кількома мовами, що зумовлювалося зростаючим церковним переносом і нетривкістю політичної дійсності, — грецькою («усталений текст»), латиною (переважно інтерпретацїя Теодора Бези), церковнослов'янською (як також церковнослов'янською з українськими видозмінами), польською (здійснений на надзвичайно високому науковому рівні переклад Біблії Якоба Вуйка, що його 1821 року перевидав Глюксберг), німецькою та французькою (цілу низку видань латино-німецьких і латино-французьких з бібліотеки Шептицького кілька років тому мені випало бачити у храмі в Красноїлові, але в установах АН УРСР не вдалося вчасно «пробити» експедицію і книжки викрадені, як і ще багато цінностей).

Уперше в XIX ст. думка наблизити церковнослов'янське Євангеліє до мови свого народу спала Маркіянові Шашкевичу на початку сорокових років[13]. Проте Шашкевич цю працю не завершив, і 1884 року видано у Львові (Руска библіотека Н. Онишкевича) лише п'ять розділів з Матвія (останній не завершений) та вісім — з Івана. Ґрунтовніше заходився коло цієї справи вихованець Харківського університету («українських Атен») педагог і філолог-поліглот Пилип Морачевський (1806—1879), діяльність котрого пов'язана з Харковом, Луцьком, Ніжином. Перекладати Морачевський почав 14 березня 1860 року, але через переслідування царатом української мови переклад видати не вдалося, хоча його поширювали «самвидавом» на Україні та в Росії. Видання пощастило довершити лише у нашому сторіччі. Євангеліє за Матвієм вийшло 1906 року, а 1911 року четвероєвангеліє надруковане у московській Синодальній друкарні двома

---

[8] Владимир Ваврживек (Чехословакия). «Культурные и церковно-политические предпосылки возникновения славянской литургии» — у вид.: там же, с. 135.

[9] В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. К., «Наукова думка», 1988, 206 с. Особливо розділ «Политическая борьба в Восточно-Римской империи и христианизация херсонеситов», с. 55—71.

[10] Досі вважалося встановленим, що Кирило й Методій слов'янського роду. Нове підтвердження цієї тези див. у доповіді: Иван Дуйчев (България). «Главни моменти в биографията на архиепископ Методий» — у вид.: «Кирило-Методиевски студии», там же, с. 14. Проте київські вчені Олег Семенець і Олександр Панасьєв у статті «З історії перекладу» («Всесвіт», 1989, № 11, с. 145) категорично вважають просвітників греками. Не знаю, наскільки сьогодні можна довіряти такому висновкові. Може, у Семенця і Панасьєва є якісь нові дані? Вони також повністю змінюють датування розвитку грецької культури, творчості Гомера... — Там же, с. 143.

[11] А. С. Грузинский. Из истории перевода евангелия в Южной России в XVI веке: Литковское евангелие. К., 1912, 82 + 56 с.

[12] Історія української літератури. Т. 1. К. «Наукова думка», 1987, с. 62.

[13] П. И. Житецкий. О переводах Евангелия на малорусский язык. С.-Пб., 1906, с. 21—22.

мовами: синодальний переклад і переклад Морачевського[14].

1863 року Російська Академія наук схвалила, але не видала переклад М. Костомарова[15]. А вже 1871 року перекладати Євангеліє взявся у Венеції Пантелеймон Куліш, але призначений Британським біблійним товариством на експерта Франц Міклошич назвав цю роботу парафразою. Того ж року запросив Куліш до спілки видатного українського фізика та електротехніка, одного із засновників січового руху Івана Пулюя. Як розповідає Павло Житецький, Пулюй робив ретельний підрядник, підрядник порівнювали з церковнослов'янським, російським, польським, сербським, німецьким, французьким, англійським та латинським перекладами, і тоді Куліш здійснював стилістичну редакцію. Того ж року переклад чотириєвангелія було завершено, і Куліш видав його окремими зшитками. 1881 року вийшло друге видання, але купували його погано, і тому 1885 року права на чотириєвангеліє довелось продати Біблійському товариству; це саме товариство придбало у Куліша 1886 року копірайт на все Євангеліє. Це Євангеліє у перекладі Куліша і Пулюя увійшло до Кулішевої Біблії, де був іще й третій перекладач — Іван Левицький. Британське біблійне товариство видало цей переклад через свою філію у Відні 1902 року[16], але царський уряд і тепер дозволу на розповсюдження книжки у Росії не дав. «Тоді,— розповідає Комаров[17],— професор Пулюй (так в оригінал. — Л. Г.) послав лист до Японського Генерала Ноги, що під вищим його доглядом були наші полоненики, і прохав його дозволу на те, щоб ширити Св. Євангеліє на українській мові поміж українцями, що попали в полон до японців. 5 февраля 1905 року Пулюй одержав од уряду, що доглядав за полонениками, таку одповідь: «Від імені Генерала Ноги уряд має честь оповістити Вас, що Ваше бажання може бути вволене і книжки, які призначаєте для біддолашних полонеників, можете прислати на адресу уряду в Токіо». Можна уявити собі ту радість, якої зазнали наші земляки, читаючи на чужині, в неволі, в далекій Японії, ту книжку, яка була заборонена на їхній рідній землі. Вістка ця облетіла всі газети і скрізь викликала велике зацікавлення»

Наступним перекладачем чотириєвангелія був письменник, пісняр і фольклорист, перекладач-популяризатор Володимир Александров (1825—1894). Він же у дев'яності роки минулого сторіччя написав низку євангельських варіацій, котрі в першому томі «Української літературної енциклопедії» (К., 1988) названо «біблійними легендами». Цей переклад видано не було, наукові його не розглядали, і досі, ймовірно, він перебуває у рукописі[18]. 1903 року до другого відділу Академії наук надійшов переклад М. Лободовського, котрий брав за основу VII синодальне видання 1897 року. Рецензенти, а серед них Павло Житецький[19], грунтовно проаналізували надіслану працю, порівняли її з текстами оригіналу («усталеного тексту»), Морачевського, Куліша-Пулюя, синодального видання і Пересопницького євангелія та зробили низку виправданих зауважень. Закиди переважно відбивали тогочасний стан полеміки довкола «стандарту» української мови. Лободовському дорікали за непослідовну суміш західних і східних говорів, за зловживання слов'янізмами тощо. Зрештою, переклад Лободовського залишився в рукописі, а видано було, як ми вже знаємо, працю Морачевського.

Відтак протягом багатьох літ справа не зрушувалася з місця, доки до перекладу не взявся Іван Огієнко (1882—1972, у ченцтві — Іларіон), митрополит, видатний мовознавець, історик церкви, дійсний член НТШ. Повна Біблія у його перекладі вийшла 1962 року за межами України і вже неодноразово перевидавалася. 1963 року орден василіан у Римі видав ще одну повну Біблію у перекладі І. Хоменка (1892, на Поділлі — 1981, на Капрі). Лише у цих виданнях використано наявні на той час дані текстологічних, археологічних, історичних і т. п. досліджень. Але і Огієнко, і Хоменко дотримувались церковної, ідеологічної теорії перекладу, що в її основу покладено поняття «вербальної інспірації». Згідно з настановами «вербальної інспірації» кожне слово гебрайського або грецького першотвору було дібране самим Святим Духом таким чином, щоб оптимально репрезентувати істину, котру Бог волів відкрити людству. А з цього й перекладачі вважають буквалізм найкращим шляхом відтворення, а самі — великою мірою буквалістичні — переклади відрізняються один від одного лише двома засадами: 1 — що перекладач обирає за норму літературної мови (культову лексику українські радянські мовознавці не розробляють ні у теоретичному, ні у практичному аспектах), 2 — які ідеологічні вимоги перед'являє той відлам церкви, до котрого належить перекладач. Цих самісіньких настанов дотримувався й анонімний перекладач Нового заповіту, що його неодноразово пропагувало Канадське біблійне товариство у Торонто. На титулі канадського видання зазначено, буцім Новий заповіт «з грецької мови на українську наново перекладений». Але навіть побіжний аналіз перекладу виявляє, що він ближчий до синодального перекладу Біблії у виданні Московської патріархії, ніж до грецького першовзору, тим більше що ніде нема вказівки на те, який саме текст оригіналу використано.

До роковин хрещення князя Володимира

---

[14] М. Комаров. П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. Одеса, 1913, с. 3.

[15] А. Ч. Козаржевский. Источниковедческие проблемы раннехристианской литературы. М., изд-во МГУ, 1985, с. 37.

[16] За даними Генрі Г. Геллея — 1904 року. Див.: Генрі Г. Геллей. Біблійний довідник. Всесвітня християнська місія. Торонто, 1985 р., с. 847.

[17] М. Комаров, там же, с. 26—27.

[18] В. Крыжановский. Библия на украинском языке, с. 1. Відбиток без року вид. У ЦНБ ім. Вернадського: Кол. Попова. № 17882.

[19] П. И. Житецкий, там же.

вийшов у Києві (1988 рік) переклад Нового завіту, котрий благословили Московський патріарх Пимен і екзарх усієї України Філарет. Цей переклад виконано анонімно й буквалістично, як цього вимагає санкціонована Руською православною церквою «вербальна інспірація». Якщо українська мова канадського видання орієнтована на стандарт, що ширився до війни на західноукраїнських землях, то київське видання максимально наближене до синодального перекладу, котрий досі використовується у богослужбі в Руській православній церкві, хоча і церковні вчені у Москві та Ленінграді, і світські мовники та літературознавці (наприклад, Козаржевський, Аверінцев та ще багато хто, починаючи ще з половини минулого сторіччя) вважають його застарілим і невідповідним до нинішнього рівня богослів'я, лінгвістики, історії тощо.

Таким чином, ми бачимо, що жоден з існуючих перекладів Євангелія на українську не ґрунтується на засадах мистецького перекладу, тобто перекладач не брав за одиницю відтворення ідейно-естетичні комплекси одного якогось вихідного тексту. І, зі зрозумілих причин, жоден перекладач не трактував первотекст як літературну пам'ятку, орієнтуючись на потреби віруючої громади у межах того чи іншого віросповідання.

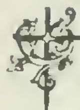
Потреба відходу від канонічного трактування у двадцятому сторіччі відчувається у багатьох літературах світу — особливо помітний цей процес в американських англомовних виданнях. До такої піонерської спроби належить і переклад Євангелія о. Леоніда на сучасну російську літературну мову, що його публікує часопис «Литературная учеба». У Москві та Ленінграді готується ще кілька перекладів, про що були вже повідомлення у засобах масової інформації. Усі переклади братимуть за основу один зі схвалених Руською церквою текстів Євангелія та враховуватимуть здобутки сучасної текстології й потреби практичної богослужби російською мовою (це передусім будуть спроби відійти якимось чином від засилля церковнослов'янської стилістики). Отець Леонід натомість пішов у своїй новаторській праці іншим шляхом: він намагався створити у багатьох випадках власну версію прототексту на основі теперішніх видань оригіналу з різночитаннями за різними списками. Стилістика перекладу якомога наближена до живої розмовної мови. Такий підхід до інтерпретації Євангелія у російській (і світовій) практиці зустрічається вперше. Читачі можуть самі оцінити результати пророблeного експерименту за публікаціями «Литературной учебы».

З працею о. Леоніда мені випало познайомитися кілька років тому, і передусім новаторська концепція мене захопила. Це захоплення спонукало мене взятися до перекладу реконструйованого о. Леонідом тексту на українську. Але в процесі роботи, а також після бесід з низкою вчених я прийшов до висновку, що,— хоча сам по собі експеримент і заслуговує на увагу, — такому трактуванню суперечать і правила текстології, і засади сучасного мистецького перекладу. Тоді в мене й народилася думка видати літературну пам'ятку: перекласти на сучасну українську мову само той «усталений текст», котрий увійшов у нове та новітнє наше письменство й мистецтво, про що йшлося вище. Тому для теперішньої роботи я взяв за основу не реконструкт, а канонічне видання «усталеного тексту», подавши найістотніші різночитання у примітках,— винятки зроблені лише щодо строфіки у кількох випадках.

Наріжною засадою стали не вимоги практичної богослужби (цій меті служать перелічені вище останні українські видання), а відтворення літературних, філософських, естетичних якостей ранньохристиянських текстів. Хотілося по змозі очистити працю геніальних ранньохристиянських письменників від чужих їм пізніших ідеологічних інтерпретацій, що нашарувалися протягом багатьох сторіч,— тому що, на глибоке моє переконання, лише причащання до джерел здатне відкрити людині правду.

Свідомі ваги цієї роботи, розуміємо, що в ній читачі знайдуть чимало вад, а тому наперед висловлюємо подяку за всі зауваження і побажання.

НОВИЙ ЗАПОВІТ

(ЧЕТВЕРОЄВАНГЕЛІЄ)

ПЕРЕКЛАД З ГРЕЦЬКОЇ
ЗДІЙСНЕНО
ЗА ВИДАННЯМ

ΤΗΣ
ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ
ΑΠΑΝΤΑ
ΕΤΕΙ 1902

«Текстус рецептус», або «усталений текст», звірено з новими текстологічними даними

Переклав Лесь Герасимчук
за участю
отця Леоніда (Л. М. Лутковського)

ЄВАНГЕЛІЄ ЗА МАТВІЄМ

(1)

(1[1]) Родовід Ісуса Христа, сина Давидового, сина Аврамового. (2) Аврам породив Ісака, Ісак породив Якова, Яків породив Юду й братів його, (3) Юда від Тамари породив Фареса й Зару, Фарес породив Есрома, Есром породив Арама[2]; (4) Арам породив Оведа, Овед породив Єссея, (6) Єссей сона, Наассон породив Салмона, (5) Салмон від Рахави породив Вооза, Вооз від Рути породив Оведа, Овед породив Єссея, (6) Єссей породив царя Давида. Цар Давид від удови Урії породив Соломона, (7) Соломон породив Ровоама, Ровоам породив Авію, Авія породив Асу[3], (8) Аса породив Йосафата, Йосафат породив Йорама, Йорам породив Озію, (9) Озія породив Йоатама, Йоатам породив Ахаза, Ахаз породив Єзекію, (10) Єзекія породив Манасію; Манасія породив Амона[4], Амон породив Йосію, (11) Йосія породив Єхонію та братів його за переселення на чужину, у Вавілон. (12) Після переселення до Вавілона Єхонія породив Салатіїла[5], Салатіїл породив Зоровавеля, (13) Зоровавель породив Авіуда, Авіуд породив Еліякима, Еліяким породив Азора, (14) Азор породив Садока, Садок породив Ахима, Ахим породив Еліуда, (15) Еліуд породив Елеазара, Елеазар породив Маттана, Маттан породив Якова, (16) Яків породив Йосипа — чоловіка Марії, від котрої народився Ісус[1], ушанований як Христос[2].

(17) Отож усіх поколінь від Аврама до Давида — чотирнадцять поколінь, і від Давида до переселення у Вавілон — чотирнадцять поколінь; і від переселення у Вавілон до Христа — чотирнадцять поколінь.

(18) А ось як відбувалося народження Ісуса Христа. Виявилось, що мати його Марія, заручена з Йосипом, понесла в утробі ще до того, як побрались вони, від Духа Святого. (19) Але Йосип, заручений її, був людина порядна і не хотів неславити її, в тому вирішив потай зірвати заручини з нею. (20) Тільки-но він це надумав,— уві сні йому явився ангол Господній та сказав: «Йосипе з роду Давида, бери собі Марію за дружину без неспокою, бо той, кого понесла вона, від Духа Святого (21) Вона сина народить, і ти даси йому ім'я Ісус, бо він вибавить людність свою від гріхів її». (22) А довершилось усе це на виконання провіщеного Господом через пророка. (23) «Оце понесе діва в утробі й народить сина, й назвуть його Еммануїл»,— що означає: з нами Бог. (24) Прокинувшись, Йосип учинив так, як звелів йому ангол Господній, і взяв Марію за дружину, (25) і не пізнав її, доки не народила вона сина свого первістка, котрому він дав ім'я Ісус.

[1] В оригіналі цифрової розбивки у тексті нема,— це було зроблено у пізні часи, щоб полегшити цитування.

[2] Арам — перейнакшене по-гр. ім'я Рам.

[3] Аса відповідає грецизованому Асаф.

[4] Є прочитання Амос.

[5] Салатіїл — грецизована форма імені Шеальтіель.

На попередній сторінці: мініатюра «Євангелісти Іван, Лука, Матвій, Марко». З книги «Устав церковний». Галич. Успенський монастир за озером. 1436 р.

(2)

(1) Аж оце, коли народився Ісус у Віфлеємі юдейському за царювання Ірода, до Єрусалима зі східних країв прибули маги

[1] Спаситель.

[2] З гебрайської «месія», тобто помазанець.

(2) та почали розпитувати: «Де тут народився цар юдейський? Бо ми бачили зірку його на сході й прийшли йому вклонитися». (3) Почувши про це, цар Ірод занепокоївся і весь Єрусалим разом з ним. (4) Зібравши усіх архієреїв і навчителів народу, він допоминався у них: «Де повинен народитися Христос?» (5) І ті підказували йому: «У Віфлеємі юдейському, бо так записано у пророка: (6) «І ти, Віфлеєме, не менший серед осадів Юдиних, бо з тебе постане Владар, котрий дбатиме народ мій ізраїльський»». (7) Тоді Ірод потай запросив магів, вивідав у них докладний час появи зірки (8) та, скерувавши їх до Віфлеєма, сказав: «Ідіть і довідайтесь усе про малятко, а якщо знайдете його, сповістіть мене, щоб і я міг прийти та вклонитися йому». (9) І, вислухавши царя, вони пішли. А зірка, котру вони бачили на сході, вела їх доти, доки не прийшла і не спинилась над оселею, де перебувало малятко. (10) Помітивши, що зірка зупинилась, вони голосно висловили свою втіху. (11) Маги увійшли до дому й побачили малятко разом з Марією, матір'ю його; припавши ниць, вони вклонились йому і, відкривши скарбнички свої, піднесли йому дари — золото, ладан і смирну. (12) Відтак, остережені уві сні не повертатись до Ірода, вони іншим шляхом подалися до своїх країв.

(13) Як пішли вони, Йосипові уві сні явився ангол Господній та сказав: «Прокинься, бери з собою малятко разом з матір'ю його і негайно рушай до Єгипту; там ти лишайся доти, доки я не сповіщу тебе, бо Ірод прагне знайти малятко і звести його зі світу». (14) Прокинувшись, Йосип узяв малятко та матір його й тієї ж ночі рушив до Єгипту, (15) де перебував до самої смерті Ірода, на виконання проріченого Господом через пророка: «З Єгипту прикликав я сина свого». (16) Тим часом Ірод, збагнувши, що маги перемудрували його, розлютився і — згідно з часом, вивіданим у магів,— звелів вигубити у Віфлеємі та по всьому довкіллі усіх малюток у віці до двох років. (17) Так справдилось те, що мовив пророк Єремія: (18) «У Рамі чутно голосьбу, плачі та гучне ридання.— Рахіль оплакує дітей своїх безпорадно, бо нема їх». (19) А як Ірод помер, Йосипові в Єгипті знову уві сні явився ангол Господній та мовив: (20) «Прокинься, бери з собою малятко та матір його і рушай до землі Ізраїлевої, бо вмерли ті, хто зазіхав на життя малятка». (21) Прокинувшись, Йосип узяв малятко та матір його і повернувся до землі Ізраїлевої. (22) Однак, прочувши, що в Юдеї василевсом став Архелай після батька свого Ірода, він побоювався йти туди і, діставши уві сні об'явлення, рушив до країн галилейських (23) та, прийшовши, оселився у місті Назареті на виконання звіщеного пророками: «Його зватимуть Назореєм».

(3)

(1) І ось прийшов Іван Хреститель, проповідуючи в юдейській пустелі: (2) «Кайтеся, бо близько вже царство небесне!» (3) Це про нього сказав пророк Ісая: «Голос волаючого в пустелі: готуйтесь до зустрічі Господа, прямі торуйте шляхи для нього». (4) Одяг на Іванові був з верблюжої шерсті, підперезаний ременем, а поживою правила йому сарана й дикий мед.

(5) Приходили до Івана люди і з Єрусалима, і з цілої Юдеї, і з усього Прийордання (6) та приймали хрещення від нього в річці Йордані, висповідуючи йому свої гріхи. (7) Побачивши, що прийшли хреститись численні фарисеї та садукеї, він таке мовив їм: «О гадюче поріддя, хто вам сказав, що ви можете уникнути прийдешнього гніву? (8) Сотворіть-но гідний плід каяття. (9) І в думці не покладайте виправдовуватись: «Наш батько — Аврам». Запевняю вас: Бог може навіть з цього каміння витворити нащадків Аврамові. (10) Вже біля коріння дерев лежить сокира, і кожне дерево, що не дає доброго плоду, піде на поруб і до вогню. (11) Я хрещу водою заради вашого каяття, але по мені прийде той, хто так переверщує мене, що я не гідний нести йому сандалі; він хреститиме вас Духом Святим і вогнем. (12) Уже й віялка в руках у нього: він розчистить тік свій та збере зерно до житниці, а полову попалить у вогні непогасимім».

(13) Тими днями до Івана на Йордан прийшов з Галілеї Ісус, щоб прийняти хрещення від нього. (14) Проте Іван відмовляв йому й цьому, кажучи: «Чи тобі ж бо йти до мене? Це я повинен прийняти хрещення від тебе». (15) Однак Ісус відповів йому: «Зараз ти допусти мене, бо саме так нам належить повершити всяку правду». Тоді Іван допустив його хреститись. (16) Заледве Ісус вийшов з води, як над ним розверзлося небо, і побачив він, як налітає голуб, що Дух Божий у його подобі злинув на Ісуса. (17) І пролунав голос з неба: «Це син мій улюблений, у котрому моя ласка».

(4)

(1) Потім Дух послав Ісуса на випробу до пустелі протистояти спокусам диявола. (2) І тримав Ісус піст сорок днів і сорок ночей, аж нарешті відчув сильний голод. (3) Тоді підійшов до нього спокусник і каже: «Якщо ти син Божий, то звели цьому камінню перетворитись на хліб». (4) А Ісус на те відповів: «Написано: «Не хлібом самим живе людина, а кожним словом, що походить з уст Божих»». (5) Тоді диявол переніс Ісуса до святого міста і, поставивши його на птеригіп храму, (6) каже: «Якщо ти син Божий, кинься додолу, бо написано: «Він доручить тебе анголам своїм, і вони понесуть тебе на руках, аби ти не перечепився за камінь ногою своєю»». (7) Ісус відповів йому: «А ще ж написано: «Не випробовуй Господа Бога свого»». (8) Тоді диявол переніс Ісуса на високе верховір'я та, показавши всі царства світу й пишноту їхню, (9) сказав йому: «Усе це я дам тобі, якщо ти вклонишся мені, упавши ниць». (10) І каже йому Ісус: «Одступися, сатано, бо написано: «Вклоняйся Господу Богу своєму і шануй лише його»». (11) Відтак сатана залишив його, після чого наблизились до Ісуса анголи й служили йому.

(12) Почувши, що Івана ув'язнено, Ісус подався до Галілеї; (13) з Назарета він рушив у межі земель Завулонової й Нефта-

Тобто граматиків — учених людей, котрі навчали читати й писати. Більш традиційний, але менш точний переклад: книжники.

Гребінь, наріжник, крильце даху (гр.)

лимової та оселився в Капернаумі біля моря,— (14) на виконання того, що мовив пророк Ісая: (15) «Земле Завулонова й земле Нефталимова, що біля моря, неподалік від шляху за Йордан, Галілеє поганська, (16) народ, що жив у пітьмі, побачив світло велике; людям у притінку смерті засяяло світло». (17) Відтоді почав Ісус проповідати, мовлячи: «Кайтеся, бо близько вже царство небесне». (18) Якось, минаючи Галілейське море, помітив він двох братів-рибалок — Симона, котрий зветься Петром, та Андрія, що, закидаючи в море невід, ловили рибу, (19) і сказав їм: «Ідіть за мною — я навчу вас виловлювати людей». (20) І вони, покинувши сіті свої, відразу пішли за ним. (21) Неподалік помітив він двох інших братів — Якова та Івана, синів Зеведеєвих, котрі разом з батьком своїм Зеведеєм ладнали в човні неводи, і прикликав їх. (22) І вони, полишивши човна та батька, відразу пішли за Ісусом.

(23) І пройшов Ісус по всій Галілеї, проповідаючи у синагогах та благовістуючи про царство, зціляючи людей від різних хвороб і недуг. (24) І скрізь пішов поголос про нього, навіть у Сирії; й почали приводити до Ісуса усіх зболених, змучених недугами й нападами, причинних і паралітиків, і він зцілив їх. (25) І йшла за ним сила людей з Галілеї, Десятиміста, Єрусалима та Зайордання.

(5)

(1) Побачивши великий натовп, Ісус зійшов на гору. А коли він сів, до нього підступили учні, (2) а він, розімкнувши вуста свої, взявся їх навчати.

(3) Блаженні убогі духом, бо їм належить царство небесне.
(4) Блаженні плачущі, бо вони втішаться.
(5) Блаженні лагідні, бо вони успадкують землю.
(6) Блаженні прагнущі та жаждущі правди, бо вони утоляться.
(7) Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть.
(8) Блаженні чистосерді, бо вони Бога побачать.
(9) Блаженні миротворці, бо їх названо буде синами Божими.
(10) Блаженні гнані за правду, бо належить їм царство небесне.

(11) Блаженні будете й ви, коли вас, оббріхуючи через ім'я моє, візьмуться паплюжити, ганьбити й гонити. (12) Радійте і звеселяйтеся, бо велика ваша нагорода на небі: адже так само гонили пророків, що були перед вами.

(13) Ви сіль землі. Як сіль втратила смак, що нею можна солити? Вона звелась ні на що і придатна тільки на те, аби викинути її геть, людям під ноги. (14) Ви світло світу. Не може сховатися місто на верхогір'ї. (15) Адже, запалюючи свічку, її ставлять не під глечик, а на свічник, і вона світить усім, хто в оселі. (16) Нехай же світло ваше світить людям, щоб вони бачили ваші добрі діла та прославляли вітця вашого небесного.

(17) Не подумайте, ніби я прийшов скасувати закон або писання пророків: не скасувати прийшов я, а доповнити. (18) Тож запевняю вас: доки не зміниться небо і земля, доки не збудеться все, жодна літера або знак не зміниться у законі та в писаннях пророків. (19) А хто порушить хоча б одну, щонайменшу заповідь і людей до нього схилить, того самого найменшим назвуть у царстві небесному; а хто сам виконає та що інших навчить, того великим назвуть у царстві небесному. (20) Бо кажу вам: якщо праведність ваша не перевершить праведність грамотіїв і фарисеїв, то ви не увійдете до царства небесного. (21) Ви знаєте, що нашим предкам говорилося: «Не вбивай, а хто вб'є, той притягається до суду». (22) А я кажу вам, що притягається до суду кожен, хто гнівається на ближнього свого; якщо хтось скаже ближньому своєму: «Ти блазень»,— то підпадає суду синедріону, а хто скаже: «Ти дурень»,— того треба кинути в геєну вогненну*. (23) Тому, якщо ти, принісши дар свій до жертовника, згадаєш, що ближній твій щось має проти тебе, (24) залиш свій дар перед жертовником і піди передусім замирись із ближнім своїм, а відтак повернись і принеси дар свій. (25) Поспішай замиритися з ворогом своїм, доки ти з ним ще на дорозі до суду, аби він тебе не віддав судді, суддя — служителеві, а той не ув'язнив тебе. (26) Запевняю тебе: не вийдеш звідти, доки не віддаси останнього квадранта**. (27) Ви знаєте, що нашим предкам говорилося: не перелюбствуй. (28) А я кажу вам, що кожен, хто дивиться на жінку з хтивістю, вже перелюбствує з нею у серці своєму. (29) Отже, коли праве око твоє спокушає тебе, вирви його й відкинь від себе, бо краще тобі, аби загинув один з членів твоїх, аніж усе тіло твоє було вкинуте до геєни***. (30) І якщо правиця твоя спокушає тебе, відрубай її й відкинь від себе, бо краще тобі, аби загинув один з членів твоїх, аніж усе тіло твоє було вкинуте до геєни.

(31) Сказано було також: «Коли хтось розлучиться з дружиною своєю, нехай дасть їй розлучне свідоцтво». (32) А я кажу вам, що кожен, хто розлучається з дружиною своєю,— хіба лише через розпусту,— піддає її спокусі перелюбу; і коли хтось бере шлюб з одруженою, той теж перелюбствує. (33) Ви знаєте також, що нашим предкам говорилося: «Не давай нещирої обітниці, але виконуй перед Господом обітниці свої». (34) А я кажу вам: не клянися зовсім: ні небом, бо воно престол Божий, (35) ні землею, бо вона підніжок для ніг його, ні Єрусалимом, бо він місто великого царя; (36) не клянись і головою своєю, бо жодної волосини не можеш зробити білою або чорною. (37) Але най буде слово ваше: так-так або ні-ні, а що понад це — те від лукавого.

(38) Ви знаєте, що сказано: «Око за око та зуб за зуба». (39) А я мовлю вам, не чини опору лихій людині, але якщо хтось вдарить тебе по правій щоці, підстав йому й другу. (40) Тому, хто хоче позиватися з тобою та відібрати хітон твій, віддай і свій гіматій. (41) А якщо хтось прохотіме тебе пройти з ним прогін в один міліарій — пройди два. (42)

* Геєна вогненна — долина Бен Геннома біля Єрусалима. За старожитності тут вершилися поганські обряди з людськими офіруваннями, а згодом утворилося міське звалище сміття, де завше палав вогонь. Сюди ж викидали трупи безпритульних і скараних злочинців.

** Квадрант — дрібна грошова одиниця, що дорівнювала чверті римського асса чи двом лептам.

*** Пекла.

Прохачеві твоєму — дай і бажаючому позичити в тебе — не відмов.

(43) Ви знаєте, що говорилося: «Люби ближнього свого і ненавидь ворога свого». (44) А я мовлю вам: любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро ненависникам вашим, моліться за гнобителів і переслідувачів ваших (45) і тоді будете синами вітця вашого небесного, котрий велить сонцю сходити над лихими й добрими і посилає дощ на праведних і неправедних. (46) Адже коли любитимете тих, хто любить вас,— яку винагороду одержите? Хіба не так чинять і митники? (47) І коли ви вітаєте лише братів своїх, то що ж особливого робите? Хіба не так чинять і поганці? (48) А ви будьте такі ж довершені, як отець ваш небесний.

(6)

(1) Вистерігайтесь, однак, не хизуватись милосердям, бо не одержите нагороди від отця вашого небесного. (2) Тому, чинячи милосердя, не скликайте до цього свідків [1], як роблять це облудники по синагогах і на вулицях, аби чути від людей славослів'я. Запевняю вас: вони вже одержують нагороду свою. (3) А в тебе, коли ти даєш милостиню, нехай лівиця не знає, що робить правиця, (4) аби милостиня твоя вершилася потай, і тоді отець твій, бачивши потаємне, віддячить тобі явно. (5) І коли молитесь, не уподібнюйтесь облудникам, котрі полюбляють молитися привселюдно: у синагогах або зупиняючись на розхрестях. Запевняю вас: вони вже одержують нагороду свою. (6) А ти, як захочеш молитись, увійди до кімнати своєї ти, причинивши за собою двері, тайкома молись вітцю твоєму, і тоді отець твій, бачивши потаємне, віддячить тобі явно. (7) Під час молитви не марнословте, як поганці, котрі гадають, нібито будуть вислухані завдяки багатослів'ю їхньому. (8) Не уподібнюйтесь їм, бо отець знає про потреби ваші, перш ніж ви прохатимете у нього. (9) Тож ви моліться так:

«Отче наш небесний!
Нехай уславиться ім'я твоє!
(10) Нехай прийде царство твоє!
Нехай звершиться воля твоя
як на небі, так і на землі!
(11) А нині подай нам хліб наш щоденний,
(12) і даруй нам провини наші,
як ми даруємо винуватцям своїм,
(13) і не доведи нас до спокуси,
а також визволь нас від лукавого.
Бо тобі належить і царство,
і могуть, і слава довіку. Амінь» [2].

(14) Бо якщо ви даруєте людям провини їхні, дарує і вам отець ваш небесний; (15) якщо ж не даруєте людям провин їхніх, то й отець ваш не дарує провин ваших. (16) А коли поститесь, не похмурнійте, як ті облудники, що під час посту про чуже око потьмарюють лице своє. Запевняю вас: вони вже одержують нагороду свою. (17) А ти під час посту намасти голову свою і лице своє умий, (18) щоб не людям виявляти піст свій, але потай вітцю твоєму, і тоді отець твій, бачивши потаємне, віддячить тобі явно.

(19) Не нагромаджуйте собі скарбів на землі, де нищать міль і ржа, де злодії підкопуються і крадуть, (20) але нагромаджуйте собі скарби на небі, де ні міль, ні ржа не нищать і де злодії не підкопуються і не крадуть, (21) бо де скарб твій, там і серце твоє. (22) Для тіла світильник — око. Тож коли око твоє буде чисте, то й усе тіло твоє буде світле, (23) коли ж око твоє буде нечисте, то й усе тіло твоє буде темряве. Отже, коли світло, котре в тобі,— це темрява, то яка ж бо в тобі сама темрява! (24) Ніхто не може слугувати двом панам, бо чи одного зненавидить, а другого полюбить, чи одному слугуватиме дбайливо, а другому недбало. Не можете слугувати Богу й мамоні. (25) Тим-то я кажу вам: не дбайте ні про те, що їсти або пити вам для підтримання життя вашого, ні про те, що зодягти вам, щоб огорнути тіло ваше. Хіба душа не важливіша за харчі, а тіло за одяг? (26) Погляньте на птахів небесних: вони не сіють, не жнуть, не збирають до комор, а отець ваш небесний годує їх. А хіба ви не кращі за них? (27) Хто з вас, дбаючи про себе, може збільшити собі зріст бодай на один лікоть? (28) А нащо ви дбаєте про одяг? Погляньте, як ростуть польові лілеї: вони не працюють, не прядуть, (29) але кажу вам, що й Соломон у величі слави своєї не вбирався так, як кожна з них. (30) Якщо вже Бог вбирає так польові квіти, що сьогодні є, а завтра підуть до печі, то чи не набагато краще зодягне він вас, недовірливі? (31) Отож не дбайте і не питайте: що ми їстимем, питимем або ж зодягатимем? (32) Про все це клопочуться поганці,— тим часом отець ваш небесний знає, що ви всього цього потребуєте. (33) Дошукуйтесь насамперед царства божого та правди його, а усе це вам додасться. (34) Тим-то не піклуйтесь про завтрашній день, бо завтрашній день сам піклуватиметься про себе; і сьогодні досить своїх клопотів.

(7)

(1) Не судіть, то й вас не судитимуть, (2) бо за що ви судити будете, за те й вас судити будуть, і якою мірою міряєте, такою і вам відміряють. (3) Що ж ти бачиш порошину в оці ближнього твого, а у власному оці колоди не помічаєш? (4) Як же ти скажеш брату: «Дай-но я вийму порошинку з ока твого»,— якщо у тебе колода в оці? (5) Облуднику! Вийми передусім колоду з ока свого, і тоді побачиш, як вийняти порошину з ока брата твого. (6) Не давайте священожертовного псам і не розкидайте перлини перед свиньми, щоб вони не потолочили їх ногами, а потім і вас не допали. (7) Просіть — і одержите, шукайте — і знайдете, стукайте — і вам відчинять, (8) бо кожний прохач одержує, шукач знаходить, а тому, хто стукає, відчиняють. (9) Чи є серед вас така людина, що подасть синові своєму камінь, коли той попрохає хліба? (10) Або, коли той прохає риби, подасть гадюку? (11) Тому, коли ви, грішні, здатні добродіяти дітям вашим, то тим більше отець ваш небесний подасть добра тим, хто просить у нього про

[1] Дослівно: не давайте сальпіксом (сигнальний муз. інстр., що використовувався, зокрема, у караульній службі та до скликання людей) сигнал поперед себе.

[2] У деяких списках двох прикінцевих рядків нема.

це. (12) Отже, аби люди робили вам усе те, що ви бажаєте, те саме робіть і ви їм. У цьому сутність закону й писань пророків.

(13) Уходьте тісними ворітьми, бо просторі ворота і зручний шлях, що веде до загину, та багато хто йде по ньому. (14) але тісні ворота і важкий шлях, що до життя провадить, і мало хто обирає його. (15) Стережіться псевдопророків, котрі приходять до вас в овечій шкурі, а всередині хижі вовки; (16) їх ви розпізнаєте за плодами справ їхніх. Хіба збирають виногрона з акинта або фіги з терну? (17) Так само й будь-яке добре дерево родить добрі плоди, а прогниле дерево родить гнилі плоди. (18) Не може ні добре дерево родити гнилі плоди, ні прогниле дерево родити добрі плоди. (19) Кожне дерево, що не родить добрих плодів, буде зрубане й кинуте до вогню. (20) Тож бо їх ви визнаєте за плодами справ їхніх.

(21) До царства небесного увійде не той, хто звертається до мене: «Господи! Господи!» — а той, хто виконує волю вітця мого небесного. (22) Багато хто скаже мені того дня: «Господи! Господи! Хіба не від твого імені ми пророкували? Хіба не твоїм ім'ям виганяли бісів? Хіба не твоїм ім'ям звершили багато чудес?» (23) І тоді я скажу їм: «Я ніколи не знав вас; уступіться, бо ви чините беззаконня!» (24) Отож кожний, хто слухає ці слова мої та діє за ними, уподібниться розважливому чоловіку, що збудував свій дім на скелі. (25) І впав дощ, розлилися річки, знялися вітри і звалились на цей дім, але він не зруйнувався, бо споруджений був на скелі. (26) А кожний, хто слухає ці слова мої й не діє за ними, уподібниться нерозважному чоловікові, що збудував свій дім на піску. (27) І впав дощ, розлилися річки, знялися вітри і звалились на цей дім, і він зруйнувався, і гуркотом сповнилось падіння його».

(28) Цим завершив Ісус промову свою; людність-бо вражена була казанням його, (29) бо, на відміну від граматиків, він навчав мов за вищим натхненням.

(8)

(1) А коли ж бо він зійшов з гори, сила людей пішла за ним. (2) Аж от наблизився до нього лепруватий та, впавши ницьма перед ним, гукнув: «Господи, як схочеш, ти зможеш мене очистити!» (3) Ісус тоді торкнув його рукою, мовивши: «Хочу, очистися». І той урал очистився від лепри. (4) після чого Ісус сказав йому: «Гляди, нікому нічого не кажи, але піди покажися священикові та, за Мойсеєвим заповітом, принеси дар, щоб усім було свідчення».

(5) Коли Ісус повернувся до Капернаума, до нього підійшов центуріон і почав благати його: (6) «Господи! Син мій лежить удома спаралізований і тяжко страждає». (7) А він на те: «Проведи мене, і я прийду та зцілю його». (8) Але центуріон відповів йому: «Господи, недостойний я, щоб ти увійшов до моєї оселі. Промов лише слово, і одужає син мій. (9) Адже і я підданець та маю підлеглих вояків: кажу одному: іди — і той іде; другому кажу: прийди — і той приходить; і рабу своєму кажу: зроби це — і той робить». (10) Почувши це, здивувався Ісус і сказав супровідникам своїм: «Запевняю вас: ніде в Ізраїлі я не зустрічав такої віри. (11) Кажу ж бо вам, що багато хто прийде зі сходу та з заходу і засяде поруч з Авраамом, Ісаком та Яковом у царстві небесному, (12) а сини царства кинуть у непроглядний морок ; там буде плач і скрегіт зубів». (13) І мовить центуріонові Ісус: «Іди, і як ти увірував — так тобі й буде». І одужав син тієї ж миті, а центуріон, повернувшись невзабарі додому, побачив сина зціленим.

(14) Прийшовши до дому Петра, Ісус побачив, що теща його лежить з вогневицею, (15) і він торкнувся руки її, після чого хворість пішла з неї, і вона підвелась і почала прислуговувати їм. (16) А коли звечоріло, до нього привели юрбу біснуватих, і він вигнав духів словом і багатьох хворих зцілив, — (17) на виконання сказаного пророком Ісаєю: «Він узяв наші немочі та поніс наші хвороби».

(18) Побачивши, що його оточує тиск люду, Ісус звелів рушати на другий берег. (19) І ось граматик один підійшов та каже: «Вчителю ', Я піду за тобою, хоч куди б ти пішов». (20) І відповів йому Ісус: «Лисиці мають нори, птахи небесні — гнізда, а людський син не має голову де прихилити». (21) Відтак один учень звертається до нього: «Господи, дозволь мені насамперед піти й поховати батька мого». (22) А Ісус відповів йому: «Йди за мною, і нехай мертві ховають своїх мерців». (23) Коли він сів у човен ', учні ступили за ним. (24) Тим часом на морі знялась така велика буря, що хвилі переливалися в човен, а Ісус спав. (25) Тоді учні підбігли до нього, і розбуркавши його, кажуть: «Господи! Рятуй нас! Ми гинемо!» (26) А він їм на те: «Чом ви так перелякались, недовірки?» І підвівся, звелів ущухнути вітрам і морю, після чого залягла глибока тиша. (27) Люди ж бо дивом дивувались і питали: «Хто ж він такий, що й вітри, і море слухають його?»

(28) Коли ж бо він переплив на другий берег, до землі Гергесенської , назустріч йому вийшло з гробків двоє біснуватих, таких лютих, що ніхто не зважувався ходити

Більш традиційне «слуга» або «юний раб», на мою думку, неправильний відповідник, бо йдеться у цьому разі про статус сина як слуги або раба свого батька.

Цебто Іудеїв.

Цебто назавжди позбавлять світла Божого.

У цьому місці я дотримувався традиції вітчизняних перекладачів і тлумачників, хоча погодитися з нею важко. Ця традиція ідеологізуючого перекладу тут, як і в низці інших місць, навмисне драматизує ситуацію з бурею, пропонуючи «човен», а не «барку», «дуб», «байдаку» тощо. З логіки тексту ми бачимо, що «знялась така велика буря...», а для «човна» «такої великої бурі» й не треба, та ще й з стількома пасажирами. В грецькому оригіналі «плоіон», тобто «судно», «корабель»; у лат. — «навіс», також «корабель». Сучасні американські перекладачі схиляються до слова «бот», що, власне, означає судно довільного розміру. Ісус увійшов-таки до купецької чи рибальської барки, бо дрібні суденця називались не плоіонами, а келетосами, акатіями, скафами тощо. Власне, човен - це не «плоіон», а «скаф».

' Грецьке дидаскал, гебрайське раббі.

Інші варіанти: Гадаренської, Герасенської. Йдеться про давні печерні поховання

тіло дорогою. (29) І закричали вони: «Що тобі треба від нас, Ісусе, сину Божий? Нащо ти прийшов передчасно мучити нас?» (30) А неподалік випасався великий гурт свиней. (31) І біси взялися благати його: «Як виженеш нас, пошли нас у гурт свиней». (32) Він-бо сказав їм: «Ідіть». Вийшовши з біснуватих, вони увійшли у свиней, і увесь гурт як стій кинувся з кручі в море і загинув у воді. (33) А свинарі побігли до міста і переповіли про все, і про те, що сталося з біснуватими. (34) І тоді всі жителі міста вийшли назустріч Ісусові, а зустрівши його, почали благати, щоб він пішов з їхньої землі.

(9)

(1) Сівши до човна, Ісус переплив море і прибув до міста, у котрому оселився. (2) І ось приносять до нього спаралізованого, що лежив на ліжниці. Побачивши віру їхню, Ісус каже спаралізованому: «Зважунся, сину мій! Вибачаю тобі гріхи твої». (3) При цьому деякі грамотники подумали: «Він блюзнує!» (4) Натомість Ісус, знавши помисли їхні, промовив: «Чому ви так погано думаєте у серцях ваших? (5) Що легше — сказати: вибачаю тобі гріхи твої, чи сказати: підводься й ходи? (6) Тож знайте: син людський має владу на землі вибачати гріхи»,— і до спаралізованого: «Підведись, візьми ліжницю і повертайся до свого дому». (7) І той підвівся й рушив додому. (8) А всі, хто бачив це, дуже дивувались і хвалили Бога, котрий дав людям таку владу.

(9) Ідучи ж дорогою, побачив Ісус чоловіка на ім'я Митний, що сидів біля митниці, та сказав йому: «Йди за мною». І той, підвівшись, пішов за ним. (10) Коли Ісус обідав у домі його, митники і грішники, що юрбою прийшли з ним, обідали разом з Ісусом та учнями його. (11) Побачивши це, фарисеї спитали учнів: «Чому вчитель ваш їсть і п'є з митниками та грішниками?» (12) Він-бо, почувши це, сказав: «Не здоровим потрібен лікар, а хворим. (13) Ідіть, подумайте, що це означає: милосердя хочу, а не жертви; адже я прийшов закликати не чеснотних, а грішників до каяття».

(14) Тим часом приходять до нього учні Івана й питають: «Чом це ми й фарисеї часто тримаємо піст, а твої учні не постять?» (15) Ісус їм на те: «Чи треба сумувати весільним гостям, коли молодий з ними? Але прийдуть дні, коли заберуть від них молодого,— тоді ж бо й триматимуть піст. (16) Адже ніхто не вставляє до старої одежі латку з грубої полотнини, бо вставлене відірветься від одежі й дірка буде ще більша. (17) Не вливають також молоде вино до старих бурдюків, бо бурдюки прорвуться, вино витече, і вино та бурдюки пропадуть; натомість вино молоде треба вливати до бурдюків нових,— тоді збережеться одне й друге».

(18) Він ще говорив, коли прийшов один з архонтів і, впавши ниць перед ним, вигукнув: «Донька моя щойно померла. Прийди-но, поклади на неї руку, і вона ожине». (19) Ісус та учні підвелись і пішли за ним.

(20) І ось жінка, що дванадцять років слабувала на кровотечу, підійшла ззаду, доторкнулась до краю Ісусового гіматія. (21) Бо сама собі сказала: «Тільки-но доторкнусь одежі його,— зцілюсь». (22) А Ісус, повернувшись і побачивши її, сказав: «Сміливіше, дочко! Тебе зцілила віра твоя». І тієї ж миті жінка зцілилась. (23) Прийшовши до дому архонта й побачивши авлетистів[13] та засмучених людей, Ісус сказав: (24) «Ідіть звідси! Дівча не вмерло, а спить». Вони ж бо, знаючи, що вона померла, глузували з нього. (25) А коли людей повиганяли, Ісус, підійшовши, узяв її за руку, і дівчинка підвелась. (26) І ширився розголос про це по всій землі тій.

(27) Коли Ісус йшов звідти, за ним подалося двоє сліпців, що кричали: «Помилуй нас, сину Давидів!» (28) А коли він підійшов до дому, сліпці наблизились до нього, і спитав їх Ісус: «Чи віруєте ви, що я можу це зробити?» А вони відповіли йому: «Так, Господи». (29) Тоді він торкнувся очей їхніх, сказавши: «Нехай буде вам за вірою вашою». (30) І почали їхні очі бачити. А Ісус суворо сказав їм: «Глядіть, хай ніхто про це не знає». (31) Але вони пішли й розголосили про нього по всій землі тій.

(32) Тільки-но вони пішли, як привели до нього чоловіка німого й біснуватого. (33) І коли біса було вигнано, німий заговорив. А люди, дивуючись, вигукували: «Досі ще такого не траплялося в Ізраїлі!» (34) Фарисеї казали: «Він виганяє бісів силою владики демонів».

(35) І пройшов Ісус по всіх містах і селищах, проповідуючи у синагогах і добровістуючи про царство, зцілюючи людей від різних хвороб і недуг. (36) Та, побачивши, що люди розпорошені й покинуті, наче вівці без пастиря, Ісус зглянувся на них (37) і мовив учням своїм: «Жниво велике, та жниварів мало. (38) Тож благайте владаря жнив, щоб він послав жниварів на жниво своє».

(10)

(1) І, прикликавши дванадцятьох учнів своїх, Ісус дав їм владу над нечистими духами, аби вони могли виганяти їх і зціляти людей від різних хвороб і недуг. (2) Ось імена них дванадцятьох апостолів: перший — Симон, що його називають Петром, потім — Андрій, брат його, Яків, син Зеведеїв, та Іван, його брат; (3) Пилип і Бартоломій, Хома та Матвій-митник, Яків Алфеїв і Леввей[14], що його називають Тадей; (4) Симон Кананіт та Юда Іскаріот[15], що зрадив Ісуса.

(5) Цих дванадцятьох і послав Ісус, заповівши їм: «Шляхами поган не простуйте і до міст самарян не заходьте, (6) а рушайте відразу до гинучих овець роду Ізраїлевого.

Символ бісівського царства. Увесь епізод — інваріант стародавнього ритуалу погамування демонів безодні. На Україні дотривав до пізніх часів. Його реліктом — у думі про Поповича

[13] Авлос, або аулос — один з найважливіших духових інструментів грецького ареалу. Всупереч тому, що гадали раніше, це не флейта, а гобоєподібний інструмент з пронизуватим звуком. Вийшов він на Сході й послідовно асоціювався з діонісіями.

[14] За деякими джерелами Леввей не згадується і вважають, що Тадей — це Юда Яків.

[15] Іскаріот, якщо виводити з гебрайської,— «з м. Іш-Керіота», а якщо з арамейської — «облудник, брехун».

(7) Ідіть і проповідайте, що наблизилось царство небесне; (8) хворих — зцілюйте, мертвих — воскрешайте, лепруватих — очищайте; бісів — виганяйте: дарма одержали, дарма й віддавайте. (9) Не беріть з собою у пояси ні золота, ні срібла, ні міді, (10) і ні торби, ні двох хітонів, ні взуття, ні патериці, бо трудар сам прогодує себе. (11) Прийшовши до міста якогось чи селища, розпитайте передусім, кого в ньому поважають найбільше, і лишайтеся там доти, доки не вирішите піти. (12) А увіходячи в дім, вітайте його: «Мир цьому дому». (13) І якщо дім виявиться гідний цього, то нехай зійде на нього мир ваш, коли ж він не буде гідним, то мир ваш повернеться до вас. (14) Коли хтось не прийме вас або не схоче слухати слів ваших, то, йдучи з дому або міста того, обтрусіть порох з ніг ваших. (15) Запевняю вас: судного дня легше буде жителям Содома й Гоморри, ніж міста того.

(16) Оце я посилаю вас, як овець до зграї вовків: тож будьте метикі, як змії, та цнотливі, як голуби. (17) Стережіться людей, бо поведуть вас на судьбища, бичуватимуть вас по синагогах, (18) поведуть вас через мене до правителів і царів[17], щоб вони й поганці засудили вас. (19) Коли ж вас віддадуть до суду, не клопочіться тим, що та як казати, бо в ту пору відкриється вам, що треба сказати, (20) і говоритимете не ви, а Дух Вітця вашого говоритиме через вас. (21) І видасть брат брата на смерть, і батько — сина, і повстануть діти проти батьків та повбивають їх. (22) І всі зненавидять вас через ім'я моє, а хто витерпить до кінця — спасеться. (23) Як почнуть вас переслідувати в одному місті, тікайте до іншого, коли і в тому почнуть переслідувати, тікайте до наступного. Запевняю вас: не встигнете обійти міст Ізраїлю, як прийде син людський. (24) Учень не вищий за вчителя і раб не вищий за пана свого. (25) Досить, щоб учень дорівнював учителеві, а раб — панові своєму. І коли господаря дому назвали Веельзевулом[18], то тим більш це стосується й домашніх його. (26) Тому не бійтеся їх, бо нема нічого прихованого, що не відкрилося б, і потаємного нічого, що не стало б відомим. (27) Що кажу вам потемки, вістуйте при світлі, и що почуєте наодинці, проповідуйте привселюдно. (28) І не треба боятися тих, хто вбиває тіло, але душу вбити не може,— скоріше треба боятися тих, хто може й душу, й тіло занапастити в геєні. (29) Хіба не за ас[20] продають двох горобців? Але жоден з них не впаде на землю без волі Вітця вашого. (30) У вас-бо навіть усе волосся на голові пораховане ним. (31) Тому не бійтесь: адже ви кращі за горобців. (32) Отже, хто сповідає мене перед людьми, того і я сповідаю перед Вітцем моїм небесним, (33) а хто зречеться мене перед людьми, того і я зречусь перед Вітцем моїм небесним. (34) Не гадайте, буцім прийшов я принести мир на землю; не мир прийшов я принести, а меч, (35) бо я прийшов порізнити сина з батьком, дочку з матір'ю і невістку зі свекрухою,— (36) відтак стануть ворогами людині родичі її. (37) Хто любить батька або матір більше, ніж мене, той не гідний мене, і хто любить сина або доньку більше, ніж мене, той не гідний мене, (38) і хто не бере хреста свого та не йде за мною, той не гідний мене. (39) Хто береже життя своє, той втратить його; а хто втратить життя своє заради мене,— збереже його.

(40) Хто вас приймає, той мене приймає, хто мене приймає, той приймає того, хто послав мене. (41) Хто приймає пророка як пророка, одержить і нагороду пророка, а хто приймає праведного як праведного, одержить і нагороду спасенного. (42) І коли хтось напоїть одного з тих небагатьох хоча б кухлем студеної води як учня мого, запевняю вас: той не втратить нагороди своєї».

(11)

(1) Цим завершив Ісус напутіння дванадцятьох учнів своїх і пішов звідти, щоб учити та проповідати у містах їхніх[19].

(2) І ось Іван, котрий прочув у в'язниці про це, послав до Христа двох учнів своїх (3) спитати: «Ти той, хто мав прийти, чи чекати нам іншого?» (4) У відповідь Ісус сказав їм: «Ідіть, звідомте Івана про те, що чуєте й бачите: (5) сліпці — прозрівають, кульгаві — ходять, лепруваті — очищаються, глухі — чують, мертві — воскресають, злидарі — благовістять. (6) І блаженний той, хто не засумнівається в мені». (7) Як пішли вони, Ісус почав говорити з народом про Івана: «На що в пустелю ви приходили подивитись? Може, на очерет, що його вітер гойдає? (8) На кого ж ви приходили подивитись? Може, на людину, вбрану в м'який одяг? Тож вбрані у м'яке перебувають по царських палацах. (9) Навіщо ж ви приходили? Подивитися на пророка? Тим-то кажу вам: навіть більше, ніж на пророка, (10) бо це про нього написано: «Перед тобою я пошлю свого вістуна, котрий звістує про пришестя твоє». (11) Запевняю вас: серед народжених жінками досі не було людини, більшої за Івана Хрестителя. Але в царстві небесному й найпослідущіший перевершує його. (12) Від доби Івана Хрестителя й досі до царства небесного слід було поривагись,— і лише ті, хто поривається, потраплять до нього. (13) Бо всі пророки й закон провіщали ще до Івана; (14) а як хочете знати, то він Ілля, котрому судилося прийти. (15) Хто має вуха слухати, хай почує! (16) Кому я уподібню цей народ? Він подібний до дітей, що, сидячи на агорі[21], звертаються до друзів своїх: (17) «Ми на авлосі вам грали, а ви не танцювали, ми співали вам жалобні пісні, а ви не плакали». (18) Бо прийшов був Іван, котрий не їсть, не п'є, а вони кажуть: «У ньому біс». (19) Прийшов син людський, котрий їсть і п'є, а вони кажуть: «Ця людина ненажера й п'яниця, друг митників і грішників. Але мудрість виправдана дітьми своїми». (20) Відтак Ісус узявся докоряти містам, де повершилися найвидатніші чудеса його, за те, що вони не покаялись: (21) «Біда тобі, Хоразине! Біда тобі, Ветсаїдо! Якби чудеса, повершені у вас, повершилися

[17] У пізніших сходознавчих студіях подибуємо і таке: «...до гегемонів і василевсів...»

[18] Ваал-зебул — ханаанське божество, котрому ставили бовванів.

[20] Ас — дрібна римська монета, котру в грекомовному світі називали ще «асарій».

[19] У Галілеї.

[21] Місце зібрань, збіговисько, майдан, ринок.

Ікона з чотирма зображеннями Богоматері. Україна. XIX ст.

у Тірі й Сідоні, вони давно б уже у смутку й скорботі спокутували. (22) Але кажу вам: Тіру й Сідону легше буде судного дня, аніж вам. (23) А ти, Капернауме, чи ж не до неба піднесен? То до пекла впадеш! Адже якби у Содомі повершилися чудеса, повершені у тобі, то він і досі стояв би. (24) Але кажу тобі, що землі Содомській легше буде судного дня, аніж тобі». Ведучи далі, Ісус вигукнув: (25) «Славлю тебе, отче, владарю неба й землі, за те, що ти приховав це від мудрих і розумних та відкрив немовлятам! (26) Достоту, отче, така була твоя добра воля! (27) Усе передав мені отець мій, а сина ніхто не знає, крім вітця, і вітця ніхто не знає, крім сина й тих, кому син забажає відкрити. (28) Прийдіть до мене усі труждені та перетяжені турботами, і я подарую вам спокій. (29) Перекладіть ярмо моє на себе і навчіться у мене лагідності та смиренності серця і здобудете спокій для душ ваших. (30) Адже ярмо моє любе і тягар мій легкий».

(12)

(1) Однієї суботи Ісус минав засіяні лани, і учні, зголоднівши, узялися зривати колосся та їсти. (2) А фарисеї, побачивши те, кажуть йому: «Оце учні твої чинять те, що не дозволено у суботу». (3) А він їм на те: «Хіба не читали ви, що зробив Давид, коли зголоднів укупі з супутниками своїми? (4) Як увійшов він до храму Божого та їв священний хліб, який не дозволялося їсти ні йому, ні тим, хто був з ним, а тільки священикам? (5) І хіба не читали ви у законі, що священики у храмі можуть порушувати суботу, лишаючись невинними? (6) Але кажу вам: тут той, хто понад храм. (7) І якби ви знали, що це означає: «Милосердя хочу, а не жертви»,— то не засудили б невинних, (8) бо син людський — пан суботи.

(9) Вийшовши звідти, він завітав до місцевої синагоги, (10) а був там чоловік з усохлою рукою. І щоб звинуватити Ісуса, прискіпалися до нього з запитанням: чи можна зціляти в суботу? (11) А він їм на те: «Чи є серед вас така людина, що в суботу не визволить свою єдину вівцю з ями, коли вона впаде туди? (12) Таж людина набагато краща за вівцю! Тому можна у суботу чинити добро». (13) А тоді каже тому чоловікові: «Підійми руку свою». Той підняв, і вона стала така ж здорова, як і друга. (14) І, вийшовши, фарисеї заповзялися занапастити його, але Ісус, довідавшись про це, подався звідти. (15) А за Ісусом пішов тлум люду, і він зцілив усіх, (16) заборонивши їм розголошувати про себе,— (17) на виконання сказаного пророком Ісаєю: (18) «Ось син мій, котрого я обрав, улюблений мій, до котрого прихиляється душа моя. Я пошлю на нього дух мій, і він вістуватиме людськості про правосуддя. (19) Він не зніме ні суперечки, ні галасу, і ніхто не почує на вулицях голосу його; (20) він очеретину надломлену не доламає і чадний світник не загасить в ім'я остаточного торжества правосуддя. (21) І на його надію покладатиме людськість».

(22) І от привели до Ісуса біснуватого, котрий був сліпим та німим, і він зцілив його, так що той, бувши німим та сліпим, почав говорити й бачити. (23) І, дивом дивуючись, усі люди питали: «Чи він не син Давидів?» (24) Почувши це, фарисеї почали говорити, буцім він бісів виганяє силою Веельзевула, владаря бісівського. (25) А він, знаючи подуми їхні, відказує їм: «Кожне царство, в якому вибухнуть чвари, спустошіє, і кожне місто чи дім, у якому вибухнуть чвари, не встоїть. (26) І коли сатана виганяє сатану, то він уже ворогує з самим собою. Як же встоїть царство його? (27) І коли я силою

Веельзевула виганяю бісів, то чиєю ж силою виганяють їх сини ваші? Нехай же вони будуть вам суддями. (28) А коли я духом Божим виганяю бісів, то вже таки наблизилось до вас царство Боже. (29) Хіба хтось подужає увійти в дім сильної людини і, пограбувавши дім її, викрасти речі її, якщо наперед не зв'яже сильного? (30) Хто не зі мною, той проти мене; і хто не збирає зі мною, той розкидає. (31) Тому кажу вам: будь-який гріх і блюзнірство можуть проститися людям, але блюзнірство проти Духа не проститься їм. (32) І той, хто скаже слово навіть проти сина людського, буде прощений, але той, хто скаже проти Духа Святого, не буде прощений ні в цьому сторіччі, ні в майбутньому[*].

(33) Або визнайте дерево добрим і плоди його добрими, або визнайте дерево загнилим і плоди його гнилими, бо дерево пізнається за його плодами. (34) О зміїне поріддя, як ви у злі своєму можете говорити про добро? Адже губи говорять те, що переповнює серце. (35) Добра людина зі схованок доброго виносить добро, а зла людина зі схованок злого виносить зло. (36) Кажу ж бо вам, що за кожне марне слово, мовлене людьми, відповідатимуть вони у день суду, (37) бо за слова твої тебе виправдають і за слова ж твої тебе засудить».

(38) Тоді кілька граматиків і фарисеїв сказали, звернувшись до нього: «Вчителю! Хотіли б ми, щоб ти дав нам ознаку». (39) А він їм на те: «Рід облудний та перелюбний вимагає ознаки, але жодної ознаки йому не дасться, крім ознаки пророка Йони. (40) Бо як Йона перебув у череві кита три дні й три ночі, так і син людський буде в надрах землі три дні й три ночі. (41) Жителі Ніневії постануть для суду з тим родом і засудять його, бо вони покаялись після проповіді Йони,— аж тут той, хто перевершує Йону. (42) Цариця південна[**] воскресне для суду з цим родом і засудить його, бо вона з найвіддаленіших країв прийшла послухати повчання Соломонові,— аж тут той, хто перевершує Соломона. (43) Вийшовши з людини, нечистий дух тиняється безводними світами, шукає спокою і не знаходить. (44) Тоді каже він: «Повернуся-но я в дім свій, що з нього вийшов». І, прийшовши, бачить його вільним, прибраним і оздобленим. (45) Тоді він іде та припрошує з собою ще сімох духів, злиших за нього, і, увійшовши до людини, вони оселяються там. І ще гірше для людини, ніж раніше було. Так буде і з цим родом облудним».

(46) Він ще говорив з людьми, коли прийшли мати й брати[***] його ив подвір'я, бажаючи побалакати з ним. (47) І хтось мовив йому: «Мати твоя та брати твої стоять на подвір'ї, бажаючи побалакати з тобою». (48) А він, звертаючись до того, хто сказав йому це, спитав: «А хто мати моя або брати мої?» (49) І, показавши рукою на учнів своїх, сказав: «Ось де мати моя та брати мої, (50) бо кожен, хто виконує волю вітця мого небесного,— і брат мій, і сестра моя, і мати».

[*] В оригіналі йдеться про циклічний час, що вимірювався еонами.

[**] Ідеться про царицю Савського царства.

[***] Або діти Йосипа від першого шлюбу, або Ісусові брати у перших.

(13)

(1) Того ж дня, вийшовши з дому, Ісус сів біля моря, (2) а коло нього з'юрмилася така сила людей, що довелось йому ступити у човен, тоді як усі люди стояли на березі, і, сидячи в ньому, (3) він довго проповідував їм притчами, і мовив так: «Ось вийшов сівач сіяти. (4) При цьому одні зернини впали край дороги, і налиталося птаство небесне та видзьобало їх; (5) інші впали на каменистий ґрунт, де обмаль землі, і крізь тонкий шар землі відразу проросли, (6) та коли зійшло сонце, вони посохли й, не маючи коріння, зачахли; (7) а інші попадали в терни, і терни, виганявшись, поглушили їх; (8) інші ж бо впали на добру землю і вродили, які у сто разів, які у шістдесят, а які у тридцять. (9) Хто має вуха слухати — нехай почує!» (10) І, підійшовши, учні спитали його: «Чому ти проповідуєш їм притчами?» (11) А він їм на те: «Бо вам дано знати таємниці царства небесного, а їм не дано. (12) Бо хто має, тому дасться й примножиться, а хто не має, у того відбереться й те, що має. (13) А притчами я проповідую через те, що люди дивляться й не бачать, слухають, але не чують і не тямлять. (14) Цим виконується над ними пророцтво Ісаї, а саме: «Слухатимете вухами — і не втямите, дивитиметеся очима — і не побачите, (15) бо серце людей цих згрубіло: вони вухами ледве чують, вони очі свої склепили, щоб і очима не бачити, і вухами не чути, і не втямлювати серцем; не бажають вони покаятись, щоб я помилував їх». (16) Щасливі ж очі ваші, бо бачать, і вуха ваші, бо чують. (17) Запевняю вас: численні пророки й праведники бажали бачити те, що ви бачите, та не бачили, чути те, що ви чуєте, та не чули. (18) Тепер слухайте значення притчі про сівача. (19) До кожного, хто слухає слово про царство, але не прислухається до нього, приходить лукавий та викрадає слово, посіяне у серці його,— ось кого означає посіяне край дороги; (20) натомість посіяне на каменистому ґрунті означає того, хто ледве почувши слово, негайно радо сприймає його, (21), а що сам по собі він безсильний та непостійний — відразу й зрікається слова, тільки-но починається гоніння або переслідування за нього; (22) посіяне в терня означає того, хто слухає слово, але в котрому життєві клопоти або спокуси багатства заглушують слово, і воно не родить; (23) натомість посіяне на добрій землі означає того, хто слухає слово, прислухається до нього, і воно родить: у кого в сто разів, у кого в шістдесят, а в кого в тридцять».

(24) Тоді ж таки Ісус повідав людям другу притчу: «Царство небесне схоже на те, як ото людина засіяла свій лан добрим зерном. (25) А коли всі спали, прийшов ворог людини, насіяв куколю межи пшениці та й пішов. (26) А як почало колоситися й уродило зерно, тоді й кукіль показався. (27) Раби господареві прийшли та спитали його: «Пане, хіба не добрим зерном засіяв ти лан свій? Відки ж узявся кукіль?» (28) А той відказав їм: «Ворог людей учинив це». Раби запропонували йому: «Якщо хочеш, ми підем і виберемо його». (29) Проте той сказав: «Ні, бо, вибираючи кукіль, ви повисмикуєте разом з ним і пшеницю. (30) Нехай росте і те, й інше

до жнив, а у жнива я скажу женцям: «Вибирайте насамперед кукіль і пов'яжіть у снопи, щоб спалити його, а пшеницю заносіть до клуні моєї».

(31) Іншу притчу він повідав їм: «Царство небесне схоже на гірчичне зерно, котре людина висіяла на лану своєму. (32) Найдрібніше з усіх зернят, воно, виростаючи, перевищує будь-яке збіжжя, мов дерево,— так що прилітає птаство небесне та кублиться на розгіллі його».

(33) І ще одну оповів їм притчу: «Царство небесне схоже на розчину, котрою жінка учинила три сати[1] борошна, доноки все не розчинилось».

(34) Ось такими притчами Ісус проповідував народові, та, крім притч, нічого не казав йому,— (35) на виконання сказаного пророком: «Для притч розтулю уста мої, відкрию приховане від створення світу».

(36) А коли, залишивши людей, Ісус прийшов додому, учні підійшли до нього й сказали: «Витлумач нам значення притчі про кукіль на лану». (37) А він сказав їм у відповідь: «Сівач доброго зерна — це син людський, (38) лан — це світ, добре зерно — це сини царства, а кукіль — сини лукавого; (39) ворог, що посіяв його,— це диявол, жнива — кінець віку цього, а женці — це янголи. (40) Як кукіль вибирують і спалюють у вогні, так буде й наприкінці віку цього: (41) пошле син людський янголів своїх, а ті повибирують з царства його всі спокуси та чинителів беззаконня (42) і вкинуть їх до печі вогняної; там буде плач і скрегіт зубів. (43) Тоді праведники засяють, мов сонце у царстві отця їхнього. Хто має вуха слухати, нехай почує!

(44) Царство небесне схоже на скарб, схований у полі, знайшовши котрий, людина приховала його і на радощах пішла й продала усе, що мала, і придбала поле те.

(45) Ще схоже царство небесне на купця, що шукає гарні перлини: (46) знайшовши одну коштовну перлину, він пішов і продав усе, що мав, та придбав її.

(47) Ще схоже царство небесне на невід, котрим, закинувши його в море, захопили всіляких риб. (48) і коли він виповнився, витягли його на берег і, посідавши, зібрали добру рибу до сапетів, а погану викинули геть. (49) Так буде й наприкінці віку цього: прилетять янголи і, відокремивши грішників від праведників, (50) вкинуть грішників до печі вогняної,— там буде плач і скрегіт зубів». (51) І спитав їх: «Чи збагнули ви усе це?» Вони відповіли йому: «Так, Господи». (52) А він їм сказав: «Коли так, то кожний граматик, що знає про царство небесне, схожий на господаря, котрий виносить зі скарбниці своєї нове й старе»[2]

(53) Цією притчею Ісус завершив промову і пішов звідти. (54) Прийшовши до рідного міста[3], він почав проповідати у місцевій синагозі, а всі питали з подиву: «Звідки в нього це: і велемудрість, і чудеса? (55) Чи не син він теслі? Чи не його мати звуть Марією і чи не його це брати Яків, Йосій, Симон та Юда? (56) Чи не всі сестри його серед нас? Тож звідки у нього все це?» (57) І ремствували на нього. Натомість Ісус їм сказав: «Ніде не зневажають пророка — лише на батьківщині його і в домі його». (58) І через невір'я їхнє неповершив там жодних чудес.

(14)

(1) Тим часом чутки про Ісуса докинули до Ірода-тетрарха, (2) і сказав він наближеним своїм: «Це Іван Хреститель, котрому я стяв голову; він постав із мертвих і тому творить чудеса». (3) Бо Ірод через Іродіаду, дружину брата свого Пилипа, звелів схопити Івана і, зв'язавши, вкинути до в'язниці, (4) бо Іван казав йому: «Не личить тобі жити з нею». (5) І хотів стратити його, але боявся народу, котрий шанував Івана як пророка. (6) І ось з нагоди уродин Ірода донька Іродіади танцювала перед усіма і так сподобалась Іродові, (7) що той заприсягся дати їй усе, чого вона зажадає. (8) І вона за намовою матері сказала: «Дай-но мені зараз же на пінакії[4] голову Івана Хрестителя». (9) Цар засмутився, але, заприсягши кувши перед бенкетарями, мусив вволити її прохання. (10) І звелів скарати Івана у в'язниці. (11) І принесли голову його на пінакії, й подали дівці, а та віднесла її до матері. (12) Натомість учні Іванові прийшли та, випрохавши тіло, поховали його, а відтак пішли й звістили про це Ісуса. (13) Вислухавши їх, Ісус відплинув звідти човном на відлюддя, прочувши про це, люди з міст берегом подалися за ним.

(14) Вийшовши, Ісус побачив тлум людей і, зглянувшись над ними, зцілив хворих, що були серед них. (15) Як посутеніло, підійшли до нього учні й кажуть: «Відлюдно тут, а година пізня; відпусти людей, щоб вони могли піти по селах купити їсти собі». (16) А Ісус на те: «Нема потреби їм іти,— ви дасте їм їсти». (17) А вони кажуть йому: «Тільки того й маємо з собою, що п'ять паляниць і дві рибини». (18) Ісус на те: «Принесіть їх мені сюди»; (19) людям же звелів посідати на траву. Потім, узявши ці п'ять паляниць і дві рибини, він споглянув на небо і, благословивши, переломив їх і подав учням, а учні — людям. (20) І всі їли й наїлись; ще й лишилося кусників на повних дванадцять кошів, (21) а їло близько п'яти тисяч душ, не рахуючи жінок і дітей. (22) І зразу звелів учням сідати в човен та, не чекаючи, доки він відпустить людей, рушати на другий берег. (23) Відпустивши людей, він зійшов на гору помолитись на самоті і лишався там до вечора. (24) А човен тим часом усе ще був посеред моря, бо вітер був стрічний, і потрапив у тарапату серед хвиль. (25) І от у четверту варту ночі[5] він пішов по них, ступаючи по хвилях. (26) Побачивши, як він іде по хвилях, учні перелякалися, вважаючи, що це привид, і закричали

[1] Сат-1,5 римської модії-13,5 л.

[2] Традиційне тлумачення: мудрість Старого заповіту й об'явлення Нового. Мені здається, що Ісус не міг так казати про «кожного граматика». Швидше йдеться про науку давнього й нового часу

[3] До Назарета

[4] Дощечка для подавання страв або для писання. Найближчий український відповідник «стабло»

[5] Четверта варта тривала з третьої до шостої ранку. Час вимірювався клепсидрою, тобто водяним годинником. Початок варти сигналізували сурмою, кінець — ріжком.

з перестраху. (27) Ісус, одначе, відразу звернувся до них і сказав: «Заспокойтесь, це я; не бійтесь». (28) Тоді Петро звернувся до нього й сказав: «Господи, якщо це ти, дозволь мені піти до тебе по воді». (29) А він відказав: «Іди». І Петро вийшов з човна та пішов по воді до Ісуса. (30) але, побачивши, що знявся сильний вітер, злякався і, почавши тонути, заволав: «Господи! Рятуй мене!» (31) Ісус одразу простяг руку і підтримав його, а потім каже: «Маловіре, чого ж бо ти засумнівався?» (32) І коли вони зайшли в човен, вітер ущух, (33) а ті, що були в човні, вклонились йому й сказали: «Справді ти син Божий».

(34) Перепливши, вони прибули до землі Генісаретської. (35) Пізнавши його, місцеві жителі звістили про це на все довкілля й почали приносити до нього всіх тяжкохворих, (36) котрі кликали його, аби тільки крайок гіматія його торкнути, і ті, що торкали, зцілились.

(15)

(1) І от приходять до Ісуса з Єрусалима фарисеї та граматики й питають: (2) «Чом це учні твої порушують давні звичаї? Адже не обмивають вони рук своїх, перш між їсти хліб». (3) А він мовив їм у відповідь: «Чому ж бо ви порушуєте закон Божий заради звичаїв ваших? (4) Так, Бог заповів: «Шануй батька й матір», а також: «Хто лихословить батька або матір — хай буде скараний на смерть». (5) Ви ж бо запевняєте: «Як хтось батькові або матері скаже: «Те, що ти міг би одержати від мене,— це дар Богові»,— (6) то може вже не шанувати ні батька, ні матір. Так ви змінюєте слово Боже заради звичаїв ваших. (7) Облудники! Доправди про вас пророкував Ісай: (8) «Люди ці вустами шанують мене, а серця їхні віддалені від мене! (9) Проте марно вони шанують мене, навчаючи наук і заповітів людських». (10) І, прикликавши людей, він сказав їм: «Слухайте та розумійте! (11) Не те поганить людину, що входить до вуст її, а те поганить людину, що виходить з вуст її». (12) А потім підійшли до нього учні й питають: «Чи знаєш ти, що фарисеї обурились, почувши ці слова?» (13) На це він відповів: «Кожна рослина, що садив її не отець мій небесний, буде викорчувана. (14) Облиште їх: вони — сліпі поводаті сліпих, а коли сліпий веде сліпого, то обидва впадуть до ями». (15) Тоді Петро звернувся до нього й сказав: «Поясни нам притчу». (16) А він одказує: «Невже й ви нерозумні? (17) Хіба не тямите, що все, що входить до вуст, потрапляє до черева й викидається геть? (18) А те, що виходить з вуст, з серця виходить і тому поганить людину, (19) бо з серця виходять підступні заміри, вбивства, перелюбства, хіті, крадежу, кривосвідчення, блюзнірства. (20) Ось що поганить людину, а їжа з необмитими руками не поганить людини».

(21) Пішовши звідти, Ісус подався у межі тірські й сідонські. (22) І от перестріла його жінка з тих країв, хананеянка, та як заволає: «Помилуй мене, Господи, сину Давидів! Донька моя біснувата й тяжко карається!» (23) Але він не сказав у відповідь їй ні слова. Тоді підійшли до нього учні й мовили: «Виконай прохання її, аби вона не волала». (24) Натомість Ісус відповів: «Мене надіслано лише до гинучих овець роду Ізраїля». (25) Тут вона наблизилась і, вклонившись йому, сказала: «Господи, допоможи мені». (26) А він на те: «Негарно відбирати хліб дітям і кидати собачатам». (27) А вона каже: «Авжеж, Господи, проте й собачата їдять крихти, що впали зі столу їхніх хазяїв». (28) І тоді Ісус мовив їй у відповідь: «Жінко! Велика віра твоя! Хай буде так, як ти хочеш!» І тої ж миті донька її одужала.

(29) Повернувшись звідти до моря Галілейського, Ісус зійшов на один із пагорбів і сів там. (30) І ось юрби людей, що привели з собою безліч різних калік, кривих, сліпих, німих, оступили Ісуса і змусили їх привести йому до стіп, і він зцілив їх усіх. (31) Тож люди, побачивши, що німі заговорили, каліки одужали, криві пішли, а сліпі прозріли, дивувались та хвалили Бога Ізраїлевого. (32) А Ісус прикликав учнів і сказав їм: «Шкода мені цих людей: оце вже три дні вони зі мною, і нічого їм поїсти. Відпустити їх голодними не хочу, бо вони дорогою охлянуть». (33) Учні ж бо й кажуть йому: «Звідки у нас тут, на безлюдді, з'явиться стільки хліба, щоб нагодувати такі юрми?» (34) Тоді Ісус питає їх: «Скільки є у вас паляниць?» Вони відповідають: «Сім, ще й кілька рибин». (35) І ось, звелівши людям посідати на землю, (36) він узяв ці сім паляниць і рибу та, склавши подяку Богові, поділив їх і дав учням, а учні — людям. (37) І всі їли й наїлись, а решту кусків назбирали потім ще на сім повних кошів; (38) тим часом їло близько чотирьох тисяч душ, не рахуючи жінок і дітей.

(16)

(1) І, відпустивши людей, він сів у човен і рушив до Магдали[**]. І оступили його фарисеї та садукеї, і, беручи його на спиток, вимагали явити їм ознаку з неба. (2) Натомість Ісус, звернувшись до них, сказав: «Коли ввечері небо багряниться, ви кажете: «Буде година», (3) а коли зранку небо багряниться і хмариться, ви кажете: «Сьогодні буде негода». Облудники! Небесні явища вмієте розпізнавати, а ознаку часу пізнати не спроможні? (4) Лукаве й перелюбне поріддя вимагає ознаки, але жодної ознаки не буде явлено йому, крім ознаки Йони». І, покинувши їх, Ісус рушив далі.

(5) І от, коли вони перепливали на другий берег, учні забули взяти хліб. (6) Тим часом Ісус їм сказав: стережіться опари фарисеїв та садукеїв. (7) А вони собі подумали: ми ж бо хліба не взяли. (8) Збагнувши це, Ісус сказав: чом ви, маловіри, міркуєте про те, що хліба не взяли? (9) Невже досі не розумієте і не пам'ятаєте ні про п'ять паляниць для п'ятьох тисяч і скільки кошів ви назбирали, (10) ні про сім паляниць для чотирьох тисяч і скільки кошів ви назбирали? (11) Невже не розумієте, що то не про хліб я сказав: стережіться опари фарисеїв і садукеїв? (12) Тоді вони здогадалися, що він говорив їм не про опару до хліба, а про те, що треба стерегтися вчення фарисеїв і садукеїв.

(13) І ось, прийшовши до околу Кесарії Пилипової, Ісус питає учнів: «За кого люди

[**] Село між Капернаумом і Тіберіадою.

вважають мене, сина людського?» (14) А вони відповідають: «Одні — за Івана Хрестителя, інші — за Ілля, дехто — за Єремію або одного з пророків». (15) Тоді він каже їм: «А ви за кого вважаєте мене?» (16) І Симон Петро сказав у відповідь: «Ти — Христос, син Бога живого». (17) А Ісус, звернувшись до нього, сказав: «Щасливий ти, Симоне, сину Йони, бо не люди відкрили тобі це, але отець мій небесний. (18) І оце кажу тобі: ти — Петро[1], і на цьому камені я споруджу церкву мою, і гадесові брами[2] не здолають її. (19) Я дам тобі ключі від царства небесного; і те, що ти зв'яжеш на землі, буде зв'язано на небі, а те, що ти розв'яжеш на землі, буде розв'язано на небі». (20) Учням бо він наказав, аби вони нікому не казали, що він Ісус Христос.

(21) Потім Ісус узявся звістувати учнів своїх про те, що належить йому йти до Єрусалима і зазнати там багато страждань від пресвітерів, архієреїв і граматиків, що стратять його і за три дні він воскресне. (22) І ось Петро, відкликавши Ісуса, почав відмовляти його: «Змилуйся над собою, Господи! Хай не станеться це з тобою!» (23) А він, обернувшись, каже Петрові: «Відійди від мене, сатано: ти спокушаєш мене, а не тямиш, що це визначено мені Богом, а не людьми». (24) І сказав Ісус учням: «Коли хтось хоче йти за мною, нехай зречеться себе самого, візьме хреста свого й рушає за мною. (25) Бо хто хоче душу свою спасти, той загубить її, а хто загубить душу свою заради мене, той збереже її. (26) Яка ж бо користь людині здобути весь світ, але занапастити душу свою? І який окуп дасть вона потім за душу свою? (27) Бо синові людському належить прийти у славі батька свого вкупі з ангелами своїми і віддати кожному за вчинками його. (28) Запевняю вас: дехто з присутніх тут ще за життя свого побачить сина людського, котрий прийшов у царстві своєму».

(17)

(1) І оце за шість днів, узявши з собою Петра, Якова та брата його Івана, Ісус зійшов лише з ними на високу гору (2) і перемінився перед ними. Обличчя йому раптом засяяло, ніби сонце, а вбрання забіліло, ніби світло. (3) Поруч вони побачили Мойсея та Іллю, що бесідували з ним. (4) А Петро, звернувшись до Ісуса, сказав: «Господи! Як гарно нам тут! Якщо дозволиш, ми споруднмо тут три скінії[3]: одну для тебе, другу для Мойсея, и третю для Іллі». (5) Він ще говорив, коли зненацька світла хмара огорнула їх та пролунав голос із хмари: «Це син мій улюблений, у котрому моя ласка: його слухайте!» (6) Почувши по, учні перестрашились і впали ниць. (7) Тут Ісус, підійшовши, торкнув їх і мовив: «Підводьтеся, не бійтеся». (8) Розплющивши очі свої, вони нікого не побачили, окрім Ісуса.

(9) І коли вони сходили з гори, Ісус наказав їм: «Нікому не кажіть про побачене, доки син людський не постане з мертвих». (10) А учні спитали його: «Чому ж граматики кажуть, буцім раніше має прийти Ілля?» (11) На це він відповів: «Ілля справді має прийти раніше й навернути усіх. (12) Так от: Ілля вже приходив, але вони його не впізнали и повелися з ним так, як вважали за потрібне. Тож-бо і синові людському належить зазнати страждань від них». (13) Тоді учні здогадалися, що він говорив їм про Івана Хрестителя.

(14) Щойно вони підійшли до натовпу, як один чоловік приступив до Ісуса і, вклякнувши перед ним, (15) вигукнув: «Господи! Помилуй сина мого! Він тяжко карається сновиддям і під час нападу часто впадає то у вогонь, то у воду. (16) І привів я його до учнів твоїх, але не спромоглись вони зцілити його». (17) У відповідь Ісус сказав: «Народе невіруючий та розбещений! Доки я буду з вами? Доки мені терпіти вас? Приведіть-но його сюди до мене!» (18) І звелів Ісус вийти демону, і той вийшов, і тієї ж миті хлопець одужав. (19) А потім учні наодинці підійшли до Ісуса й спитали: «Чому ми не спромоглись виганти його?» (20) А він їм на те: «Через маловір'я ваше. Запевняю вас: як матимете віру хоча б із гірчичне зерно і скажете цій горі: «Перейди звідси туди»,— то вона перейде, і нічого неможливого не буде для вас. (21) А породи це нічим іншим не вигнати, як молитвою й постом».

(22) Коли вони збиралися у Галілеї, Ісус їм сказав: «Сина людського віддадуть до рук людських (23) і стратять, а за три дні він воскресне». І вони дуже засмутились.

(24) Отож, коли прийшли до Капернаума, до Петра підійшли збирачі дидрахм[1] і спитали: «Чи не дасть вчитель ваш дидрахму?» (25) А той відповідає: «Звичайно». І коли він повернувся додому, Ісус, випередивши слова його, спитав: «Як ти гадаєш, Симоне, з кого царі земні беруть мито і збір: з власних синів чи з підданих?» (26) І коли той відповів: «З підданих»,— Ісус каже йому: «Отже — сини вільні! (27) Проте, щоб нам не спокушати збирачів, іди до моря, закинь вудку і візьми першу рибину, котру зловиш; розтуливши їй рота, ти знайдеш статер[2]; дістань його й заплати ним за мене й за себе».

(18)

(1) У ті ж таки дні учні підійшли до Ісуса, питаючи, хто з них буде найголовніший у царстві небесному. (2) А він, підкликавши дитину, поставив її серед них (3) і сказав: «Запевняю вас: коли ви не зміните́сь і не уподібнитесь дітям, то не ввійдете до царства небесного. (4) Отже, хто виявить смирення й уподібниться цьому малюку, той буде найголовніший у царстві небесному. (5) І хто прийме хоча б одного такого малюка в ім'я моє, той мене прийме. (6) а хто спокусить бодай одного з тих небогатьох, хто вірує в мене, то для нього було б краще, аби йому

---

[1] Петро — камінь, скеля (гр.)

[2] Метафора: за давнини брама визначала могуть фортеці; Гадес, тобто підземне царство, символізувало смерть. Отже, фразеологізм «гадесові брами» означав «сили смерті».

[3] Скінія — намет або шатро для культових потреб. У гебреїв було й свято скіній або кущів, що у нас давніше називали «кучками».

[1] Тобто ті, хто збирав карбовочний збір. Дидрахма саме й становила річний обов'язковий карбовочний збір. Дидрахма, тобто дві драхми, дорівнювала піврешекеля (гебрайське).

[2] Статер дорівнював двом дидрахмам.

повісили на шию млинове жорно і втопили в безодні морській. (7) Горе світові від спокус: і хоча спокуси прийти повинні,— біда тій людині, що через неї спокуса приходить. (8) А коли рука твоя чи нога спокушають тебе, відітни їх і відкинь від себе; краще тобі увійти до життя калікою чи кривим, ніж з обома руками і обома ногами бути вкинутим до вогню вічного. (9) І коли око твоє спокушає тебе, вибери його й відкинь від себе; краще тобі однооким до життя увійти, ніж з двома очима бути вкинутим до геєни вогненної. (10) Не гордуйте ж бо жодним з тих небагатьох, хто вірує у мене; запевняю вас, що янголи їхні на небі повсякчас бачать образ вітця мого небесного, (11) бо син людський прийшов порятувати гинучих. (12) Як ви гадаєте: коли в людини, котра має сто овець, одна вівця заблукне,— хіба не покине людина дев'яносто дев'ять у горах і не піде шукати заблукалу? (13) І коли пощастить віднайти вівцю, то, запевняю вас, людина зрадіє їй більше, ніж дев'яноста дев'ятьом незаблукалим. (14) Так і отець мій небесний не хоче, аби загинув бодай один з цих небагатьох. (15) Коли брат твій згрішить проти тебе,— піди і викрий його сам на сам. І коли він послухає тебе, то ти врятував брата. (16) А як не послухає,— приведи з собою одного або двох людей, щоб усіляка справа підтверджувалася вустами двох або трьох свідків. (17) Коли ж бо він їх не послухає, сповісти про те еклесію[53], а коли він і еклесії ослухається, то нехай буде він для тебе як поганин і митник. (18) Запевняю вас: те, що ви зв'яжете на землі, буде зв'язане на небі, а те, що ви розв'яжете на землі, буде розв'язане на небі. (19) Запевняю вас також: про що б не вирішили прохати тут, на землі, хоча б двоє серед вас,— вони одержать це од вітця мого небесного. (20) Бо де хоч б двоє чи троє зібралися в ім'я моє, там і я поміж ними».

(21) Тут Петро підійшов до нього й спитав: «Господи, скільки разів я повинен вибачити брату, коли він грішитиме проти мене? Чи не сім разів?» (22) Ісус йому одповідає: «Я скажу тобі: не сім разів, а сімдесят разів по сім. (23) Тому й царство небесне схоже на те, як був би вирішила якийсь цар одержати борги від рабів своїх. (24) І от підвели до нього чоловіка, що заборгував десять тисяч талантів[54]. (25) А оскільки тому нічим було віддати борг, цар звелів продати і його, і дружину, і дітей, і все майно його й повернути борг. (26) Тоді раб цей упав долілиць і, вклоняючись йому, вигукнув: «Пане, почекай ще, і я все поверну тобі!» (27) Змилувавшись над ним, цар відпустив раба і борг дарував йому. (28) А коли раб цей вийшов, він зустрів товариша по рабству, що заборгував йому сто динаріїв, і, схопивши його, почав душити, вигукуючи при цьому: «Поверни мені те, що винен!» (29) Тоді раб той припав до ніг йому й почав благати: «Зачекай ще, і я поверну тобі все!» (30) Але той, не бажаючи чекати, пішов і засадив його до в'язниці — доти, доки не поверне те, що винен. (31) А інші товариші по рабству бачили усе це і, засмучені таким вчинком, пішли й доповіли про цю подію володареві своєму. (32) Тоді кличе його володар і каже: «Облудний рабе! Увесь борг твій я дарував тобі, коли ти благав мене; (33) хіба не мусив і ти дарувати товаришеві по рабству, як я дарував тобі?» (34) І цар у гніві звелів катувати його доти, доки він не поверне йому всього боргу. (35) Так і отець мій небесний учинить з вами, коли кожен з вас від щирого серця не вибачить братові гріхи його».

(19)

(1) Завершивши на цьому промовляти, Ісус пішов з Галілеї та берегом Йордану прибув у межі Юдеї. (2) Його супроводжувало безліч людей, і він зцілив їх там. (3) І ось підходять до нього фарисеї та питають, випробовуючи його: «Чи з будь-якої причини дозволено чоловікові розлучатися з дружиною своєю?» (4) А він їм на те: «Хіба ви не читали, що творець спочатку мужчиною і жінкою створив їх?» (5) І він далі: «Тому покине чоловік батька й матір, з'єднається з дружиною своєю, і будуть вони удвох єдиним тілом»,— (6) отже, їх уже не двоє, а одне тіло. Таким чином, кого Бог поєднав, нехай людина не розлучає». (7) Тоді вони кажуть йому: «Чому ж Мойсей заповів, що можна дати дружині розлучного листа і розлучитися з нею?» (8) А він їм на те: «Через немилосердя ваше Мойсей вам дозволив розлучитися з дружинами. Бо спочатку було не так. (9) А я ось що скажу вам: «Хто розлучиться з дружиною своєю не через блудство й одружиться з другою, той перелюбствує, і хто побереться з розлученою, той теж перелюбствує». (10) Відтак кажуть Ісусові учні: «Як трапляється такий гріх між чоловіком і дружиною, то краще взагалі не одружуватись». (11) А він їм на те: «Небагато хто приймає таке рішення: тільки ті, кому це дано. (12) Бо є люди, котрі з черева матері народжуються нездатними до шлюбу, є такі, котрих до цього силують інші, а є люди, котрі самі відмовляються від шлюбу заради царства небесного. Хто може зважитись на це, нехай зважується».

(13) Тим часом вели до нього дітей, щоб він поклав на них руки й помолився за них, проте учні не підпустили їх. (14) Ісус натомість сказав: «Не перешкоджайте їм: нехай діти підходять до мене, бо таким, як вони, належить царство небесне». (15) І поклав руки на них, а потім пішов звідти.

(16) І ось один, підійшовши, питає його: «Учителю доброчинний! Яке добро я маю зробити, щоб одержати життя вічне?» (17) А він сказав йому: «Чом ти звеш мене доброчинним? Доброчинний лише Бог. А як хочеш увійти до життя вічного, виконуй заповіді». (18) Тоді той питає його: «А які?» Ісус на те відповів: «Не вбивай, не перелюбствуй, не кривосвідчи, (19) шануй батька й матір та люби ближнього свого, як самого себе». (20) І каже йому юнак: «Я змалку дотримуюсь цього всього; чого мені ще бракує?» (21) А Ісус йому: «Як хочеш бути досконалим,— піди, продай маєток свій та пороздавай злидарям і набудеш скарб на небі, а відтак іди за мною». (22) Почувши ці слова, юнак відійшов засмучений, бо був дуже багатим.

[53] В ідеологізованих канонічних перекладах пишуть у цьому випадку про «церкву», хоча насправді церкви ще не було, а існувало молитовне зібрання — еклесія.

[54] Талант = 26 кг срібла.

Ікона «Втеча в Єгипет» (зі сценами «Сон Йосипа» і «Побиття немовлят»). Україна. Друга пол. XVII ст.

(23) А Ісус сказав учням: «Запевняю вас: багатію важко ввійти до царства небесного. (24) Ще й більше скажу вам: легше верблюдові просунутися крізь вушко голки, ніж багатієві увійти до царства божого». (25) Почувши це, учні не могли вийти з дива і взялися питати: «Хто ж бо тоді може спастися?» (26) Поглянувши на них, Ісус мовив: «Це для людей неможливо, а для Бога усе можливо».

(27) Тоді Петро, звернувшись до нього, сказав: «А от ми усе покинули й пішли за тобою». (28) Натомість Ісус відказав їм: «Запевняю вас: у новому бутті, коли син людський сяде на престолі слави своєї, усі ви, що пішли за мною, також сидітиме на дванадцятьох престолах і судитимете дванадцять філ[47] Ізраїлю. (29) І кожний, хто покине дім, або братів, або сестер, або батька, або матір, або дружину, або дітей, або набуток свій в ім'я моє, той одержить у сто разів більше й успадкує життя вічне. (30) Тим-то багато перших стане останніми, а останніх — першими».

(20)

(1) Бо царство небесне схоже на те, як от господар дому вийшов би зранку найняти робітників на виноградник свій. (2) Погодившися з робітниками на динарі за день, він їх послав до виноградника свого. (3) А коли близько третьої[48] ранку він ішов агорою[49], то побачив інших робітників, що стояли без діла, (4) і сказав їм: «Ідіть і ви до виноградника мого, а що вам належатиме — я заплачу». (5) Близько шостої й дев'ятої години він знову виходив і робив те саме. (6) Нарешті, близько одинадцятої години він вийшов і, знайшовши ще кількох робітників, котрі стояли без діла, питає їх: «Оце ви так і простояли цілий день без роботи?» (7) А вони йому на те: «Ніхто не найняв нас». Тоді він каже їм: «Ідіть і ви до виноградника мого, і що вам належатиме — ви одержите». (8) Коли звечоріло, говорить хазяїн виноградника управителеві своєму: «Гукни робітників і видай їм платню, почавши з останніх і закінчуючи першими». (9) І ті, що прийшли близько одинадцятої години, одержали по динару. (10) А ті, що прийшли першими, подумали, що одержать більше, але й вони одержали по динару. (11) І почали вони нарікати на господаря дому, (12) кажучи: «Ці останні лишень одну годину працювали, а ти їх прирівняв до нас, що потерпали від спеки і цілоденного труждання». (13) У відповідь той сказав одному з них: «Друже мій, тебе я не кривджу. Хіба не за динар погодився ти зі мною? (14) Одержуй своє: ти

[47] Філа — спочатку родова, а згодом — територіально-політична община. За латинською класифікацією — триби.

[48] Наш рахунок часу на шість годин випереджає єврейський.

[49] У Стародавній Греції місце, де збирається люд.

йли, а я хочу заплатити цьому останньому,
як і тобі. (15) Чи не можу у себе я робити те,
що хочу? Чи очі твої заздрі через мою
доброту? (16) Тож будуть останні першими,
а перші — останніми, бо багато кликаних,
але мало обраних».

(17) По дорозі до Єрусалима Ісус підкли-
кав до себе дванадцятьох учнів і сказав їм:
(18) «Ось ідемо ми до Єрусалима, і сина
людського віддано буде архієреям і граматн-
кам. І вони засудять його на смерть. (19)
і віддадуть його поганим на поталу, бичуван-
ня та розп'яття, і за три дні він воскресне».

(20) Відтак підійшли до нього сини Зеведеєві
разом з матір'ю своєю, і та, вклоняючись,
почала щось просити у нього. (21) Натомість
він їй сказав: «Чого ти хочеш?» І вона
відказує йому: «Обіцяй, що ці двоє синів
моїх у царстві твоєму сидітимуть один
праворуч, а другий ліворуч від тебе». (22)
Але у відповідь їй Ісус сказав: «Не тямите,
що просите. Чи можете спити чашу, котру
мені належить спити, або хреститися хре-
щенням, котрим мені належить хрести-
тись?» А вони відповідають йому: «Може-
мо». (23) Тоді він каже їм: «Чашу мою
питимете і хрещенням, котрим я хрещусь,
будете хреститись, але сидітимуть праворуч
і ліворуч від мене ті, кому приготовано
батьком моїм, бо це залежить не від мене».
(24) Почувши це, решта десятеро учнів
обурились двома братами. (25) А Ісус
підкликав їх і мовив: «Ви знаєте, що
владарі погани панують над ними і вожді
їхні наказують їм. (26) Але між вами хай так
не буде. Як захоче хтось із вас стати
більшим, нехай буде всім слугою. (27) і як
хто схоче стати першим, нехай буде рабом
усіх. (28) бо й син людський прийшов не для
того, щоб йому служили, а щоб послужити
й віддати життя своє, покутуючи за ба-
гатьох».

(29) І коли вони йшли з Єрихона, за ним
пішла сила людей. (30) Аж ось двоє сліпців,
що сиділи край дороги, почули, що це Ісус їх
минає, і закричали: «Помилуй нас, Господи,
сину Давидів!» (31) Люди намагались їх
знитькати, проте вони заволали ще гучні-
ше: «Помилуй нас, Господи, сину Давидів!»
(32) Зупинившись, Ісус підкликав їх і спи-
тав: «Що ви хочете, аби я зробив для вас?»
(33) А вони відказують: «Господи! Щоб наші
очі бачили». (34) Зласкавившись над ними,
Ісус торкнувся їхніх очей, й сліпці вмить прозріли
й пішли за ним.

(21)

(1) Коли, наближаючись до Єрусалима,
вони прийшли до Ветфагії, біля гори Олив-
ної, Ісус вислав наперед двох учнів, (2)
сказавши їм: «Ідіть у село, що перед вами;
там-таки знайдете прив'язану ослицю, а по-
руч з нею молодого віслюка; відв'яжіть їх
і приведіть до мене. (3) І як хтось вас
запитає: «Що це ви робите?» — відповідай-
те: «Господь їх потребує»,— і той відразу їх
відпустить. (4) А повершилось усе це на
виконання сказаного пророком: (5) «Ска-
жіть дочці Сіону: наближається цар твій до
тебе лагідний, сидячи на ослиці та на
віслючаті в'ючаковому». (6) Учні пішли
і вчинили так, як звелів їм Ісус. (7) І от,
привівши ослицю й молодого віслюка, вони
поклали на нього іматії свої, на котрі Ісус
сів. (8) І безліч людей стелило на дорозі
одежу свою, а дехто стинав галузки з дерев
і ними вистеляв дорогу. (9) І всі люди, що
йшли попереду або позаду, вигукували:
«Осанна сину Давидовому! Благословен, хто
йде в ім'я Господнє! Осанна у небі!»

(10) І коли він прибув до Єрусалима,
почалося зрушення,— усі розпитували:
«Хто він?» (11) А багато хто відповідав:
«Він пророк, Ісус з Назарета галілейського».

(12) І увійшов Ісус до храму Божого,
і вигнав усіх, хто продає та купує у храмі,
а столи міняйл і лавки продавців голубів
перевернув, (13) приказуючи: «Адже напи-
сано: «Дім мій домом молитви зветься»,—
а ви його перетворили на вертеп розбійни-
ків». (14) І підійшли до нього у храмі сліпі та
криві, і він зцілив їх. (15) Архієреї натомість
і граматики, хоч і бачили чуда, що він їх
сотворив, дивлячись на дітей, які гукали
у храмі: «Осанна сину Давидовому!» —
розлютилися (16) і кажуть йому: «Хіба ти не
чуєш, що вони кричать?» Та Ісус їм у відпо-
відь: «Чую. А ви хіба ніколи не читали:
«З вуст дітей і немовлят ти видобув хвалу»?»
(17) І, покинувши їх, він пішов з міста до
Витанії та заночував там.

(18) І от уранці, коли вони вертали до
міста, Ісус захотів їсти. (19) Побачивши біля
дороги самотню смокву, він підійшов до неї,
але нічого не знайшов, крім листя, і сказав,
звертаючись до неї: «Відтак нехай не буде
у тебе плоду довіку!» І смоква зразу всохла.
(20) Побачивши це, здивовані учні кинулися
питати: «Чому смоква відразу всохла?» (21)
І, звернувшись до них, Ісус сказав: «Якщо
віруватимете й не візьме вас сумнів, то не
лише зі смоквою вчините те саме, але якщо
й горі цій скажете: «Зрушся і звались
у море,» — то, запевняю вас, це звершиться.
(22) І все, про що просчатимете у молитві
з вірою,— одержите».

(23) Коли пройшов Ісус до храму і вчив,
підійшли до нього архієреї та пресвітери
з народу і питають: «Яким правом ти так
чиниш? Та й хто міг дати тобі це право?» (24)
Натомість Ісус сказав їм у відповідь: «Зага-
даю вам і я одне запитання,— якщо ви
відповісте мені на нього, то і я вам скажу,
яким правом так чиню: (25) на хрещення
Іванове надихнуло небо чи люди?» І почали
вони міркувати між собою: якщо відповісти:
«Надихнуло небо»,— то він спитає нас:
«Чом же ви не повірили йому?» (26)
А відповісти: «Люди»,— потерпимо перед
народом, бо всі шанують Івана як пророка.
(27) І, звернувшись до Ісуса, сказали: «Ми
не знаємо». Тоді він відповів їм: «І я не
скажу вам, яким правом чиню так. (28) А ви
поміркуйте ось про що: один чоловік мав
двох синів; підійшовши до старшого, він
сказав: «Синку, піди, попрацюй сьогодні
у виноградинку моєму». (29) І той сказав
у відповідь: «Гаразд, батьку»,— а сам не
пішов. (30) Підійшовши до молодшого,
чоловік сказав те саміське, і той мовив
у відповідь: «Не хочу»,— але потім, роз-
каявшись, пішов. (31) Котрий же з тих двох
вволив батькову волю?» Вони відповідають:
«Другий». І сказав їм Ісус: «Запевняю вас:
митники та блудниці попереду вас трапдять
до царства божого. (32) Бо прийшов до вас
Іван шляхом доброчинку, і ви йому не

Варіант: архонтя. У цьому можна вбачати
і політичний натяк.

повірили, а митники та блудниці повірили, натомість ви, і довідавшись згодом про це, не розкаялись, аби повірити йому.

(33) Ще одну послухайте притчу: жив один чоловік, господар дому; і посадив він виноградник, обгородив його, викопав виноdавлю і побудував башту, а потім винайняв його землеробам і поїхав. (34) Коли настала пора винобрання, він послав до землеробів рабів своїх одержати прибуток. (35) А землероби, схопивши рабів його, одних побили, інших вбили, а решту каменували. (36) Він знову послав рабів своїх, ще більше, ніж раніше, але і їм вони заподіяли те саме. (37) Нарешті, він надіслав до них сина свого, кажучи: «Соромитимуться вони сина мого». (38) А землероби, побачивши сина, вирішили між собою: це спадкоємець, убиймо його та заволодіймо спадком його. (39) І, схопивши його, вивели за огорожу виноградника і вбили. (40) Отже, коли прийде господар виноградника, що вчинить він з цими землеробами?» (41) Вони відповідають Ісусові: «Нещадно скарає їх на горло як злочинців, а виноградник передасть іншим землеробам, котрі приноситимуть йому плоди у належний час». (42) Тоді Ісус мовить їм: «Невже ви ніколи не читали у писанні: «Той самий камінь, що його відкинули будівники, став наріжним: Господь повершив те, чому дивуються очі наші»? (43) Тим-то й кажу вам: «Відбереться вам царство боже й віддасться народові, що приносить плоди його; (44) і той, хто впаде на цей камінь, розіб'ється, а на кого він упаде, того розчавить». (45) Слухаючи притчі його, архієреї й фарисеї збагнули, що це він про них каже, (46) і намагалися схопити його, але побоялися народу, бо всі шанували Ісуса як пророка.

(22)

(1) А Ісус знов звернувся до них, говорячи притчами: (2) «Царство небесне схоже на те, як ото влаштував би один цар весільний бенкет для сина свого. (3) І послав він рабів, щоб вони кликали запрошених на бенкет, але ті не схотіли прийти. (4) Тоді він знову послав інших слуг, звелівши їм: «Скажіть запрошеним: «Учта в мене готова, бики мої та годованці зарізані і все налаштоване; приходьте на бенкет». (5) Але ті знехтували запрошення та подались хто на поле своє, хто у торгової справі, (6) а деякі, схопивши рабів його, вчинили наругу їм і вбили їх. (7) Довідавшись про це, цар розгнівався і, пославши воїнів своїх, звелів погубити убивць тих, а місто їхнє спалити. (8) Потім він сказав рабам своїм: «Бенкет готовий, але запрошені виявились негідними; (9) тож ідіть на роздоріжжя і запрошуйте на бенкет перших зустрічних». (10) І слуги подались на роздоріжжя, скликаючи перших зустрічних: злих і добрих,— і наповнився весільний покій бенкетарями. (11) Тоді цар, зайшовши подивитись на бенкетарів, побачив там людину, вбрану не у весільне, (12) і питає: «Друже мій, чому ти прийшов сюди не у весільному вбранні?» Але той промовчав. (13) Тоді цар звелів служникам: «Зв'яжіть йому ноги й руки та вкиньте його до непросвітного мороку: там стоятиме плач і скрегіт зубів. (14) Бо багато кликаних, та мало вибраних».

(15) І, відійшовши убік, фарисеї ухвалили зловити Ісуса на слові (16) і підіслали до нього учнів своїх разом з іродіанами[*], котрі сказали: «Учителю! Ми знаємо, що ти справедливий та воістину напучуєш на шлях Божий, що ти безсторонній і не зважаєш на особи. (17) Тож скажи нам: чи слід нам сплачувати податок кесареві? Як ти гадаєш?» (18) Але Ісус, знаючи підступність їхню, сказав: «Ви, бігме, випробовуєте мене, облудники? (19) Покажіть-но мені монету, що нею сплачуєте податок». І коли вони подали йому динар, (20) Ісус їх спитав: «Чиє це зображення та напис?» (21) Вони відповідають йому: «Кесаря». Тоді він каже їм: «Віддавайте ж бо кесареві кесареве, а Богові — Боже». (22) Почувши це, вони здивувались і, залишивши його, пішли.

(23) Тим часом садукеї, котрі твердять, буцім нема воскресіння[**], підійшли до Ісуса та питають: (24) «Учителю! Мойсей сказав: «Якщо хтось помре бездітний, нехай одружиться брат його з дружиною його і продовжить рід брата свого. (25) Тож було у нас семеро братів. Перший, одружившись, помер і, оскільки не було у нього дітей, залишив дружину свою братові своєму. (26) Те саме сталось і з другим і з третім, і з усіма сімома братами. (27) По всіх померла й дружина. (28) Отож після воскресіння дружиною котрого з сімох вона буде? Адже усі семеро володіли нею». (29) На те Ісус мовив їм у відповідь: «Помиляєтесь ви, не знаючи ні писань, ні могуті Божої, (30) бо після воскресіння ні з чоловіком, ні з жінкою шлюб не братимуть, але будуть ніби янголи Божі на небі. (31) А про воскресіння мертвих хіба не читали ви сказаного вам Богом: (32) «Я — Бог Авраама, Бог Ісаака та Бог Якова? Адже він Бог не мертвих, а живих». (33) І люди з подивом сприймали вчення Ісуса.

(34) А фарисеї, довідавшись, що він поганьбив садукеїв, зібрались круг нього, (35) і один з них, правник[***], випробовуючи його, спитав: (36) «Учителю! Яка заповідь у законі найголовніша?» (37) І він сказав йому: «Полюби Господа Бога свого усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всім розумом своїм. (38) Це найголовніша й перша заповідь. (39) Друга ж схожа на неї: полюби ближнього свого, як самого себе. (40) На цих двох заповідах стоїть і весь закон, і писання пророків».

(41) І тоді Ісус запитав фарисеїв, котрі оточували його: (42) «Що ви думаєте про Христа? Чий він син?» Вони відповідають йому: «Давидів». (43) Тоді він каже їм: «Чом же Давид за натхненням з неба називає його Господом, кажучи: (44) «Мовив Господь господеві моєму: сиди праворуч від мене, доки не покладу ворогів твоїх до підніжжя твого?» (45) Отже, коли Давид

В оригіналі тут і нижче мовиться про «василевса», тобто не конче про царя.

[*] Іродіани — члени партії, що підтримували Ірода й шанували римську зверхність.

[**] Віра у воскресіння і перевтотнення — складова частина одного з найдавніших архетипальних ритуалів, а саме — ініціації, або посвяти. Цей ритуал червоною ниткою проходить через усю літературну схему Євангелія.

[***] В оригіналі: «номікос» — правознавець; ідеться про тлумача й навчителя гебрайського традиційного закону.

називає його господом, чом же він син йому?» (46) Ніхто ні слова не міг зронити йому у відповідь; і відтоді ніхто вже не наважувався питати його.

(23)

(1) Відтак Ісус звернувся до народу й до учнів своїх (2) і сказав: «Місце Мойсея посіли граматики й фарисеї, (3) тому все, що звелять дотримуватись вам, виконуйте й дотримуйте, але справ їхніх не наслідуйте, бо вони кажуть одне, а роблять інше. (4) Вони покладають людям на плечі тягар незносних обов'язків, а самі й пальцем не бажають ворухнути, щоб виконати їх. (5) Будь-яке добро вони чинять про людське око; вони роблять ширшими філактерії та подовшують китички на гіматіях; (6) вони люблять займати передні місця на бенкетах і передні лавки у синагогах, (7) люблять, аби люди вітали їх на вулицях і звертались до них: «Раббі! Раббі!» (8) Нехай ніхто з вас не зветься раббі, бо один у вас катехит — Христос, а ви усі брати. (9) І своїм батьком не називайте нікого на землі, бо один у вас отець, котрий на небі. (10) І нехай ніхто катехитом не зветься, бо у вас один катехит — Христос. (11) Найголовніший з вас нехай буде всім слугою, (12) бо хто підносить сам себе, той принижений буде, а хто понижує сам себе, той піднесений буде.

(13) Біда вам, граматики та фарисеї, облудники! Ви зачиняєте царство небесне для людей: і самі не входите, й тих, хто увійти хоче, не пускаєте. (14) Біда вам, граматики та фарисеї, облудники! Ви розоряєте домівки удів і довго про людське око молитесь; за це упаде на вас тяжка покара. (15) Біда вам, граматики та фарисеї, облудники! Ви й на морі, й на землі шукаєте собі прозелітів, і коли вам щастить навернути хоч одного, ви робите з нього сина геєни, удвічі гіршого за вас самих. (16) Біда вам, поводжаті сліпі! Ви кажете: «Храмом присягати можна, а золотом храму присягати не можна». (17) Нерозумні й сліпі! Що головніше: золото чи храм, котрий освячує золото? (18) Ви кажете: «Жертовником присягати можна, а жертвою, що офірується на ньому, присягати не можна». (19) Нерозумні й сліпі! Що головніше: жертва чи жертовник, що освячує жертву? (20) Тому той, хто присягає жертовником, присягає ним і всім, що офірується на ньому, (21) той, хто присягається храмом, присягає ним і тим, хто перебуває у ньому, (22) а той, хто присягає небом, присягає престолом Божим і тим, хто сидить на ньому.

(23) Біда вам, граматики та фарисеї, облудники! Ви віддаєте десятину з м'яти, ганусу та кмину, але нехтуєте найважливішим у законі: правосуддям, ласкою та вірою,— адже й перше треба виконувати, та й другим не нехтувати. (24) Поводжаті сліпі, що комарів відціджують, а верблюда ковтають! (25) Біда вам, граматики та фарисеї, облудники! Ви очищаєте зовні потир і таріль, а всередині у них повнісінько здобутого кривдно. (26) Фарисею сліпий! Вичисть передусім з внутрішнього боку потир і таріль,— тоді й зовні вони стануть чисті.

(27) Біда вам, граматики та фарисеї, облудники! Ви схожі на домовини осяйні, що зовні здаються гарними, а всередині виповнені кістками мерців та різною нечистю. (28) Так і ви: зовні здаєтесь людям праведними, а всередині сповнені облуди й беззаконня. (29) Біда вам, граматики та фарисеї, облудники! Ви споруджуєте домовини пророкам і оздоблюєте могили спасенників, (30) та кажете: «Якби ми жили у часи батьків наших, то ми не перетворилися б на спільників їхніх у вбивстві пророків». (31) Але ним ви самі себе звинувачуєте у тому, що ви сини тих, хто вбивав пророків,— (32) тим-то ви цілком гідні батьків своїх. (33) Змії, поріддя гадюче! Хіба уникнете ви приреченості на геєну? (34) Оце я посилаю до вас пророків, мудреців і граматиків; декотрих ви закатуєте і розіпнете, інших бичуватимете на збіговищах ваших і гнатимете з міста до міста. (35) Хай впаде на вас уся кров праведна, пролита на землі, від крові Авеля праведного до крові Захарія, сина Варахії, котрого вони вбили на півдорозі між оселею богів і жертовником! (36) Запевняю вас: упаде все те на рід цей. (37) Єрусалиме, Єрусалиме, що вбиваєш пророків і каменуєш посланих до тебе! Скільки разів хотів я зібрати малят твоїх, як ото птиха збирає пташат своїх під крила, але ви не схотіли цього. (38) То нехай дім ваш залишається порожній! (39) Оце я кажу вам: відтепер не побачите мене доти, доки не вигукнете: «Благословен, хто йде в ім'я Господнє!»

(24)

(1) Вийшовши з храму, Ісус хотів був піти, але тут приступили до нього учні його, щоб показати храмові споруди. (2) А він, звертаючись до них, сказав: «Бачите усе це? Запевняю вас: не залишиться тут каменя на камені, усе стане руїною». (3) І коли наодинці з учнями він сидів на горі Оливній, вони підійшли до нього й спитали: «Скажи нам, коли це станеться і чи буде якась ознака перед твоїм пришестям і кінцем цього віку?» (4) У відповідь Ісус їм сказав: «Стережіться, аби хтось не обдурив вас. (5) бо багато хто прийде під іменем моїм, твердячи: «Це я Христос»,— і багатьох обдурить. (6) Коли ж бо почнуть долинати до вас чутки про битви й війни, не жахайтесь лишень: це має статись, але то ще не кінець. (7) Бо піде народ на народ і царство на царство; станеться то там, то там моровиця та землетруси. (8) То все початок лихоліття. (9) Тоді візьмуться вас катувати і вбивати, і всі народи зненавидять вас через ім'я моє. (10) Тоді багато хто знемилосердиться і зненавидить один одного та почне зраджувати один одного (11) І з'явиться чимало облудних пророків і багатьох одурить. (12) І коли примножиться беззаконня, у багатьох послабне любов. (13) А хто витерпить до кінця,— врятується. (14) І проповідуватиметься євангелія царства по усій землі як свідчення усім народам; і тоді настане кінець. (15) Отже, коли побачите, що мерзоти спустошення,— за словами пророка Дани-

Бинда з промовистими цитатами з Закону, що виконують роль оберегів.

Грецькою: лявою.

Або нинішнього віку.

ли, — пише ж на святому місці, — хай читач зрозуміє! — (16) тоді ті, хто перебуває в Юдеї, хай тікають у гори, (17) й хто буде на покрівлі, нехай злізає захопити щось із дому свого, (18) хто буде у полі, хай не вертає по одяг свій. (19) Біда вагітним і матерям, що годують! (20) Моліться, аби не довелось вам тікати узимку або в суботу. (21) Бо тоді запанує велика скорбота, котрої не траплялось досі від початку світу й не буде. (22) І якби не скоротились ті дні, ніхто не зміг би спастись, але заради обраних скоротяться ті дні. (23) Коли хтось вам тоді скаже: «Оце тут або там Христос», — не вірте. (24) Бо з'являться псевдохристи та псевдопророки і витворять великі ознаки й чуда, щоб одурити по можливості й обраних. (25) Оце я застеріг вас про все. (26) Тим-то коли скажуть вам: «Ось він, у пустелі», — не виходьте; скажуть: «Ось він, у внутрішній кімнаті», — не вірте, (27) бо пришестя сина людського буде схоже на блискавку, — вона спахне на сході, але видко її й на заході. (28) А туди, де труп, злетяться орли. (29) І відразу по скорботі тих днів потьмяніє сонце, і місяць не дасть свого світла, і зорі впадуть з неба, і сили небесні зрушаться. (30) Тоді з'явиться на небі ознака сина людського, і зайдуться плачем усі племена землі, і побачать сина людського, що зближується на оболоках небесних з могуттю і сяйвом великим. (31) І пошле він янголів своїх з гучними сурмами, і зберуть вони обраних його від чотирьох вітрів [*], від небокраю до небокраю.

(32) Візьміть, приміром, смоківницю: коли гілки її вже м'якшають і розвиваються листи, — ви знаєте, що наближається літо. (33) Так-бо й ви: коли побачите, як усе це довершується, — знайте, що вже близько, біля дверей. (34) Запевняю вас: не мине ще й вік цей, як усе теє справдиться. (35) Бо зміняться небо й земля, і лишень слова мої не зміняться ніколи. (36) А про день той або пору не знає ніхто: ані янголи небесні, ні син, — лише отець мій. (37) Але подібно до того, як було за Ноя, так буде й за пришестя сина людського, (38) бо як тоді перед потопом їли й пили, одружувались до того самісінького дня, коли Ной ступив у ковчег, (39) і не здогадувались ні про що, доки не настав потоп і не погубив усіх, — так станеться й за пришестя сина людського.

(40) Тоді з двох, що на полі, один візьметься, а другий залишиться; (41) з двох молотників один візьметься, а другий залишиться.

(42) Тож чувайте, бо не знаєте, якої пори прийде Господь ваш. (43) Адже ви розумієте, що якби господар дому знав, о котрій варті прийде злодій, то він пильнував би й не дозволив підкопатись у дім свій. (44) Тому й ви будьте завжди напоготові, бо не знаєте години, коли прийде син людський.

(45) Чи буде відданий і добромисний той раб, котрого поставив господар над слугами та загадав подавати їм вчасно їсти? (46) Щасливий буде той раб, коли господар його, повернувшись, побачить, що він чинить так. (47) Запевняю вас: увесь маєток свій він доручить йому. (48) А як раб той виявиться недбалим і скаже у серці своєму: «Не хутко прийде господар мій», — (49) та почне знущатись над товаришами по рабству, їсти й пити разом із п'яницями, (50) то господар того раба, повернувшись у день, у котрий той не чекає його, й тої пори, котрої той не знає, (51) розітне його навпіл і рокує одну долю з облудниками; там буде плач і скрегіт зубів.

(25)

(1) Тоді царство небесне уподібниться тому, як ото б десять юнок, узявши світильники свої, виходили зустрічать молодого. (2) П'ять з них були недбалі, а п'ять розважні. (3) І недбалі, взявши світильники свої, не взяли з собою оливи. (4) Натомість розважні разом зі світильниками своїми взяли й оливу в глечиках. (5) Але молодий забарився, і всі задрімали та врешті й поснули. (6) Аж от опівночі пролунав крик: «Ось іде молодий, виходьте йому назустріч!» (7) Тоді усі ці юнки підвелись й почали направляти світильники. (8) І недбалі сказали розважним: «Дайте нам вашої оливи, бо світильники наші гаснуть». (9) А розважні сказали їм у відповідь: «Може статись, що тоді не вистачить ні нам, ні вам; ідіть-но краще до продавців і купіть собі». (10) І коли вони подались купувати, прийшов молодий, і ті, що були напоготові, пішли разом з ним на весільний бенкет і зачинили двері. (11) Тим часом повернулась решта юнок і почали просити: «Господарю, відчини нам». (12) Але той сказав у відповідь: «Запевняю, я не знаю вас». (13) Отож чувайте, бо не знаєте ні дня, ні пори, коли прийде син людський.

(14) Або ще так — один чоловік, їдучи, скликав довірених рабів своїх і лишив їм на збереження маєток свій. (15) Кожному він дав за його здібностями: одному — п'ять талантів, другому — два, третьому — один, й сам поїхав. (16) Той, що одержав п'ять талантів, одразу пішов і, пустивши їх в оборудку, заробив ще п'ять талантів; (17) таким же чином і той, що одержав два, заробив ще два; (18) а той, що одержав один талант, пішов і сховав срібло господаря свого, закопавши його у землю. (19) І от за деякий час приїздить господар цих рабів і вимагає у них звіту. (20) Той, що одержав п'ять талантів, приніс ще п'ять талантів і, підійшовши, сказав: «Пане! П'ять талантів ти лишив мені на збереження; ось ще п'ять талантів, що я заробив». (21) І сказав йому господар його: «Гаразд, сумлінний і відданий рабе. У малому ти був відданий — більше доручу тобі. Поділи-но радість пана свого!» (22) Потім підійшов той, що одержав два таланти, й сказав: «Господарю! Два таланти лишив ти мені на збереження; ось ще два таланти, що я зробив». (23) І сказав йому господар: «Гаразд, сумлінний і відданий рабе. У малому ти був відданий — більше доручу тобі. Поділи-но радість пана свого!» (24) Підійшов і той, що одержав один талант, і сказав: «Господарю! Я знав, що ти людина жорстока, що ти жнеш там, де не сіяв, і береш звідти, де не клав, (25) тому зо страху я пішов і сховав талант твій у землі; ось, одержи своє». (26) А пан його сказав йому у відповідь: «Рабе облудний та ледачий! Адже ти знав, що я жну там, де не сіяв, і беру звідти, де не клав, (27) тому було тобі віддати срібло моє лихварям, і я, приїхавши,

[*] Основні вітри ойкумени, що регулювали цикли людської діяльності. З кожним вітром пов'язувалися окремі семантичні ряди.

одержав би своє з прибутком. (28) Отож заберіть у нього талант і віддайте тому, хто має десять талантів. (29) бо кожному, хто має, дано буде і примножиться, а хто не має, тому відбереться й те, що має. (30) А недбалого раба вкиньте до мороку непросвітного: там буде плач і скрегіт зубів».

(31) Коли ж бо прийде син людський у славі своїй і всі святі янголи разом з ним,— посяде він престол слави своєї. (32) І буде зібрано перед ним усі народи, і відокремить він одних від одних, як вівчар відокремлює овець від козлят. (33) і розташує овець праворуч, а козлят — ліворуч од себе. (34) Тоді скаже цар тим, що праворуч від нього: прийдіть, благословенні вітцем моїм, успадкуйте царство, приготоване вам від створення світу. (35) Бо я був голодний — і ви дали мені їсти, спраглий — і ви напоїли мене, безпритульний — ви прихистили мене, (36) роздягнений — ви зодягли мене, хворий — і ви відвідали мене, ув'язнений — і ви прийшли до мене. (37) Тоді праведники скажуть йому у відповідь: «Господи! Коли ми бачили тебе голодним і нагодували? Або спраглим — і напоїли? (38) Коли ми бачили тебе безпритульним — і прихистили? Або роздягненим — і зодягли? (39) Коли ми бачили тебе хворим або у в'язниці і прийшли до тебе?» (40) І цар скаже їм: «Запевняю вас: те, що ви зробили хоча б для одного з цих молодших братів моїх, ви для мене зробили».

(41) Тоді скаже він і тим, що ліворуч від нього: «Оступіться від мене, прокляті, до вогню вічного, приготованого дияволу та янголам його. (42) Бо я був голодний — і ви не дали мені їсти, спраглий — і ви не напоїли мене, (43) безпритульний — і ви не прихистили мене, роздягнений — і ви не зодягли мене, хворий був і у в'язниці був — і ви не відвідали мене». (44) Тоді й вони скажуть йому у відповідь: «Господи! Коли ми бачили тебе голодним, або спраглим, або безпритульним, або роздягненим, або хворим, або у в'язниці й не допомогли тобі?» (45) Тоді він скаже їм у відповідь: «Запевняю вас: те, що ви не зробили хоча б для одного з цих менших, ви для мене не зробили». (46) І підуть ці на муку вічну, а спасенники — до життя вічного».

(26)

(1) Цим Ісус завершив слово своє і далі мовив учням: (2) «Ви знаєте, що за два дні пасха і що сина людського віддадуть на розп'яття. (3) Тим часом архієреї, граматики та пресвітери з народу зібрались на подвір'ї архієрея на ім'я Каїфа (4) і ухвалили підступом схопити Ісуса і вбити. (5) «Тільки не на свята,— казали вони,— аби не почалось заворушення серед народу».

(6) І от, коли Ісус був у Вифанії, у домі Симона лепруватого, (7) підійшла до нього жінка, що принесла алабастр з дуже дорогим миром і почала зливати миро на голову його, коли він узлежав біля столу*. (8) Побачивши це, учні загомоніли з обуренням: «Нащо така витрата мира? (9) Адже його можна було продати за грубі гроші й роздати злидарям». (10) Почувши це, Ісус їм сказав: «Нащо ви засмучуєте жінку? Вона добру справу зробила для мене. (11) Адже злидарі завжди будуть з вами, а я не завжди буду з вами. (12) Зливши це миро на тіло моє, вона тим часом підготувала мене до поховання. (13) Запевняю вас: в усьому світі, де лише проповідуватиметься євангеліє, на згадку про неї переказано буде те, що повершила вона».

(14) Тоді один з дванадцятьох, на ім'я Юда Іскаріот, пішов до архієреїв (15) і спитав: «Скільки ви згодні заплатити мені за те, що я видам його вам?» Натомість вони відрахували йому тридцять срібняків. (16) Відтоді Юда почав шукати зручної нагоди, аби видати Ісуса.

(17) А першого дня опрісноків учні підійшли до Ісуса й питають: «Де звелиш приготувати тобі пасхальну трапезу?» (18) Він же сказав: «Ідіть у місто до такого-то й скажіть йому: «Наш учитель говорить: «Час мій близький, у тебе святкуватиму пасху разом з учнями». (19) Учні вчинили так, як звелів їм Ісус, і приготували пасхальну трапезу.

(20) І от увечері, узлігши разом з дванадцятьма учнями біля столу, (21) він сказав їм: «Запевняю вас: один з вас мене зрадить». (22) І, дуже засмутившись, вони почали розпитувати його, кожний зокрема: «Чи не я, Господи?» (23) А він сказав у відповідь: «Той, хто свою руку разом зі мною опустить у миску, зрадить мене. (24) І хоча син людський іде так, як написано про нього, біда тій людині, котра зрадить сина людського: краще було б тій людині не народжуватись!» (25) При цьому і Юда, що задумав зрадити його, звернувшись до нього, спитав: «Чи не я, раббі?» А Ісус відповів йому: «Ти сам сказав це».

(26) І от під час трапези, узявши хліб і благословивши, Ісус поділив його, передав учням та сказав: «Візьміть, споживайте — це тіло моє». (27) А потім, узявши потир з вином і склавши подяку Богові, передав їм, сказавши: «Пийте з нього усі, (28) бо це кров моя Нового заповіту, що за багатьох виточується для відпусту гріхів. (29) Запевняю вас: відтепер я вже не питиму цього плоду лози виноградної до того дня, коли питиму нове вино у царстві отця мого».

(30) І, проспівавши, вони вийшли до гори Оливної. (31) І тоді мовить їм Ісус: «Усі ви кинете мене цієї ночі, бо написано: «Вражу пастиря, і порозбігаються вівці з отари». (32) Але після воскресіння мого я зустріну вас у Галілеї». (33) А Петро, звернувшись до нього, сказав: «Коли навіть усі кинуть тебе, то я нізащо не покину». (34) І сказав йому Ісус: «Запевняю тебе: цієї ж ночі ти тричі зречешся мене, перш ніж проспіває півень». (35) У відповідь Петро мовить йому: «Навіть як судилось мені померти разом з тобою,— нізащо не зречусь тебе». Те саме й усі учні твердили.

(36) Тим часом приходить Ісус разом з ними до місцини, що називалась Гетсиманія**, і каже учням: «Посидьте тут, доки я піду й помолюсь неподалік». (37) І, взявши з собою Петра та двох синів Зеведея, він зі смутком і скорботою (38) мовить їм: «Душа

* За тогочасним грецьким звичаєм біля столу не сиділи, а узлежали.

** Традиційний переклад: Гефсиманський сад.

Ікона «Воскресіння — Зішестя в пекло» Україна, серед. XVI ст.

мои оповита скорботою у передчутті смерті. Побудьте тут і чувайте зі мною». (39) А сам, трохи відійшовши, впав на землю й молився, поклцкаючи: «Отче мій! Коли можна, нехай мене доля ця мине! Проте нехай повершиться не те, що я хочу, але що ти хочеш». (40) Повернувшись до учнів, він побачив, що поснули вони, й мовить Петрові: «Хіба не могли ви хоч одну годину чувати зі мною? (41) Чувайте й моліться, щоб не спокуситись, бо дух бадьорий, а тіло немічне». (42) І, відійшовши удруге, він знову почав молитися, поклцкаючи: «Отче мій! Як неможливо цій долі обминути мене і мені судилось з цієї чаші пити, то нехай повершиться воля твоя!» (43) Повернувшись, він знову побачив, що поснули вони, бо сон зморив їх. (44) І, відійшовши, він утретє почав молитись, повторюючи знову ті самі слова. (45) Потім, повернувшись до учнів, він звертається до них: «Ви все спите та спочиваєте? Оце наближається година, коли сина людського буде віддано до рук грішників. (46) Підводьтесь, ходімо. Ось наближається той, хто зрадив мене».

(47) Він ще говорив, коли прийшов Юда, один з дванадцятьох, а з ним сила людей з мечами та кілками, котрих послали архієреї та пресвітери з народу. (48) А той, хто зрадив його, домовився з ними про умовний знак, сказавши: «Кого я поцілую, ото він і є,— хапайте його». (49) І тут-таки підійшов до Ісуса та сказав: «Добридень, раббі!» І поцілував його. (50) На це Ісус сказав йому: «Друже мій, ти все-таки прийшов». А ті, наблизившись, кинулись до нього і схопили його. (51) Тут один з тих, що були з Ісусом, вихопив меча свого і, навідлі ударивши раба архієрея, відтяв йому вухо. (52) А Ісус йому каже: «Вклади меч свій до піхов, бо всі, хто взяв меч, від меча й загинуть. (53) Невже ти гадаєш, що не можу я ублагати отця мого прислати мені сюди негайно понад дванадцять легіонів ангелів? (54) Але як тоді повершиться сказане у писанні, що це має відбутись?» (55) У той же час людям Ісус сказав: «Щоб схопити мене, ви, ніби на розбійника, вийшли з мечами та кілками, хоч я щодня у вас на видноті, сидячи у храмі, проповідав, і ви не стримували мене». (56) А сталось усе це на виконання писань пророків». Тим часом усі учні його втекли, залишивши його.

(57) І ось ті, що схопили Ісуса, привели його до архієрея Каяфи, у котрого зібрались граматики та пресвітери. (58) А Петро назирці йшов за ним до двору архієрея і, увійшовши досередини, сів зі слугами, аби бачити, чим усе скінчиться. (59) А архієреї, пресвітери і всі члени синедріону намагались вигадати звинувачення проти нього, аби приректи Ісуса на смерть, (60) проте серед багатьох звинувачень, висунутих кривоприсяжниками, так і не знайшли. (61) Нарешті два кривоприсяжники висунули таке звинувачення: «Він казав: «Я можу зруйнувати храм Божий і за три дні відтворити його». (62) І, підвівшись, архієрей спитав його: «Чом ти не відповідаєш на те, що вони тобі закидають?» (63) Але Ісус мовчав. І, звернувшись до нього, архієрей сказав: «Прошу тебе Богом живим, скажи-но, чи ти Христос,

син Божий?» (64) І мовить йому Ісус: «Ти сам сказав це. А я скажу більше: небавом побачите ви сина людського, що сидить праворуч від могуті та зближається на оболоках небесних». (65) Тоді архієрей подер своє вбрання і вигукнув: «Він блюзнує! Навіщо нам ще свідки? Ви доперва самі чули блюзнірства його. (66) Яка ваша думка?» І вони сказали у відповідь: «Він заслуговує на смерть». (67) Тоді вони взялись плювати в обличча Ісусові та побивати його, а дехто почав бити його в обличчя, (68) приказуючи: «Звістуй нас, Христе, хто вдарив тебе».

(69) А Петро сидів неподалік, на подвір'ї. Аж от одна молода служниця підійшла до нього й сказала: «І ти був з Ісусом Галілеянином». (70) Але він зрікся перед усіма, сказавши: «Відати не відаю, про віщо ти говориш». (71) А коли він минав браму, побачила його друга служниця й каже тим, що стояли поруч: «І цей був з Ісусом Назореєм». (72) І він знову зрікся, присягаючись: «Не відаю я цієї людини!» (73) А трохи згодом ті, що стояли там, підійшли й сказали Петрові: «Й-їй, і ти один з них, та й вимова твоя зраджує тебе». (74) Тоді він почав запевняти й присягатись: «Не відаю я цієї людини!» І тієї ж миті пропіяв півень. (75) Тут пригадав Петро слова, сказані Ісусом: «Перш ніж півень пропіє, ти тричі зречешся мене». І, вийшовши, ревно заплакав.

(27)

(1) А коли настав ранок, всі архієреї й пресвітери з народу скликали раду, щоб скарати Ісуса на смерть; (2) відтак, зв'язавши його, повели та припоручили Понтієві Пілату, прокураторові.

(3) Тим часом Юда, котрий зрадив Ісуса, довідавшись, що він засуджений, розкаявся та повернув тридцять срібників архієреям і пресвітерам, (4) сказавши: «Згрішив я, зрадивши безневинну людину». А вони на те: «Нам-бо що? Це твоя провина». (5) І, пожбурнувши срібники у храмі, він вийшов, а потім пішов і повісився. (6) Тоді архієреї, позбиравши срібники, сказали: «Зарахувати їх до храмового скарбу не можна, бо це ціна крові». (7) Порадившись, вони купили на них поле, що належало гончареві, аби ховати безпритульних. (8) Тим-то й досі це поле називається Полем Крові. (9) Цим повершилося сказане пророком Єремією: і взяли тридцять срібників, ціну оціненого, котрого оцінювали сини Ізраїла, (10) та сплатили їх за поле гончареве, як звелів мені Господь.

(11) Тим часом доправили Ісуса до намісника. І спитав його намісник: «Ти ти цар юдейський?» А Ісус відповів йому: «Це ти стверджуєш». (12) Натомість на звинувачення архієреїв і пресвітерів він нічого не відповідав. (13) Тоді Пілат спитав його: «Хіба ти не чуєш, скільки свідчать вони проти тебе?» (14) Але на подиво йому Ісус так і не відповів на жодне звинувачення.

(15) А з нагоди свята прокуратор звичайно відпускав людності в'язня одного, котрого вони хотіли. (16) Тоді сидів у в'язниці відомий в'язень на ім'я Варавва[41]. (17) І от, коли люди зібрались, Пілат спитав їх: «Кого ви бажаєте, щоб я відпустив вам,— Варавву чи Ісуса, що звуть його Христом?» (18) Бо знав, що через ненависть зрадили його. (19) Тим часом, коли Пілат ще сидів на суддівському місці, дружина надіслала до нього сказати: «Хай не станеться нічого ні з тобою, ні зі праведником цим! Допіру вві сні я дуже потерпіла за нього». (20) Проте архієреї та пресвітери переконали народ, аби він просив звільнити Варавву і стратити Ісуса. (21) А прокуратор, звернувшись до них, спитав: «Тож кого з цих двох хочете, аби я відпустив вам?» І вони відповідали: «Варавву». (22) Тоді Пілат питає їх: «То що робити мені з Ісусом, котрого звуть Христом?» І всі загорлали: «Розіп'яти його!» (23) Прокуратор знову спитав: «Який же злочин він вчинив?» А вони ще гучніше загорлали: «Розіп'яти його!» (24) Тоді Пілат, побачивши, що допомогти він нічим не може,— бо розрух тільки росте,— узяв води та обмив руки перед усім народом, сказавши: «Чистий я від крові цього праведника: це ваша провина». (25) І всі люди сказали у відповідь: «Кров його на нас і на дітях наших». (26) Тоді він відпустив їм Варавву, а Ісуса звелів бичувати і скарати на смерть розпинанням.

(27) Відтак воїни повели Ісуса до преторія, і зібрались круг нього всі воїни з охорони прокуратора. (28) Роздягши Ісуса, вони накинули йому багряницю (29) і, сплівши вінок з терня, поклали йому на голову, а до правої руки тицьнули йому тичину і, клякнучи перед ним, вигукували з кпинами: «Хай живе цар юдейський!» (30) І плювали на нього, а потім, одібравши тичину, почали бити нею по голові його. (31) Познущавшись з нього, стягли багряницю і, вдягнувши на нього власне його вбрання, повели на розп'яття. (32) Вийшовши, вони зустріли одного кірениця, на ім'я Симон, і змусили нести хрест Ісуса.

(33) І коли прийшли на Голготу, що означає «черепне місце», (34) вони запропонували йому напитись винного оцту, змішаного з жовчю, але, скуштувавши, він не схотів пити. (35) Розпинаючи його, ділили вбрання його, кидаючи жереб, (36) і стерегли його, сидячи поруч. (37) А над головою йому прилаштували напис, що зазначив провину його: ЦЕ ІСУС, ЦАР ЮДЕЙСЬКИЙ (38) Тоді ж таки поруч з ним розіп'яли двох розбійників: одного праворуч, а другого ліворуч. (39) А перехожі похитували головами своїми та кепкували з нього, (40) вигукуючи: «Ти, що руйнуєш храм і за три дні відтворюєш його! Порятуй себе самого! Коли ти син Божий, зійди з хреста!» (41) Точнісінько так і архієреї з граматиками і пресвітерами, глузуючи, казали: (42) «Інших рятував, а себе самого врятувати не може. Тож нехай цар Ізраїлю зараз із хреста зійде, і ми повіримо в нього. (43) Сподівався на Бога,— то нехай тепер той захистить його, якщо він йому бажаний. Адже він запевнив: «Я Божий син». (44) І розбійники, розіп'яті з ним, також лихословили його.

(45) Від години шостої до дев'ятої по всій землі залягла пітьма. (46) А близько дев'ятої години скрикнув Ісус на весь голос: «Елі, Елі, лама сабахтані»[42], що означає: Боже мій,

[41] За деякими давніми джерелами у цьому місці читають також: Ісус Варавва

[42] Це другий рядок з 21-ї псальми.

Боже мій! Чому ти мене покинув? (47) Почувши це, декотрі з тих, що стояли там, сказали: «Він Іллю кличе». (48) Тоді один з них побіг і, узявши губку, наситив її винним оцтом і, настромивши на тростину, подав йому пити. (49) А інші сказали: «Стривай, подивимось, чи прийде Ілля рятувати його».

(50) А Ісус, знову гучно скрикнувши, віддав дух.

(51) І завіса у храмі роздерлася навпіл, згори додолу, і земля здригнулась, і каміння розпалося, (52) і гробниці розверзлися, і тіла багатьох спочилих святих воскресли, (53) і, вийшовши з гробниць, після воскресіння його прийшли до святого міста й багатьом з'явились.

(54) А центуріон і ті, що вкупі з ним стерегли Ісуса, побачивши землетрус і те, що сталося, з великого постраху говорили: «Справді, він був син Божий».

(55) Були там також і жінки, що дивилися здаля, багато хто з яких ішли за Ісусом від самої Галилеї, слугуючи йому. (56) Серед них були Марія Магдалена, Марія, мати Якова та Йосифа, і мати синів Зеведеєвих.

(57) А коли звечоріло, прийшов з Ариматеї один заможний чоловік, на ім'я Йосиф, що теж навчився в Ісуса. (58) Прийшовши до Пилата, він попросив Ісусове тіло, і Пилат звелів віддати тіло. (59) Зійнявши тіло з хреста, сповив його чистою плащаницею (60) і поклав його до нової домовини, що була вирубана у скелі й належала йому, і пішов, приваливши великий камінь до входу в домовину. (61) Там же, навпроти домовини, сиділи й Марія Магдалена, і ще одна Марія.

(62) А наступного дня, котрий іде за п'ятницею, зібрались архієреї та фарисеї у Пилата (63) й кажуть: «Пане! Ми пригадали, що цей дурисвіт ще за життя сказав: «За три дні я воскресну». (64) Тому накажи охороняти домовину до третього дня, щоб учні його, прийшовши уночі, не викрали його й не сказали народу: «Він воскрес із мертвих»; бо останнє ошуканство буде гірше за перше». (65) А Пилат їм на те: «Маєте варту — ідіть і охороняйте, як вважатимете за потрібне». (66) Тоді вони пішли й, приклавши до каменя печатку, поставили біля домовини варту.

(28)

(1) Як минула субота, на світанку першого дня тижня прийшли Марія Магдалена та ще одна Марія подивитись на домовину. (2) І тут стався сильний землетрус, бо ангол Господній зійшов з неба і, підійшовши, відсунув камінь від входу до домовини й сів на камінь. (3) І вся постать його була як блискавка, а шати його білі, наче сніг. (4) Варта перейнялася страхом перед ним і заціпеніла, мов мертва. (5) А ангол, звернувшись до жінок, сказав: «Не бійтесь. Знаю, що ви шукаєте Ісуса розп'ятого. (6) Його тут нема, бо він воскрес, як і сказав. Підійдіть, погляньте місце, де лежав Господь. (7) І йдіть притьма, скажіть учням його: «Він воскрес із мертвих і чекає на вас у Галилеї. Там його побачите. Отак, я сказав вам». (8) Вони ж бо, перейняті і страхом, і радістю великою, чимшвидше пішли від домовини й побігли звістити про це учнів його. (9) І тут Ісус зустрів їх і сказав: «Радійте!» Підійшовши, вони торкнулись ніг його і впали ницьма перед ним. (10) Тоді Ісус їм каже: «Не бійтесь. Ідіть, звістуйте братів моїх, щоб вони йшли до Галилеї, там вони й побачать мене».

(11) Тим часом, коли вони пішли, дехто з варти подався до міста і переповів архієреям про все, що сталось. (12) І ті, зібравшися з пресвітерами, ухвалили дати воїнам багато грошей (13) і сказали: «Кажіть, мов це учні його, прийшовши уночі, викрали його, доки ми спали. (14) А коли прокуратор довідається про все, що сталося, ми підтвердим йому це і тим позбавим вас прикрощів». (15) Узявши гроші, вони вчинили так, як їх навчено, і така думка побутує серед юдеїв аж досі.

(16) А одинадцятеро учнів рушили до Галилеї,— на гору, куди звелів їм Ісус. (17) І як побачили вони його, то впали ницьма перед ним, але дехто засумнівався. (18) І, підійшовши, Ісус їм сказав: «Дана мені вся влада на небі й на землі. (19) Рушайте та навчіть усі народи, хрестячи їх в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, (20) напучуючи їх додержувати всього, що я заповів вам. А я залишуся з вами повсякчас — до кінця віку». Амінь.

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР

КОЛИ КОЖУХ І БЕЗ ГУДЗИКІВ ТЕПЛИЙ

Березня, коли земля прокинеться од зимової сплячки і на повні груди вдихне теплого повітря, селянин очікує з особливим нетерпінням. Уже давно полагоджено воза, чекають свого часу підвішені під широкою стріхою плуги, борони, приготовлена для посіву яровина. «Як прийшов марець, покинь сани — візьми віз, скинь шубу й з печі злізь», — казали в народі. Та справжній прихід весни пов'язували зі святом Явдохи, котре припадає на 14 березня (за старим стилем 1-го). До цього дня випікали обрядове печиво, так звані весняники.

Дівчата й хлопці брали їх у долоні і з простягнутими руками йшли на околицю села, щоб закликати в гості весну красну. Цей ритуальний хід супроводжувався піснями, поетичними діалогами й обрядовими сценками.

Першою ознакою приходу весни вважався посвист байбака. Удосталь виспавшись за довгу зиму, звірок, відчувши тепло, вилазив з нірки, ставав на задні лапки і, нашорошивши вушка та піднявши вгору писок, голосисто оповіщав про свою з'яву під весняним сонцем. Люди спеціально ходили в степ, щоб не прогавити голос живого провісника тепла. «Просвистів байбак,— казали в народі, — ховай у затинок сіряк!» Другою прикметою приходу весни був приліт вівсянок — найперших перелітних птахів.

З Кононового дня — 18 березня — починався весняний сонцеворот, день уже переважував ніч. З цієї нагоди влаштовували цікаві дитячі забави — заклички птахів. Напередодні матері й бабусі випікали з тіста для діток фігурки різноманітних птахів — жайворонків та голубків.

Зранку ними прикрашали двір і сад, а коли добре пригрівало сонце, юрбами виходили за село, несучи в долонях печиво. Дзвінкі дитячі голоси дружно декламували:

Пташок викликаю
З теплого краю.
Летіть, соловейки,
На нашу земельку.
Спішіть, ластівоньки,
Пасти корівоньки!

Якщо хтось уперше бачив ластівку, то брав грудочку землі й жбурляв її услід, приказуючи: «На тобі, ластівко, на гніздо, а людям на добро!»

Календарна весна, як уже мовилося, збігалася з Явдохами, але біологічний її прихід вважався на Олексу (30). Цей день так і називали — теплий Олексій, на якого «щука-риба хвостом лід розбиває», позаяк навіть у лісових озерцях починає скресати крига.

Особливий пошанівок мав теплий Олекса серед пасічників. У цей день годилося винести з омшаників вулики і виставити їх на пасіки, щоб комахи зробили перший обліт. Біля вуликів виставляли й ікони Зосима та Саватія — покровителів бджільництва.

Проте остаточним утвердженням весни вважалося благовіщення, котре припадає на 7 квітня за новим стилем (25 березня за старим стилем). З цього дня вже можна було починати ранню оранку. В деяких селах Бойківщини зберігся звичай на благовіщення вносити в оселю плуга, прикрасити його, а потім під супровід обрядових пісень урочисто винести до ниви і прокласти першу символічну борозну.

У давнину було вельми популярним прислів'я: «На благовіщення тиждень — вдовиний плуг». За цим коротким афоризмом стоїть цікава й повчальна історія. Першу оранку, себто протягом тижня після благовіщення, починали лише в сім'ях, де не було господаря. А сирітських родин на нашій багатостраждальній Україні, яка мусила постійно відстоювати свою незалежність, не бракувало. І народне звичаєве право виробило високогуманний звичай: в першу чергу толокою обробляти ниву в сиріт та вдів. Цей звичай

нрвсномовно звсаідчує височий рівень моралі нашого народу. Принагідно додамо, що подібний звичай існував і пізніше, коли нв зміну знищеної російським царизмом козацької вольності прийшло чумацтво — напіввійськова формв самоврядування. Чумаки теж вважали зв святий обов'язок: звіхвівши нв постій у село, подарувати вдовам і сиротвм по пуду солі; на той час це був досить вагомий дврунок...

З березнем, нк бачимо, пов'язано чи не нвйбільше обрядів весняного циклу. Не останню роль у цьому віліграввлв й тв обставинв, що в наших далеких предків це буа початок Нового року. Отже, переважнв більшість дійств має давнє, ще язичницьке коріння. Культом новолітування, що супроводжуввлося обрядами, вважалося рівнодення. До речі, сучаснв встрономічнв весна твкож настве 21 березня о 6 годині 52 хвилини. На жаль, двані обряди, пов'язані з рівноденнвм, не дійшли до нвшого часу.

Двння нвзва першого весняного місяця «март»,— а нею довгий чвс користувалися й на Укрвїні,— походить од видозміненого латинського «марсіус». Двні римляни нвзвали його так на честь Мврсв — богв війни. На перший погляд, в цьому нема логіки. Тим часом, як підтверджують літописи, на початку римської доби Мврс символізував не війну, в весну тв врожвй. Пізніше, ототожнившись з грецьким Ареєм — покровителем воєн, він перебрав повноввження і захисникв тварин.

Тв як би твм не було, вле в історію місяцеслів мврт увійшов нвсамперед як початок весни. У білорусів він нвзивається «соковік», у словаків — «марець», у чехів, як і в нас, «березень».

Давньоруськв назвв березня «сухий», бо в цю пору мало випадає опвдів. Проте в нвродному лексиконі були й інші не менш цікві нвклички: «квпельник», «протальник», «зимобор», «звивлі сніги», «лаграйярочки», «л гір потоки» тощо. Були в вктивному вжитку й такі різновиди, як «сочень» або «соковик», тобто період збору березового соку, «палютий» чи «полютий» — твкий, що йде нв зміну лютому; деінде березень називвють іще «крвсовиком», «крвсним місяцем».

У гвлицьких та закврпатських говірках найбільше вживали, а почвсти й тепер користуються означенням «марець». Відомі твкож назви «март» і «березоль» чи «березіль».

Сучаснв іменівнв «березень» рвніше стосуввлася квітня. Лише з середини минулого століття, коли з укрвїнської мови випвв латинський термін «март», березень піднявся на сходинку вище.

Назвв «березень» і похідна — «березоль» чи «березіль», нв думну бвгатьох учених, пов'язанв з дввнім промислом — звготівлею березової золи тв кори. Селяни в цей чвс звверщували вирубку білокорих гаїв, щоб звільнити площу під посіви. Заготовлену деревину спвлювали: попіл ішов длв виготовлення скла (був навіть спецівльний промисел «гутництво»), а вугіллям (бракамн) удобрюввли грунт. Березову кору звготовляли окремо. З неї отримуввли цінну лікувальну й технічну речовину — дьоготь.

Основнв сировинв, з якої добуввли дьоготь,— кора (берест). У кінці березня лісовики відзнвчали, сквзвти б, «початок дьогтярського сезону». Свідком твкого обряду в Рвдомишльському повіті Київської губернії наприкінці минулого століття був фрвнцуз Д. Делвфліз, який опиcвв його в своїх етнографічних спостереженнях. З чотирьох боків ями, ивповненої берестом, ставали чотири чоловіки зі смолоскипами. Отвмвн із зв'язаними очимв тримвв у руках хліб-сіль. Потім він, тричі обійшовши яму, ступав насередину. В цей чвс дьогтярі смолоскипвми підпвлювали берест; отамвн лишався посеред цього бвгаття доти, доки його не охоплювало полум'я, вж тоді вибігав нв землю, починався святковий обід, зв яким ішли будні дьогтярського промислу.

Варіантнв нвзва місяця «березіль» (себто береза й золв) булв у вжитку ще до недавнього часу. Пвм'втаєте у В. Сосюри: «І про весну шуміа водою березіль»? Одноіменну назву в 20—30-х ронах прибрав один з перших професійних українських тевтрів, що його оргаиізував у Хврковї відомий режисер-новатор Лесь Курбвс.

У березні закінчувалися зимові молодіжні розваги — досвітки й вечорниці. Все частіше й чвстіше збиралвсь юнь на колодах: співали пісень, улвштовували обрядові ігри. Це аже були початки весняних гуль просто неба.

О цій порі починвли заготовляти цілющий нвпій — кленовий тв березовий сік. Твм, де не було таких дерев, сік виготовляли з верби: молоді пагони сікли на невеликі цурпалки і заливвли їх водою. Через два-три тижні тваку нвстоянку вже можна було споживати.

Проте найпопулярнішим усе-твки був березовий сік. Заготовлену з дерев, нотрі плануввлися під вирубку, рідину зливали в діжку, заправляли смаженим ячменем вбо сухофруктвми з грушичок і трнмвли в прохолодному місці. Такий напій міг зберігатися протягом трьох-чотирьох місяців, був вельми смвчний і корисний.

Березень, як бачимо, місяць особливий. Він, як мониться, і усміхнеться,

й заплаче, і ошкіриться крутим норовом. Недарма про його конозисту й непередбачувану вдачу кажуть: у березня жіночий характер, бо вночі тріщить, а вдень плющить. Але хай там як, весна вже бере своє, тому має рацію інша народна мудрість: «У березні кожух і без гудзиків теплий!»

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Казимир (4). На святого Казимира вийде жайвір з пір'я.

Якщо на Казимира погода, то буде на бараболю урода.

Тиміш (Хома) Есногрій (6). У давнину казали: «Прийде Хома, то не страшна й зима».

Обертіння (9). За повір'ями, в цей день птахи починають шукати собі місця для гнізд.

Василь Капельник (13). Вважалося, що в цей день весна «повністю перебирає права од зими». «Василь зі стріх напає — землю покваплює».

Євдокія, Явдоха-плющиха (14). За старим календарем це перший день весни. З ним пов'язано чимало приказок, примовок і звбачень погоди. Якщо в цей день сонячно, то буде врожай на огірки, а коли дощ, то літо видасться мокре й тепле. Сніг їтиме — на щедрий врожай, холодно — доведеться худобу годувати зайвих два тижні.

Які Явдохи — таке й літо: теплий вітер — на мокре, вітер з півночі — на холодне, крутитиме млини, то отак крутитиме снопи в полі, із заходу — добре ловитиметься риба, коли ж зі сходу — плодитимуться бджоли, а з півдня — врожай на хліб.

Федот (15). Якщо вітряний і холодний, то довго не з'являтиметься трава, а тому казали: «Федот кошматий — паші не мати».

Конон (18). Жінки намагалися передивитися й перебрати насіння городини: «На Кононовій днині насіння сипеться господині».

Якщо в цей день ясно, то град не вибиватиме посівів.

Сорок святих, або сорок мучеників (22). У цей день матері випікали з тіста кожній дитині 40 «жайворонків» і дітлашня ходила вулицями, накликаючи з вирію птахів. Власне, це друга зустріч весни. Проте вважалося, що хоча птахи вже починають вити гнізда, ще можуть бути й приморозки. «На сорок святих сороко 40 паличок у гніздо вложить, а глухар заспіває 40 пісень».

Якщо в цей день тепло, то сорок днів утримується гожа днина, а холодно — бути сорока морозам.

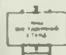
Теплий Олекса (30). Цей день вважався вже весняним — скресали ріки, починалися весняні повені, а люди готували польовий інвентар. Проте в цей день ніхто не робив, а спостерігали погоду. Лише пасічники мали за святе правило виставляти бджоли з омшаників. Тому й мовили: «На теплого Олексу діставай вулики»

Кирило (31). Минув Олексій, а Кирило нвже: «Ще не сій».

«Буває на Кирила святого ще морозу много».

І. Надалка. Портрет Г. Сковороди

УЛЯНА ГОРБАНЬ

Мій брат — наш художник

СПОГАДИ ПРО ІВАНА ПАДАЛКУ

Уляна Іванівна Горбань, сестра Івана Івановича Падалки, написала спогади про брата на прохання також покійного нині Леоніда Володимировича Владича — відомого мистецтвознавця, доцента Київського державного художнього інституту. Роботу над спогадами було розпочато в листопаді 1970 року, під час перебування У. І. Горбань у Києві, і завершено в середині наступного в Мінеральних Водах, де вона жила. Перші чотири сторінки спогадів — машинопис, решта п'ятдесят — рукопис, нині ж з огляду на брак журнальної площі подаємо скорочений варіант.

Біографічні матеріали про І. І. Падалку вкрай обмежені, отож цінність спогадів У. І. Горбань незаперечна. З великої — восьмеро дітей — сім'ї Івана Григоровича та Одарки Костянтинівни Падалок Уляна Іванівна, крім матері, яку Іван Іванович обожнював, була йому найближча.

Не тільки зміст, а й форма викладу, відчуття особистої причетності до долі брата, свідомість його яскравого, самобутнього таланту й поважного місця в історії української духовної культури, навіть інтонація — зворушливо-лірична, роблять спогади У. І. Горбань вагомим джерелом для пізнання творчості визначного майстра, процесу його становлення й формування.

При підготовці спогадів до друку в цілому збережено стиль викладу.

Село наше (Жорнокльови, що на Черкащині) розкинулося між полем і болотом. На північ від Жорнокльовів — село Нехайки, між Нехайками і Жорнокльовами низька місцевість. Росли там величезні верби, лози та інші дерева. В лощинах майже ніколи не висихала вода. Це було царство жаб. Проти того кутка, де жили наші батьки, луки заходили клином далеко в болото. Кой-де були низькі місця, там росли верболози та кущі темної лози. Як тільки танув сніг, на лозах розкривались бруньки, з'являлися надзвичайно ніжні пухнасті грудочки сріблого кольору. Це цвіли лози. Кой-де з води виглядали стріли очерету. Той, який ще не розпустив листя, називали шпичаками. Для дітвори це були перші ласощі, які після зими дарувала їм земля.

Всі жителі Жорнокльовів, і дорослі, й діти, добре знали болото, навесні хлопчаки збирали качачі та чаїні яйця, дівчатка рвали шпичаки рогозу, а влітку — білі лілії та їхні маківки. Все це ставало харчами, якими ласували навіть дорослі.

У Жорнокльовах та сторона, що на схід, до поля, була густо заселена. Білі хатки, криті околотом, потопали в садках і квітах. Навіть на грядках між овочами росли гвоздики, чорнобривці, майорці, царегрядки та інші однолітні квіти. Була і стінка (лісок) з глибоким яром, що простягнувся від дворів далеко в поле. Перед зеленою неділею (трійцею) туди ходили рубати гілля: липи, клени, чорноклени, осики на клечання. Малими гілками в хаті квітчали стелю й стіни. Долівку встеляли пахучими травами: чебрецем, полином, любистком, васильками та ін. Стіл мама застилала килимом, світила лампадку. І все це було так урочисто, красиво, аж дух перехоплювало.

Недалеко від стінки, на горі, виднілася дерев'яна церква Петра і Павла. За церковною огорожею, де поле, було кладовище. Весною воно мало вигляд величезного квітника.

А на краю села, за церквою, стояла трирічна церковнопарафіяльна школа. Коло неї вулиця круто повертала в поле — на схід. Це був виїзд з села на лівий бік Супою. Називали виїзд цариною. Праворуч від царини, на захід, дорога через греблю йшла на острів, що на Супої, з острова через річку — дерев'яний міст, і далі дорога вела на правий бік Супою. На острові були оселі поміщика Лісановича та колишніх його кріпаків. Називали їх бабарами.

Селянське поле відмежовувалося від поміщицького двома озерцями — Каврайцями і ліском. Лісок називали Осичиною — росли там осики, оповиті хмелем. Тут, коло Каврайців та Осичини, поміщик віддавав землю селянам в оренду для випасу худоби: волів, коней, ялових корів та бичків. Пастухами були діти і діди, там і ночували з худобою. Діти вдень пасли, а діди варили кашу для всієї пастушої комуни й відпочивали. Вночі діди стерегли худобу, а діти спали в будках (шалашах). На селянській землі було багато високих могил: Гостра коло Царини, Іванова — трохи нижче, Веретчиха, Дві могили, а також зовсім низькі, без назв — їх засівали хлібом.

... Батько, Іван Григорович, та мати, Одарка Костянтинівна, Падалки жили в описаних мною Жорнокльовах. Батько 1851 року народження, мама на дванадцять років молодша за нашого батька. Ще до одруження Іван Григорович був солдатом. Всю війну з турками пробув на фронті. Вмів читати. Мати була дуже працьовита, вдумлива, добра. Гарно вишивала.

Займались вони, як і всі селяни, хлібо

робством. Гірне було це хліборобство, бо мали тільки стару, малопридатну для життя сім'ї хату, та й годі. Дітками ж бог не обидив. Виросло нас вісім душ. Пишу виросло, бо кілька діток родились неживими. Ті, що виросли,— шість дочок: Варка, Ганна, Маруся, Настя, Христя та найменша Уляна. Синів два: Кіндрат та Іван. Кіндрат був третій, а Іван — п'ятий.

Народився Іван неживим. Перед його народженням батько зустрів знайомого ще з війни фельдшера і розказав йому про народження неживих діток. Той розповів йому про причину такого явища і порадив, як іноді можна врятувати дитя навіть без допомоги лікаря.

І от народився хлопчик, хороший, повний, але не дихав. Батькові дуже жаль було хлопчика. Дівчат він не жалів. Завжди казав, що дочки — це бур'ян, який, тільки-но підросте, треба вирвати й викинути геть із двору. Пригадавши пораду фельдшера, взяв він сірничок і став лоскотати в носику дитяти та у вушку. Сидів, лоскотав і ждав чуда. Мало було надії на успіх. Але чудо сталося — хлопчик чхнув, став дихати і закричав, сповіщаючи присутніх, що він живий. Батько радий був, що має і другого сина, разом з кумами пішов до попа просити, щоб назвав Іваном. По святцях, якими тоді користувалися, даючи при хрещенні йменни, було Кузьми та Дем'яна. Піп задовольнив прохання. Це було 1894 року, 1 вересня, або 14 за новим стилем. І так Іван став ще одним членом сім'ї.

Але зла доля не забула про нього. Коли було йому п'ять місяців, мама позбавила його свого молока, бо вже чекала іншне дитя. Корови в господарстві не було, і мама годувала його пшоняним кулешем, та ще й немащеним, бо мащений салом або олією він випльовував і плакав, а немащений їв. При такому харчуванні був рахітичний, дуже багато кричав, особливо вночі. Іноді сусіди приходили довідатись, що трапилося, чому ніхто не забавить дитяти. Тяжко було мамі, вона винила себе за таке тяжке, нерадісне дитинство маленького Івана. Ночами плакала та бога молила послати цьому дитяті здоров'я і щастя.

Восени, коли стали поспівати гарбузи, він дуже полюбив пшоняну кашу з гарбузом і хліб з калиною. Рівно через рік, у той же день Кузьми та Дем'яна, народилась дівчинка, яку назвали Настею. Коли з'явилася друга колиска, Іван уже став цікавитись оточенням, щось міркувати. Коли хтось до нього підійде, він обов'язково палає непрошеного гостя, глянувши неприязно, скаже: «Тля!». Судячи з того, як гляне, і з інтонації ясно — це було в нього грізне слово.

Ходити він почав разом з Настею. Рисувати — як тільки навчився держати кусочок крейди в руках. Іграшок не було, і якось довелося йому дістати кусочок крейди. Мама спостерігала, з якою радістю він писав на печі по черені, помазаній жовтою глиною. Мама стала давати крейду як іграшку, щоб забавлявся. І так Іван почав рисувати раніше, ніж ходити. Крейда заміняла йому іграшки. Зимою, сидячи на печі чи на полу, він не розставався з кусочком крейди. За це йому часто перепадало від старших сестер, коли мама не бачить. Особливо бистра була на розправу Ганна. Та вона рідко бувала вдома. З восьми років — у наймах.

Коли йому виповнилося років чотири, батько звернувся до нього: «Що ти мені нарисуєш, як куплю дошку, на якій грифелем можна рисувати?» Іван відповів: «Нарисую корову таку, що дрочиться!». Хоч у дворі не було корови, але він бачив, як бігають корови, коли нападуть оводи. Батько привіз із Драбова грифельну дошку, віддав йому і нагадав за обіцяний рисунок. Тут же при батькові він нарисував, але подивився і закрив рисунок ручонятами. На запитання, чому ховає, сказав: «Вона не дрочиться, а ка...». Батько подивився на рисунок і розсміявся — це було справді так, як він сказав. Батько, вже й дорослому, часто нагадував йому за цю корову.

Батько, мама та сестри часто згадували, який він був спостережливий, як милувався кожною рослиною, кожною квіточкою, метеликом, бабкою. Все, що різнокольорове, його дуже приваблювало. Він був веселий, добрий. Ніколи не бився з дітьми.

Поряд з нами жив дядько Максим. У них виросло дев'ять душ дітей — п'ятеро дівчат і четверо хлопців. Одарка була його ровесниця. Одного разу забіг він, плачучи, до хати. В хаті були гості. На запитання батька, чого плаче, відповів, що Одарка била. Стали соромити: «Ти ж козак, і плачеш, не подужаєш дівчини». Він відповів: «Якби битись, я б подужав, а кусатись не подужаю». Але й битись він так і не навчився. Лаятись теж не лаявся, як інші. Коли йому хто дошкуляв, то він лише казав: а щоб ти зрізався або зарізалася!

Одежею та взуттям нас не балували. Років до восьми, а то й більше, не мали чобіт. Побігати по снігу можна було лише в маминих чоботах, або котра з старших сестер змилується та дозволить свої чоботи на годину, але це рідко траплялось.

Ще до школи його не задовольняло рисування на грифельній дошці та крейдою. Став він використовувати сургуч. Сургуч збирав з пляшок, які купували в монопольці з горілкою. Пробки в пляшках були щедро облиті сургучем. Розігрівав сургуч над каганцем і ліпив птахів.

Коли пішов до школи, то поле діяльності поширшало. Школярі заможних батьків за рисунки давали йому зошити, олівці, навіть такий олівець, що половина червоного, а половина синього. Синок панського садівника подарував йому книжку, де багато рисунків різних звірів та птахів. Через кілька дворів від нашого двору було глинище. Там була гарна жовта та червона глина, і він став ліпити з глини звірів та птахів. Навіть формував цеглу, користуючись коробочками від сірників як формою. Цеглу таку висушував і складав архітектурні будови.

Вчитель не раз говорив батькові, що хлопець дуже здібний до науки, особливо до рисування. Радив віддати його в художню школу. Але в батька не було на це коштів. Мав багато боргів. Набрав їх, як будував хату нову та на господарство збирався. Ганну з восьми років віддали в найми, і зароблені нею гроші йшли на оплату лихварських процентів. Коли підросла, то кожне літо працювала в економії в Лісаневича. Найстаршу дочку Варку в шістнадцять років бив, щоб виходила заміж,

І. Падалка. Фотограф на селі

хоч приданого не було. Ганна пішла в економію на цілий рік, умовившись, що за зароблені гроші куплять бичків, які підростуть і будуть їй та Варці в придане. Потім ходила на заробітки на плантації цукрових буряків десь на Київщині. Придбавши найнеобхідніше, справили весілля Варці, а рівно через рік Ганні. Віддали в придане обидві пари биків, які вже привчилися в ярмі ходить, і знов лишились тільки з буланою кобилою. Щоб було кому працювати в полі, женили Кіндрата. Мав неповних дев'ятнадцять років, але батько поспішив узяти придане в двір і примусив одружитися з нелюбою дівчиною. І так Кіндрат став хазяїном у сім'ї.

Посилати Івана на учобу — нічого й думати. В нас було трохи луки на самім кінці маєтку, що заходив у болото. Іван там пас буланку і займався своїм улюбленим ділом — ліпив звірів і птахів. Часто по луках над болотом ходили з рушницями сини поміщика Лісаневича, тож побачили цей звіринець. Один із них підізвав Івана і запитав, хто ліпив. Потім запитав, чи може рисувати. Іван відповів, що може, але нема паперу. Цей панич наказав йому, щоб наступного дня чекав його на цьому ж місці. Прийшов він і приніс паперу, олівець, гумку і якийсь рисунок. Таких же рисунків звелів зробити на тому папері, що приніс. Так кілька разів він приносив чистий папір і рисунки, а нарисовані Іваном забирав. Потім Лісаневич прислав слугу, щоб батько прийшов до нього. Коли батько прийшов, то він сказав: «Мій син каже, що у твого сина велика здібність до рисування і просить поклопотатись, щоб на казьонний кошт послати його вчитись. Я можу задовольнити каприз свого сина, але знай, що ти позбудешся його робочих рук у господарстві. І взагалі він відмовиться від тебе. Коли хто з його знайомих запитає, хто твій батько, йому соромно буде сказати, що його батько дурак, простий мужик». Батько відповів, що в нього в господарстві не вистачає роботи на всіх дітей, ходять працювати й на вашу роботу. А як, вивчившись, забуде, то це його не минає. Коли ж пан допоможе синові, то буде дуже вдячний.

Лісаневич мав якийсь чин у земстві і через деякий час позвав сказати, що стипендія буде, але, певно, його треба підготувати до іспиту, бо того, що навчають у церковноприходській, дуже мало. В Нехайках, за клопотанням нашого однофамільця Падалки, який мав економію по сусідству з Лісаневичем і теж мав якусь посаду в земстві, збудували нову школу, і почалось навчання. Школу цю називали двокласна міністерська. Вчились у ній п'ять років. Ті, що закінчили земську чотирирічну та ще й підготовлялись до іспитів, вступали до четвертого класу. Нехайки Пирятинського повіту. Вчитись приїжджали туди з інших повітів.

Того літа дядько Максим привіз до себе старого вчителя Гричановського, щоб підготував Якова до вступу в міністерську школу. Дядько жив заможно, мав будинок з трьох кімнат. Отже, для вчителя та занять була окрема кімната. У нас же звичайна хата: сіни й одна кімната. Довідавшись, що треба Іванові готуватися до тої ж школи, учитель запропонував свої послуги, доказавши дядькові, що успішніше йтиме навчання, як вони будуть учитись удвох. І так восени Іван і Яків склали іспити до четвертого класу двокласної міністерської школи.

Як з'явилась надія, що Іванові усміхнеться доля, що він зможе вчитись, його звільнили від роботи в господарстві. І він весь час віддавав учобі. Загальноосвітні предмети йому давались легко, і багато часу він займався рисуванням. Мама продала гусей, і я була начебто безробітня. Іван часто ходив на луку і брав мене з собою. Як милувалися ми тією красою! Я зривала різні квіточки, приносила до Івана, а він зарисовував на папері.

Вчився Іван у міністерській школі дуже добре, оцінки в його табелях, що їх приносив перед різдвом, великоднем та на літніх канікулах, були лише п'ятірки. Але, незважаючи на те, що його мали за найбільш здібного учня в класі, не раз викликали до школи батька, скаржились на його невдержимий гумор. На репліки. Особливо на уроках закону божого. Батько й мама не були фанатиками щодо релігії, але докоряли і дуже просили держати язик за зубами. Іван обіцяв бути уважним, але говорив: «Ну, як

же свідки уважно, як він говорить таку нісенітницю?»

Закінчивши школу з похвальним листом, він пішов до Лісаневича показати свідоцтво про закінчення школи. Лісаневич велів прийти батькові й сказати, в яку школу він хотів би направити Івана вчитись. Ні батько, ні Іван не знали, де є художні школи. Вчителі порадили просити стипендію до київської. Але Лісаневич відмовив батькові так: «Мій син вчиться в Києві, в художній школі, і я не допущу, щоб син мужика сидів рядом з моїм. Є в Миргороді школа імені Гоголя. От та школа підійде для твого сина. Є стипендія імені Гоголя, таку стипендію я дістану, хай іде й вчиться». Це було 1907 року. Іванові минув тринадцятий рік.

Вже перед тим, як їхати до Миргорода на іспити, Іван, лежачи в садку, читав книжку й заснув. Земля, певно, була сира, бо він застудився — захворів. Сильно кашляв, і дуже збільшилась на шиї залоза. Тільки перед різдвом батько повіз його до Миргорода. Іспит він склав, але звеліли придбати шинель замість піджачка, в якому він був. На шинель набрали чорного дешевого сукна, і кравець, який нібито вчився шити шинелі, пошив, утепливши її замість вати клоччям, бо сукно було дуже тонке. Пошила і одіяло з ситцю, наславши теж клоччя. Але все це пошили лише після різдвяних свят і потім переслали, а поїхав у піджачку і замість одіяла взяв рядно. Весною він знов захворів. Поклали його в лікарню. І хірург вирізав ту залозу чи тільки вичистив те, що там було. І в Івана на все життя залишився великий шрам.

Перший подарунок, який привіз з Миргорода мені Іван, це був рулон олександрійського паперу, фарби, пензлі, карандаші та гумка. Але літом я вже пасла корову і лише зимою рисувала на печі, як він, але фарбами на хорошім папері. Рисувала узори різні, стилізуючи квіточки та листя різних трав, які літом бачила.

Пізніше я вишивала рушники й інші речі вже за своїми рисунками. Іван навчив мене читати. В Миргороді в цій школі вчились п'ять років, але Іван вчився лише три. Одного разу вигнали зі школи сімнадцять учнів нібито за читання нелегальних книжок. На квартирі в Івана таких книжок не знайшли, але через кілька днів та ж доля застигла Івана і ще двох учнів. Більшість тих, кого вигнали, забрали в солдати, як тоді в нас казали, «в москалі». Іванові ж, оскільки він був ще молодий для армії, хотіли дати вовчий білет, щоб не міг учитись. Коли пішов до директора школи Кир'якова розпитати, а чому його вигнали, Кир'яков сказав, що піп Белкін, який був наставником у цій школі, подав рапорт, нібито в час молебня з нагоди дня народження царя Миколи II, коли підходили цілувати хрест і руку в попа, Іван плюнув на хрест. На слова Івана, що він лише не поцілував ні хреста, ні руки, Кир'яков сказав, що вірить Івану і щодо його, Кир'якова, то хоч би й собаці на хвіст повісили той хрест. Але Белкін, дурак, робить, що йому скажуть. Вас виключать із школи, що ви надто розумні для цієї школи. Щодо вовчого білета — постараюся не допустити.

І отак Іван приїхав додому. Батько дуже докоряв йому, що не зумів шануватись, і наказав брати ціп і молотить жито. Руки Іванові не звикли до такої роботи, бо, як я вже писала, з часу його підготовки до міністерської школи був звільнений від роботи по господарству. І тепер на долонях понадавлював криваві пухирі. Дуже важко нам було дивитись на його руки. Особливо мама не могла дивитись на його фізичні й моральні муки. Зібрала кілька карбованців, продаючи яєчка, а коли й курочку (курятини кожен день їздила), і, закінчивши молотить жито, він поїхав до Полтави.

У Полтаві при земстві були майстерні, в яких за ескізами художників робили дорогі меблі, оздоблені орнаментами, виконаними різьбою, і різні дрібні речі: шкатулки, кошики у вигляді птахів, рами для картин та інше. Крім речей з дерева, робили килими за рисунками художників. Івана взяли як художника в ці майстерні.

Поїхав він у Полтаву ще зимою, а перед початком навчання поїхав до Києва і здав іспит до художньої школи. Щоб вчитись у Київській художній школі, потрібна була форма одягу: чорний костюм з мідними гудзиками, довга чорна пелерина і чорний берет. Грошей на одіж у нього не було, і він приїхав просити допомоги, обіцяючи заробляти на прожиток сам. Земля, яку батько одержав у спадщину, належала лише синам, дочки вважались спадкоємицями на землю тільки в тому разі, як нема синів. Після того, як Варці та Гапці справили весілля так, як тоді було заведено, Марусі навіть платка гарного не можна було купити, бо лише побачать батькові кредитори якусь обнову, то зразу звуть десяцького з медаллю на грудях і приходять описувати речі за борги. Маруся пішла на Кубань на заробітки і вже не вернулася. Батько, порадившись з Кіндратом, продав частину землі одному з кредиторів, погасивши борг, і скільки-то узяв грошей, які віддав Іванові, обумовивши, що продана земля з його частки. Тобто земля, яка лишилась, буде належати не порівну. Купив Іван костюм, пелерину, а берет пошили ми з ним з плису. Теплу одіж купити ні за що було, і він, приїхавши на різдвяні канікули, попросив у Кіндрата кобеняк, який саме пошила з домашнього сукна. Та шинель уже зносилась. Кобеняк той я, на прохання Івана, обшила різнокольоровими кривульками — кобку, полу і рукави. Іван ходив у ньому весь час, поки вчився у художній школі.

Перший рік він дуже голодував, знову став кашляти. Мама пекла здобні коржики й сухарі і кілька разів посилала до Києва. На великодні канікули він пожалівся мамі, що ті посилки зникають за один вечір. Коли одержить яку посилку, то зійдуться друзі, влаштують чаєпитіє і що не з'їдять за вечір, то заберуть у кишені. Берегти лише для себе він не міг. Не тільки харчі, а різні речі, навіть одіж. Особливо вишиті сорочки часто в нього брали на вечір та так і не віддавали, а нагадати, щоб віддали, він не міг. Навіть штани один студент узяв і не приніс після вечірки.

Були в нього й учні — сини багатих батьків, яких він учив поза школою. Ілюстрував казки, але в пам'яті лише ті ілюстрації, що він робив удома під час канікул. Авторів тих казок я не пам'ятаю.

І. Падалка. Портрет П. Панча

а назви деяких пам'ятаю: «Лесь, преславний гайдамака». Там одну сцену я добре пам'ятаю. Багато людей на майдані. Серед майдану стоїть Лесь, гордий, красивий, коло нього колода, і кат з великою сокирою. Коли зачитали вирок, у якому було відрубати Лесеві голову, і кат підняв сокиру, з натовпу вибігла дівчина Химя з криком: «Зачекай, катюга клятий, за дружину хочу взяти Леся я!» Лесь зволив глянути на дівчину, але Химя була дівчина сором'язлива й некрасива. Лесь гукнув: «Якщо брати таку потвору, то краще вже приймати кару. Кате, гей, рубай мерщій!» Ілюстрував казку «Лис Микита» — як Лис керував військом звіриним. Казку «Упертий Цап». Казку про якусь курочку, що виростила пшеницю. Ця казка була написана Зосею Вольською. Рисуючи ілюстрації, він сам вирізував і кліше для них. Під час канікул 1915 року він намалював аквареллю портрет попа, розмалював і раму для цього портрета. Той піп Леонід, здається, Гречаний на прізвище, був художник. Закінчив він Петербурзьку академію. Того ж літа намалював нехайківську церкву олійними фарбами, якогось святого, забула як його звати. Ця ікона була більше метра висотою. Малював на замовлення якоїсь бабусі, в якої син був на війні. Там же, в Нехайках, намалював того літа портрет однієї молодої жінки. Ікону й портрет жінки, звичайно, за гроші. Я ж була постійною натурщицею. Лише з умовою, щоб обличчя малював не моє.

Різдвяними святами ми з Іваном малювали, але настрій у мене був не оптимістичний. Я писала ліричні вірші, а Іван також віршами намагався підняти мій настрій. Коли приїхав Іван на великодні свята, то я вже була як тінь. Мама пожалілася Івану, що батько на її прохання повезти мене до лікаря говорив, що в царя, буває, вмирають, і як у нього одна помре, то не біда. Іван посварився з батьком і, не добувши до кінця канікул, поїхав до Києва. Через деякий час одержали гроші з Полтави від Івана і прохання до батька, щоб підвіз мене в Драбів на вокзал і я приїхала до Полтави. Що й було зроблено.

Тоді як поїхав він до Києва, то відпросився звільнити його від занять на час від великодних канікул до літніх. Поїхав до Полтави. Влаштувався знову у ті ж земські майстерні і взяв мене до себе.

До Полтави приїхав студент Московської художньої школи Свирид Сухомлин. Влаштувався в тих же земських майстернях на роботу. Теж на час канікул. Були вони з Іваном обидва високі, веселі, дуже гострі на язик, з довгими чубами, в однакових костюмах з блискучими гудзиками і в обох довгі мефістофельські пелерини. Увечері ми йшли втрьох прогулятись, а в неділю — за місто. Іван та Свирид малювали краєвиди, а я читала.

У земстві пропонували для мене стипендію в ту ж гоголівську школу, де навчався Іван. Але Іван відмовився. По-перше, мені не

треба було підігнати загальноосвітні предмети, а по-друге, Іван казав, що ні за які блага не згоден посилати мене до Миргорода. За літо я поправилась.

Приїхавши додому, Іван, з радістю вказуючи на мене, сказав батькові: «Ти глянь, як вона поправилась!» Батько відповів: «На біса вона мені. Краще віддав би мені ті гроші, що на неї потратив, мені б за них сіна наносили». Тут же при батькові Іван сказав мені: «Як ти після цього будеш називати його батьком, мені буде обидно!» Батько наш був жорстокий, безсердечний і до сім'ї, і до тварин. Мама завжди боялася, щоб він не скалічив котрого з дітей, а ми боялися залишити саму маму, як батько вдома. Він не раз убивав маму, як малі були діти. І лиш на крик дітей прибігали сусіди, відливали маму водою, вона, поправившись від побоїв, знов, не покладаючи рук, день і ніч працювала. Вже як мами не було, він казав: «Я іноді думаю, коли ваша мати спала! Я завжди її бачив тільки за роботою».

Так от, приїхавши до Полтави, Іван пообіцяв платити батькові за харчі для мене. Я здала іспит до четвертого класу тієї міністерської школи, де Іван учився, і за зиму закінчила цю школу. Помогло мені те, що в п'ятім класі були всього дванадцять учнів, займались в одному класі з четвертим, і я встигала вивчати за два класи разом.

Іван часто писав мені листи, писала й Оксана Павленко, з якою він тоді дружив.

Пішла я до школи шістнадцятого року і закінчила весною 1917-го.

В цей знаменитий 1917 рік життя забурлило, як гірська річка. В Нехайки повернувся з армії один солдат, який був там музикантом. Організував хор з учнів. Співали українські пісні та революційні. Коли приїхав Іван, то організували драмгурток. Він малював декорації, гримував артистів. У Жорноклевах, крім нас, з селян ніхто не вчився. Було тут багато попівен — одна вдова-попадя з трьома дочками і піп, який не мав приходу, а жив з землі, яка була його власністю, і мав чотири дочки, що десь вчителювали, та три сини. Але всі вони трималися окремою кастою. І от у цьому драмгуртку дівчат було лише дві — я та одна гімназистка, яка гостила в своєї тітки. Після першої постановки, де Іван був і артистом, до нас примкнули дві дяківни та одна молодиця біднячка, кілька хлопців із селян, що закінчили цю двокласну школу, але далі вчитись не мали за що, і навіть один батрак, уже немолодий. На другу постановку до нас приходили навіть з Капустинців та інших сіл. За виручені гроші закупили книжок і в одного з тих артистів у маленькій кімнаті відкрили бібліотеку. Звичайно, про папір, фарби й роботу не могло бути й мови.

Літом 1917 року Іван їздив на кілька днів до Києва і взяв із собою кілька моїх рисунків. Повернувшись із Києва, порадував тим, що обіцяли прийняти мене до художньої школи без іспиту. Іван мав перейти до художньої академії і, як знайде постійний заробіток, то і я поїду до Києва. Заробляти він надіявся при видавництві, ілюструючи книжки.

В Києві наростав неспокій. У Нехайках реорганізували міністерську школу, і навчання мало бути вже на українській мові. Багато тих, хто закінчив школу раніше і за бідністю не зміг далі вчитись, прийшли знову до школи, і з мене вже не сміялись, що я велика, бо хлопців було багато старших за мене. Більше стало й дівчат, хоч у старшім класі була тільки я. Порадившись, вирішили, що я ще на одну зиму залишуся тут. Це було зручно, бо ходила з дому, квартири не наймала.

У школі майже ніхто не знав української мови. Лише я одна могла читати і легко перекладати з російської мови на українську. Іван до 1917 року багато привозив книжок українських письменників, які друкували у Львові. Говорити всі говорили рідною мовою, але лексикон був обмежений, і тому навчання йшло повільно. Іван порвав мені залишити школу і форсувати загальноосвітні предмети самостійно, дістаючи підручники, де зможу. З нашого села ніхто з селян не вчився дальше свого села, з попівськими синами та дочками ми не мали зв'язку, а тому за підручниками ходили в Капустинці, кілометрів за десять чи більше. В Капустинцях і в Нехайках кілька душ вчилось із заможних селян, але в Нехайках це були лише хлопці, а у Капустинцях були й дівчата, дочки заможних селян, які вже вчителювали. От через них я і діставала підручники.

З початку і до осені 1918 року від Івана не було листів. Тяжке було це літо. Приїхали до Жорноклевів прикажчики пана. Привезли від уряду, який того часу був, наказ громаді виплатити усі збитки поміщику, зібрати хліб, який виріс на панській землі, змолотити і відвезти зерно до залізниці. Христя й я мусили працювати на збиранні хліба для пана. Прикажчик ставив мене коло молотарки, де найбільше пороху. Глузуючи, говорив: «За книжки взялася? Забула, де твоє місце?»

До Безпальчого на літо приїжджали двоє вчителів — сім'я, чоловік та жінка. Вони пропонували мені їхати з ними на село, де вони працювали в школі. Ця вчителька ждала дитя. Вони пропонували мені поки неофіційно працювати замість тієї вчительки. В січні кожного року були іспити на звання народної вчительки чи вчителя. Першого січня мені мало сповнитись вісімнадцять років, і я мала право здавати екзамен на одержання звання народної вчительки. Перевіривши мої знання, вони були певні в моєму успіху. Напередодні мого виїзду з тими вчителями прийшов Іван з якимось товаришем. Вони запевняли, що панам недовго панувати. Іван велів мені збиратись до Києва і там як не в художній школі, то в учительській семінарії буду вчитись. Того ж вечора вони пішли до Києва.

Але до початку навчання я не змогла виїхати. Вся наша сім'я, в тому числі і я, захворіла на грип іспанський. Старша сестра, Варка, прийшла доглядати нас і, захворівши, померла.

По селах було дуже неспокійно. Панували німці-окупанти. Як убили їхнього командуючого, вони, грабуючи селян, ішли на захід.

Після того, як німці полишили нашу місцевість і можна було добратись до Києва, вчителька, про яку я розказувала, дала мені п'ять карбованців, я дісталась до Івана. Знайшла колишніх хазяїв квартири на Львівській вулиці, в підвальному приміщенні, і вони провели мене туди, де в цей час

жив Іван. Жили воин вдвох з одиим учнем у маленькій кімнатці. Той учень десь знайшов собі притулок, а я лишилась жити разом з Іваном.

Іван вчився в академії. Вечорами в академії рисували на склеєних листах паперу килими. Іван взяв і мене до академії. Я дуже любила рисувати орнаменти та різні квіти і зразу ж взялася до праці над тим килимом, що робив Іван. Була я в селянській свитині й чоботях, чим сильно вирізнялась серед усіх, що там були. Підійшов М. Л. Бойчук, розпитав, хто й за чим приїхала до Києва. Іван розказав, що приїхала вчитись до художньої школи. М. Л. Бойчук сказав: «Оце даремно ви так хочете робити. Для чого вона буде марнувати час? Там застарілі методи, і зовсім нема чого їй туди йти. Хай вона лишається в нас». На Іванове зауваження, що я не маю середньої освіти, він, засміявшись, сказав: «Та це ж пусте. Оформимо вільною слухачкою, а середню освіту здобуде у вечірній школі. Тепер є така можливість». На цьому Іван погодився.

Але друга біда. Хазяйка квартири заявила, що вона не може дозволити, щоб у неї в квартирі жили хлопець і дівчина. Хазяї ці були якоїсь іншої нації — естонці чи латиші. Іван пожалівся цією бідою знайомій дівчині, яка була завідуючою в приюті для дівчат. Ця завідуюча взяла мене до приюту. То було перед різдвом 1918 року.

Над цим приютом попечителями були М. Садовський та Л. Старицька-Черняхівська. Перед святом завітали вони до приюту і, певно, тому, що я була не в стандартній приютській одежі, запитали в мене, хто я і чому тут. Завідуюча розказала їм, попросивши пробачення за те, що іще не дістала їхньої згоди на це.

Через кілька днів прийшла Старицька-Черняхівська. Запитала в мене, чи я вмію вишивати. Я показала їй вишиту сорочку, не хрестом, як тоді в моду було по селах, а так, як мене мама навчила, фартух до плахти і рушник. Їй дуже сподобалася моя робота, але мені вона свого наміру не сказала, а звеліла Іванові сказати, що до художньої школи чи академії вони не можуть дозволити ходить, тому що жодна з цих дівчат не має права одна виходити на вулицю. Для мене вона намітила роботу — вишивати для уряду в подарунок скатерті та рушники (тоді при владі була Директорія).

Коли передали це Івану, він вилаявся і того ж дня забрав мене звідти. На деякий час мене приютила та сім'я, де колись він був на квартирі, на Львівській вулиці, в підвалі.

Ось так на початку 1919 року я була зарахована вільною слухачкою до академії, здала іспит до 6-го класу вечірньої гімназії ім. Т. Г. Шевченка, в якій програму за два класи проходили за одну зиму.

Пам'ятаю такий випадок. На Софійській площі був парад українського війська. Серед площі стояв уряд на чолі з Петлюрою. Стояли українські полки та галицькі. Було багато людей. Пішли й ми з Іваном... І от підійшов до нас якийсь старшина, поздоровкався і каже до Івана: «Ти глянь, скільки орлів!». Іван відповів: «Да сволоти багато!». Той вихопив наган, але хтось вчасно схопив його за руку. І ми пішли звідти. Коли я запитала, хто це, Іван відповів: «Петро

І. Падалка. Жіночий портрет

Коваленко, якого разом зі мною вигнали з миргородської школи».

Іван ніколи не був шовіністом. Говорив він удома завжди тією мовою, якою говорили всі наші односельці, і не любив тих, що старалися показувати свою перевагу щодо сусідів-односельців, які вміли тільки читати й писати, а жінки та дівчата і зовсім були неграмотні. Людей він поважав не за належність до тої чи тої нації, а за порядність, людську гідність. Жорстоко висміював чванливих себелюбців, нечесних, корисливих.

На початку 1919 року Іван познайомив мене з Оксаною Павленко, про яку часто говорив мені ще будучи в художній школі. Коли я приїхала до Києва, то Оксани Павленко в Києві не було. Через деякий час після приїзду Оксани Павленко приїхав і В. Седляр, про якого я теж чула від Івана. Той завжди розказував мені про своїх знайомих. Одного разу він сказав мені: «Пам'ятаєш, я говорив тобі про хлопця Василя Седляра? Він поїхав до своїх батьків помирати. Йому сказали, що його дні лічені. В нього туберкульоз легенів». І от у 1919 році приїхав цей хлопець. На вигляд він молодший від Івана, худий, з кучерявим чубом, у свитині з домашнього сукна. При першім знайомстві зі мною він сказав, що я чимось нагадую йому його сестру, яка недавно померла. Що сестра була добра, вдумлива, дуже здібна до науки і він дуже переживав втрату сестри.

У Києві жити було трудно, бо місто, як відомо, переходило з рук в руки, часто не тільки хліба не можна було дістати, а навіть води.

У лісі, недалеко від залізниці, яка перетинала шосе між Києвом і Святошином, було маленьке село чи хутір — Дьогтярі. Якось Іван познайомився з учителем з того хутора. У розпорядженні вчителя був будиночок: велика кімната з піччю та плитою й дві

маленькі кімнати. У велиній жила сім'я — чоловік, жінка і двоє дітей. Вони були біженці війни, свого нічого не мали, а обслуговували школу. Кімнати займав учитель. От він і запропонував перебратись до нього. Там було тихо, були дрова, вода, а при наявності грошей харчі можна купити тут же, а хуторяни. Ми й поселилися — в одній кімнаті Оксана, її подруга Женя та я, а в другій той учитель, Іван та Василь. По шосе ходив трамвай від Києва до Святошина.

Жили ми комуною, часто сиділи голодні, а напівголодні завжди. Іноді Оксана брала карти і йшла ворожити. Женя й Василь училися тоді в художній школі. Якийсь час привозили з Києва дерев'яні крашанки, розмальовували, а потім відвозили, не знаю куди.

Коли настав затишок і можна було навчатись, їздили всі до Києва, а поверталася з Києва я завжди сама, бо у вечірній школі заняття до одинадцятої години вечора. Доводилося ходити пішки вночі самій. Звичайно, було страшно... Приїхавши з Києва, [Іван] сказав, що М. Л. Б[ойчук], дає мені та Т. Іванові кімнату в тому будинку, що він займає. Цей будинок на Татарській вулиці. Вечірня гімназія, де я вчилась, була коло Володимирського собору, у Гімназичеському провулку. Хоч ходити теж далеченько, але ж не степом.

І так я жила на Татарській вулиці, а Іван, Василь, Оксана і Женя жили там, на хуторі. Ходить було страшно і в місті, бо пізно — порожні вулиці, лише хлопчаки іноді никали гуртями — ті, що продавали газети. Дуже тяжка та зима була для мене. До приїзду до Києва я думала, що вчені люди справедливіші за темних, неосвічених, але, на моє горе, я побачила, що освіта — це фах, спеціальність, а хто непорядний, то лише вміліше зобидить.

Чим я можу згадати життя на Татарці? Холодом. Бо жили в нетопленій кімнаті. Жили там, крім М. Л. і Т[имофія] Бойчуків, С. Колос і С. Сагайдачний. Деякий час жила там Антонівна. В моєму володінні була кухня й інші діла, які до мого перебування там виконував Т. Бойчук. Тимофій був хороший хлопець, добрий, але дуже боявся М. Л. і при ньому завжди мовчав. Коли не було дома М. Л., Т. бував веселий, допомагав мені на кухні, розповідав про побут в Галичині, вчив співати своїх пісень. Одного разу я стукнула, миючи, простий фаянсовий супник, і відбилось кусочок вінця. Пожалілася Тимофію, він схопив той супник і мерщій з кухні надвір, а я за ним. Дивлюсь, а він цей супник кинув через паркан у сусідній двір. Я стала докоряти йому, навіщо закинув, він же ще міг служити, а Т. сказав: «Ти не знаєш Михайла, як він побачить, то ти життю не рада будеш. Так він не знатиме, і все буде тихо, а посуду в нас багато, дістану інший». У скорім часі я переконалася в правоті Т[имофієвих] слів, коли тріснув стакан, як я наливала чай М[ихайлові] Л[ьвовичу]. Стакан Іван купив, щоб я віддала замість того, що тріснув. Він похвалив цей стакан, сказав, що це полiроване денце, то буде для розтирання фарб, але докоряти не перестав, доки не з'явилася можливість залишити його гостинний дім.

М. Л. не любив Івана, а Т. дуже любив. Я, хоч мало розбиралася в живописі, але напрямок Б[ойчука] мені не подобався. Я говорила про це Івану, але він хотів вивчити техніку малювання фресок та малювання темперою, хоч до приготування таким способом фарб дійшов сам. На запитання, як готувати фарбу, М. Л., жартуючи, говорив нісенітницю і нічого так: «Ото робіть те, що вам кажу, і нічого мудрувати». Я відмовилася вчитись у нього і перейшла вчитися до В. Г. Кричевського.

Коли робили плакати, я працювала завжди з Іваном.

У 1919 році, коли Київ займали то білі, то червоні (як тоді говорили), наше життя також мінялось. Коли займали червоні, то у нас кипіла робота — малювали плакати, а коли білі, то йшов Іван ховатись. Спасали Дьогтярі. Цей хутір — не знаю, скільки там було дворів,— був у лісі, туди мало хто заглядав. Особливо весною багато робили плакатів. Було розпорядження розмалювати Луцькі та Бендерські казарми і агітпароплав. Група учнів Б[ойчука] працювала над розписом Луцьких казарм. Відповідальні в цій групі були Іван П[адалка] і Тимофій Б[ойчук]. Іноді приходив поглянутись на роботу М. Л. Б[ойчук]. Фарби розводили на клею. Працювали там і не учні академії. Одержували талони на обід у їдальню, що коло Лук'янівського ринку, але талонів іноді одержували мало і брали один обід на двох. На обід завжди був суп пшоняний та ячна з двох ячок. Були такі, що залишили цю роботу, поїхали по домівках.

Які саме були зроблені картини, зараз мені трудно пригадати. Картини в більшості мали сюжети з селянсько-робітничого побуту. Розмальовували всі стіни. Навіть у коридорах, де східці вели на другий поверх. Я, наприклад, намалювала картину над площадкою, де кінчалися східці, а праворуч були двері у велику кімнату, здається, їдальню. Намалювала ниву, на якій дві жінці жали жито, в під полукіпком була тиква, треба думати — з водою, та сиділо дитя. Ліворуч східців, що вели на другий поверх, Т. Б[ойчук] намалював селянина, що орав ниву. В більшості Іван і Тимофій обводили контури схвалених ескізів, а інші під їхнім керівництвом доробляли. Були ентузіасти, як Ів. та Тим., працювали з ранку до вечора. Рисувати — це їхня стихія. Плату за цю роботу одержали коли чи ні,— я так і не знаю.

Працюючи в Луцьких казармах, я в той же час звечері ходила до школи, а здавши екзамени, йшла поділитися радістю з Іваном. Але, не дійшовши до Івана, я зустріла односельця, який розказав, що в січні поховали нашу рідну, дорогу для нас маму. І так не радістю, а тяжким горем я зустріла Івана. Ця втрата була для нас дуже тяжка. Мама любила Івана більше за всіх дітей. Іван відповідав мамі такою ж мірою. Погорювавши, вирішили, що я поїду на кілька днів додому. Трудно було уявити, як це — домівка без мами! Через кілька днів я і сестра Христя приїхали до Києва. Привезли Івану муки, пшона й сала, а також листа від Кіндрата, в якому він просив згоди Івана, щоб я залишилась на літо вдома.

Коли приїхала я перед початком навчання до Києва, то Іван, Оксана і Василь жили там

І. Падалка. Оправа

же, в лісі, в Дьогтирях. Коли я їхала додому, Іван показав мені будинок на розі вул. Жилянської (тепер — вулиця Жаданівського. — Упор.) і, забула, ще якоїсь вулиці, це недалеко від вокзалу. Сказав, що там живе пані Вольська. Дочка Вольської, панна Зося, писала якусь казочку, а Іван робив до цієї казочки ілюстрації. В них були й його малюнки, які чекали на другу виставку[1]. Показав він мені квартиру пані Вольської на той випадок, як я приїду і не знатиму, де він, а зі мною будуть якісь речі, то я могла б залишити речі в цій квартирі, а сама йшла би на розшуки його.

Коли я приїхала, то на станції було все тихо, навіть у камері схову приймали речі. Лише я здала свою корзинку, як почалася метушня, я вийшла на площу, що коло вокзалу, то далі не можна було пройти, стояли червоноармійці, і як тільки хто відділявся від гурту, щоб йти до міста, то зразу ж строчив кулемет. Люди ховались за ворота близьких будинків, а коли затихав кулемет, то знову намагалися йти дальше. Лише як перестрілка припинилась, а звідкись палили з гармат, я добралась до тої квартири.

На другий день, коли я вийшла на вулицю, вже було тихо, диміли похідні кухні на площі. Лежали проводи на вулицях. На тротуарах купи скла, яке сипалося з вікон від гарматної стрілянини. Я зустріла Івана і Т. Бойчука. Їм хтось із студентів сказав, що перед стріляниною бачив мене на вокзалі, і вони йшли шукати мене. Пані Вольська на прощання сказала мені, що вона завжди в скрутний для мене час не відмовиться допомогти [тим], що в її можливості. Цієї ж осені я скористалася з її ввічливої пропозиції, і вона допомогла мені влаштуватись на роботу.

На початку 1920-го року Іван і я захворіли сипним тифом. В академії мало бути зібрання. В мене дуже боліла голова. Я туго обв'язала косинкою голову, закривши лоб, зверху зап'ялась квітчастим платком і пішла на зібрання. Там хтось із студентів запитав, чому обв'язана голова. Я, жартуючи, відповіла, що розбила. Голова так боліла, що я, не діждавши, коли всі зійдуться, пішла на свою квартиру. Коли прийшов Іван, йому сказали, що я, певно, попала десь в аварію, бо заходила з розбитою головою. Іван прийшов до мене і, довідавшись, в чім річ, обіцяв рано запросити лікаря. Лікар радив відправити до лікарні. Діагноз — сипний тиф.

Прийшов Іван вечором і сказав: «Студенти-євреї пообіцяли дістати ордер в свою лікарню. Кажуть, що там кращий догляд. А зараз я буду розказувати цікаві історії, і ти забудеш, що болить голова». Не знаю, чи довго він розважав мене, але як устав із стільця, то до диванчика не дійшов. Я дуже налякалась, коли він упав непритомний. Прибігла хазяйка на мій крик і студенти консерваторії, що жили в тому ж будинку. Привели його до свідомості, а ранком одвезли до лікарні обох нас. У Івана було щось, що трудно було встановити, а потім, як він став поправлятись, то захворів сипним тифом.

Як у нас було марення, то я все зверталась

[1] Невідомо, про яку саме виставку йдеться. Осіння виставка Української державної академії мистецтв відкрилася в Києві на початку 1921—1922 навчального року. Твори І. І. Падалки там не експонувалися (Прим. упор.).

до Івана, і навпаки, він кликав мене. Довідуватись про наше здоров'я часто приходили студенти. Лежали ми в Павловській лікарні.

Іван вийшов з лікарні значно пізніше. В нього були лише кості та наче скляні очі. Студенти переказували нам, що як почули про нашу біду, то написали плакат, який говорив про наше тяжке становище. Кажуть, що кой хто приносив цукор, булочки, сухарики. Не знаю, чи доходило що до нас, чи ні. До лікарні, звичайно, нікого не пускали, а передачі десь там приймали. Пам'ятаю, що мене годували якимсь киселем. Запихали в рот носик чайника і лили якусь бурду, але це вже як я стала пам'ятати. Казали, що було передано до академії, як зайняли Київ наші й довідались, що ми хворі, щоб брали обід у їдальні, що для уряду. Про це подбав Приходько. Забула, яку він посаду мав. Потім його кудись послали повпредом від Радянського уряду.

Пригадую такий випадок. Взяла я мисочку (жили ми проти Лук'янівського ринку) і пішла до ринку купити кислої капусти. Ноги мої були неслухняні, ступні повертались не куди хочу, а куди прийдеться, іноді зачіплялась нога за ногу, я впала, мисочка розбилась і капуста пропала. Ми до того були слабі й голодні, що сиділи й плакали за тією капустою.

І от вирішили ми добиратись до Жорнокльовів. Дістали нам пропуски на виїзд, і ми рано-вранці пішли на вокзал. З великими трудощами добрались, але у вагон залізти не змогли. Вагони товарні, людей багато, лізуть прямо через голови, а нам, звісно, і по східцях не забратись до вагона. Лише вночі ми добрались назад до квартири голодні, страшно уморені. За третім походом нам доля всміхнулась. Якась жінка і хлопець везли літературу десь на Полтавщину, їм допомагали сісти з тим вантажем червоноармійці. Довідавшись, хто ми і куди нам треба добратись, гуртом утягли нас у вагон, і так ми дістались до Яготина. Від Яготина нам іще кілометрів тридцять до Жорнокльовів добиратись. Але й тут трапились добрі люди. Якісь дядьки підводами везли щось із станції до Капустинців, дозволили нам держатись руками за підводу. Їхали дуже повільно, і нам легше було дибати за возом. Коли ж бачили, що нас покидають сили, то саджали нас на той віз і везли. Самі вони всю дорогу йшли пішки. Так ми добрались до Капустинців, а там наша сестра Ганна, то то вже наче і вдома.

Рано-вранці чоловік сестри одвіз нас до Жорнокльовів. Потім сестра говорила, що сім'я її була дуже незадоволена тим, що вона прийняла до хати таких гостей. Боялись захворіти тифом.

Тяжко було добиратись до рідної хати. Важко фізично, але то півбіди. Втома проходить, як відпочинеш, виспишся і не голодний. Тяжко на серці. Іван перший раз мав зайти до рідної хати, де мама не зустріне, не привітає, не розпитає про незгоди й радощі. Я вже знала, що таке рідна хата без мами.

Правда, Кіндрат не забував, що Іван має таке ж право на хату і землю, як він. Навіть як добавляли землю з фонду поміщикової, то батько та він не забули і за нас, а на ділі я була чужа. Тут потрібна я була лише літом як дармова робсила, а я їхала виснажена, безсила. Що ждало мене?

Нас зустріли без радості і без докорів, що приїхали нахлібники. Ми швидко почали поправлятись і братись до роботи. Цього літа (1920 року) роботи було багато, бо знов засіяна вся земля, яка належала панові до 1917 року.

Отак я та Іван взялися збирати хліб, Кіндрат косив, не оглядаючись, як лягає покіс, і мені самій дуже важко було вспівати за ним зібрати скошене і зв'язати в снопи. Іван допомагав мені, готовлячи перевесла, підносив снопи так, щоб зручно класти в полукіпки. Щоб управитись, не дати зерну висипатись, косив брат до ночі, а ледь розвиднялось, складали в полукіпки одвологлі покоси.

На початку жнив до Жорнокльовів приїхали з Києва Тимко Бойчук, якийсь учитель і хлопчик років десяти. Іван завжди, жартуючи, казав, що М[ихайло] Л[ьвович] держить Тимка в чорнім тілі, а тут Тимко приїхав на село нібито відпочивати. На моє запитання: «Що здохло в лісі, що Михайло Львович відпустив тебе на село?» — Тимко з сумом розказав мені, що він хворий на туберкульоз, йому добрі люди позичили грошей і він приїхав пожити хоч трохи на селі, а коли поправиться, то заробить грошей і віддасть борг.

Так ми допомагали братові та батькові, який вже не був хазяїном, а просто жив у сина, збирати хліб.

На початку серпня Іван їздив до Києва на кілька днів, а в середині серпня поїхали разом з Іваном і Т[имко] та той хлопчик. Пробув Тимко на селі півтора місяця. Дуже задоволений був своїм перебуванням на селі і значно посвіжішав[3]. Учитель той залишився, домовившись учителювати в Нехайках. Я, як закінчили уборку хліба, відробила в сусідів коло молотарки стільки днів, скільки потрібно буде жінок, коли (згодом) брат молотитиме, захворіла поворотним тифом. Той учитель, що приїхав з Тимком, доглядав мене, діставав ліки. Не вспіла я оклигати після першого приступу, як знову злягла. Лише після другого приступу змогла поїхати до Києва, але Івана вже в Києві не було. Його послали працювати до Миргорода. Мені передали його наказ їхати до Миргорода, бо в Києві неспокій, а цей тиф міг тягнутись довго. Я з великими трудощами добралася до Миргорода, а через два дні знову тиф. Мене забрали до лікарні. І так я залишилась у Миргороді, відвідувала лекції, майстерні.

Коли приїхав Іван Іванович до Миргорода, там працював професор М. Касперович. Час був тяжкий. Хоч і спокійно там, але навіть паперу не було та фарб. Рисували на сірому папері вугликами, які самі готували, але й того не вистачало. Часто витирали один рисунок і на тому ж папері робили друге завдання. Плату вчителі та майстри одержували мільйонами, за які нічого не можна було купити. Виручало те, що від соцзабезу була при школі їдальня, де могли без плати

[3] Т. Л. Бойчук помер 1922 року в Києві від туберкульозу. (Прим. упор.).

харчуватись двічі на добу — обід і вечеря. Для приїжджих був гуртожиток.

Скульптуру викладав проф. Касперович, а живопис — Іван Іванович. Але він дуже любив ліпити з глини різні речі. В Миргороді для шкільної сцени Іван Іванович зробив завісу: на зшитім з брезенту полотнищі хоровод дівчат в українськім одязі й вінках. Робив декорації для тієї ж шкільної сцени. У Миргороді Іван Іванович зробив першого барана з глини, виточивши окремі деталі на станку. Шуба для барана — робив кульки та обліплював ними, приплюснувши. Политий був перший баран синім ангобом. По його удосконаленні у Межигір'ї (згодом) робили баранів для ринку.

Під час канікул Івана запросив до себе в Прилуки Борис Зобін, з яким брат подружився ще під час навчання в Гоголівській школі. Зобіна захопила ідея зробити підручники для учнів першого класу, де все було показано в малюнках. Іван Іванович допомагав рисувати.

Осінь 1921 року не принесла нам щастя, на жаль. Цієї осені в нашім житті трапилась велика помилка[3]. Іван Іванович оженився, а я вийшла заміж.

Тої ж осені закрили їдальню і гуртожиток, і всі ті, що мали можливість найняти квартири, залишились вчитись, а багато покинули школу. Весною Іван Іванович та його дружина Марія Пасько, як скінчилось навчання, поїхали до Жорноклюєвів. Там Іван Іванович тяжко захворів. Лікаря ж, як раніше, там не було. Був у Драбові, але це 12 км від Жорноклюєвів, і на дім до хворих він не їздив так далеко. Була амбулаторія в Безпальчому, але Кіндрат зайнятий уборкою врожаю, Марусі і місцевість, і люди незнайомі. І от одержала я телеграму — Іван хворий, приїжджай. Приїхала. Металась всюди за порадами, за ліками. Маруся була коло його. Коли стало краще, почав ставати на ноги. Я поїхала до Миргорода теж збирати врожай. На осінь Іван Іванович поправився і міг братись до роботи.

Василя Теофановича Седляра призначили директором Межигірської художньої керамічної школи. В Межигір'ї був жіночий монастир. Там була дуже гарна глина, і колись при монастирі діяв фаянсовий завод. В. Т. С[едляр] мав талан організатора і оратора більше, ніж художника. Він зразу ж поїхав шукати Івана Івановича, і разом вони поїхали до Харкова. Добившись переводу Івана Івановича до Межигір'я, приїхали до Миргорода. Іван Іванович — щоб увільнитись тут і забрати свої речі, Василь Теофанович — щоб подивитись на цих учнів і школу.

Восени 1922 року, коли переїхав Іван Іванович до Межигір'я, то за ним приїхало більшість учнів миргородської школи. В межигірській школі було зовсім мало учнів: Т. Кир'ян, В. Циндра й В. Зеленський з Глинська та кільки учнів місцевих. Седляр В. Т. — директор, Павленко О. Т. — завуч, технолог-керамік Косихін і майстер майоліки — Іванченко. Падалку ж запросили художнім керівником.

Учні голодували, бо державної допомоги не мали. Жодної торгової одиниці теж не

І. Падалка. Натюрморт

було. Як казав Іван Іванович, жили на підножних харчах.

Іван Іванович Марусю і маленького сина Євгена залишив у Жорноклюєвах. Сам же і вдень, і вночі сидів у майстерні за станком. Вишукував різні красиві форми посуду і різні речі, які можна виробляти з глини. Розмальовував їх, удосконалював, щоб були красиві і зручні. Виточував окремі деталі і зліплював різні кумвиці. Баранів удосконалював. Багато учнів з таким же ентузіазмом до пізньої ночі виточували красиві миски, глечики, вазочки, чашки і навіть солянички. Все це оригінально розмальоване різними ангобами, полите прозорою поливою.

Весною 1923 року вже було багато красивого посуду, гарних декоративних речей. Різні прекрасні куманці, красиві барани. Вже було що і продати, і показати людям, що приїжджали до Межигір'я в дні відпочинку. Цієї весни все, що належало монашкам, було передане для школи. Всі мали гарний настрій, бо городину посадили, садки обіцяли дати вдосталь фруктів, а хліб, крупу і жири [можна] купити за виручені гроші від продажу своїх виробів.

Частину приміщень віддали на літо для будинку відпочинку працівників освіти. Звичайно, за відповідну плату...

Я і Маруся, дружина Івана Івановича, з синочком приїхали ранньою весною 1923 року. Іван Іванович користувався таким же пайком, як і учні, але не залишив учнів, не шукав собі вигіднішої роботи. І радощі успіхів, і горе невдач — все переживав разом з учнями. Учні дуже любили його за простоту, за веселу вдачу і щире бажання навчити їх любити й творить усе прекрасне.

Зиму 1923—1924 року учні жили нормально. Не голодували. Збудували сушарні для посуду та інших речей. Крім муфелів, збудували горно для обпалювання керамічних виробів. Це сприяло масовому вироб-

[3] У. І. Падалка мав на думці свій нещасливий шлюб.

ництву. Придбали конаку і регулярно возили свою продукцію до Києва на ринок. Стали запрошувати викладачів технічних наук. Вступили всім колективом до профспілки робмасу, секції образотворчих мистецтв. Брали участь у Києві в художній виставці. Організували музей для кращих виробів і рисунків.

Влітку в Межигір'ї було дуже людно. Крім того, що частину приміщення займали для будинку відпочинку, кожного вихідного дня, звичайно, як сприяла погода, припливали кілька пароплавів з публікою, оркестрами, артистами, які виступали, використовуючи палубу як сцену. Вся ця публіка милувалася природною красою Межигір'я, а багато таких, що цікавились, чим займаються жителі Межигір'я. Ці гості оглядали музей і навіть майстерні. І так слава росла завдяки ентузіастам, які всупереч усім знегодам продовжували почате діло, викладачам, які терпіли всі знегоди разом з учнями.

В ці роки було багато балачок про те, яким повинне бути мистецтво для пролетарів і селян. Нас це мало цікавило. Що придумають ті, що не знають ні душі, ні реального життя і потреб робітників та бідного селянства?.. В нас йшли суперечки: що в даний час потрібніше, хата чи прикраси для хати? Ще цікавило нас, чому дати перевагу: грубій кераміці чи тонкій, художній? Іван Іванович говорив учням, що потрібне і те, й те. В кого є хист до живопису, красивих, розмальованих речей, хай удосконалює своє покликання. Хто бажає своїми знаннями вдосконалити будівельні матеріали, хай займається вивченням будівельних матеріалів. Потрібне все. Будуючи хату, хочеться, щоб вона була і кріпка й гарна, а зайдеш до кімнати, то хочеться, щоб наш зір милували красиві речі.

З першого випуску багато хлопців пішли на заводи будівельних та вогнетривких виробів...

...[М. Л.] Бойчук дуже часто бував у Седляра, як у себе вдома, але ні разу не заглянув на квартиру до Івана Івановича і не ховав своєї неприязні до нього. Весною 1924 р. М. Л. Бойчук запропонував мені поїхати до якоїсь майстерні, де ткали рушники та інші художні речі, робили килими кустарним способом. Я вміла ткати рушники ось такі, як і зараз у Києві в магазинах художніх речей. Смуги на них та нехитрі орнаменти лише червоного кольору. Я робила малюнки і двома кольорами. Навчила мене робити такі килими братова. З роботою килимів теж була знайома. [Вміла] вишивати і пошити вишиту сорочку. Про цю мою вмілість знали і цінували [мене за це] Седляр і Бойчук. Отже, Бойчук хотів, щоб я поїхала до цих майстерень і взяла на себе обов'язок художнього керівника. П. Д. Горбенко[1] заперечував, мотивуючи тим, що там дуже сира місцевість, для мого здоров'я зовсім непридатна. Я відмовилась їхати туди. Після цього Бойчук навіть здоровкатись зі мною перестав.

Коли уряд за клопотанням В. Т. Седляра визнав межигірську школу життєздатною і включив до [числа] шкіл на державному утриманні, всі були дуже раді. Восени 1924 р. більшість учнів одержали стипендію — 12 крб. на місяць. Організували хімлабораторію. Викладачами забезпечував [Київський] політехнічний інститут. Учні стали більше приділяти часу теорії.

Іван Іванович мав можливість більше займатися своїм удосконаленням. Багато малював. На жаль, я не можу назвати, що саме він зробив у той час. Пам'ятаю таку його роботу: матрос у світлім одязі, білій безкозирці і дівчина в українськім одязі — біла сорочка і красна спідниця. Ця пара в позі танцю. Портрет Оксани П[авленко]. Гумористичний рисунок своєї постаті — «Моє інтерв'ю». Вирізував з дерева голови персонажів — Пуанкаре, Чемберлена та інших — для шкільного [ляльнового] театру, організованого учнями. П'єси писав П. Д. Горбенко разом з учнями. Ми, жінки, шили одяг для ляльок під керівництвом Івана Івановича. П'єси були на політичні та антирелігійні теми. Цей театр разом з хором, який виконував відповідні пісні, мав успіх не лише в близьких до Межигір'я селах, а навіть і в Києві.

Іван робив гравюри, зробив портрет Леніна, і відбитки розповсюджував по селах на свята Першого Травня та Жовтневі. Мав тісний зв'язок з видавництвом. Цього ж року переїхав до Харкова.

Ще будучи в Межигір'ї, він брав участь у художнім оформленні українського павільйону сільськогосподарської виставки в Москві[6]. Багато було знайомих письменників, які звертались до І. І. Падалки за порадою, як оформити обкладинки для тої чи іншої книжки.

Багато було балачок, яке має бути мистецтво. Багато було нападок на школу Бойчука в монументальному живопису. Іван Падалка, хоч і був деякий час його учнем, але не сліпо наслідував погляди Бойчука на мистецтво. Маючи кафедру в Харкові, в художнім інституті, він виховував нове покоління [майстрів] живопису та графіки так, як сам це розумів.

Коли аналізувати ті умови, в яких працював художник, то важко сказати, що більше викликало неприязнь до нього серед оточення. Заздрість? Чи його походження з бідної селянської сім'ї? Адже він ніколи не забував і не міг забути, що його батьки, особливо мама, жодної букви не знали. З його сестер чотири теж не знали й букви. П'ята й шоста одну зиму ходили до школи, а то по наймах і строках у поміщиків та капіталістів не лише на Полтавщині та Київщині (всі шість сестер), а батрачили і на Кубані, в козаків. Мені, шостій, брат став допомагати вчитись, ще як сам вчився в художній школі, не маючи ні від кого допомоги. Мені було п'ятнадцять років, а я вже розтратила свою силу на плантаціях тютюну та буряків у поміщиків. Коли я приїхала до Києва в 1918 році, то кого побачила в академії? Були там графи, княжни, дочки міністрів, капіталістів. Всіх.

[1] Горбенко П. Д. — художній критик. Обстоював ідейно-творчі засади Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ), зокрема у Межигірській художньо-керамічній школі.

[6] Група учнів майстерні М. Л. Бойчука під його керівництвом брала участь в оформленні павільйону УРСР на Всеросійській сільськогосподарській виставці 1923 року в Москві. Було виконано монументально-декоративні композиції на теми змички міста з селом.

звичайно, не знаю, але певна, що жодної дівчини-батрачки не було і жодного хлопця з такої сім'ї, як Іван Іванович, майбутній професор, не було.

Були й прихильники його таланту, виступали і в пресі, але були й такі, що проти. Хоч це вже за Радянської влади, але деякі учні ображались — за кого їх він має, що говорить, як із звичайними селянами. Професори того часу теж, певно, не були вихідцями з бідного селянства та простих робітників. Ставилися до Івана настороженно, а часто і вороже, не приховуючи своєї неприязні...

В час мого приїзду [до Харкова] не раз заходив до Івана Івановича професор архітектор із своєю дружиною [забула прізвище]. Часто бували студенти Довгаль О. та Дайц Н., письменник О. Копиленко. Я бачила, що це друзі мого брата. В 1931 р. я мала нагоду побувати разом з Іваном та його дружиною на репетиції в єврейському театрі, де розучували постановку нової п'єси. Його запросили як художника подивитись і висловити свою думку щодо художнього оформлення. Я була рада, що його поважають, цінять його талант.

Я не буду писати, які були зроблені ним картини. Ця тема для мене була дужа тяжка, і ми старались не розмовляти про живопис. У 1926 р. я через матеріальні й сімейні обставини мусила залишити мистецтво.

Листувалися ми рідко. (Я з сім'єю жила на Донбасі).

Зустрілась я з братом після 1931 року аж у кінці серпня 1936 р. Я вже мала трьох діток. Належала до [проф]спілки хіміків. Приїхала до Києва взяти довідку про своє навчання у межигірській школі. Мріяла заочно вчитись у хімічному інституті. Лише приїхала до Києва і йшла до художнього інституту, де жив Іван Іванович, бо сім'я його була ще в Харкові. Разом пообідали. Згадали давно минуле. Розпитавши, який вітер заніс мене до Києва, він порадив, де я можу взяти таку довідку. Другого ж дня я пішла до політехнічного інституту, розповіла, а чім справа. Мені обіцяли пошукати архів філіалу межигірського, і [звеліли] прийти наступного дня. На другий день я дістала довідку і зразу ж поїхала на вокзал і взяла квиток додому, бо треба було синів готувати до школи. Коли прийшла до брата, він запитав, звідки чета Голованівських[4] знає мене. Я розказала про знайомство з ними на курорті в Слов'янську. Іван Іванович дав мені їхню адресу і сказав, що дав їм слово обов'язково влаштувати моє побачення з ними. Я, щоб виправдати його слово, зразу ж пішла до Голованівських і повернулася пізно ввечері. Іван Іванович був дуже сумний, розповідав про поїздку на Донбас, жалкував, що були сильні дощі, через які не зміг побувати в мене, побачити моїх дітей. Подивившись на фото дітей, сказав, дивлячись на мою трирічну дочку: «Оце наче тебе побачив такою...». Висловлював жаль, що так склалося моє життя, винив мене, що через делікатність ховала всі свої злигодні від нього. Себе винив, що, одружившись, мало приділяв уваги моєму життю. Згадали маму, все, що таке рідне

І. Падалка. Яблучко

було в дитинстві. Дуже жалів, що опечатана через ремонт його майстерня, де багато його картин. Обіцяв обов'язково деякі картини прислати мені. Казав, що багато зробив зарисовок, з яких буде робити картини.

Вранці сказав, що буде цілий день зі мною. Підемо до музею, адже в той час, як була в Києві, за боями та роботою й учобою мало що бачила. Але я показала квиток. Іван обидився і запитав, чи заїду до Марусі та Євгенчика. «Він у нас красавець. Нещасний випадок зробив йому римський ніс, і він став кращий, ніж був». Квиток у мене був через Лозову, і я не змогла зустрітися з його сім'єю...

Публікація ІРИНИ БЛЮМІНОЇ

[4] Ідеться про поета С. О. Голованівського та його дружину.

АНТІН ВЕРБА

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА В КОЛІ УКРАЇНСЬКИХ ПРОБЛЕМ

Наприкінці минулого року культурні діячі Польщі відзначили сторіччя від дня народження видатної письменниці, публіцистки, громадського діяча Марії Домбровської (1889—1965). Протягом усього свого життя вона боролась за високі гуманні ідеали, засуджувала дії санаційної влади в Польщі, в 1948 р. брала участь у світовому конгресі інтелектуалістів на захист миру (у Вроцлаві), за письменницьку діяльність нагороджувалась державними преміями...

У літературному доробку М. Домбровської, крім романів, новел, п'єс, статей, літературознавчих праць, є переклади, зокрема творів М. Гоголя і А. Чехова. Творчість її відома й на Україні. Згадаю хоча б дослідження Петра Вербицького в літературному збірнику «Сучасні польські письменники» (К., 1960), збірку її новел «Сільське весілля» (К., 1970) у перекладі Євгена Концевича. Проте, як на мене, українські літературознавці досі не звернули уваги на справжню захопленість письменниці українськими проблемами. Хоча це й справді може видатися незрозумілим, адже народилася вона в західній Польщі, вчилася у Швейцарії, а жила у Варшаві. Але ще 1919 р., пишучи популярну брошуру «Про об'єднану Польщу та її населення», авторка уявляла собі, що національні меншості в новій державі будуть рівноправні, а ставлення до них гуманне. На докладніше зацікавлення письменниці українськими проблемами вплинув українофіл, ліберальний польський шляхтич з Поділля, колишній міністр рільничих справ в уряді Симона Петлюри, перекладач творів М. Горького, автор «Мемуарів» (1953), ліберальний громадський діяч Станіслав Стемповський (1870—1952).

Він був вірним другом М. Домбровської, жив у неї на квартирі. Можна здогадуватися, що то з його ініціативи в бібліотеці романістки з'явилися (і досі зберігаються) твори Т. Шевченка, Б. Лепкого, В. Дорошенка, М. Грушевського, Є. Маланюка, «Пан Тадеуш» у перекладі М. Рильського та ін. Письменниця колись заявила авторові цих рядків, що вільно читала українські тексти, про це свідчать також її ділові помітки й підкреслення на них.

За посередництвом Стемповського М. Домбровська познайомилася з українськими діячами із Польщі: поетом Євгеном Маланюком, математиком Володимиром Дякоенком, послом до сейму Степаном Скрипником та іншими. Вона підтримувала дружні взаємини з поляками-україністами, такими як Станислав Вінценз, Юліан Волошиновський, Юліуш Понятовський, Юзеф Лободовський, Генрик Юзефський... Детальні відомості про зустрічі зі згаданими людьми письменниця подає в окремих томах своїх «Щоденників». І хоча, згідно із заповітом, ці «Щоденники» опубліковані не повністю, в тих п'яти томах, що з'явилися, є чимало матеріалу, який свідчить про зацікавлення авторки українськими справами, про засудження нею негуманного ставлення до українців. Разом із Стемповським Марія Домбровська відвідувала шевченківські свята у Варшаві. Захоплювалася красою українських хорів. З її «Щоденників» дізнаємось, що вона побувала в Кременці, Почаєві, Дубні, Луцьку, Рівному, Львові, Трускавці, Заліщиках, Криниці та у Києві. В нарисі «Повернувшись з подорожі», що був надрукований у тижневику «Нова культура» (1953, № 45), писала про гарну архітектуру Києва, про привітність його письменників, взагалі киян, про щиросерду їхню гостинність, а загалом столицю України називала «романтично-чарівною». Перебуваючи в українських селах напередодні другої світової війни, вона бачила нужденне життя селянської бідноти, слухала розповіді «про пацифікації, які морозили кров у жилах».

Недарма у репортажі «Чотири дні на Люблінщині» писала: «Заходила до старого українського села. Подвір'я прикрите гноєм. У темній, заставленій кроснами й мотовилами хаті три покоління — батьки, діти й онуки. Рахітичний хлопчина з величезною головою на тонкій шиї не говорить і не ходить... Коли прощаємося, на пам'ять мимоволі спадають слова Шевченка з вірша «Полякам»:

> Ще як були ми козвками,
> А унії не чуть було,
> Отам-то весело жилось,
> Братались з вольними ляхами... —

І особливо закінчення цієї поезії:

> Отак-то, ляше, друже, брате,
> Неситії ксьондзи, магнати
> Нас порізнили, розвели,
> А ми б і досі так жили.
> Подай же руку козакові
> І серце чистеє подай!

Як же далеко ми вже хоча б не від такої дійсності, писала далі, «але від розуміння таких почувань і мрій. Коли ж, однак, не будемо, хоч мусили, соромитися перед великою польською та українською поезією...»

Письменниця побувала в народному університеті в Ружині на Волині, де студенти проводили літературну бесіду польською й українською мовами. В нарисі «Після повернення з Кременця» вболівала, що відносини на Сході стали джерелом багатьох історичних трагедій, і домагалася, щоб сюди «прийшла любов і доброта».

Відвідавши курорт Трускавець, роздумувала над національною політикою санційної влади. У «Ванаційних записках» (1938) бунтувалася проти приховування українцями своєї національності, щоб не втратити роботи. Вона протестувала проти практики забезпечувати працею в час безробіття тільки поляків: «Адже ці люди — це автохтони, що так само сидять віками на цій землі, як ми, й мають таке саме право до хліба і праці, як ми».

З великим обуренням відгукнулася М. Домбровська на перехрещування українських селян у селі Гриньки Лановецької гміни на Кременеччині.

22 березня 1938 р. вона записала в «Щоденниках»: «На Волині має бути стосована до українців прусська політика поліційно-екстермінаційна, така, яка була на Познанщині в час неволі. Бог тяжко покарає Польщу». Згодом, 12 квітня, про Гриньки написала: «...Гриньки, про котрі стало голосно в Європі... Військо у ролі польських хрестоносців, що страхом і підкупом навертає з православ'я на католицизм. Моральна огида, політично-клінічне безглуздя і божевілля, за яке Польща тяжко платитиме».

Протестуючи проти свавілля санаційної влади, Домбровська вивчила польсько-українські історичні взаємини і вирішила написати драму «Осиротілий геній», в якій на підставі подій за панування Короля Владислава IV Вази представила своє ставлення до українського народу, до його економічних, національних і релігійних питань. У п'єсі вона засудила експлуатацію польськими магнатами українського селянства, вказала на кривдження козаків, яких прославляла як відважних і хоробрих лицарів, виступила проти обмеження свободи православної церкви й засудила церковну унію, що, за висловом Короля, «більше завдала шкоди, ніж користі». Засліплені магнати, писала вона, посилюючи утиски на Україні, зашморгують петлю на шиї держави, хоч їм здається, що вони виконують патріотичне діло. Коли в травні 1939 р. з'явився у Варшаві «Осиротілий геній», прогресивна інтелігенція сприйняла твір як протест проти самовбивчої політики ендецьких елементів на Західній Україні. Авторка ж подібно до героя її драми опинилася в становищі осиротілого генія, який не мав змоги затримати катастрофу. Але продовжувала сміливо захищати честь свого народу.

Марія Домбровська залишила у спадщині цінний погляд на питання взаємин між народами. Пишучи про творчість Миколи Гоголя, вона висловила слушну думку: «Народи розділяє тільки те, що в них мале й погане, сперте на упередження, фальшивих зображеннях і взаємних кривдах, що виникають звідти. Незважаючи на це, їх об'єднує все, що в них хороше, вартісне й велике».

Польська письменниця цілковито заслужила на те, щоб її гуманні устремління українці зарахували саме до досягнень хороших, вартісних і великих, які зближують наші братні народи.

Варшава

ПЕТРО РОТАЧ

АВТОР «ПОБРЕХЕНЬОК» АВКСЕНТІЙ ТАРНОВСЬКИЙ

Забутий поет, забутий художник — чи ж це не острівець культури, який потопає у часі? І хоча забуття властиве людській пам'яті, усе, що стосується національної культури, не може бути йому віддане на поталу.

Серед рукописів Роменського краєзнавчого музею є зошит з цікавим написом на обкладинці: «Малороссийские стихотворения. Сочинения Авксентия Тарновского. В дороге в Москву и обратно, 1854 года, августа 6 дня». Кінцева фраза тут не стосується до назви, вона є лише вказівкою на місце і час написання віршів. Однак ближче знайомство з рукописом засвідчило, що деякі твори вписано до нього пізніше.

Названий зошит складається з бурлескних «Побрехеньок» (вони, до речі, друкувалися окремо 1862 року в Москві), двох ліричних віршів, гострого пародійного твору «Вірші на Светлое Воскресеніє», поеми «Вола на Ромодані» та кількох російських віршів.

У науковій літературі ім'я Тарновського зустрічається дуже рідко, біографія поета майже невідома. Рукопис додає деякі відомості про нього, зокрема й те, що молодість поета припала на шевченківський час — він сам хвалився, що Кобзар доброзичливо поставився до його віршів. Це знайомство могло відбутися в 40-х роках коли не в Києві, то на Прилуччині. У творах Тарновського, територіально пов'язаних саме з цим регіоном, зустрічаються такі топоніми: Прилуки, Варва, Ромни, Журавка, Лохвиця, Ромодан. Певні автобіографічні рисочки знаходимо в передмові до «Побрехеньок» й у самих творах. Про місце народження поет говорить: «Я сам полтавець, там родився» (Прилуччина належала тоді до Полтавської губернії). Про навчання: «Я на мідний гріш учився».

Зауважу: Існує в літературі непевна версія про роменське походження А. Тарновського. Але у «Побрехеньках» він пише: «Хто був у Варві і в Журавці, той знає, де живуть полтавці». Це й дає підставу припустити, що автор вийшов саме з цієї місцевості.

Вдалося з'ясувати також, що колезький реєстратор А. Тарновський в 1864 р. у с. Калиніцях Лохвицького повіту мав земельні угіддя, тобто був незначним землевласником. Однак його твори засвідчують демократичні настрої, симпатію до народу і зневагу до панства. Про селян він пише: «У нас народ труженний дуже». А про моральну вищість трудового люду над панством сказав так: «До бідного прийди ти в хату, він буде рад, позве в кімнату, напоїть добре, нагодує...» А багатий «робить бал не для тебе,

а більше з розкоші для себе, щоб славу всюди розпустить, що він уміє угостить». Поет захищає простих людей від обмов і наклепів, симпатизує народові за те, що він «по правді робить, не лінує, сам хлібець їсть, тебе годує, а сам страждає так нізащо...»

Особливої уваги заслуговує поема «Воля на Ромодані», котра досі докладно не аналізувалась. Твір цей за всіма ознаками написано під час ліквідації кріпаччини. В ньому відбилися факти приховування панами «маніфесту про волю», намагання й далі експлуатувати своїх підлеглих. Вже в перших рядках автор зневажливо характеризує панство:

> Великим шляхом Ромоданом
> Тяглося щось таке рндваном.

Рндван, мов символ старого часу, начинений панською сім'єю, повільно рухається у весняній багнюці. Два лакеї «порозбувались, щоб коням помочі давать». Пан з острахом слухає розповідь слуги про розбої, що трапляються на цій дорозі, про «колодязь той страшний, що кидали туди панів, попів, купців». Остерігаючись і своїх власних двороаих людей, пан, коли зупинились на нічліг, щоби придобритись, каже їм: «Тут, може, що чи не почуєм, коли та воля буде вам». А воля ж, як дізнаємося далі, вже вийшла, та пан приховує звістку про це. А коли корчмар дорікає йому, пан обіцяє про волю «дома їм читать». Та тільки-но люди дізналися, що кріпацтво скасоване, одразу ж, не чекаючи й ранку, порозбігалися. Корчмар на ранок підносить панові такий рахунок за постій, якого пан не може оплатить. Тож змушений закласти коні, а сам з роднною пішки іти в Лубни. В дорозі доводиться панові слухати насмішки прохожих людей: «Минулась розкіш вам... От скоро прийдеться на полі самим орать і скородить. Забудь лиш, пане, вже охоту на полі зайчиків стрілять... У карти день і ніч гулять». Перепадає і пані та й паняням, котрим треба думати тепер не про танці, а про те, як «розсаду в парниках полоть». Пан скаженіє: «Хами!.. За стіл не сяду вмісті з вами, хоть би із голоду здихав».

На закінчення поеми автор звертається до читачів: «А хто вважа сю річ обманом, щоб лучче знать про тих панів, нехай проїде Ромодвном аж од Ромна да до Лубнів»,— підкреслюючи таким чином типовість соціальної ситуації. Реалістична змістом і характерами, поема «Воля на Ромодані», можливо, є кращим твором А. Тарновського.

Ліричні вірші Тарновського відчутно позначені впливом Т. Г. Шевченка. Під вміщеним у рукописі віршем «Тажко мені жити в світі» стоїть підпис Шевченка, але це не його твір, хоча у Тараса Григоровича є вірш, що починається словами «Тажко-важко в світі жити...»

Звичайно, А. Тарновський не був оригінальним поетом, а лише наслідувачем, тому й у літературі слід його ледве помітний. Проте невелика спадщина поета, друкована і рукописна, має певне історико-культурне значення.

Авксентій Тарновський непогано володів образною народною мовою, часто використовував у своїх творах прислів'я, легенди, жарти («Яке кому до того діло: як не сказав, аби злетіло»), активно відстоював право на життя української книжки, писав, що «московських книжок єсть доволі», а «наших же книгопродавці цураються держать і в лавці». Після відомого Валуєвського циркуляра 1863 р. поет, очевидно, назавжди замовк. Помер він не раніше 1881 р., коли обізвався листом до автора «Нарисів з української літератури» М. Петрова, нагадуючи про свою літературну творчість ще в 40-х роках.

Полтава

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Витчызна» («Отчизна») № 3, 1990.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 19.12.89. Підписано до друку 14.02.90. БФ 02560. Формат 70×108 1/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 23,83 обл.-вид. арк. Тираж 52 193 прим. Зам. 027. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 31.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад»

І. Падалка. Оправа.